

Шарк Ҳадаиши

Ойлик адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

3.1983

52-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

МУНДАРИЖА

Ҳалима Худойбердиева. Садоқат маликалари	3
Саъдулла Кароматов. Сўнги бархан. Роман	6

ШЕЪРИЯТ

Гулчеҳра Нуруллаева. Бедорлик	81
Малика Мирзаева. Кўнглинг ойнасига	88

ҲИКОЯЛАР

Маъсума Аҳмедова. Мактуб	89
Шоира Юсупова. Тўғилган кун	91

ШЕЪРИЯТ

Ҳосият Бобомуродова. Ливанлик она мактуби; Роза Шокирова. Дейдиларки; Эркатош Шукурова. Сенинг севгинг	94—95
Машраб Бобоев. Ер томири. Пьеса	96

МУШОИРА

Отаёр. Юрт; Самандар Воҳидов. Ота ифтихори; Мели Бобоқулов. Фақат; Эргашали Абдуллаев. Онамга хат; Мўмин Абдурасул. Тўртликлар; Жонибек Сувонқулов. Ҳаққоният	117—120
---	---------

ЖАҲОН ТАРАҚҲИЙПАРВАР АДАБИЁТИ

Урхон Камол. Мунофиқлар. Ҳикоя	121
--	-----

ОЧЕРК

Сотим Иномхўжаев. Қўшқанот парвози	127
--	-----

САНЪАТ

Маматқул Ҳазратқулов. Ушалган орзу	132
--	-----

ҒАҒУР ҒУЛОМНИНГ 80 ЙИЛЛИГИГА

Анвар Жабборов. Ғафур Ғулом ижодида Озарбайжон мавзуси	136
--	-----

БОБИРНИНГ 500 ЙИЛЛИГИГА

Азиз Қаюмов. Заҳириддин Муҳаммад Бобир	139
--	-----

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Сергей Михалков. Уйку безор	151
---------------------------------------	-----

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Марат Нурмуҳамедов. Теран томирлар	152
Озод Шарафиддинов. Қуёш ошиғи	154
Нурулла Аҳмедов. Қалб қалбни топади	158

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Ортиқбой Абдуллаев. Мен на дейман-у, қўбузим на дейди?	161
--	-----

ТАҚРИЗЛАР

Салоҳиддин Мамажонов. Шоирнинг беш достони	169
Очил Тоғаев. Жасорат йўли	171
Жавли Хушбоқов. Масъулият туйғуси	178
Бобир Алимов. «...Тубсиз осмон ҳақида кўп ўйлардим»	179

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖАТЛАР

Абдулла Носиров. Асрлар яшаган ноёб китоблар	181
--	-----

САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА

Юрий Ковалёв, Алексей Карасек. Бўри из қолдиради. Повесть	184
---	-----

ГУЛҚАЙЧИ

Мамасоли Саримсоқов. Табиий чиқди	203
Маданий ҳаёт	206

Ҳалима Худойбердиева

САДОҚАТ МАЛИКАЛАРИ

«Озиқ-овқат программаси»ни амалга оширишда аёлларнинг тутган ўрни ҳақида...

Буни кенгроқ қилиб, мана бундай айтиш мумкиндир: турмуш тарзини янада гўзаллаштиришда, баркамоллаштиришда, фаровонлантиришда аёлнинг тутган ўрни.

Чунки мақсади бизнинг буюк орзуларимиз, юракдаги юксак ғояларимиз билан ҳамоҳанг жаранглайдиган бу программа ҳақиқатан ҳам турмушимизни яхшилаш йўлидаги яна бир тадбир. Турмушни эса аёлларсиз бир лаҳза, ақалли бир лаҳза тасаввур қилиб кўринг-чи!

Мана бу сўздаги аёл тасвирини Эдуардас Межелайтис чизган.

**Ренуар сувратида шундай чиққан экансан:
Гоҳ ер аёлисан, гоҳ ер аёли эмас.
Гўзалликни ўзингда шундай йиққан экансан,
Ўзинг, ҳақиқатан ҳам, шундай опасан нафас.
Қандай бўлсанг тушда Сен, ўнгимизда ҳам шундай.
Ҳар турли ҳолатда ҳам Сен бир хилсан, ўшасан.
Лекин Сенда ҳар кун кўрдим ўзгача бир ҳол
Сен — гўзаллик, ҳуснсан, Сен ўзинг оқиласан.
Бўйдор, нодир, гуноҳкор ҳамда муқаддас аёл,
Сен менга фақат шундай,**

шундай кераксан холос.

Мен ҳаётимизда олдинга ташланган ҳар бир қадамда, илгари сурилган ҳар бир илғор ғояда, кашфиётда аёл қўли, аёл ақли, аёл ғам-хўрлиги омухталигини кўраман.

Айтайлик, ақли чароғон бир олим илмга янгилик киритди. Кашф этилган янги пахта нави иқлим шароитимизга мослиги ва вилтга чидамлилиги, толасининг пишиқлиги билан олдинги навлардан тубдан фарқ қилади. Бу янги нав ҳосилидан, эҳтимол, бутун халқ йигирма-йигирма беш йиллар баҳраманд бўлар. Йигирма-йигирма беш йиллар балки бу олимнинг номи тиллардан тушмас. Бу янгилик, бу шуҳратга аёлнинг қандай алоқаси бор, деб ўйлаётгандирсиз.

Эҳтимол, шу олимнинг «нури дийдам» деб еру кўкка ишонмайдиган, ишдан кеч қолган кунлари ярим кечагача бўлсаям, уй чироғини ўчирмай, йўлига кўз тикиб ўтирадиган мушфиқ онаси бордир. Агар шундай бўлса, бу олимнинг бағри бутун экан. Агар шундай бўлса, унинг кўкида ҳали ёниб турган чироғи бор экан. Фаннинг тилсим, қоронғи йўлақларида қоқилмай ўзига йўл топиб кета олишига, эҳтимол, ўша — милтиллабгина бўлсаям, ёниб турган чироқ сабаб бўлгандир?!

Ёки... олимнинг ҳеч қаерда ишламайдиган, беш-олтита боласи билан ўралашиб қолган, «рўзғорбон» хотини бор.

Аёл кечаси болаларини бирма-бир ухлатгунча вақт алламаҳал бўлади. Хотин чақалоғининг ҳўл кийимларини ювиб қўйгани ваннага кирганида ёқасига сал кир уннаган эрининг оқ қўйлаги, рўмолча, пайпоқларига кўзи тушади.

«Ювиб қўйишим керак, бир соат кечроқ ётсам ҳеч гапмас». Бу орада негадир безовта бўлиб дам-бадам уйғонаётган чақалоғи олдига неча марта бориб келади. Ичкари хонада эса болаларининг отаси — олим қачондан бери столга мук тушган куйи, бошини кўтармай ишлапти. «Чойи совуб қолгандир, хабар олиб қўяй, бечора толиб кетди...»

У тун яримлаб қолганда «иссиққина ичсин», деб кўк чой дамлаб кирганида, бор-йўғини сўнгги томчисигача қоғозга туширган олим хуш кайфиятда-ю, лекин жунжикиб ўтиради...

Хотин эрининг елкасига беқасам тўн ташлаб, меҳр билан ўраб қўйгач, пиёлага чой қуйиб узатади... Бу, сиртдан қараганда, ҳали бизнинг бугунги курашларимиздан четдаги, «ўзи, болалари, уйдан бошқа дарди йўқ» аёлларнинг ҳиссаси...

Энди бу курашда бевосита иштирок этаётган аёлларнинг ҳиссасини тасаввур қилиб кўринг.

Ҳар даврнинг ҳал қилиниши керак бўлган ўз муаммолари, ўз фидойи қаҳрамонлари бўлади. Эс-эс биламан. Отларга арқон судратиб ёки икки киши арқонни икки тарафидан тутиб, рўзанинг қорини қоқиб тушириб олдинда кетар, орқасидан одамлар пахта теришарди. Уйимизда қанор-қанор кўсақлар турар, кечалари биз — майда болаларгача сандал атрофига тиқилиб, кўсақ чувирдик.

Онам тирноқларига «ху-ху»лаб, ишдан бош тортаётган ака-опаларимни алдаб, койиб, турли йўллар билан ишга солар, хуллас, ўша мўлжалдаги бир қанорми, икки қанорми кўсақни чувиб бўлмай, ухлашимизга рухсат бермасдилар.

Эртадан кечгача пахта қидириб, даладан бери келмаган, кечқурунлари болалари қўлига кўсақ тутқазиб ўргатган онам, унинг тенгқур дугоналари ўтаётган кунларидан, ҳаётдан ҳеч қачон нолимасдилар. Шундай бўлиши керак, деб ўйлашарди, чамамда. Балки, ҳар қандай мушкул шароитда тоб ташламайдиган тўзим, тоқат деганлари шудир. Яшашга, ҳаётга, Ватанга бўлган катта муҳаббат, садоқат балки мана шундай — унинг елкамизга юклаган юкларини қай тарзда кўтара олишимизда билинар.

Биз ўз оналаримиздаги тантилик, саҳийлик, шафқатлилик, чидамлилик каби хусусиятларни мерос ола билиямизми?

Оляпмиз, ўтган 1982 йил пахтаси бунга кафолат беради.

Икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Турсуной Охунова бригадаси бултур айниқса жасорат кўрсатиб ишлади. Энг оғир, иш қизиган, қор-ёмғир узлуксиз уриб турган кунларда Турсуной опа «Совет Ўзбекистони»да «Садоқат қийинчиликда синалади» мақоласи билан чиқиб, республика меҳнаткашларини фидойиликка ундади. Иши билан ҳам, сўзи билан ҳам илғорлар сафида турди.

КПСС XXVI съезди делегати, Бутуниттифоқ Ленин комсомоли мукофоти лауреати Холбуви Рустамова, Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари Шарофат Дадабоева, Адолат Рўзиматова каби пахта усталаридан тортиб, ҳали пахта етиштиришнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрмаган шаҳарлик талаба сингилларимизгача бу курашнинг сўнгги кунларига қадар матонат билан туриб бердилар.

Республикамизнинг бугунги фаровонлиги учун, эртанги шон-шавкатли яшаши учун шу қийинчиликларга тоб бериш зарурлигини тушуниб етган навнўхол қизларни кузатар эканман, кўнглим фахр ҳиссига тўлади. Йўқ, «ҳозирги ёшлар энгил табиат бўлиб ўсапти», деган фикрларга кўп ҳам урғу бермаслик керак.

Мен ўмири меҳнат, иффат, муҳаббат, садоқат туйғуларни билан ўралиб ўтган онадан туғилган қизларнинг энгил-елпи, беғам, бесубут бўлиб вояга етишларига ишонмайман.

Умрининг давоми — ўғил-қизларига ўзидан мана шундай фидойи

яшашни мерос қилиб ўтказаетган оналаримизнинг умрлари узоқ бўлсин!
Дарвоқе, фидойи садоқат деганда менинг кўз олдимга келадиган
улуғ ИНСОНЛАР бор.

Уларнинг бири ҳақиқатан «Садоқат маликаси», деб аташга арзигу-
лик, дўстларимнинг бетимсол устози ҳурматли Зулфия опамиздир.

Садоқат тушунчасининг қамрови кенг. Ерга садоқат, ёрга садоқат,
юкинганинг — қаламга садоқат, ишга садоқат. Биз буларнинг ҳамма-
сида ҳам ардоқли устознинг ижод мактаби, яшаш, ҳавасларга лойиқ
ҳаёт мактабидан сабоқ олганмиз, оляпмиз.

Уларнинг бири саҳнаимизнинг, кўнглимизнинг сўлмас гули Ҳалима
Носировадир. Ҳалима опанинг дилкаш, сермаъно суҳбатидан кейин
одамнинг бир қадар доно тортиши, бир қадар эзгулик сари қадам таш-
лаши, бир қадар яшаришига имоним комил! Мен бу қалби ёруғ, истеъ-
додли катта санъаткорнинг ҳофиза қувватига ҳайрон қоламан. Бир суҳ-
бат оралиғида Ҳалима опа:

— Урмоқчи бўлсанг гар улуғликка чанг
Кичиклар ҳолини айламагил танг...

каби фалсафий, ёдаки сатрларни истаганча келтириб кета оладилар.

Уларнинг бири шикаста, қудратли овози қулоқларим остида онам-
нинг овозидай ўрнашиб қолган Сорахоним Эшонтўраевадир. Санъат-
корнинг, ҳақиқий санъаткорнинг руҳи, кўнгли, менинг назаримда, биз —
оддий одамлар даврасидан юксакроқда юрса керак. Агар шундай бўл-
маса у ролга киришда бу қадар чексиз куч, қудратни қаердан олади?!

Саҳнада «Ғариблар» спектакли кетяпти. Сўнгги саҳна. Бу бекатда
ОТА билан ОНА хайрлашадилар. Абад кўришмас бўлиб хайрлашадилар.

...«Агар қандайдир сабаб билан биз қайта кўриша олмасак, эсинг-
да бўлсин...» ОТА ўз сўзларини тугатади.

«Агар қандайдир сабаб билан биз қайта кўришолмасак эсингда
бўлсин... Мен сен билан жу-да-ям бахтли яшадим, бешта фарзанд орт-
тирдим сендан...» йўқ, тоқат қилиб бўлмайди. Онанинг нолакор фарё-
ди, Сора опанинг овози, ҳамма юракларни бирдай ларзага соладиган
ноласига чидаб бўлмайди.

Сабаби, Она фахрланган беш фарзанд ҳам ўз оиласига шу икки
мусичадай чол ва кампирни, ота-онани сиғдирмади. Инсонийлик қадр-
қиммати пул, давлат билангина ўлчанадиган Америка ҳаётининг бутун
фожиасини кўз олдингизга келтирувчи бу саҳнада, бу спектаклдаги Со-
ра опанинг ўрни, ҳиссаси тасвирига қалам ожиздир.

Навжувон аёл театрдан кўзида ёши билан чиқди. Балли, Сора опа,
жон куйдириб қилган меҳнатингиз зое кетмади. Меҳнатингиз шу даст-
лабки соатларданоқ ўз натижасини бера бошлади. Чунки тенгқурлари
билан беларво чақчақлашиб ўтирган аёл хомуш тортиб қолди. Балки
ёдига қишлоқда яшайдиган муштипар онаси тушгандир. Кўпдан йўқ-
лаб боришга вақт тополмай юрган бўлса виждон азобида қийналаёт-
гандир. Эҳтимол, уйда, қайнонасига ё қайнотасига айтган ноўрин гапи
эсига тушиб, изтироб чекаётгандир. Муҳими, Сиз унинг кўнглида ўзга-
риш ясадингиз. Муҳими, у атрофидаги одамларни қадрлаши керак
эканлигини тушунди.

Турмушни янада гўзаллаштириш, ҳаётни яхшилаш учун кўрилган
турли хил тадбир, программаларни амалга оширишда аёлнинг ўрни,
ҳиссаси ҳақида ҳар қанча ёзган билан тугамайди.

Бир ҳақиқат бор. Хусрав Деҳлавий айтади:

**Аёл оқила-ю, эр ишбилармон
Бўлса кундан-кунга обод хонадон.**

Хонадонларимизнинг ободлиги, юртимизнинг фаровонлиги ҳаққи,
садоқат маликалари — оқила аёлларимиз омон бўлсинлар. Чунки бу-
гунги танги, фидойи, бир-бирига меҳрли халқимизнинг эртанги куни
уларнинг бағрида вояга етаётган фарзандларига боғлиқ.

Саъдулла
Кароматов

Сўз Бархандан

РОМАН

Сўз! Сенда на таъм, на ранг, на ҳид бор.
Таърифнингга сўз йўқ: нималигингни билмай, сен-
дан лаззатланади киши. Сен ҳаёт учун зарурият-
гина эмас, ҳаётнинг ўзисан.

А. Сент-Экзюпери.

Биринчи боб

Сулаймоннинг қўлидаги кетмон уни тортиб олмоқчи бўлган Наимнинг жағи аралаш гарданига келиб тушди. Тиззасигача сувда турган Наим «иҳ» деганча ўнг томонга ағанади. Бу ногаҳоний фалокатдан эсанкираган Сулаймоннинг бўйин томирлари бўртиб, нафаси бўғзига тиқилди. «Нима қилиб қўйдим! Нима қилдим мен!». Хаёлидан шу фикр ўтди-ю, кетмонни жон-жаҳди билан четга итқитиб, ўзини сувга отди. Ариқ бўйидаги чимда ҳушсиз ётган Наимни йўл ёқасига олиб чиқди. Жон ҳоврида яхтагини ечиб, йиртди. Бир бўлагини икки-уч буқлаб жароҳатга босди, иккинчисини Наимнинг гарданига ўраётганида, ёнгинасида гийқиллаб тўхтаган «Волга» овозидан чўчиб, бошини кўтарди. Машинанинг орқа эшигидан тушаётган обком секретари Абдукарим Ваҳобовни кўргач, қалқиб ўрнидан турди. Хижолатдан зир титраб, чурқ этолмай қолди. Секретарь унга эътибор бермай Наимнинг бош томонига келиб чўнқайди. Жароҳатдан сизиб чиқаётган қон оқ яктаси алвон рангга бўяб ташлаган эди.

— Нима қилди унга?

Ваҳобовнинг чақнаб турган кўзлари Сулаймонга тикилди. Ноўрин ишидан ҳамон ўзига келолмай гангиб турган Сулаймон бу нигоҳга дош беролмади, кўзини олиб қочди.

— Мен... мендан... ўтди, ўртоқ секретарь,— Сулаймон чўзинчоқ бошини эгди.

— Машинага олиб чиқинглар, тезда касалхонага!..

Бу мудҳиш воқеа етмишинчи йилларнинг охириларида саратоннинг оловли нафаси тирик жонни беҳол этиб, гиёҳларни жизгинак қилган кунларидан бирида Найманчада содир бўлди.

* * *

Найманча Шаҳристоннинг шимоли-ғарбида улкан қабристон каби унсиз ётган сахро — Варахша этагига жойлашган қишлоқ. Бир замонлар у Мовароуннаҳрнинг кўрки бўлган. Қора шивирғониси-ю, юрак тафтини босадиган луччак шафтолиси, минг дардга даво қора анжир-ю, тиллоранг нашватиси, тилимидан шарбат томадиган қучоққа сугмас амирийси-ю, ширпайванд зардолиси, қўйинг-чи, шу ноз-неъматларни яратган соҳибкорлари туфайли бу қишлоқ қадамжога айланган, нозиктаб шоирлар қасидасида, муғаннийлар қўшиғида таърифланган Найманча эди.

Юзлаб шундай жаннатмакон қишлоғу шаҳарлар, Шаҳристоннинг дуру жавоҳирларидек, Руму Византия, Ҳиндистону Хитой ва яна ўнлаб шарқу ғарб мамлакатлари диққатини ўзига жалб этган, асрлар давомида улар билан савдо-сотиқ қилган. Кўрку чиройда Шаҳристонга тенг келадиган жой бўлмаган. Кун чиқардан кун ботаргача бўлган масофада зангори осмонга туташган кўкаламзорлари одамнинг баҳридилини очган. Бу ерда гўё осмон кўк-гилам устига қурилган зангори гумбазга, улар оралиғидаги беҳисоб қўрғону қасру саройлар жимжимадор баланд миноралар, кошинлари турфа замзама билан товланувчи иморатлар кўкдаги юлдузларга ўхшарди. Шаҳристоннинг экинзорлари кафтдек текис ва серҳосил бўлиб, унга тенг келадиган жой Хурсонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам топилмаган. Бироқ бу шон-шуҳрат, бу гаройиботлар сайёҳлар хотираларидан кўчган саҳифаларда-ю, замон акс-садоси бўлмиш тарихда қолди. Бу юртни ким вайрон этди? Инсон ақл-заковати бунёд этган гўзалликларни ким пайҳонлади? Эҳтимол, бунга ўзаро тожу тахт, молу дунё талашган бир ҳовуч ёвуз одамлар сабаб бўлгандир? Балки ғайриюртларнинг беҳисоб босқинларидир. Аслида бу қабиҳликнинг ҳар иккисига кетган беҳисоб сарфхаражат халқ гарданида эди. Ўрни тўлатилмай олаверса, кўл ҳам қурийди. Талон-торож этилган юрт вайрон бўлди, мамлакат завол топди. Қум бўронлари гуллаб-яшнаган Варахшани Найманчадек юзлаб қишлоғу шаҳарлари билан домига тортди, минг кокил бўлиб, ҳар тарафга таралган зилол сувли ариқ ва зовурлар қум остида қолди.

Сахро ғолиб чиқди. Шаҳристоннинг гир айланасини қум босди. Унинг Шимолига Қизилқум этагидаги Ичкиликқум чўли келиб тақалди. Унда-мунда Қулжуқтов, Сузистов, Оқтов тоғ тизмаларининг баланд-пастликларидан кесиб ўтган поёнсиз Қизилқум Сирдарёнинг қуйи этакларигача етиб борди. Уфқдан уфққача туташган қумликларнинг

МУАЛЛИФДАН

Муҳтарам журналхон! Мазкур роман воқеалари, шубҳасиз, муайян бир областда бўлиб ўтади. Аммо бадиий асарнинг ўзига хос қонун-қоидалари нуқтаи назаридан бу областни шартли равишда Шаҳристон деб атадим. Бинобарин ундаги қаҳрамонлар ҳам умумлашган образлардир. Гарчанд областдаги тарихий ёдгорликлар, айрим географик номлар ўзгартирилмай олинган бўлса-да, асардаги лавҳалар — бадиий тўқима маҳсули. Бироқ улар ҳаётий воқеаларга асосланган.

тирик мавжудотлари — бархан мушуклари, қўшоёқ, юмронқозиқ, қум-сичқонлар ҳам аёвсиз саҳродан шафқат тилагандай митти кўзларини мўлтиратиб, тандирдек қизиган барханлар устидан беҳол судраладилар. Узун қулоқ, тақир, думалоқ бошли калтакесакларгина тақдирларига тан бериб, чўяндек қорайган саксовуллар соясида жимгина жон сақлаб ётадилар.

Шарқий томондан Зарафшоннинг қуйи оқимида Шаҳристонга илондек чирмашган Маликчўлда каламушларгина қолди. Шарқда Зирабулоқ тоғлари, жанубда адоғи Қарши даштларига туташган Қарноб чўли шўри елкасига чиқиб оқариб ётипти. Зарафшоннинг чап соҳилидаги тўлқинсимон текисликлардан иборат бу чўл ғарбдан шарққа бир юз йигирма чақирим ергача чўзилиб кетган. Унинг ғарбий қисми пасайиб бориб, Тошлоққум ва Учқум чўлларига уланади. Бу ерларга табиат бир неча ҳафтагина мурувват кўрсатиб, гўзаллик бахш этади. Апрельнинг сўнги кунларида ўсимлик оламининг мавжи инсон диққатини жалб этади. Бироқ ҳали ёз иссиғи бошланмай, қуёшнинг ўтли селлари ажал уруғини сочади. Яшил ниҳоллар танасидаги намни зулукдек сўриб олади-да, кўз олдингизда қовжиратади.

Бу ерларда ҳаёт билан ўлим ўртасидаги беаёв кураш кўп замонлардан давом этиб келмоқда.

Найманча — Варахшанинг сўнги қурбони. Саҳро уни ҳам емира бошлади. Ярим вайрона уйлари қўрғонларнинг кунгирадор пештоқлари қаққайиб турган бу қишлоқдан унинг номигина қолди.

Сулаймон бригадасининг пахта ерлари шу қишлоққа туташган. Наим эса унга қўшни бригаданинг бошлиғи. Ўтган йилги гармселу сувсизлик ҳар икки бригада аъзоларини доғда қолдирди. Ҳосил гектар бошига ўн центнердан ошмади, йиллик план Сулаймон бригадасида қирқ, Наимникида эллик фоиздан нарига ўтмади.

Иккинчи боб

Машина чанг-тўзон ичида ўнқир-чўнқирлардан чайқалиб бориб, асфальт йўлга чиқиб олмагунча Ваҳобов ундан кўз узмади. У анча олислаб, овози ҳам эшитилмай қолгандан кейингина бир қадар тинчланди. Ариқдан ҳатлаб, пахтазор этагига бориб тўхтади. Куч билан эсаётган иссиқ шамол тошбақа узангисига келмай, ер бағирлаб ётган қилтириқ гўза тупларини илдиз-пилдизи билан сугуриб олгудек тортқилар, яккам-дуккам гул ва ёнғоқдан кичикроқ кўсақларни юлиб, сувсизликдан торс-торс ёрилган жўякларга сочарди.

Ваҳобов саҳро томон қаради. Нигоҳида ҳам ўкинч, ҳам илтижо, ҳам газаб ифодаланарди. Қуёш кўк гумбазида туриб, югурик шамол билан ҳамкорликда ҳамон оташ пуркайди. Табиатнинг бу икки буюк кучи инсон ғафлатда қолган ерда ҳаёт гулшанини ўлик воҳага айлантиради. Бири олов нафаси билан тирик мавжудотни емиради, иккинчиси эса, тинмай қум бўронини уфуради, ҳаёт нишонларини барханлар остига кўмиб, авлодлар кўзидан пинҳон этади. Яшил чаманзорлар бўзсарғиш қумликлар маконига айланади. Ваҳобов нажот излагандек чапдаги жилдираб оқаётган ариққа тикилди. У нажот излаб, кўз тиккан ариқ бу даҳшатли дўзах олдида арзимас зарра эди, холос. Саҳро чанқоғини босиш учун бутун бошли дарё керак. Дарё эса олисда, салкам тўрт юз чақирим нарида. Унга ўн минглаб гектар ташна ер зориқиб турибди. Варахшага жилдираб келаётганини эса ўт олиб ҳансираётган ариқлар шимиб, йўқ қиляпти.

Ваҳобов кўзини сувдан узмай, ариқ бўйидаги чимга ўтирди, бошини чангаллаб хаёлга толди. У чора изларди. Бироқ уйлари қумликларда шимилиб, йўқ бўлаётган томчилардек пароканда. «Наҳотки Пўтти-

ев ҳақ бўлса?» Хаёлидан шу фикр ўтди-ю, куни кеча кабинетда область сув хўжалиги бошқармасининг бошлиғи Садри Пўттиев айтган сўзларни эслади.

— Ғўзалар куйиб кетяпти, деб ташвишланамиз-у,— дея гапни узоқдан бошлади Пўттиев,— омади гапни айтганда, берилаётган озми-кўпми сувни тунги суғоришдан қочиб, зовурга оқизаётганлар билан ишимиз йўқ, ўртоқ Ваҳобов,— Пўттиев оқ оралаган сийрак сочларини ингичка, оппоқ бармоқлари билан тузатган бўлиб, секретарга зимдан қаради.

У янги секретарь билан икки-уч учрашиб, яхшигина суҳбатлашди-ю, қандай одамлигини билиб ололмади. «Бир кўрганда ҳар қандай одамнинг аслини адашмай илғаб оламан», деб кўкрагига муштлаб юрадиган Пўттиевга областга янги раҳбар келди дегунча баъзилар синчковлик қилиб, баъзилар шунчаки эрмак учун: «Қалай, илғаб олдиларми?» деб кўз қисишарди. У эса билдирилган бу ишончдан оғзининг таноби қочиб, ёйилиб куларди-ю, суҳбатдошининг қулоғига шивирларди. Ваҳобовга негадир тиши ботмади. Чинакамига ташвишлана бошлади: «Ажабо, менга нима бўлди? Олдинги раҳбарлардек савлатидан от ҳуркадиган одам эмас. Бўйи ҳам ўртадан паст, кўримсизгина. Уст-бошига ортиқча эътибор бермайди. Эл қатори кийинади. Чунончи, ҳозир эғнида энги калта чит кўйлак, сидирга жигарранг шими почалари брезент этиги устидан туширилган. Бошида офтобда униққан сарғиш похол шляпа. Аммо унга рўпара келишим билан салобати босаверади, ё қудратингдан!» Иззат-нафси унча-мунча нарсага йўл қўймайдиган Пўттиев бошлиқнинг феълини орқаворатдан суриштириб ҳам кўрди. Кўплар бош бармоғини кўтариб, «мих» деб мамнун кулиб қўярди. Шундан кейин Пўттиев сабр этишга, учрашганда эса ўзининг синалган усулларини ишга солиб, секретарнинг қўйнига қўл солиб кўришга қарор қилди. Бугун қўққисдан гапни шикоятдан бошлашининг боиси ҳам шунда эди.

Ваҳобов Пўттиевнинг бу феълини биринчи суҳбатидаёқ сезганди. Аммо сир бой бермаган эди. Ҳозир ҳам индамай, унинг ҳаракатларини кузатиб ўтирарди. Пўттиев шу долзарб кунларда далага эмас, тантанали маросимга отланган кишидай башанг кийинган: эғнида йўл-йўл оқ шим, ёқаси қотириб дазмолланган энги калта оппоқ кўйлак, бўйнида ипак каштали ҳаворанг галстук. Ваҳобов унга бир нарса демоқчи бўлиб оғиз ростлади-ю, бироқ сувни зовурга оқизаётганлар ҳақидаги гап юрагига ханжар бўлиб қадалди. «Наҳотки сув танқислиги кекса-ю, ёшнинг тинка мадорини қуритаётган паллада кимдир шунга журъат этса?! Пўттиев ўйлаб топган гап эмасмикин?— Иккилана бошлади у.— Йўқ,— дея ўзига таскин берди,— бундай бўлиши мумкин эмас». Иккинчи ёқдан, шу заҳотиёқ Пўттиевни машинага ўтқизиб: «Қани, бошланг сувни зовурга оқизаётганлар ҳузурига!» демоқчи ҳам бўлди. Қўлидаги қалам билан стол устидаги ойнани тиқиллатганча, фикрини бир ерга жамлади. «Қизиқ,— дея мийиғида кулди.— Ё Амударёдан олинаётган сувни икки юз йигирма кубга етказиш борасидаги топшириқни пайсалга солаётганидан хавфсираб, мени чалғитмоқчи бўляптимикин? Унда нега гапни айлантирапти?..»

Одмигина жиҳозланган кабинетда сокинлик. Дунё сиёсий харитаси, унинг ёнида область ирригация тармоқлари схемаси осиб қўйилган, девордаги тўртбурчак соатгина сокинликни бузиб, ҳар бири ўзича фикрлаётган бу икки суҳбатдошга ҳакамлик қилаётгандек чиқиллаб, вақт беҳуда ўтаётганини билдириб турарди.

Шу пайтгача унинг гапини ҳеч ким бу қадар вазминлик ва осойишталик билан тингламаганиданми ёки бу гал ҳам секретарнинг салобати босдими, Пўттиев безовталана бошлади. Хаёл уни минг ёққа тортқилади. Ниҳоят: «Секретарь ишонмаяпти, нима қилсам экан?»— дея бир қарорга келолмай турганида, Ваҳобовнинг юпқа лабларига хиёл табассум юурганини кўриб, анча тинчланди. Ўзи ҳам зўрма-зўраки илжайиб, Ваҳобовга қараб қолди.

Ваҳобов ҳозиргина хаёлидан кечирган сўзни овоз чиқариб айтди:
— Қизиқ...

Пўттиев яна хавфсирай бошлади. Энди ўйлашга фурсат қолмаганидан, ҳовлиқиб:

— Уртоқ Зулфиддинов ҳам бундан хабардорлар. Каттабоғдаги «Ҳосил» колхозида шундай қилишган,— деб юборганини ўзи ҳам сезмади. Фикрини мустаҳкамлаш учун:— Ахир, у киши...— деди-ю, тил тишлаб қолди. Пўттиев: «у киши ҳам обком секретари-ку, ишонмай-сизми?» демоқчи эди, журъат этмади. Ваҳобовнинг синчков назаридан нигоҳини олиб қочди. Хушёр тортиб:— У киши бирон чорасини кўрган-дирлар, хотиржам бўлинг,— деди мумкин қадар мулојимлик билан.

Ваҳобов яна иккиланди. Нима бўлганда ҳам бу воқеани шахсан текшириб кўришни хаёлидан кечирди-ю, асосий масалага ўтди.

— Сизни Амударёдан олинаётган сувни ошириш масаласида чақиртирган эдим, ўртоқ Пўттиев.

— Сувни аллақачон кўпайтирдик,— Пўттиев мавзу ўзгарганидан қувониб, ишонч билан жавоб берди.

— Оширганингиз тўғри, аммо элик куб ўрнига йигирма бешга, шундайми?

— Шундай, Абдукарим Ваҳобович.

— Варахшага сув етиб бормаётганидан хабардормисиз? Экин-тингинга эмас, ҳатто одамлар ҳам иссиқдан ўзини қўйишга жой тополмай, ҳансираяпти.

— Абдукарим Ваҳобович, сувни икки юз йигирма кубга етказишга ҳаққим йўқ. Амударёдан ҳозир олинаётган икки юз куб сув ҳам канал лойиҳасида белгиланганидан йигирма беш куб ортқ.

Шундай деди-ю, олдида турган гулдор, жигарранг папкадан лойиҳани олди. Унинг неча йилдан буён қўл теккизилмаган саҳифаларини шилдиратиб, керакли жойни топди.

Қоғоз қудратига сажда қилиб, уни абадий қонундек муқаддас санайдиган одамлар тоифаси бўлади. Улар учун қоғозга шак келтириш — ҳаётни ўзгартириш билан баробар. Пўттиев қоғозга сажда қилибгина қолмай, уни ўзгартироқчи бўлганлардан қаттиқ туриб ҳимоя этади. У қоғоздаги кўрсатмадан чекинишни интизомни кўпол равишда бузиш деб ҳисоблайди. Шунинг учун лойиҳа гўё унга бутун бир дунё қувватини берган каби тўлқинланиб, ўрнидан турди. Ўзига хос кибр ва ишонч билан лойиҳани Ваҳобовнинг столига қўйди, «Хўш, бунга нима дейсиз?» дегандек ғоз қараш қилди:

— Менимча, ўртоқ Пўттиев,— Ваҳобов вазиятини ўзгартирмай, вазминлик билан жавоб берди,— биз биринчи навбатда одамлар тақдирини ўйлашимиз керак,— у Пўттиевнинг ҳаяжондан пирпираётган кўзларига қараб ҳайрон бўлди. Унинг ҳозирги ҳолати ҳимоя излаб, онасининг этагига ёпишган гўдакни эслатарди. Ваҳобов кулгидан ўзини аранг тийди. Лойиҳага эътибор бермай, жиддий оҳангда сўзини давом эттирди:— Шахсий томорқалардаги экинлар қовжираяпти. Одамларнинг кайфияти чатоқ. Бир парча еридан оладиган ризқ-рўзидан маҳрум этилдимиз уларни. Пахта, макка, бошқа экинлар ҳосилдан қол-япти. Бу ёғини ҳам ўйладингизми? Канал лойиҳаси қоғоздаги гап. Чора излайлик. Кечаги кун билан яшаб бўлмайди. Биз эртани ўйлаб, келажакни кўзлашимиз керак. Тўғри, канал лойиҳасини тузиб, уни амалга ошириш йўлида минглаб киши тер тўккан. Аммо бу ишлар амалга оширилганидан буён орадан неча йиллар ўтиб кетди. Бугунги кун вазифалари тақозо этаётган талабларни ҳисобга олмасликка ҳаққимиз йўқ.

— Эҳтимол, шундайдир. Бироқ сиз айтаётган вазифаларни ҳал этмоқ учун лойиҳага зид иш тутишимиз ҳам ноўрин. Ўзингиз ирригаторсиз. Бунга қандай қилиб йўл қўйиш мумкин, ахир?

— Ночор вазиятдан қутулиш учун олиб борилган изланишлар натижасида буюк кашфиётлар яратилганини яхши биласиз. Ноаниқликлар, муаммолар янги тараққиёт сари бошлайди. Сиз лойиҳани пеш

қиялпсиз. Мен эса ҳақиқий аҳволни кўриб келганим учун сизга мурожаат қиялпман.

Ваҳобов ўрнидан турди. Ҳамиша шимининг орқа чўнтагида олиб юрадиган, қўл тегаверганидан титилаёзган кафтдек жигарранг ён дафтарчасини чиқариб, керакли саҳифани очди. Карта ёнига осиглиқ схема олдига бориб, тикилиб қолди. Ён дафтарчанинг қуёш тигида сарғайган саҳифасига қараб олгач:

— Мана бу ерларда сира бўлганмисиз?— дея Пўттиевга мурожаат қилди, қўлидаги ёғоч кўрсаткични Амударёдан илон изи бўлиб кетган икки чизиққа қадаб.

Пўттиев лойиҳани шоша-пиша ёпиб, Ваҳобовнинг ёнига борди-да, кўрсаткич қадалиб турган жойга тикилди. Ваҳобовнинг шу оддий нарсани ундан сўраётганининг сабабини тушунолмай, суяклари туртиб чиққан озгин елкаларини қисди.

— Тушунолмаяпман, Абдукарим Ваҳобович, наҳотки мени канал трассасига чиқмаяпти деб ўйлаётган бўлсангиз?— деди у гинахонлик билан, ёноқ суяклари туртиб чиққан юзини хиёл ўгириб.

— Бу саволимдан хафа бўлманг,— Ваҳобов жойига бориб ўтирди.— Баъзи жойларда сув соҳилни ювиб кетяпти. Тезда тузатиш керак. Шу баҳонада у ерларни яна бир кўздан кечиринг. Мен трассани уч кун айландим. Мана бу дафтарчада трассадаги хавф туғдириши мумкин бўлган жойлар белгилаб олинган,— у Пўттиев диққатини дафтарчага жалб этди.— Каналнинг баъзи жойларига дамба кўтариш керак, айрим ерларга эса эҳтиёт шарт қум тўлатилган халталар ҳозирлаб қўйилса кифоя. Шундан кейин керакли миқдордаги сувни сира иккиланмай очаверишингиз мумкин, шубҳасиз, хавфли жойларни кузатиб туриш учун одам қўйиш шарти билан, албатта.

Пўттиев Ваҳобовнинг мақсадини тушунди. Аммо тан олишга бўйни ёр бермай, ўжарлик қилди.

— Сувга мен жавобгарман, Абдукарим Ваҳобович,— у ҳамон схема олдида туриб гапирарди.— Жиноятга йўл қўёлмайман.

— Жавобгар бўлганингиз учун мурожаат қиялпман сизга, ўртоқ Пўттиев. Сиз жавобгарлик билан эҳтиёткорлик ўртасидаги нуқтада тебраниб турибсиз. Раҳбарнинг жавобгарлиги масалани ҳақиқий аҳволга қараб, тўғри ҳал қила билишида, оғир вазиятни бартараф эта олишида.

— Амударёдан фақат Шаҳристон сув ичмайди, буни ҳаммамиз биламиз. Унинг сув запаслари ҳам чекланган, бу мендан кўра сизга кўпроқ аён. Истаганча сув олаверсак, Хоразму Қорақалпоғистондаги юз минглаб гектар экинзорлар нима бўлади? Орол ҳақидаги гапларни эшитяпсиз. У кейинги йилларда беш-олти метр пасайиб кетди. Аҳвол шу алпозда давом этса, қуриб қолади. Бу — аниқ. Хўш, унда у ердаги аҳолининг ҳоли не кечади? Минг-минг тонналаб олинаётган ноёб балиқлар, шу билан тирикчилик қилаётган одамлар-чи? Бошқа чора излайлик, сиздан ўтиниб сўрайман. Узоқ кетмайлик. Мана, бурнимиз тагидаги Қизилқум барханлари остида секундига минг кубга бормаса ҳам шунга яқин миқдордаги ер ости сувлари бекорга қатламларда шимилиб ётипти. Умудан, республикамизда деярли Сирдарё сиғимига тенг миқдордаги ер ости сувлари бор. Бу — оғир вазиятдан қутулишнинг реал йўли эмасми? Нега энди тайёр сувдан фойдаланмай, хатарли йўлни танлашимиз керак? Қандай хавфсизлик чораларини кўрмайлик, канал ўзанига икки юз йигирма куб сув сиғмайди. У ўпирилиб кетади. Қанчадан-қанча сарфланган маблағ, меҳнат зое кетади. Борди-ю, каналга сиз айтгандай икки юз йигирма куб сув қуйдик, деб фарз ҳам этайлик. Бари бир сув Варахшагача етиб боролмайди. Мен бунга аминман,— Пўттиев жойига бориб ўтирди.

— Қани ҳисоб-китобларингиз?

— Ҳисоб-китоб тайёр,— у энди хиёл қизишиб, фикрининг исботи учун дадил ҳужумга ўтди.— Биз олаётган сувнинг ярмиси беҳисоб ариғ-у, каналларимизда шимилиб, бир қисми эса буғланиб, нест-нобуд

бўляпти. Ҳар бир бригада уч-тўрт даҳанадан сув ичади. Шаҳристонда эса салкам уч мингдан ортиқ бригада бор. Колхоз-совхозлардаги беҳисоб ариқларни гапирмай қўя қолайлик. Шу майда ариқча-ю, каналларни йириклаштирсак, остига бетон ётқизсак, қанча сув йўқдан бор бўларди.

— Ким сизга халақит берди, масала қўйинг эди.

— Бир эмас, бир неча марта қўйдим, ўртоқ Ваҳобов. Афсуски, ёлғиз отнинг донғи чиқмас экан. Сиздан олдинги секретарь бу масалаларга панжа орасидан қаради, меҳнат сарфламай олтин ундирмоқчи бўлди. Мана оқибат, ариқ-каналларимиз бамисоли ғалвир, қанча сув берманг, ер ютади.

Бу жавоб Ваҳобовни изтиробга солди. Тўғри, Пўттиев маълум даражада ҳақ. Аммо, ҳозир секретарни бошқа нарса ташвишга солаётган эди. У масъулиятни бошидан соқит қилиб, бошқалар бўйнига юкламоқчи. Бутун айбни собиқ раҳбарга тўнкаб, ўзини мусичаи беозор қилиб кўрсатмоқчи. Афтидан, «Олма пиш, оғзимга туш», қабилида иш тутиб, осмондан чалпак ёғишини кутишга, енгилнинг остидан, оғирнинг устидан юришга ўрганганлар тоифасиданга ўхшайди. Ваҳобов ичидан ёғинди. Ингичка қора қошлари орасида тугунча ҳосил бўлиб, пешонаси тиришди.

Пўттиев ҳозирги вазиятда ўзини ғолиблик кемасида ҳис этиб, ширин хаёл тўлқинида чайқаларди: «Мени ишбилмас, анойи деб айблаб бўлсиз, ўртоқ секретарь. Мен ҳам сизга ўхшаган раҳбарман, вазифам кўрсатма бериш. Уни амалга оширадиганлар бошқа. Каналга лойиҳадагидан ортиқча сув очишнинг ўзи бўладими?— Бу — тинимсиз меҳнат, югур-югур, уйқусиз тунлар. Борди-ю, канал дош беролмай, ўпирилса-чи? Унда сиз эмас, мен жавоб беришим керак. Тагин қаерда? Одил суд олдида. Йўқ, бунга йўл қўёлмайман. Таваккал қилиб, гарткамига ҳамён ташлайдиган қиморбоз эмасман. Ҳа, яхшиси лойиҳани пеш қилиб туравераман. Таваккал қиладиган битта-яримта топилса, майдонга чиқаверсин. Нега энди ўз ихтиёрим билан бўйнимга сиртмоқ солишим керак экан. Салкам олтмиш баҳорни кўрдим. Ёш улғайган сари йиллар соат милидек илдам айланади. Беш кунлигим борми, йўқми, уни таҳлика остига қўйиб нима қиламан?» Пўттиев шундай қарорга келди. Аммо Ваҳобовнинг кўнгли учун:

— Қани, яна бир ўйлаб кўрайлик, Абдукарим Ваҳобович, балки Сув хўжалиги министрлигидаги ўртоқлар кўмаклашишар,— дея кичкина кўзларини унга тикди.

Ваҳобов Пўттиевнинг бу гапларига эътибор бермади. Ўрнидан туриб:

— Яхши, ўртоқ Пўттиев, сизга рухсат,— деди-ю, телефон трубкасига қўл узатди.

Пўттиев гап чала қолганидан кўнгли ғашланиб, тезгина хайрлашди.

* * *

«Наҳотки адашаётган бўлсам? Наҳотки, Пўттиев ҳақ?» Ваҳобовнинг хаёлидан яна шу фикр ўтди. Биров чақиргандай тез одимлаб, саҳро ичкарисига қараб юрди. Баданига қиздирилган найзадек санчилаётган иссиқни ҳам, юз-қўлларини жизиллатиб чақаётган гармселни ҳам, тўпигиғача қум кечиб бораётганини ҳам сезмасди. Хаёлида биргина сўз — сув чарх урарди. Чўл бурмаланган наматдек нотекис. Сарғиш қумликларда унда-мунда жизгинак бўлаёзган янтоқ таналари илдизидан чўрт узилганча ёнбошлаб ётарди. Ваҳобов алланарсани хотирлаб, уларга қараб қолди. Похол шляпасини бошидан олиб, қорамағиз юзини юваётган терни дастрўмоли билан артди. Кўзларида умид чақнади. Қумга чўккалаб, бир тупини қўлига олди. Отасининг: «Деҳқоннинг хазинаси янтоқ остида. Янтоқзорни кўрсанг, ер танлаб ўтирма», деган сўзларини хотирлади. Кўз олдида яшил чаманзорлар, ҳосилини кўтаролмай, шохлари эгилган мева дарахтлари жонланди. Орқасига

қайрилиб қаради. Олисда қолган ариқ энди кўринмас, аммо ўзанида кўз ёшидек милдираб оқаётган сув назаридан нари кетмай қолди. Саҳрога юриш бошлаганда, бу сув нажот бўлолмайди, албатта. Кўп сув керак уни маҳв этиш учун. Ваҳобовнинг чеҳрасидаги қувонч ўрнини маъюслик қоплади, аммо қалбида жўш ураётган умид сўнмади. Қўлидаги янтоқни итқитиб, ўрнидан турди. Иссиқдан лоҳасланиб, каловлана бошлади. Қуёш тифига бардош беролмай, шляпасини кийиб, икки-уч қадам қўйган эди, орқадан келаётган машина товушини эшитиб тўхтади. Оҳиста одимлаб бориб, орқа эшикни очиб ўтирди. Шофёр машинани эҳтиёткорлик билан буриб, равон юргизгач, Ваҳобов рация трубкасини олди.

— Менга Варахша райкомини уланг. Ҳа, ҳа, биринчи секретарни, Ҳамро Ибодовни.— Трубка ғийқиллаб, таниш овоз эшитилди:

— Ассалому алайкўм, Абдукарим Ваҳобович, эшитаман.

— Салом, Ҳамро Ибодович. Хабарингиз бўлдим?

— Ҳа, Абдукарим Ваҳобович. Уша заҳоти касалхонага бордим. Аҳволи оғир. Дўхтирлар кўп қон кетган, дейишяпти. Реанимацияга ётқиздик. Қон қуйишди. Ҳар тугул Сулаймон аканинг қони тўғри келди. Ўзиям қаттиқ пушаймон қилиб қўйган ишидан. Ранги девор, аҳволи яхши эмас. Гусса чекавериб, ич-этини еди.

— Униям ташлаб қўйманглар. Дори-пори беришдими?

— Ҳа, Абдукарим Ваҳобович, укол қилишди. Наимни елпиб ўтирипти.

— Яхши. Уч кундан кейин — пайшанба соат учда масалани бюрода кўрамиз. Сулаймон билан совхоз директори Даврон Зиёевни олиб, кечикмай боринг.

— Хўп бўлади, Абдукарим Ваҳобович.

— Ишловдан қолган ғўзаларни ўнглаб олишдими?

— Шундай, областдан йигирма вагон фосфор олиб келдик. Азот ҳам етарли. Ҳамма гап...— Ибодов чайналиб қолди. Сув устида шундай машмаша бўлиб турганида бу сўзни айтишга тили бормади.

— Тушунарли,— Ваҳобовнинг бу ҳақда ҳеч нарса эшитгиси келмасди.—«Ҳосил»да сувни зовурларга оқизишяпти, дейишганди. Қириб ўтдим. Уларга ҳали сув тегмаган экан. Аммо бошқа хўжаликларни яхшилаб айланинг, айниқса, тунги суғоришдан беҳабар қолманг. Саратонда экинни ростлаб олмасангиз, асаддан умид йўқ. Наимнинг аҳволини билиб туринг. Область касалхонасига телефон қилинг, консултацияга тезда профессор юборишсин. Ўзингиз бирга бўлинг. Кечқурун менга хабар қиларсиз. Хайр.

Ваҳобов трубкани илиб, машина ойнасидан ташқарига тикилди. Ботаётган қуёшнинг пуштиранг нурлари бирин-кетин липиллаб ортда қолаётган яхлит карталарда, йўл ёқасидаги тутзорларда жилваланиб, шабнам эмаётган барглари силаб-сийпалар, шуъласи пахтазор этаги гуташган уфқда ловиллаб ёнарди. У саҳро қуёшига сира ўхшамас, инсон меҳнатини олқишлаётган каби ипакдек мавж уриб, борлиқ билан хайрлашарди. Бу ажиб манзара бир лаҳза бўлса-да, Ваҳобов қалбига ором берди, у бошини суйанчиққа қўйиб, кўзларини юмди.

Учинчи боб

Виждон азоби нақадар оғирлигини ҳеч ким Сулаймончалик ҳис этмагандир. Эллик учга кириб, кеча ва бугунчалик изтироб чекмаган эди. Барваста бўй-басти чўкиб, бир бурда бўлиб қолди. Биров қалаштириб игна қадаб қўйгандек юрагида пайдо бўлган қаттиқ санчиқ қаддини букди. Ранги синиқиб, таранг рухсорларига ажин тушди. Кеча туз тотгани йўқ. Туни билан мижжа қоқмай, Наимнинг тепасида ўтириб чиқди. Ҳамқишлоқлари азбаройи очиқ кўнгилли, хушфёллиги, қувноқ ва бегидирлигидан Сулаймон дилкаш деб лақаб қўйган шундай хушчақчақ одамнинг тилини гўё биров суғуриб олди: кечадан буён

чурқ этмади. Дунё кўзига қоронғи бўлди. Ахир, Наим у билан кўча чангитиб, бирга ўсган тенгдошгина эмас, қалин дўст, сирдош ҳам. Наимнинг бола-чақасига нима дейди энди? Бир гапириб ўн куладиган, ҳамма ишда маслаҳатгўй нуроний отага қай кўз билан қарайди? Эл олдида нима деб бош кўтариб юради?

Сулаймон чигал, қарама-қарши фикрлар тугёнида ўз ёғида жингиртоб бўлиб қоврилаётганида, унсизгина очилган эшикдан бир тутам нур хонага сирғалиб кириб, тўрдаги одатдагидан каттароқ баланд каравотда ётган Наимнинг ёстиғига тушди. Кечаси билан қон қўйилиб, дори-дармон қилинган Наим азонга яқин кўзи илинди. Оқ халатининг барини ушлаб, секин ўрнидан турди. Сулаймон оёқ учида эшик томон икки қадам қўйди-ю, «жим» дегандек кўрсаткич бармоғини карачланган қалин лабларига босди. Эшик олдида турган икки киши итоаткорлик билан орқага қайтди. Сулаймон оппоқ деворларига турли плакатлар осиб қўйилган йўлакка изма-из чиқди.

— Ассалому алайкўм, ўртоқ Ибодов,— у секретарь билан кўришгач, Давронга қўл узатди.

— Аҳволи қалай?— Ибодов овозини пастлатиб, шивирлабгина сўради, Сулаймоннинг киртайган катта-катта кўзлари аламли боқарди.

— Аҳволи яхши эмас. Кўп азоб чекди шўрлик. Ўзимам қон бўлиб кетдим унга қараб, ўртоқ Ибодов..

— Катта дўхтурни хонаси қаерда экан?— хушқомат, тимқора сочлари ҳам, қирра бурни ҳам ўзига ярашган Даврон мулоимлик билан сўради.

— Хўв, ҳайло, бурчакдаги ўй.

Даврон Ибодовга «ҳозир» дегандек маъноли қараб, Сулаймон кўрсатган эшик томон юрди.

— Пайшанба куни соат учда обкомнинг бюроси. Бирга борамиз. Тайёрланиб туринг, оғайни,— Сулаймон билан қолган Ибодов кескин бурилиб, шаҳдам одимлаб кетди.

Кутилмаган бу хабардан Сулаймоннинг юраги шувиллаб, бир сесканди. Йўқ, бу қўрқув аломати эмас, виждон азоби, унинг таъқибиди эди. Хаёл уни яна саволлар гирдобига тортди: «Нима дейман? Дўстимни кетмон билан уриб, жароҳатлаган бағритош қотилман, дейманми? Қандай қабоҳат! Бюро олдида-я! Эҳ, эшакмия еган телба, нима қилиб қўйдинг?!»

* * *

Иссиқдан хамирдек кўпчиган асфальт йўл ўнгга бурилиб, «Газ-69» Шаҳристон кўчаларига кирганда, айни пешин чоғи эди. Кўнгилни беҳузур қилувчи таффот кабинадан соф дала ҳавосини сиқиб чиқарди. Сулаймон оғир нафас олиб, йўл-йўл чит қўйлаги ёқасини очди. У қадимий шаҳарнинг баланд-паст иморатлари, мадрасаларининг қуёш нури синиб, ялтираётган ҳаворанг пештоқларига қараб, хомуш ўтирарди. Ибодов йўл ёқасидаги япроқлари сарғиш, шохлари сийраклашган акация дарахтларига тикилиб, бошини Даврон томон бурди.

— Қаранг, дарахтлар ҳолига маймунлар йиғлайди, ёз бошланмай ер тусига киряпти-я.

Даврон еру кўк оралиғида қимир этмай турган чанг қуршовидаги дарахтларга қараб, бош чайқади.

— Бу жониворларни энди сувда бўктирса ҳам ўзига келмас.

— Сув одамларга йўғу буларга қаёқда дейсиз, Давронбой. Тупроққа разм солинг, нам йўқлигидан осмонга учяпти. Шаҳарни кесиб ўтган яккаю ягона Шоҳруд ер сатҳидан уч метрча пастликда. Аҳёнда пайдо бўладиган сув ҳам қуриган дарё ўзанидан оққан ирмоқдек жилдирайди-ю, шимилиб кетади. Бунинг бори-ю, йўғи, сариқ чақачалик наф бермайди. Тағинам шаҳристонликларнинг бардошига балли, жўра.

Даврон райком секретарининг кейинги гапларига жавоб бермади. Хаёлини бошқа нарса банд этди. Бир-бирига туташган қалин қора қошларни чимирилиб, узун киприклари остидаги ўйчан кўзлари бир нуқтага

қадалди. Машина кўш мадрасага етганда эса безовталаниб, бир қи-мирлаб кўйди. Хаёлидан кечаётгани ёлғиз ўзигагина аён. Бундан бир-икки ҳафта олдин Шаҳристонга келганида, Нуқрахон орани очиқ қил-ди: «Бобомми феълени айтганман сизга, ўша гап: «акамми ўлдирган худобехабар Зиё Мерганнинг неварасига қиз берадиган анойи йўқ. Ужарлик қилсанг, аввал мани тирик кўмасан». Тақдир шу экан, Дав-рон ака, нима қиламиз».

Даврон қулт этиб ютинди-ю, «сезмадимикин», деб Сулаймонга кўз қирини ташлади. У ҳамон вазиятни ўзгартирмай, хомуш ўтирарди. Ма-шина обкомнинг салобат билан қад кўтариб турган ўн тўрт қаватли биноси ёнига келиб тўхтаганидан кейингина Сулаймон ҳушёр тортди. Қўйлак тугмачаларини қадаб, ўзини тартибга келтирди. Машинадан тушганда эса бинонинг ердан кўккача устма-уст мингаштириб қўйил-гандек беҳисоб деразаларига қараб кўзи тинди, юраги дуқиллаб кетди. Назарида, дераза ойналаридан юзлаб кўз тикилиб: «Ана, Сулаймон келяпти», деб тургандай туюлди. Бошини эгганча, Ибодов билан Дав-ронга эргшиб ичкарига кирди.

Лифт ўн учинчи қаватда тўхтади. Ловиллаб турган қизил пояндоз тўшалган йўлакда ҳали ҳеч ким йўқ. Сулаймон чанг юқи оқариб тур-ган кирза этигига қараб ийманди. Четга чиқиб, этиги қўнжидан латта олиб артди. Кейин оҳиста юриб бориб, ҳар ер-ҳар ерга қўйилган юм-шоқ креслолардан бирига ўтирди. Орадан беш минут ўтар-ўтмас йў-лак одамга тўлди. Ингилганлар фавқулодда чақирилган бюрода нима масала кўрилишини билмай, бир-бирларига савол назари билан қараб, аста шивирлашарди. Ниҳоят, эман ёғочига монанд қилиб ишланган икки табақали вазмин эшик очилиб, парча-парча гулли жигарранг крепдешин кўйлак кийган, сочи соддагина турмакланган секретарь қиз пайдо бўлди.

— Марҳамат, ўртоқлар, бюрога таклиф қилишяпти.

Бюро зали унча катта бўлмаса ҳам, Сулаймоннинг назарида хийла салобатли кўринди. Деворда Лениннинг портрети. Хона бурчагида минбар. Тўрда обкомнинг биринчи секретари ўтирадиган стол. Унинг тўғрисида «Т» шаклида қўйилган узун стол атрофидаги сидирға қизил мато сирилган стулларда бюро аъзолари ўтиришипти. Унг ва сўл де-ворларга тақаб қўйилган худди шу рангдаги стулларга область партия комитетининг бўлим мудирлари ва бюрога таклиф қилинганлар жой-лашишди. Узун столнинг этагига қўйилган стулгина бўш. Сулаймон-нинг нигоҳи беихтиёр шу бўш ўриндиққа қадалди, қуруқшаган лабла-рини тилининг учи билан ялаб, бошини эгди.

Воқеани область партия комитети қишлоқ хўжалик бўлимининг мудир Юнусали Юсупов қисқача сўзлаб бергач, одамларда қандай-дир саросималик, айни чоғда дилсўзлик туйғуси жўш уриб, кўплар ўйлаб қолишди. Чунки гап суяги деҳқончиликда қотиб, иш деганда ўзини аямайдиган ҳалол бир киши устида борарди. Наим билан Су-лаймоннинг дўстлигини билганлар учун эса бу — булутсиз очиқ ҳавода тўсатдан ёғилган дўлдай ғайритабиий туюлди. Пўттиевгина ҳеч нарса-га эътибор бермай, икки тирсагини тиззаларига тираб энгашганча, қўлидаги дафтарчага алланарсаларни ёзарди. Узун столнинг чап бур-чагидаги биринчи стулда ўтирган Мустафо Зулфиддинов сийрак қош-ларини чап кўли бармоқлари билан титкилаб, ниманидир хотирларди.

— Ўртоқ Исматов, ўзингиз нима дейсиз?

Абдукарим Ваҳобовнинг бу саволи залга қаратилгандек, ҳамма бир қимирлаб қўйди.

Сулаймон узун стол олдига келиб тўхтади. Бўш стул суянчигига кўлини қўйиб, фикрини тўплади-да:

— Ҳурматли Абдукарим Ваҳобович! Ҳурматли бюро аъзолари!— деди ниҳоят маънос овозда.— Телбалик қилдим. Жиноятга қўл урдим,— у қўлларини стул суянчигидан туширди.— Ғўзаларим аҳволини кўриб, чидаб туролмадим. Сув навбати Наимники эди. Қаёқданам: Ҳай, Наим жўрам-ку, деган гап калламга урди-ю, даҳанага чопдим. Сувни очаёт-

ганим устига Наим келди...— Сулаймоннинг йўғон бўйнидаги кекирдак суяги бир-икки қалқиб, гапиролмади. Тупугини ютиб, нафас ростлагач:— Атайлаб қилмадим, ишонинглар,— деди. У ўз овозини аранг эшитарди.— Аммо қилган ишим бориб турган жиноят. Ҳар қанча жазоям менга оз, Абдукарим Ваҳобович... Юзларингизни шувуг қилдим... мени кечиринглар...— Ўзини тутолмай, кўзида ёш ҳалқаланди.

— Сизни тушунолмай қолдим, уни бу, ўртоқ Исматов,— дея Зулфиддинов ҳайратланган кўзларини қаҳр билан Сулаймонга тикди.— Мантиқ йўқ гапингизда, уни бу.— У ҳеч қандай мазмун англатмайдиган «уни бу» иборасини кўп ишлатарди. «Мени кечиринглар...» эмиш. Эшитяпсизларми? Жиноятни кечириб бўладими, уни бу?— У саволига жавоб кутиб, яна Сулаймонга қаради.

— Мен ундоқ демоқчи эмас эдим, ўртоқ Зулфиддинов.— Аччиқ тутун ютгандай Сулаймоннинг томоғи қирилди. Пешонасидаги терни арта туриб, «ахир, мен бундоқ деганим йўқ-ку», дегандек Ваҳобовга тикилди.

Ваҳобов Зулфиддиновга кўз қирини ташлади-ю, индамади. Сулаймоннинг Зулфиддиновга жавоб қайтаришига ҳам имкон бермади.

— Яна саволлар борми, ўртоқлар?

Ҳеч ким қўл кўтармади. Сулаймон бориб жойига ўтирди.

— Марҳамат, ўртоқлар, ким сўзга чиқади?— Жиддий, аммо осойишта мурожаат қилди Абдукарим Ваҳобович.

Биринчи бўлиб Пўттиев сўз олди. У ўрнидан туриб, қўлидаги қаламни кўкрак чўнтагига солди-да, минбар томон юрди.

— Мен областимизда бундай мудҳиш воқеа бўлганини эслай олмайман. Йўқ, эслай олмайман,— у салмоқланиб, айрим сўзларни қайтариб гапира бошлади.— Бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳа, мумкин эмас. Биз қайси замонда яшаяпмиз? Ўртоқ Исматов бунга ўйламаган. Ўртоқ Зулфиддинов минг фоиз ҳақлар, ҳа, ҳақ гапни айтдилар ўртоқ Зулфиддинов. Жиноятни кечириб бўлмайди. Сулаймон Исматов эса қўшалоқ жиноятчи. Ҳам бировни уриб, жонига қасд қилган, ҳам сув ўғирлаган. Коммунист сифатида фикрим шундай: икки оғир жиноятга йўл қўйган Исматовдек одамнинг коммунистлар сафида қолиш-қолмаслигини бюро жиддий ўйлаб кўриши керак, Абдукарим Ваҳобович. Бундай одам бригадага бош бўлолмаслиги ҳам, ўз-ўзидан аён, албатта. Бу бир. Иккинчиси, қилмишига одил суд олдида жавоб берсин. Гапим тамом, Абдукарим Ваҳобович.

Пўттиев «қойил қилдимми?» дегандек бошини ғоз кўтариб, минбардан тушди.

Зулфиддинов сўзга чиқди. У негадир асабий эди. Бундай масалаларда Зулфиддинов расмий нуқтаи назардан ёндашиб, узил-кесил хулоса чиқарар, фикрини ҳам лўнда қилиб ифодаларди. Хозир ҳам асосан таклифинигина ўртага ташлади.

— Бояги саволни Исматовга берганим, уни бу, тасодиф эмас, ўртоқлар.— Унинг овози хиёл қалтирарди.— Исматов — жиноятчи. Бинобарин, уни партия сафидан ўчириб, ишни терговга оширишни таклиф этаман.

Зал бир гувиллади-ю, шу заҳоти тинди. Сулаймон кемаси ногаҳоний тўлқинга учраган киши сингари саросима ичида нажот излаб, атрофга аланглади. Ўтирганлар Сулаймондан кўзларини олиб қочдилар. Юрагига гулгула тушди. Азбаройи эсанкираганидан Ибодовнинг товуши тоғ ортидан эшитилаётгандай қулоғига аранг чалинди.

— Менга сўз берсангиз, Абдукарим Ваҳобович.

— Марҳамат, ўртоқ Ибодов.

Ибодов ўрнидан турди. Оқ жужун кўйлаги остида кўкраги билинар-билинемас кўтарилиб тушарди. Атрофга қаради-ю, нигоҳи Ваҳобовда тўхтади.

— Мен Сулаймон Исматовни оқламоқчи эмасман, Абдукарим Ваҳобович. Ўртоқ Зулфиддиновнинг гаплари тўғри, гуноҳи катта. Исматов чиндан ҳам партиядан ўчирилишга лойиқ. Аммо жиноятнинг ил-

дизини олганда бошқаларни айбсиз деб бўладими? Тилим бормайди. Ҳар йили ёз келди, сув жанжали бошланади. Бунга узил-кесил хотима бериш учун нима чора кўрдик? Гапдан нарига ўтолмаяпмиз. Назаримда, обком ҳам сув танқислигини тугатиш борасида қатъий фикрини айтганича йўқ. Шундай экан, Исматовнинг партия масаласини лоақал иш маъмурий ташкилотларда бир ёқлик бўлгунча тўхтатиб туришни илтимос қиламан, ўртоқлар. Бу орада биз ҳам баъзи масалаларни аниқлаб олардик.

Зулфиддинов Ибодовга зимдан заҳархандалик билан қаради-ю, бир нарса демади, Ваҳобовнинг боя саволини қўлламагани уни ўйлантириб қўйган эди. Область ижроия комитетининг раиси Сафар Жумаев Зулфиддиновнинг бу ҳолатини кузатиб турган эди. Ибодовнинг таклифига фикран қўшилиб ўтиргани учун уни қувватламоқчи бўлиб, томирлари бўртиб турган қўлидаги қаламни дафтарчаси устига қўйди.

— Мумкинми, икки оғиз гапирсам, Абдукарим Ваҳобович?

— Марҳамат.

— Назаримда, Ибодов ҳақ, ўртоқлар. Шошилмайлик. Сувни вақтида етказиб беролмаяпмиз. Бунинг устига уни кўпайтириш борасида ишлаб чиқаётган тадбирларимиз негадир пайсалга солиняпти.

— Ўртоқ Жумаев, илтимос, очиқроқ гапирсангиз,— Пўттиев ўрнидан туриб луқма ташлади.

— Ҳозир бунинг ўрни эмас, ўртоқ Пўттиев, алоҳида гаплашамиз. Биз, бюро аъзолари — ҳар биримиз бу масалаларнинг пайсалга солинаётганига жавобгармиз.

— Бўлмаса, ўртоқ Исматов ўрнига ўзимизни жазолаб қўя қолайлик, уни бу! — Зулфиддинов ўзини туюлмади.

Жумаев унга маъноли қараб:

— Менимча, асосий масаладан четлашяпмиз, ўртоқ Зулфиддинов, — деди-ю, фикрини яқунлади. — Ўртоқ Ибодовнинг таклифига қўшиламан.

Бюрода яна беш киши сўзга чиқди. Кўпчилик Зулфиддиновнинг таклифини маъқуллади. Бошқача қарор қабул қилиниши мумкин эмаслиги аён бўлса-да, ҳамма кўзлар сўнгги умид учқунидек ҳаяжон билан Ваҳобовга қадалди. Хонага шу қадар жимлик чўкдики, одамларнинг нафас олишларигина эшитиларди. Ваҳобов ўрнидан турди. Унинг юзидан, кўзларидан маъно уқиб бўлмасди. Қўлидаги қоғозни олдида турган симобранг папка устига қўйди. Ўтирганларни яна бир карра кўздан кечиргач, вазминлик билан «Ўртоқлар!» — дея энди сўз бошлаган эди, эшик очилиб, хонага оқ халат кийган ёшгина жувон отилиб кирди. У қўлидаги конвертни бағрига маҳкам босганча, оғир нафас оларди. Қимга мурожаат қилишини билмай довдираб турганида, Ваҳобовнинг ёрдамчиси югуриб бориб, жувоннинг йўлини тўсди, унинг қулоғига шивирлаб, ташқарига бошлади. Ҳаял ўтмай, ёрдамчи кирди. Оқ конвертни Ваҳобов қўлига топшира туриб: «Исматов масаласи билан боғлиқ экан», деди.

Ваҳобов конвертни очиб, катак дафтар варағига ёзилган хатни ўқий бошлади. Унинг бугдойранг юзига сезилар-сезилмас табассум ёйилди.

— Аёл кетдими? — ёрдамчисига мурожаат этди у.

— Ҳа, Абдукарим Ваҳобович.

— Соғлиги дуруст эканми, сўрадингизми?

— Юра бошлапти.

— Яхши.

Ваҳобов хатни қўлига олиб, бюро аъзоларига мурожаат қилди.

— Наим Файзиевдан. — Хатни овоз чиқариб ўқиди. — «Ҳурматли бюро аъзолари! Сулаймон бюрога кетганидан буён ўзимни қўйишга жой тополмай қолдим. Ушбу мактубни сизларга етказишни ҳамширадан ўтиндим. Бўлган кўнгилсизликда ёлғиз Сулаймонни айблаш инсофдан бўлмас. Айб иккимизда. Афтидан, ўзим бўлайчилик ҳали бизга кўп азоб берадиганга ўхшайди. Бўлмаса Сулаймоннинг фўзалари сув-

сизликдан ўт олиб турганини, саҳро гармсели қовжираётганини била туриб, кетмонга ёпишармидим. Икки соатгина қўйиб берсам, қиёмат қоним бўлармиди! «Меники» деган юкумли дард ичимни кемириб, от сўрдим. Пировард мана нима бўлди. Илтимос, мени тўғри тушунинглар. Биз Сулаймон иккимиз ўттиз йиллик партия аъзоларимиз. Сулаймон ҳалол-покиза одам. Ҳамма иллат сув танқислигида. Яхшиси, шу дардга биргалашиб даво излайлик. Ахир, йўли бордир! Насиҳат қиляпти, деб ўйламайлар. Азбаройи ичим ачишаётганидан ёздим бу хатниям. Мен туфайли дўстим жазоланишини ўйлаб, бошимга қон урди. Минг бор узр, аммо Сулаймонга чора кўрилса, маниям қўшинглар.

Сизлардан умидвор:

Наим».

Бу сўзлар сарин елдек дилдан-дилга енгил кўчиб, ҳаяжондан тараф тортилган асаб торларини бўшаштирди. Одамлар «хайрият» дегандек бир-бирларига жилмайиб боқишар, боя нигоҳини олиб қочган кўзлар энди қувонч билан Сулаймонга қадалган эди. Бир неча кишигина бу умумий қувончга шерик бўлмай, воқеалар оқими қаёққа бурилишини кутиб, сабрсизлик билан Ваҳобовга тикилиб турарди.

— Уртоқлар!— Ваҳобов илиқ бир вазият вужудга келганидан хушнуд ҳолда қувонч чақнаган кўзларини одамлардан узмай, оҳиста сўз бошлади.— Бу ерда сўзга чиққанлар ҳар бири ўзича куюниб, фикрини айтди. Кўплар Исматов партиядан ўчирилсин, деди. Тўғри фикр, ўртоқлар. Хунук воқеа бўлди. Бундай нохушлик ҳаммамизнинг шаънимизга иснод келтиради. Момақалдироқ пайтида кичик ирмоқ ҳам дарёдай тошади. Қаҳр келганда, одам шер бўлади. У ҳеч қачон яхшиликка олиб бормайди. Оғир вазият вужудга келганда идрок билан иш тутиш керак. Уртоқ Исматов, сиз бу ердаги гаплардан хулоса чиқариб олинг. Юрагида гидири йўқ, яхши дўстингиз бор экан. Сизни кечирибди! Аммо, биз гуноҳингиздан ўтолмаймиз. Уртоқ Жумаевнинг фикрига қўшиламан. Менимча, ўртоқ Исматовнинг айбига астойдил иқроп бўлганини, мана бу хатни ҳисобга олиб, сабр қилайлик. Маъмурий ташкилотлар бошлаган ишини охирига етказсин. Шунда яна бу масалага қайтамыз, фикримизни айтамыз. Нима дейсизлар?

— Тўғри, тўғри, сабр қилиш керак,— бюро аъзоларидан уч-тўрт киши олдинма-кетин луқма ташлади. Овозга қўйилганда ҳам, ҳеч ким эътироз билдирмади.

Одамлар ташқарига чиққанда, шом қоронғиси чўккан эди.

Тўртинчи боб

Бюродан анча енгил тортиб чиққан Ибодов шабададан эти жунжикиб, сарғиш кителининг тугмасини қадаётиб Сулаймонга тегажаклик қилди.

— Бу дейман, Сулаймон ака, кундузги тафт сизнинг иссиғингиздан экан-да, қаранг, салқин тушиб қолиптими?

Шаҳристоннинг ажиб иқлими бор. Хоҳ чўлда, хоҳ шаҳарда бўлсин, кундузи роса қизиб, одамни рамақижон қилишига қарамай, шомга бориб танни яйратадиган шабада юради. Тунда ҳовлида ётгудек бўлсангиз, кўрпа тагидаям совқотасиз.

Сулаймон шу соф ҳаводан кўкрагини тўлдириб нафас олди-ю, Ибодовнинг кўнгли учун зўрма-зўраки кулди.

— У, хайрият-е, кулиш ёдингиздан кўтарилмапти, қани, қўлни ташланг, жўра, табриклаймиз енгил қутулганингиз билан. Қора кўчқор боқувдамиди?— Ибодов ҳозир Сулаймоннинг кўнглига қил сиғмаслигини билиб турипти. Ҳазил-мутойибалардан мурод қиттак бўлса ҳам уни юпатиш эди, албатта.

Сулаймон қадоқ изи сарғайиб қотган гўштдор қўлини Ибодовга узатиб, кифтини қисди.

— Қайдам, ўртоқ Ибодов, хурсандчиликка ҳали пича бор чоғи, ҳаммаданам Наим жўрам соғайсин-чи. Бирамас қўшалоқ кўчқор тай-ёр. Ҳозир ичимга чироқ ёқсаям ёришмай турипти.

— Яхши бўлади, эшиттизу ўрнидан турганини,— мармар зиналардан тушаётиб Сулаймоннинг кўнглини кўтарди Даврон.

— Айтганингиз келсин, ўртоқ...

Сулаймоннинг гапи оғзида қолди. Даврон тўсатдан икки-уч зина ҳатлаб, тасмадек қорайиб турган йўлкага тушди. Унинг диққатини текис қирқилган бел баравар яшил буталарни ёнлаб келаётган атлас кўйлакли аёл билан уч эркак жалб этган эди. Беш-ўн қадам қўйиб, синчиклаб қаради-ю, тўхтаб қолди.

Ҳа, Даврон адашмаган эди. Румия, ёнидагиси эри Қаҳрамон. Унинг чап томонида Румиянинг отаси Раҳим Аҳмедович. Ниманидир завқ билан тушунтираётган оқ сочли қоматдор кишини танимади. Даврон уларга пешвоз чиқай деб турганида, Сулаймон билан Ибодов етиб келишди.

— Раҳим Аҳмедович-ку,— Ибодов чолиб бориб:— У-ў, қадамларига ҳасанот, домлажон, Шаҳристон пешкаш, хуш келибсизлар, қани, қани, қайси шамол учирди,— дея профессор билан қучоқ очиб кўришди.

— Салом, Ҳамро Ибодович, ҳорманг. Шаҳристоннинг шамоли учирмайди, тортади. Танишинг; академик Афанасий Васильевич Кедров.

— О, здравствуйте, я рад...

Кедров оппоқ сочларини узун бармоқлари билан тузатиб, унга русча гапирётган Ибодовга қараб кулди-ю:

— Ассалому алайкум, мезбони муҳтарам! Бифармод, ба забони форси ё ўзбеки сухан ронам¹— деди.

Ҳайратдан донг қотган Раҳим Аҳмедович кўзларига ишонмай, форс тилида равон гапирган Афанасий Васильевичга биринчи бор кўраётгандек, тикилиб турди-да, сўнг бирдан хохолаб кулди.

— Ё парвардигор, мен сени зуллисонайн² десам, куллисонин³ экансан-ку! Худо ҳаққи, билмаган эканман,— яна хохолаб, академикнинг суяклари туртиб чиққан бўлса-да, ҳали бақувват елкаларига қўлини ташлаб, бағрига тортиди.

Афанасий Васильевич «сабр», дея сарғиш жун қоплаган қўлини кўтарди. Сўнг оқ қошларини чимирганча:

— Чашме, ки надорад назаре, ҳалқайи дом аст. Ҳар лаб, ки сухансанж набошад, лаби бом аст,— гуфтааст Абдулқодир Бедил⁴,— деб ўзи ҳам салқи қовоқлари остида порлаб турган кўзларини пирпиратиб кула бошлади. Унгача даврага етиб келган Даврон билан Сулаймон ҳам кулгига қўшилиб, академикка тикилиб қолишди.

Раҳим Аҳмедович катта қорнини селкиллайтиб кула туриб:

— Бундай табаррук зот билан гаплашаётганда, атрофдагиларниям унутиб қўяркансан, узр,— дея Давронга, сўнгра Сулаймонга қўл узатди. Уларни академик билан таништирди. Даврон Қаҳрамон билан қучоқлашиб кўришди.

— Бормисан? Бундоқ келиб, бир хабар олай ҳам демайсан? Нима бало, кўпроқ ишлагин деб Румияхон устахонангга қамаб қўядими ё?— шундай деб ҳаяжондан ловуллаб ёнаётган юзини Румия томон бурди.

¹ Ассалому алайкум, муҳтарам мезбон. Кечирасиз, форсча ё ўзбекча сўзлашайми?

² Зуллисонайн — икки тилли.

³ Куллисонин — кўп тилли, ҳамма тилларни билладиган.

⁴ Кўз назарсиз бўлса, у дом ҳалқасидан фарқи йўқ.

Етмаса ҳар лаб агар сўз қадрига, бом лабидир,— деган экан Абдулқодир Бедил.

Қўришмаганига ўн йилдан ошди. У деярли ўзгармапти. Атлас кўйлақда сира кўрмаганди. Намозшомгул жуда ярашипти. Ўша-ўша ихчам, келишган қадду қомат: бамисоли учигша шай турган қалдирғоч. Қора кўзлари беозор боққанда, одатда аёлларга нисбатан эркак кўнглида баъзан уйғонадиган ҳирс туйғуси шу заҳоти сўнади.

— Яхшимисиз, Румияхон?— Даврон Румиянинг узун-узун силлиқ бармоқларини иссиқ кафтига олиб кўришаркан, беихтиёр оқ пушти рухсоридаги тарикдек холига суқланиб қолди. Қачонлардир шу холни бир кун кўрмаса тутолмасди. Ўзини ўнглаб олди. Румиядан кўз узмай:— Ё айтганим чаккими?— деди кулиб.

— Йўқ, нега, бир чеккаси тўғри. Бу кишининг сеҳрли бўёқларидан чиқаётган суратлар гўзаллик мулки. Уни яратганам, кўрганам баҳра олади. Мен шу хайрли ишга ҳисса қўшаётганимдан мамнунман.— Румия Қаҳрамоннинг бўёқдан қорайган өзгин, чайир бармоқларига меҳр билан тикилди. Бу билан Давронга таъна қилмоқчи эмас, йўқ, у чинданам эрининг рассомлик маҳоратига мафтун эди.

— Баракалла, қизим. Жуда тўғри қиласан,— Афанасий Васильевичнинг кўзларида яна нур порлади.— Гўзаллик— ҳаёт қувончи, у ёвузликка халақит беради. Гўзаллик— дунёдаги жамики одамлар учун умрининг сўнгигача ҳаёт мураббийси.

— Офарину таҳсинлар сенга, дўстим!..

Раҳим Аҳмедович яна бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганида, зинадан тушиб келаётган Ваҳобовни кўрди-ю, ўша томонга юрди. Унг қўлини кўтариб силкипти.

Ваҳобов қоронғи қуюқлашганидан сада қайрағоч остида турганларни таниёлмай, синчиклаб тикилди. Унгача катта кўчага етиб қолган Раҳим Аҳмедовични кўрди. Чеҳраси ёришиб, унга пешвоз чиқди. Қолган меҳмонлар ҳам етиб келишди. У ҳамма билан қўл бериб кўришгач:

— Хизрни йўқлагандек, вақтини топиб келасиз-да, домла. Ҳозир уйга бориб, телефон қиламан деб турувдим,— деди. Неча кундан бўён кўнглида тўпланган ғубор хийла кўтарилиб, дили равшан тортди.— Афанасий Васильевични бошлаб келганингиз нур устига аъло нур бўлипти-да,— Ваҳобов «хуш келибсиз» дегандай ёши ўтганига қарамай, ҳарбийлардек тик қоматли Кедровга қараб мулоим жилмайди.

— У мени эмас, мен уни бошлаб келдим, адолат билан сўзланг, ўртоқ секретарь.

— У-ў, унда узр, гапимни қайтиб олдим.

— Ҳа, шундоқ бўлсин. Сизга берган ваъдага биноан энг яхши шогирдим, фан кандидати, истеъдодли археолог Румия Розиковани бошлаб келдим. Ёнида умр йўлдоши, ғоят истеъдодли рассом Қаҳрамони билан.— У Раҳим Аҳмедовичга кўз қисиб қўйди-ю:— Дўстим биратўла ҳам қизи, ҳам куёвини менга ишонмади шекилли. Ўзи ҳам бирга келди,— деб одатича елкаларини силкитиб кулди.

— Қаранг, мен бўлсам, буларниям домла бошлаб келдилар, деб ўйлапман. Жуда соз, биргалашиб ишларканмиз-да.

Румия узун бўйинини хиёл ўннга эгиб, тасдиқ ишорасида бош қимирлатди. Ваҳобов меҳмонларни машинага таклиф этди.

— Ростини айтсам, кабинетга кириб улгурмаганларингиз аини кўнглидагидек бўлди-да! Қани, ўтиринглар, уйга кетдик. Меҳрибоннинг ҳам боши осмонга етади.

Меҳмонлар Даврон, Сулаймон, Ибодов билан хайрлашиб, машинага чиққач, Ваҳобов олдинги ўриндиққа ўтирди. Қора «Чайка» беозоргина силкинди-ю, катта кўчага бурилгач, равон юриб кетди.

Ваҳобовлар уйи Раҳим Аҳмедовичлар тушган меҳмонхонанинг ёнгинасида ҳавоза қилиб, баланд кўтарилган ишком остида экан. Қўш қанотли яшил дарвозанинг кичкина эшигини копток қўлтиқлаган бешолти ёшлар чамасидаги бола очди. Кўпчиликни кўриб, ярим-юрумта тишларини кўз-кўз қилаётгандай, өзини катта очганча кулди.

— Ассалому алайкум, вуй-й, қанча меҳмон,— деди сўзларни бур-

ро-бурро доналаб ва шу заҳоти коптогини девор тагига ташлаб юборди.

— Ваалайқўм ассалом, яшанг, ўғлим, яшанг, мулло бўлинг,— дея ҳамма учун Раҳим Аҳмедович жавоб берди-ю, Афанасий Васильевичга йўл берди.

Меҳмонлар ромлари оч ҳаворангга бўялган ойнаванд айвондан ўтиб, хонага кирдилар. Хона саранжом-саришта. Ойналари ҳовлига қараган икки дераза оралиғида ярим қулочча келадиган девор остидаги жигарранг курси устида рангли телевизор. Эшикдан кираверишда чап томонда пастаккина диван. Ўнг деворга тақалган сервантга рўзгор учунгина зарур чинни асбоблар терилган. Суянчиғи баланд стуллар билан қуршалган каттагина чорси стол устидаги биллур қандилдан таралаётган майин нур олтинранг дарпарда устида жимирлайди.

Ваҳобов меҳмонларни столга таклиф этиб, «мен ҳозир» дея ичкари хонага ўтди. Уйга дарвозани очган бола кирди.

— О, Толмасвой-ку! Қани, бу ёққа келинг-чи!

Толмас синиқ тишларини кўрсатиб илжайганча, Раҳим Аҳмедовичнинг қучоғига отилди. Профессорни бир неча бор уйларида кўриб, ўрганганиданми ё ширин муомаласидан мамнун бўлибми — ишқилиб икки авлод вакили бир-бирлари билан яхшигина тил гопишишди. Дунёда энг содиқ кишилар — болалар, дейишади. Унинг қалби — ойна, яхши-ёмон муомалани катталардан сергақроқ пайқаб, самимий одамнинг ёнидан жилмай қўяди. Раҳим Аҳмедович Толмаснинг қулоғига шивирлаганча, у билан бирга қиқирлаб кулиб, Афанасий Васильевич томон ишора қилди.

— Қани, энди анави бобонгга ҳам бориб, ким бўлишингни айтиб кўй-чи.

Толмас иккиланиб қолди.

— Оббо сен-эй, кап-катта йигитам тортинадими?

Афанасий Васильевичнинг бу гапидан дадилланган Толмас югуриб бориб, уни қучоқлади.

— Қани, айт-чи, ким бўласан?

— Сув хўжалиги министри бўламан,— у жиддий туриб шундай деди-ю, меҳмонларнинг «гурр» этиб кулганига ўзи ҳам қўшилиб, юзини яширди.

— Уст-бошини алмаштириб чиққан Ваҳобов Толмасга танбех берди.

— Ана холос, министр деган меҳмонларни кутиб олиш ўрнига гап сотиб ўтирадими, а? Қани, опкемайсанми у-буларни.

— Хўп бўлади, дадажон,— Толмас зипиллаб чопди.

— Кенжатойми?

— Йўқ, Афанасий Васильевич, кенжатойимиз бувисиникида. У киши ранс бўлмоқчилар.

— Уҳ-ҳў, шунақа бойман денг. Республика-ю, область раҳбарлари ўзингиздан чиқаркан-да. Фарзандлар нечта ўзи?

— Унта,— Раҳим Аҳмедович панжаларини ёзганча жавоб берди.

— Ҳазилингни қўйсанг-чи!— Афанасий Васильевич ҳайратдан пўрлаб, савол аломатида катта очилган кўзларини Ваҳобовга тикди.

— Беҳазил. Ўн биринчи беш йилликда ўн биттага етказмоқчимиз, Афанасий Васильевич.

Хонага кирган Суръат меҳмонлар билан бош эгиб сўрашгач, дастурхон ёзди. Акасининг орқасида турган Толмас мева солинган сопол лаганни стол устига қўйиб, яна чопқиллаб кетди. Суръат дадасининг қулоғига шивирлаган эди, Ваҳобов:

— Яхши, оғайни, ҳозир,— дея кулиб ўрнидан турди.— Бугун Меҳрибонхоннинг партия мажлислари бор экан. Узр,— Ваҳобов айвонга чиқди.

— Ростанам болалари шунақа кўпми?— Афанасий Васильевич ҳалиям ишонқирамай қайта сўради Раҳим Аҳмедовичдан.

— Узинг эшиттинг-у, ўн биринчиси тўғрисидаги режани.

— Балли-е!— Афанасий Васильевич елкаларини силкитиб кулди.

Қуйроқда бу манзарани ҳаяжонланиб кузатиб ўтирган Румия эрига зимдан қаради-ю, ҳолатини сездирмаслик учун дераза олдига борди. Дарпардани тузатган бўлиб, хомуш туриб қолди. Оппоқ юзида ёш йилтиллади. Қаҳрамон билан турмуш қурганларига ўн йил бўляпти. Ҳануз бефарзанд. Бир-икки қаратганида, врачлар: «Беҳуда уриняписиз, синглим, ўзингиздан ўтган», дейишгандан кейин умидини тамоман узди-ю, аммо кейинги пайтларда яна бот-бот ўйлайдиган бўлиб қолди. Айниқса, болалар тўғрисида гап кетганда аламли бир дард вужудини ўртайди. Аммо бу дард, изтироб сабабини баъзан ўзи ҳам ўйлаб, поенига етолмайди. Фарзандсизлик азобими ёки Даврон... Румия сесканиб кетди. Стол томон қаради. Нигоҳи отасининг ташвишли кўзига қадалди-ю, ҳушёр торғиди. Раҳим Аҳмедович қизининг ҳозирги ҳолатини сезиб, маъюсланган эди. Румиянинг онаси оғир дардга чалиниб, дўхтирларнинг уни олиб қолиш учун қилган астойдил ҳаракатларига қарамай оламдан ўтгач, Раҳим Аҳмедович шу яккаю ягона қизига суяниб қолди. Уша кезларда олтинчи синфда ўқиб юрган Румия муштдек боши билан жуда зукко эди. Она меҳрига қонмаган қалби ўқтин-ўқтин га-лаён кўтариб, фарёд солгиси келганда ҳам, ота дардини янгиласлик учун аламини ичига ютарди. Кўча-кўйда пастқам жой топиб, юм-юм йиғласа-да, уйда ўзини тутар, отаси атрофида парвона бўлиб, уни бир нафас ҳам ёлғизлатиб қўймасди. Йиллар ўтиб, ота-бола бир-бирларига янада қаттиқроқ суяниб қолишди. Ота суюкли қизини ўзининг илмий оламига олиб кира бошлади. Баъзан ота-бола соатлаб баҳслашишар, ҳозирги замон фан тараққиёти борасида фикр юритишарди. Табиийки, улар шахсий ҳаётларидаги баланд-пастликлар борасида ҳам бир-бирларини хабардор этиб туришарди. Раҳим Аҳмедович Румияни яқиндан буён нимадир қийнаётганини пайқаган эди. Аммо жазм этиб, сўрашга ботинолмасди. У қизига ҳамдардлик билдиргандай маъюсланиб тикилиб қоларди. Румия Афанасий Васильевич орқасидан ўтиб, отасининг ёнига борди. Унинг бўйнидан қучиб, мулойимлик билан мурожаат қилди.

— Андак толиқиб қопсиз, а, стажон?

Раҳим Аҳмедовичнинг кўнгли тоғдек кўтарилди. Унг қўли билан қизининг хурморанг сочларини силаб, кулди.

— Раҳмат, қизим, тетикман, ҳадеб ташвишланаверма.

Румия отасининг нимага ишора қилаётганини пайқаб, жойига бориб ўтирди. Эрига эркаланиб суянганча, сопол лагандаги қип-қизил жавзо олмаларидан бирини олиб узатди.

Раҳим Аҳмедович ўпқасини тўлдириб, хотиржам нафас олди-ю, бир нарса демоқчи бўлиб, Афанасий Васильевичнинг елкасига қўлини ташлаганида, эшик очилди. Хонага Меҳрибон билан Абдукарим Ваҳобович киришди.

— Ассалому алайкум, ҳуш келибсизлар,— Меҳрибон катта-катта кўзларини меҳмонларга тикиб, узр сўрагандек чап қўлини кўксига қўйганча, ўтирганлар билан кўришиб чиқди. Эгнидаги ёқаси очиқ сидирға пуштиранг кўйлак бўй-бастини янада хушқомат қилиб, ўзига ярашиб турарди. Ёши қирқдан ошганига қарамай, бўйни-юзларида ажин аломати сезилмас, қизил рухсорлари ловиллаб ёнарди. Меҳрибон Румия билан қучоқлашиб кўриша туриб:— Вой, бирам очилиб кетибсизки, Румияхон, Қаҳрамонжоннинг қўлидан чиққан суратга ўхшайсиз, а, ўзим айнанай,— дея жилмайганда, оппоқ текис тишлари ҳуснига ҳусн қўшгандек ялтиллаб кетди.

— Андозани ўзиздан оляпти, Меҳрибонхон,— Раҳим Аҳмедович Абдукаримга кўз қисиб, қорнини селкилатганча кулди.

— Қаранг, Румияхон, қайданам сизга шу гапни айтдим, бошланди шекилли, аския.

— Дўстим аския қилаётгани йўқ, ҳақ гапни айтди. Отангиз сизни эллик йил олдинроқ яратганида, худо ҳаққи, ўзим олиб қочардим, Абдукаримга йўл бўлсин эди.

Афанасий Васильевичнинг бу гапидан Раҳим Аҳмедович қорнини

икки қўллаб ушлаганича, янада қаттиқроқ хохолой бошлаган эди, Абдукарим Ваҳобович қизариб:

— Оббо сиз-э, айтибсиз-да, Афанасий Васильевичгаям,— дея кўрсаткич бармоғини Раҳим Аҳмедовичга таҳдидли силкитди.

— Йўқ, йўқ, Абдукарим Ваҳобович, ҳатто хаёлимга ҳам келгани йўқ, билгандай гапирганига, куляпман.

— Нимани билгандай?— Афанасий Васильевич бир Ваҳобовга, бир Раҳим Аҳмедовичга ҳайратланиб қарарди.

— Йўқ, ҳеч нарсани, ўзим шунчаки...

Абдукарим Ваҳобов чайналиб қолди. Афанасий Васильевич гап нимадалигини тушуниб, елкаларини силкитганча қаттиқ кулди. Ешланган кўзларини оқ даструмоли билан арта туриб, кулгидан ўзини тиёлмаётган Раҳим Аҳмедовичга қаради.

— Серфарзандликларининг сири бу ёқда экан-у, бир оғиз гапирмайсанам, хумпар. Демак, Абдукарим Ваҳобович олиб қочган «ўлжаси» қўлдан кетмасин деб, кетма-кет занжир солаверган экан-да, оббо муғомбир-э,— Афанасий Васильевичнинг нигоҳи Абдукарим Ваҳобовнинг кичкина жуссасига қадалди.— Дуруст, дуруст, тактика машқини ўшанда олган экансан-да.

Абдукарим Ваҳобович хотинига меҳр билан боқиб: «Тактика дарсигаям устоз шу киши», дея кулди.

Яна қаҳқаҳа бошланди. Меҳрибон ичкари хонадан киманого ўхшатиб тикилган оқ парча гулли қора халатини кийиб чиқиб, ошхонага ўтиб кетгач, Афанасий Васильевич Ваҳобовга тегажаклик қилди.

— Бу дейман, бахтниям биратўла она қорнидан олиб тушган эканлар-да, қаранг, бўз кийсаям ярашади деганларидек, елкасига нима тушса, Меҳрибон гул-гул очилапти-я!

— Шундоқ бўлмаса олиб қочармидим, Афанасий Васильевич. Уғриям ўзини ўтга ташлашга арзигудек яхши молни кўрганида чанг солади, хашаки насага қиё боқмайди.

Қўлида пахтагўлли жажжигина косаларда суюқ ош олиб кирган Меҳрибон эрига танбеҳ берган бўлиб, қалдирғоч қанотлари сингарингичка қора қошларини чимирди.

— Яна аскиям дейман, дадаси? Ахир, мундоқ жилла бўлмаса, Румияхон билан Қаҳрамонжондан уялмайсизми? Айтишмайдами қариб қуйилмаган деб.

— Ким қарипти? Индамаса, ҳали чолгаям чиқариб қўясиз дейман, а?

— Ие, бўлмаса-чи? Неваралар нечта, бобожон?

Оналарининг орқасидан кирган Суръат билан Толмас қўлларидани косани меҳмонлар олдига қўйиб, жилмайганча чиқиб кетишди.

— Дилхушлик — таом ҳазми, деган экан машойихлар, қани, олинлар, совимасин. Ё қиттак-қиттак қиламизми?— Ваҳобов Афанасий Васильевичга қаради.

— Сўраб бергунча уриб бер, деган экан ўша машойихларингиз зиқнароқ одамларга,— Меҳрибон Афанасий Васильевичнинг жавобини ҳам кутмай, сервант томон юрди.

Таом устида давом этган суҳбат, дастурхон йиғиштириб олиниб, ширинликлар тортилганда ҳам тинмади. Ниҳоят, гап Шаҳристоннинг истиқболига келиб тақалганда, Меҳрибон эртанги дарсларига консект тузишни айтиб, узр сўради-ю, ичкариги хонага кириб кетди. Афанасий Васильевич тутундан мўмиёдек шира тортган тўқ жигарранг трубкасига бамайлихотир тамаки жойлаб тутатгач, кўзларини хиёл қисганча Ваҳобовга тикилди. У кўнглига хуш келган ишлар ҳақида гапирмоқчи бўлганда шундай қиларди. Раҳим Аҳмедович, Румия академикнинг бу одатини яхши билганларидан диққат билан унга қараб қолишди.

— Хайрли иш бошлаб юборибсиз, Абдукарим Ваҳобович,— ниҳоят сўзларни чўзиб, гап бошлади Афанасий Васильевич. Унинг чакка суякларини туртиб чиққан чўзинчоқ юзига осойишта, айни чоқда жуда муло-

йим табассум югурди.— Ҳа, чинданам хайрли иш бошлапсиз,— такрорлади у.— Сочлари хийла сийраклашган каттагина бошини, ўзи айтаётган фикрни янада қатъийлаштирмоқчи бўлган каби, тасдиқ ишорасида қимирлатиб қўйди-ю, чироқ нурида оқиш жимирлаб, шипга кўтарилаётган тутун ҳалқаларини кузатиб туриб, сўзини давом эттирди.— Баъзан хаёл олисларга етаклаб, ўйлантириб қўяди. Сира тасаввур этганмисизлар Шаҳристоннинг географик тузилишини?— Кедров ўтирганларга савол назари билан қаради-ю, жавобини кутмай:— У океандек кенгликдаги саҳро бағрида бамисоли мана бу жажжи тугмача сингари жойни ишғол этиб турипти,— деди Ваҳобовнинг кўйлагидаги тугмачага ишора қилиб.— Аммо шу миттигина жой, ундаги ўхшаши йўқ обидалар неча асрлардан буён инсоният ақлини ҳайратга солиб келмоқда. Исмоил Сомонийнинг ўз даврининг илғор фани асосида аниқ ҳисоб-китоблар воситасида геометрик усулда қурилган мақбараси олдида турганимда, икки-уч инглиз жаноблари келиб қолишди. Улардан бири ҳайратдан гўё тош қотиб, суқланган кўзларини ёдгорликдан узолмай: «Менга қолса, инсон ақл-заковатининг бу тенгсиз мўъжизасини унинг оғирлигига тенг келадиган миқдорда дуру жавоҳир эвазига олиб кетардим-у, олтин қоплама ичида сақлаб намойиш этардим, худо ҳақи», дея ҳаяжондан қалтираб айтган сўзларини мана шу қулоқларим билан эшитганман,— Афанасий Васильевич қулоқларига ишора этиб, бу гап худди куни кеча бўлиб ўтгандек энтикиб нафас олди.

Суратини чизаётган каби кекса археологдан кўз узмай қолган Қаҳрамон ҳам беихтиёр хўрсинди. Бу ҳолни зимдан кузатиб турган Румия домласи эрининг диққатини жалб этганидан қувонди. Дастурхон остидан секин унинг қўлини сиқиб, жилмайди. Қаҳрамон ҳам Румияга жилмайиб, қаради-ю, яна нигоҳи Афанасий Васильевичга қадалди.

— Азбаройи шу муқаддас тупроқ ҳурмати, кўзимдан ёш чиқиб кетди,— Кедров иягини кўксига қўйиб, таъзим этган каби бош эгди.

Кекса олим Шаҳристоннинг муқаддас тупроғини чиндан ҳам жондилдан севади. Илмий фаолиятининг қайноқ дамлари шу ерда ўтди. Варахшада салкам йигирма йил археологик иш олиб борди. Бу ҳақда нафақат мамлакат, жаҳон археологлари эътиборини жалб этган китоб яратди. Бугун эса белида қувват қолмагач, ўзи бошлаган ишни давом эттириш ниятида шогирдини етаклаб келди. Варахшани қайта ўзлаштиришга киришилганидан қувонганининг бонси шунда эди.

— Раҳмат, Афанасий Васильевич,— дея вазмин сўз бошлади Ваҳобов,— аввало бундай кенг кўламдаги машаққатли ишни фан ёрдамсиз амалга оширишни тасаввур этиб ҳам бўлмайди. Бугун фансиз тараққиётнинг ўзи йўқ. Бу, ўзингиз айтгандай, хайрли ишни, Сизга, мана, домламиз, студентлик йилларидаям, кандидатлик диссертацияси ёқлаганимдаям устозлик қилган, бугун эса областимизнинг амалий фаолиятида раҳнамолик қилаётган Раҳим Аҳмедовичга ўхшаган фанимизнинг жонкуярларига ишониб бошладик.

— Ҳа, вазифа оғир, Абдукарим Ваҳобович,— Раҳим Аҳмедович қўлидаги атласнусха қизил пиёлани айлантириб, кўзларини Ваҳобовдан узмай гапирди.— Инсонга осонликча бўйсунадиган жамики ерлар аллақачон ўзлаштириб бўлинди. Тоғу ўрмонлар, чўлу ботқоқликлар, борингки, деҳқончиликка яроқсиз, бошқача қилиб айтганда, бебош табиат инсонга осонликча бергиси келмаётган ерлар қолди. Булар энди ё умуман ўзлаштирилиши мушкул, ёки ниҳоятда катта меҳнат, беҳисоб кучу маблағ талаб этади.

— Бунинг устига беҳисоб сув,— дея луқма ташлади Ваҳобов қандайдир алам ичини тимдалаётгандек синиқ овозда.

— Сувни секинроқ гапирасизми. Бу муаммо нафақат бизни, ер юзидаги жамики давлатларни қийнаётган дард бўлиб қолди. Ер куррасидаги аҳолининг деярли ярмиси кунда уйдан чиқиб, бамисоли ҳаёт излаган сайёҳ каби сув излаб кетади. Яқиндагина инсониятни ям-яшил бепоён дала ва яйловлар бўйлаб соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиб

юрган йўловчига қиёс қилишарди. Эндиликда эса ўша ҳамма нарсаси тўкин-сочин йўловчи қишнинг узун изғиринли совуқ тунларини илитишга иссиқлик, тирикчилигига озиқ-овқат танқислигини сезмоқда. Ўрмонзор ва далалардаги йўл ёқаларида ахлат уюмларига дуч келмоқда. Мусаффо ҳавони чиқинди газ ва тутуннинг қўланса ҳиди қоплади. Ойна каби ярқираган тиниқ ирмоқлар кўмилиб кетди.

Кедров трубкасидан кетма-кет тутун ютиб, ўйланиб қолди.

— Бу офатдан қутулиш учун ер юзида одам зоти борки, курашга бел боғлади.

— Ҳа, Раҳим Аҳмедович, гапингизга қўшиламан, ҳамма бирдай бош қотирапти бу муаммоларни бартараф этиш устида,— дея маъқулади Кедров, ўйчан кўзларини профессорга тикиб.— Қалити эса — сув. Аммо қани ўша сув Туя минг танга — мана минг танга, туя бир танга — қани бир танга? Кўп жойларда табиат эҳсонига қараб қоляпмиз, назаримда. Қору ёмғирга тикилавериб, чора кўрмаслик ҳам бора-бора аҳволни янада мушкуллаштиради.

— Сув бўлади,— деди қатъийлик билан Абдукарим Ваҳобович кулиб.— Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси минг тўққиз юз саксон биринчи — тўқсонинчи йилларни: «Ичимлик сув билан таъминлаш ва санитария ҳолатини яхшилаш халқаро ўн йиллиги» деб эълон қилди. Шаҳристонда бу ўн йиллик янги ерларни ўзлаштириш ва мўл-кўл сув билан таъминлаш йиллари бўлади. Шаҳристонликларнинг сўзи қатъий. Айтган еридан узади. Қаторда норинг бўлса, юкнинг ерда қолмайди. Бу ёқда, мана, сизлар келдингизлар, Раҳим Аҳмедович, режаларимиз амалга ошаверади. Сибирь дарёлари суви шу кезларда биз учун нақадар зарурлигини исботлаб, «иқлим ўзгаради» деганларнинг ноҳақлигини асослаб беришимиз керак. Яхши ният — ёрти мол, деганларидек, бу масала ҳал бўлса, Шаҳристон жаннатга айланиши аниқ.

Кедров вазмин одимлаб, дераза олдига борди. Қоронғи ҳовлига тикилиб, алланарсани хотирлагандек бўлди. Жойига келиб ўтирдида, безовталаниб, Ваҳобовга савол борди:

— Сибирь дарёлари келса, у ёқларда эмас, ўзингизда иқлим ўзгармаслигига имонингиз комилми?

Ваҳобовнинг қиёфаси тундлашди. Кўз олдида яна бепоен чўлу саҳро, қуёшдан жизғинаги чиққан янтоқ, қовжираган экинзорлар, жилдираб оқаётган сувга кўзларини тиккан безовта деҳқонлар намоён бўлди. Жавоб кутиб турган Кедровга зимдан қараб, оғир хўрсинди. У академикнинг нимага шама қилаётганини тушунди. Аммо дафъатан жавоб беришга ошиқмади. Ўзи ҳам иккиланарди.

— Кўряпсизми, азизим, ўзингиз ҳам иккиланыпсиз. Бу масала бугун ёлғиз сизнигина эмас, ер юзидаги кўп халқларни ташвишга солиб турипти.— Кедров Ваҳобовнинг кўнглидан кечаётганини пайқагандек, фикрини аниқроқ билиш ниятида қитиғига тегди.

Ваҳобов унинг бу сўзларидан: «қўйинг, бошқа чора изланг», деган маъно уқиб, зўрма-зўраки жилмайди. Пешонасига тушиб турган бир тутам сочни юқорига тараб, мулойимлик билан сўзлади.

— Йўқ, Афанасий Васильевич, иккиланаётганим йўқ. Аксинча, Сибирь дарёлари бизнинг ерларимизга олиб келинмаса иқлим ўзгаради.

— Нечун?— Кедров стулини Ваҳобовга яқин сурди. Унга синчковлик билан тикилиб қолди.

— Орол денгизининг аҳволини билиб турибсиз. Йил сайин сатҳи тушиб кетяпти. Амударёнинг суви ҳадемай Оролга етмай қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Демак, денгиз тақдири хавф остида. Ҳатто бундан юз эллик йил муқаддам Оролга Обь дарёсини оқизиш мўлжалланган. Аммо мўлжал мўлжаллигича қолиб кетган. Балки куч, маблағ етишмаганидан чўчишгандир. Бугун эса Оролни сақлаб қолишнинг бирдан-бир реал йўли Сибирь дарёларининг бир қисм сувини Ўрта Осиё, Қозғистон ерларига олиб келиш. Шунда Амударёнинг суви бутунисича

Оролга қолади. Борди-ю, бу иш амалга ошмаса, Оролнинг ҳолига вой. У қуригандан кейин нима бўлишини тасаввур этиб кўринг-а?

Кедровнинг катта кўзлари сузилганича, бир нуқтага қадади. У Ваҳобовга бош қимирлатибгина қўйди-ю, дераза ойнасидан яна ҳовлидаги зулмат қоронғилигига тикилди.

— Оролда тўпланган тузни шамол тўрт томонга сочади. Хоразм, Қорақалпоғистоннинг иқлими тамоман ўзгаради. Сувсизлик балосини қўятуринг. Ҳаммаёқни туз кукуни қоплайди. Бу аҳволда деҳқончилик ҳақида қандай гап бўлиши мумкин?— Ваҳобов фикрини лўнда ифода этди.

— Сарезчи?— Кедров бошини деразадан кескин бурди. Ваҳобовга эмас, Раҳим Аҳмедовичга ялт этиб қаради. Унинг қарашида ҳам ташвиш сезилиб турарди. Кедров «жавоб бер» дегандай ундан кўз узмасди.

— Сарезнинг сувини олиш учун шлангни вертолетда олиб чиқиб ташлайсанми? Ахир, зилзила оқибатида бундан салкам етмиш йил олдин тоғ устида ҳосил бўлган кўл денгиз сатҳидан уч минг метрдан ортиқ баландликда-ку! Хўш, бу сувни қандай қилиб пастга олиб тушасан? Тариқча хатога йўл қўйилса, олам-жаҳонни сув босади. Атрофида на йўл, на сўқмоқ бор.

— Бари бир йўлини топиш керакми, дейман-да,— Кедров Раҳим Аҳмедовичнинг асосли фикрини босиб тушадиган гап тополмаганидан бўшашибгина жавоб берди-ю, яна Ваҳобовга мурожаат қилди.— Демак, бор сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш керак, Абдукарим Ваҳобович.

Мана, домла Аҳмедов авваламбор шу масалаларни ўрганиб, бизга ёрдам беришга келганлар. Аммо Сибирь дарёларини ҳам биз ҳисобдан чиқариб қўймоқчи эмасмиз, Афанасий Васильевич. Табиатнинг ўзи шунга тақозо этапти. Сибирь сувлари миллионлаб гектар янги ер дегани. Бу — озиқ-овқат муаммоси олдимизда кўндаланг турган ҳозирги вазиятда ниҳоятда зарурлигини мендан кўра ўзингиз яхши биласиз. Олтин эвазига бугдой оляпмиз Америкадан. Ударнинг шундан ҳам сиёсат йўлида фойдаланаётганликларини яхши биласиз. Ваҳоланки суғориладиган ерларимизни кўпайтириб, бу муаммони кун тартибидан олиб ташлаш имконияти мана-ман деб турипти-ку! Нега энди биз америкаликларнинг қовоқ-димоғига қараб туришимиз керак? Шаҳристонда ўзлаштиришга яроқли миллион гектарлаб ер бор. Елкасига сув тегса — бағрини очади. Бу — ҳам юртга, ҳам элга наф эмасми? Бунинг устига иқлим ўзгаришини ким исбот этди. Гапдан нарига ўтмаяпмиз. Шунинг учун биз Раҳим Аҳмедовични шу масалаларни фан нуқтаи назаридан тўғри ҳал этишимизга ёрдам беришларини сўраб, чақиртирдик. Бир чеккаси бор сувдан унумли фойдаланишни ҳам ўрганмоқчимиз.

Кедров мунозарани ортиқ давом эттириш ноўринлигини пайқади. Гапни ҳазилга бурди.

— Эшитяпсизми, Румия, қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит. Белни маҳкамроқ боғла, Абдукарим Ваҳобович бўш келадиганлардан эмас.

— Нима деяпсан ўзи, Афанасий, бизнинг авлоднинг бели маҳкам. Бунинг устига ёлғиз эмас, ёнида Фарҳоддек Қаҳрамони бор,— Раҳим Аҳмедович суҳбатга сира аралашмай ўтирган Қаҳрамонга кўз қисиб кулди. Румия бош қимирлатиб, «жангга шаймиз», деди оқистагина.

— Мана, ўзингиз эшитдингиз, Абдукарим Ваҳобович, жангга шай. Команда бўлса, бас, бу ёғи гумбур,— деди Афанасий Васильевич, сўнг:— Қани, турайлик энди, вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди. Буларни эртага қуёш уч бермай, яна оёққа турғизмоқчиман. Ажойиб Шаҳристонимизнинг обидаларини тонг чоғи кўришнинг гашти ўзгача бўлади.

— Ҳай, ҳали мен сизларни чўлга қувмоқчи бўлиб турсам, жанг томошадан бошланаркан-да,— Абдукарим Ваҳобович меҳмонларга бир-бир қараб кулди.

— Эгар кўрмаган тойни силаб-сийпаб совутади. Абдукарим, бисмиллодан жазирамага бошламанг-да сизам. Биз Афанасий билан буларни саҳарлаб салқинлатиб, сўнг айтган жойингизга етказиб борамиз, бу ёғидан хотиржам бўлаверинг. Кечадан буён Афанасий «Пайканддаги қадрон дўстим Тошбобо билан таништираман» деяпти.

— Э, Серка полвонми?— Ваҳобов Кедровга савол назари билан тикилди.

— Серкалигини билмаган эканман. Аммо чўпонлигини биламан. Тенги йўқ қария. Тирик тарих.

— Чўрткесар, ўжар. Ҳақ бўлса, ҳеч кимга сўзам, тинчлигам бермайди. Шунинг учун Серка полвон дейишса керак. Тенги йўқ қария деганингизга қўшиламан. Қани энди ҳаммаям шунақа куйди-пишди, жонжуяр бўлса. Тиним билмайди. Қишин-ёзин — иссиқ демай, совуқ демай, отар кетидан юргани юрган.

— Эртага танишамиз мақтаган серкангиз билан, ҳозирча рухсат берсангиз, Абдукарим Ваҳобович.

Меҳмонлар кўчага чиққанда, атроф зим-зиё, юлдузлар улкан қора чодирга қадалган беҳисоб чироқлардек йилтиларди.

— Қаранг, Шаҳристоннинг туни ҳам ўзгача-я! Жанубнинг тимқора кечаларидек, борлиқни инсон кўзидан яширади.

Ваҳобов Кедровнинг сўзларини диққат билан тинглаб, кўкка тикилди.

— Эртага кун исийди, эҳтиёт бўлинг, Румияхон,— деди кулиб. Сўнг:

— Сизларни Тошбобо отаридан ўзим топиб оламан,— деб меҳмонлар билан хайрлашди.

Меҳмонхона эшигига етганда, Афанасий Васильевич тўхтаб, Румияга юзланди.

— Ешлар уйқучи бўлади. Тагин ухлаб қолманглар,— унинг кулиб турган кўзлари эшик қиясидан тушаётган ёғдуда чақнарди.— Роппароса беш яримда бизнинг хонага марҳамат қиласизлар, бир пиёладан қўлбола тўқсон бешдан шимириб, йўлга чиқамиз, нима дединг, оғайни?— у профессорга қаради.

— Тўғри айтдинг, биз қарияларга тўрт соат уйқу кифоя. Қиличдай шай бўлиб турамиз,— деди «қалайсизлар?» дегандек ёшларга қараб Раҳим Аҳмедович.

— Бизларниям уйқучи деб жудаям ерга урманглар, бешдаёқ чиқиб, ўша айтган қўлбола тўқсон бешингизни ўзимиз дамлаб, тайёр қилиб қўямиз-а, Қаҳрамон ака?— Румия совқотган қўлларини бир-бирига ишқалаб, жунжикканча эрининг пинжигга тикилди.

Кедров ўнг қўли билан салқиб қолган бўйнини қашиб туриб, мамнун кулди. Сўнгра:

— Бу илтифотларингиз учун минг раҳмат сизларга, тунингиз хайрли бўлсин,— деди-ю, эшикни очди.

Бешинчи боб

Истат биби ўзини қўйишга жой тополмай, тик этса пешайвоннинг очиқ деразасидан ҳовлига безовталаниб тикилиб турганида, қия қолган дарвозанинг беҳосдан, шиддат билан тақиллашидан сапчиб тушди. «Хайрият, келди чоғи», дея бир қадар тинчланди. Пойгакдаги кавушини апил-тапил оёғига илганча ҳовлига тушиб улгурмай, дарвозадан кирган аёлни кўрди-ю, ғира-шира қоронғида таниёлмади. Безовталаниб ўйланди: «Давронимга бир нарса бўлди-ёв». Аёл Истат биби хаёлидан кечганини сезгандай, уни тинчитди.

— Бибижон, бу ман-ку, Адолат, нимадан хавотир бўлдингиз? Ё кўрқдингизми?

— Э, қаричилик курсин, кўзум ўтмай турипти, сизмидингиз? Бинойигина юрибсизми, балам?

— Шукр, бибижон,— Адолат Истат бибининг елкасига қўл ташлаб кўришди.

— Не вақтдан бери чироқ ёқишним билмай, тиқ этса эшикка термулиб шумшайиб ўтирувдим. Азонда кетганча дараги йўқ Давроннинг. Авқотга келайти, гум бўлди-кетди. Шайтонгина минг кўйга солади денг, бу ёқда чап кўзум пир-пир учгани-учган. Тинчликми ўзи?— Истат биби ишонқирамай қайта сўради, Адолатнинг нимадандир безовта кўзларига синовчан қараб.

Адолат айвонга чиқиб, чироқни ёқди. Елкасидаги новвотранг гулдор шол рўмолини стул суянчиғига ташлаб, кираверишдаги қизил духоба сирилган диванга омонатгина ўтирди. Ҳаяжонини ҳамон босолмай, рўпарасида туриб қолган Истат бибиниям ёнига ўтқизиб:

— Обкомга кетганлар-ку, бибижон, сув бошидаги машмашани эшитгандингизми?— дея унинг суяклари туртиб чиққан елкасига оҳиста қўлини қўйди.

— Эшитмайми, балам, бир қишлоқ одам қий-чув. Қўйгаям озор бермайтикон, ҳалимдайкина Нанмжон бечорага жавр бўлди-да... Қаттиқ шикастланмаптими, яхшими ўзи?

— Ҳа, ҳозир райондан келдим. Кеча, ўтган куни анча оғир эканлар. Дўхтирлар омон бўлишсин, бугун бинойидай гаплашиб ўтириптилар. Енгил тортиб қайтдим. Эрта-индин соғайиб чиқарканлар.

— Илойим айтганингиз келсин-э, балагинам. Одамларам кўп ваҳимачи-да. Бинойидай экан-у, ана кетди, мана кетди деб, талотум қилишига куясанми.

Истат бибининг кейинги сўзлари Адолатнинг қулоғига кирмай, ўнг қўли билан энгагини силаб, ўйланиб турди-да:

— Эрталабки гапданам хабарингиз борми?— деди осойишталик билан.

Истат бибининг бўғин-бўғини бўшашиб, юраги гурсиллаб кетди. Ўзини ўнглаб олиб, қўрқа-писа сўради.

— Йўқ, балам, билмайман, бо қандайчикин гап?— Қизарган милкларидоги сийрак киприклари пирпираганча, Адолатга хавфсираб ер остидан қаради, гўё у ўғли ҳақида бирон гапни яшириб, ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлаётгандек.

— Даврон ака Очил бовонинг сигирини отиб ташлаптилар.

— Вой, мангина ўлай, беозор сигир жонворга нима гуно экан?

— Арқонини узипти. Пахтага кириб, бел баравар анча гўзаларни юлиб-юлқиб, пайҳон қилиб турган ерида қўшотардан ўқ узиптилар. Бундан олдинам бир-икки кўриб, айтган эканлар сигирларингни эплаб олинглар деб.

Истат бибининг ола-кула кўзлари тўрда чўғдай ловиллаб турган қизил гиламга осиглиқ қўшотарга қадалди. Ҳозир яна отилиб кетадигандек ёвқараш қилиб, бош чайқади.

— Балам бечорага бир нарса бўлди ўзи, Адолатхон,— Истат биби газабли нигоҳини милтиқдан узиб, гапларининг тасдиғини кутаётгандек, Адолатнинг чиройли қора кўзларига тикилди. Адолат индамагач, шикоятомуз оҳангда сўзини давом эттирди.— Нимаданам тажанг-да. Дастурхон устидаям фикр қилгани-қилган, кечалари уфлаб чиқади. Нима қилишимгаям ҳайронман, балам.

Адолатнинг кўзлари чақнаб кетди. Жилмайганча зимдан Истат бибига қаради.

— Уйлаб қўйинг, бибижон,— деди буғдойранг ёноқлари қизариб.

— Бо, қани энди, балагинам, жони иссиғимни берайдим. У кишини хотин олишлари бир армон бўлди. Кунда гапирабериб чакагим тушди. Гап кор қилмайди. Кулиб: «Вақт-соати келади, онажон», дейди-ю, чалғитади. Бундоқ сизам гапириб қўюнг, балам, зораки хай деса. Бу тенгиларнинг уйлантирса, нозандай эплаб кетайтихон балалари бор.

Адолатнинг юзидаги табассум ўрнини алам чулғагандай бўлди, Истат биби назарида. Хаёлидан: «Қанийди шу суқсурдайгина қизга уйлана қолса» деган фикр ўтди-ю, чеҳраси ёришди. Бирда ўғлига

Адолат тўғрисида оғиз очганда, мулойимлашиб, кулганини эслади. Шу билан бутун орзу-истаклари ушаладигандек, дилидагини яширолмади. Бошидаги жигарранг пешонабандини тузатди-да, бир-икки томоқ қириб:

— Ҳай, буям бир гапе-да, ўзийиз келин бўлинг манга, балам. Шундай данғиллатган ҳовлини ойдаккина қилайдийиз.— Истат биби Адолатга кўз қирини ташлади.— Кейин амонатини олсам, армонсиз кетайдим.— У буришиқ лабларини чўччайтириб кулди.

Адолат Истат биби дилидагини топиб гапирганидан бир хил бўлиб, ерга қаради. Еқимли туйғу юрагини жизиллатди. Кўз олдида Давроннинг келишган қомати жонланиб, мулойим жилмайди.

— Улар биздақаларни ёқтирмайдилар,— деди ниҳоят ноқулай вазиятдан қутулиш учун ўз овозини аранг эшитиб.

Орага жимлик чўкди. Истат биби қизнинг ҳолатини сизди. Бошқа гап ортиқчалигини пайқаб, ўрнидан турди.

— Вой, балам, ўтиришимни қаранг, мундай чоям қўймапман.— Истат биби эшик томон юрган эди, Адолат уни тўхтатди.

— Йўқ, йўқ, бибижон, беташвишгина ўтиринг. Идорада кутишяпти, кичик майлисчамиз бор эди, Даврон ака тўғри уйга келганмикинлар деб ўйловдим.

— Ўтирибсиз-да тўртта чақчақлашиб.

— Йўқ, бибижон, кеч бўлди.

— Хай, кеса, чиқсунми?

Адолат қизил чарм тасмачаси тикмачоқдек лўппи билагига таранг тортилган жажжи соатига қараб, ўйланиб қолди. Сўнг:

— Йўғ-э, ҳали қачон келадилар. Чарчабам қолгандирлар уззу кун юриб,— деб ўрнидан турди.

Истат биби ҳовлининг чироғини ёқиб, Адолатни дарвозагача кузатди. Кўчага чиқди. Сада қайрағочнинг йўғон танасидаги зич шохлари атрофни янада зулмат қилган кўчага тикилди. Адолатнинг: «Очил бовонинг сигирини отиб ташлаптилар», деган сўзларини эслаб, сесканиб кетди. Дарвозани юза ёпди-ю, молхона эшиги ёнидаги бир қучоқ хашакни тарғил сигири охурига ташлаб, ёлғизоёқ асфальтдан айвонга чиқди. Диванда ўтириб, нафас ростламоқчи бўлди. Йўқ, паришон хаёлини йиғиб ололмади. Милтиққа ўқрайиб ўрнидан туриб кетди. Қўшотарни икки қўллаб кўтариб, тасмасини миҳдан бўшатиб олди. Бурчакдаги телевизор курсисининг пастки ошёнида буклоғлиқ турган қизил дастурхонни шолча устига ёзиб, милтиқни қўйди-ю, ўйланиб қолди. «Балам шўрлик ойу йилда бир қўли текканда, овга чиқиб туради. Хафа бўлса-я!» Қўшотарни олиб бориб жойига илди. Диванга хомуш ўтириб, милтиққа термилди. Унинг қора миллари ичидан ажал уруғи сочилаётгандек чўчиб, юзини ўгирди. Буришган лабларини қимтиб, кўзларини юмди. Қулоғи остида эри раҳматлининг сўзлари эшитилгандай бўлди. «Бу қўшотар отамдан қолган ёдгор. Уни эҳтиёт қил, Истат. Ўғлинг катта бўлганида, ҳада қиламиз. Зиё мерган деб донг таратган бобосидан эсдалик бўлсин. Юртга мўру малахдай босмачи оралаганда, у қанча одамлар жонига ора кирган. Ҳаром-ҳариш билан йиққан мол-дунёсидан ажралгач, аламига чидолмай, элталар ёвузларга қўшилиб, бегуноҳ ҳамқишлоқларимиз бошига не-не кунларни солган кичик қўрбошиниям отам раҳматлик шу қўшотар билан ер тишлатганлар. Эсингдами, мусичан беозор бўлиб жон сақлаб қолган Тўқсонбойни гапирганим. Кичик қўрбоши ўшанинг акаси эди. Бу икки бойваччанинг оталарида Шаҳристоннинг турли туманларида беҳисоб еру сув бўлган. Қишлоғимизнинг кўп ери ҳам ўша шаҳарлик бойваччаники экан. Ҳукуматам хўп одил, одампарвар-да, бир саноч олтинини «бор-будим шу» деб бериб, кўзёши қилганида, тавба-тазарруғига ишонибми, ё ёшлигини назарга олибми — кичик бойваччани омон қолдирган. Уша-ўша бўри ҳалиям, одамларни кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ». Истат биби юрагига чангак илингандек инграб, чўзилди. Хаёл яна тинчлик бермади унга. Эри бечора урушга кетаётиб, уни бағрига босганча

хўнграб йиғлаганини хотирлади. Йўқ, туз-насибаси узилмаган экан. Эсон-омон қайтди-ю, баданидаги ўқ парчалари ажалини етказди. Оламдан ўтганида, Даврони эмизикли эди. Не-не орзу-ҳаваслари ичида кетди шўрликнинг. Ун беш йил фарзандсизлик доғида куйиб, кўрган тўнғичи эди. Истат биби қуйилиб келган кўз ёшини кўйлагининг узун енгига артди. Уфлаб, ўнг ёнбошига ағдарилди. Майин эсаётган ел кампирни юпатаётган каби шохлари айвоннинг очиқ деразасига эгилган олма дарахтининг барглари бетиним шитирлатарди.

Истат биби мунгли хотиралар оғушида кўзи илинган экан. Ўғлининг овозидан чўчиб уйғонди-ю, пешонабандини тузатиб, тарадудланиб қолди.

— Ҳа, онажон, бахай, тобингиз қочдимми? Нимага бундай ётибсиз?— Даврон онасининг ёнига омонатгина ўтирди.

— Йўқ, балам, хаёлим қочиб, кўзим илинибди,— у милтиққа қараб қўйиб, ўрнидан турди!— Қорнингам очиққандир уззу кун юриб, ҳозир авқотингни иситиб бераман.

— Қимирламанг, онажон, авқотланиб келдим.— Даврон онасининг нимадандир ташвишланаётганини кўриб, уни қайтиб диванга ўтқизди.— Биров келганмиди?

— Адолатхон келувди. Балисадан, Наимжоннинг ёнидан келган экан.

— Манам ҳозир хабар олдим, аҳволи яхши.

— Хайрият, балам,— Истат биби яна бир нарса демоқчи бўлиб оғиз ростлади-ю, аммо индамай Давронга қараб қолди.

— Очил бовонинг сигириниям айтгандир, ҳойнаҳой.

— Айтди, балам. Худогаям, бандасигаям хуш келмайдиган иш қиласан-да. Урушда икки паҳлавон ўғлини бериб, не аламларни кечаришмади бечора чолу кампир. Қартайганларида шу сигир жонвор кунларига яраб, боқиб турувди. Ҳоли не кечади энди? Бир кўнглим шу милтиқ ер юткурри молхонадаги партов сандиққа олиб бориб тайлаям дедим-у, хафа бўласанми деб ҳайиқдим. Манга қоса, овга чиқиб, бегуноҳ жондорларга қирон келтиришниям бас қилсанг, балам, тилсиз маҳлуқларга гуно йўқ. Озор беришнинг хосияти бўлмайди. Отанг раҳматли чопонларининг барида пишак ётиб қолса, ўзи уйғонмагунича ўринларидан турмасдила.

Онасининг синиққан ранг-рўйига қараб, Давроннинг боши эгилди. — Хўш, онажон,— дея ўрнидан турди. Қўшотарни миҳдан олиб, елкасига ташлади-ю, эшикка қараб юрди.

— Беш-олти сўм йиққанам бор эди. Очил бовога олиб чиқиб, юпатиб қўйсангмикин, балам,— Истат биби яна ўрнидан турган эди, Даврон бошини елкаси оша онаси томон буриб:

— Кўнглингизни тўқ қилинг, ўзимам шуни ўйлаб келувдим. Ҳозир чиқаман. Пул бор. Сиззи пулингизга мошина оламиз,— деб кулиб, онасини юпатган бўлди. Истат бибининг чеҳраси ёришиб:

— Ажаб ўйлабсан-да, бачам, ухлаб қолишмасдан илдамроқ чиқ бўлмаса,— деди.

Даврон чордоқ туйнугига тиралган нарвондан кўтарилди. Милтиқни эски қанорга ўраб, бурчакдаги хашак остига тиқди-ю, пастга тушди.

Очил бовонинг ҳовлиси кўчанинг нариги бетидаги ариқ бўйида эди. Даврон усти айвонча қилиб ёпилган икки табақали эшикни оҳиста тақиллатиб, овоз берди.

— Очил бово, ҳў, Очил бово.

Ҳовлига чироқ нури ёйилди. Очил бово йўталиб, дарвозани очди. У елкасига ташлаган қора тўнининг барида ушлаганча Давроннинг саломига алик олди.

— Ваалайкум ассалом, ўғлум, қани, ҳовлига киринг,— деди очиқ кўнглилик билан.

— Раҳмат, бово, ман бирровгина...— Даврон рима дейишини бил-

Расмларни В. Будаев чизган.

май, дудуқланди. Бир-икки томоқ қириб:— Мани кечиринг, аммо Очил бово, бачалик қилиб қўйдим,— деди хаста овозда.

— Хай, ҳеч гап эмас, балам, ўзимиздан ўтди-ку, ҳа, парво қилманг.— Бобо ичидан ғижиниб, асабийлашаётган бўлса ҳам сиртига чиқариб, сир бой бермади.

Давроннинг чўнтагига қўл солганини кўргач, нафсониятига тегди. Унинг билагидан ушлади.

— Бундай ишни қилманг, ўғлим. Бўлган иш бўлди энди. Келган балою қазо ўшанга урсун. Товон тўлаб, нафсониятимниям ерга урманг. Ғунажини етилиб турупти, ҳадемай сутга киради. Кампир эккаламизга етади, гидирсиз айтаёйман, балам.— Очил бобо эшик қиясидан тушиб турган ёғдуга қараб, жим қолди.

Даврон қўлини чўнтагидан ночор олиб, Очил бобога тикилди.

— Ҳа, шундай бўлсин. Ажал келса, одам ўлади, бу сигир экан-ку, қўйинг, хижолат тортманг, минг бор розиман.— Очил бобо Давронга қараб, қўлини кўксига қўйди.— Қани, ичкарига, гурунг қилиб ўтира-миз, ўғлим.

— Раҳмат, Очил бово, ман кетай, кеч бўлди, барвақтроқ, бафуржа ўтиришга келаман.

— Хай, ўғлим, ихтиёр!

Даврон сигир можароси ҳали анча-мунча гап-сўзга олиб боришини тушуниб турса-да, кўнгил чигили бир оз ёзилиб, изига қайтди. Кўча қоронғи. Ариқ бўйидаги қатор ҳовлилардаги чироқлар ўчган. Даврон бошини маъюс эгганча, битта-битта одимлаб, йўлакка кирди-ю, дарво-за занжирини илди. Оёқ учиди келиб, айвоннинг очик деразасидан ичкарига мўралади. Истат бибининг ухлаб ётганига қаноат ҳосил қилгач, ҳовли бурчагидаги дарчадан чорбоққа ўтди. Бўриқалланинг карчидай эгилиб турган ингичка янги ойнинг атрофни ёритишга ожиз нури хира милтиллар, борлиқ уйқуда. Чорбоғ бурчагидаги буталар остидан бузоқбошининг нафас ростламай чириллаши-ю, тарвақайлаган анжир тулларига тақаб қўйилган нақшин қуббали сўри ёнидаги ҳовузчада ярим мудроқ бақанинг эринчоқлик билан қуриллашигина бу сокинликни бузиб, ҳаёт ўз оқимида давом этаётганидан дарак беради. Даврон оёқларини осилтирганча сўрига ўтирди. Унсиз эсаётган тунги шабададан жунжикканидан қўлларини чамбарак қилиб қўлтиғига тикди. Ипакдек майин жимирлаётган сувга тикилиб, ўйланди. Умрида биринчи бор ўзини ушоқдек ожиз ҳис этиб, ичидан тўлқинланиб келаётган алангани тўхтатолмай, оғир хўрсинди. Қачонлардир мактабда бирга ўқиб юрган кезларида болалар ерга қапишиб кетгудек бўйи, япасқи бурнига қараб пакана-пучуқ, мусичадек жуссаси туфайли «алқинди» деб калака қилиб юрадиган Қаҳрамон бугун назарида филу ўзи эса пашшадек ғариб кўринди. Қаҳрамон ўзидан бир-икки синф юқорида ўқисаям, ҳеч ким уни писанд қилмас, танаффус пайтлари мактаб ҳовли-сига чиқиб қолса, масхарабоз маймун ўйнатгандек ўртага олиб, писқом отишарди. У эса бу балою офат гирдобиди тўлғониб, гавдасига мослаб бичилгандек киртайган митти кўзларини мўлтиратганча дуч келган томонга қараб қочарди. Эртасига, индинига, хуллас, ҳар куни шу ҳол такрорланганда, у яна нафасини ичига ютганча, чақалоқникидек қўлларини мушт қилиб, ўзини олиб қочишга чоғларди. Қоматдор, сохт-сумбати хушбичим, катта-катта жозибали қўй кўзлари қизларнинг юрагига чўғ соладиган Даврон билан болалар ҳисоблашишар, унинг қилиқларига тақлид қилиб, ҳар жиҳатдан ҳам ўшанга ўхшашга интилишарди. Ҳатто ўқитувчилар ҳам унга суқланиб қарашадиган, ҳуда-беҳудага кўкларга кўтариб мақташадиган, истакларига бўйсунадиган бўлиб қолишди. Табиийки, она учун ҳам ёлғиз фарзанд арзанда эди. Бу муҳит Давронни ҳаволантириб қўйди. У унча-мунчани назар-писанд қилмайдиган, атрофидагиларга ўхшамасликка, бошқача бўлишга интиларди. Ешига ярашмаган кибр-ҳаво, ўжарлик мурғак қалбига маҳкамроқ ўрнашди. У нуқсонларига парво қилмайдиган, иродасизлигию беқарорлигини сохта рафтору киборлик билан хаспўшлаб, ўзини тенги

йўқ шахс ҳис эта бошлади. Йиллар ўтиши билан феъл-атворидаги бу иллатлар одат тусига кирди. Ирригация институтини имтиёзли диплом билан битириб, ўзи туғилиб-ўсган қишлоғида механик-инженерлик қилган кезларида ҳам, район партия комитетининг инструкторлигига кўтарилганида ҳам одамлар билан муомалада характеридаги бу иллат панд бериб, кўп дакки еди. Гоҳо шу калондимўғлигини бас қилиб, одамлар қалбига йўл топишга уриниб кўрди ҳам. Аммо ўзини ўнглаб ололмади. Иродасизлиги бунга йўл бермади.

Даврон ҳорғинлик ва уйқусизликдан милки қизариб, ачишаётган кўзларини юмди. Хаёл уни студентлик йиллари сари етаклади.

* * *

Румияни илк бор институтда учратган эди. Дарсдан кейин чиқиб кетаётганида вестибюлда Раҳим Аҳмедовични кўриб, саломлашди-ю, унинг ёнидаги қиздан кўз узолмай қолди. Магазин витриналарида яса-тиб қўйиладиган қўғирчоқлардек бежирим бу қизчага акация дарахт-ларини ёнлаб, муюлишдаги кўчага бурилиб кетгунича тикилиб қолди. Унинг ёнидаги йўл-йўл чизикли ипак сарафан, оёғидаги ингичка пош-наги қора туғли ўзига ярашиб, ҳар қандай одамнинг диққатини жалб этарди. Даврон ҳатто қизнинг қулоғидаги ёқут кўзли сирғасигача суқ-ланиб боқди. Кўздан ғойиб бўлгандан кейин ҳам қизнинг кулиб турган шахло кўзлари, бармоқлари узун-узун оппоқ қўллари, иссиқдан хиёл буғриққан оқ рухсоридаги тариқдек холи назаридан нари кетмади. «Шу келишган қадду қомат, ялтираб турган жозибали юзларига яра-ша бўйдан ҳам худо қисмаганида, дурадгор йўнгандай силлиқ, тўла оёқлариям узунроқ бўлганида, эркак зоти борки, шайдо қилиб, куйида ёндиради», деб хаёлидан кечирди-ю, трамвай бекатигача шу ҳақда ўйлаб борди. Ётоқхонасида ечиниб, волейбол майдончасига тушгани-да, қиз хаёлидан тамоман кўтарилди. Қайтиб уни кўрмади ҳам. Тасо-дифан қайта учрашмаганида, қизни бир умр эсламаслиги ҳам мумкин эди. Бироқ бундай бўлмади. Иттифоқо бир куни институт ҳовлисида Қаҳрамонни кўриб қолди.

Қаҳрамон мактабни ундан олдин битириб, бир-икки йил чўпонлик қилди-ю, сўнг қишлоқдан ғойиб бўлди. Уртоқларидан кимдир: «Рас-сомлик мактабига ўқишга кетди», деди. Даврон унинг расм солиб юришини, чизган суратлари деворий газетада чиқиб туришини билар-ди. Аммо кўпчилик қатори «шунчаки эрмак» деб писанд қилмас эди. Шу орада ёшлар газетасида бир плакатни кўриб, остидаги: «Рассом Қаҳрамон Розиков» деган ёзувга кўзи тушгач, ўйланиб қолди. Уқишга келган дастлабки кунлари уни қидириб топмоқчи ҳам бўлди. Ғурури йўл бермади. «Уша пакана-пучуқ алқиндидан рассом чиқармиди», деб қўл силтади.

— Ҳа, Қаҳрамон ака, бахай, биз томонларда нима қилиб адашиб юрибсиз?

Қаҳрамоннинг чувак юзи тиришиб, кўзлари юмилгудек қисилиб кулди. Сўнг ўнг қўлининг кичкина чайир бармоқларини жуфтлаб, Дав-рон билан кўришди-ю, дабдурустдан сансираб:

— Сани кўргани келдим, ука, мусофир юртда одам ўзиникини жуда қумсаркан,— дея меҳр билан қучоғини очди.

Даврон шу топда бир вақтлар болалар қатори уни калака қилган-ларини ўйлаб, ичидан ачинди. Қаҳрамонни маҳкам қучиб, икки юзи-дан чўлп-чўлп ўпди.

— Меҳр каттадан-да, жўра, хўп келдингиз-да, қани юринг, обще-житга борамиз,— Даврон Қаҳрамоннинг қўлтиғидан олиб судради.

— Авваламбор, мани энди сизсирама, дўст одам сансираб гапира-беради. Иккиламчиси...— Қаҳрамон Давронга кўз қирини ташлаб, жилмайди.

— Нима иккиламчиси?

— Бировни кутяпман.

— Э, қўй-да, шундай гапларни энди жўра дегандан сўгин,— у яна Қаҳрамонни судради.

— Сағла, жўра, сағла, ҳозир келади.

— У, балосан-ку, булбулча топгансан чоғи бизни макондан, а? Еширмай гапирабер.

Қаҳрамон Давроннинг одамлар билан ўша-ўша менсимай гапириши одатини ташламаганидан ичидан ачиниб, истехзо билан кулди. Сўнг Давронга жиддий тикилди.

— Қўй, мундоқ гапларингни манга қилма. Бир қизнинг суратини соялман. Таништириб қўяман.

— Ҳо, айтдим-ку, балосан, бало! Сурат баҳона, дийдор ғанимат, дегин.

Қаҳрамон Давроннинг гапига ғаши келиб, бошини бурган эди, тўғридаги эшик ғийқиллаб очилди. Қаҳрамон энтикиб, кўзлари чарақлаб кетди.

Даврон ҳам беихтиёр Қаҳрамон тикилган томонга қайрилиб қаради-ю, донг қотди. Раҳим Аҳмедович билан ўша қиз.

— Шуми?

Қаҳрамон улардан кўз узмай, бош қимирлатиб, шахдам одимлади.

— О, замонамиз рассоми, мулло Қаҳрамон-ку! Қаёқларда қолиб кетдингиз, камнамо?— Раҳим Аҳмедович кўришишга қўл узатди.

Қаҳрамоннинг кичкинагина қўли профессорнинг кафтида йўқ бўлиб кетди. У Румия билан кўриша туриб:

— Агитбригада билан чўлга кетувдик.— Шундай деди-ю, ёнига келиб тўхтаган Давронга ишора қилди:

— Танишинглар. Ҳамқишлоғим Даврон.

Даврон ийманибгина исмини такрорлаб, қизга қўл узатди. Румия қизариб, латиф бармоқларини Давроннинг кафтига қўйди.

— Румия.

— Танишганимдан мамнунман,— деди-ю, шу заҳоти профессорга узр сўрагандек қараб, қўл берди.

— Ҳаммамиз ҳам бир қишлоқнинг боласи эканмиз-да, жуда соз. Қани, юринглар, ҳамшаҳарлар, уйга кетдик, қолганини ўша ёқда гурунглашаберамиз,— Раҳим Аҳмедович уларнинг розилигини ҳам кутмай йўл бошлади.

Иккилаиб қолган Даврон бир Румияга, бир Қаҳрамонга қараб, индамай эргашди.

Раҳим Аҳмедовичлар ҳовлиси институт қаватида, уч юз қадамча наридаги кўча муюлишида экан. Профессор оч ҳаворангга бўялган дарвоза ёнидаги бир табақали эшикни очиб, меҳмонларни ичкарига таклиф этди. Каттагина саҳли ҳовлига дид билан режалаб ўтқазилган шафтоли, гилос, олма, олча дарахтларининг ям-яшил шохлари бир-бирига тутшиб, ҳаммаёққа бирдай соя ташларди. Девор тагидан жилдираб оқаётган ариқча бўйига қатор тизилган оқ, қизил, сариқ, новотранг, пушти атиргуллар таъзим этаётган каби эгилиб турарди.

Раҳим Аҳмедович ёшларни оқ пластмасса доира стол атрофига қўйилган шу рангдаги стулларга ўтқизди. Узи ғиштин зинадан кўтарилиб, хонасига кириб кетди. Отаси билан изма-из уйга кирган Румия дастурхон кўтариб чиқди.

Қаҳрамон Румия узатган чойдан ҳўплаб, у билан эски қадрдонлар сингари сира тортинмай гаплашар, ётсираётган Давронни ҳам суҳбатга жалб этиш учун ора-чора саволлар бериб, жавобини қистагандек қараб қоларди. Бошда Румиянинг кўзларига, ниҳоятда одоб сақлаб, паст овозда гапиришига, босиқ кулгисига маҳлиё бўлиб ўтирган Даврон бунга эътибор бермади. Аммо, маълум фурсатдан сўнг негадир Румияни Қаҳрамондан қизганиб, рашк қила бошлади. У энди Қаҳрамоннинг қишлоқича содда гапларига ғаши келиб, ичида маскаралар, айрим сўзларига Румия завқланиб кулганда эса тўлғаниб, ғазабини босиш учун гулларни томоша қилган каби юзини бурарди. Яна бир оз ўтирганида Даврон одатича портлаб кетиши ҳам эҳтимолдан

холи эмас эди. Аммо ўзи истамагани ҳолда ўрнидан туришга мажбур бўлди. Уст-бошини алмаштириб чиққан Раҳим Аҳмедович остонада туриб, Қаҳрамонга мурожаат қилди.

— Борди-ю, ўртоқ рассомнинг ишга майллари бўлса, тортинмай айтаверсинлар, биз халақит бермай, холи қўйишимиз мумкин,— профессор Давронга кўз қисиб, зинадан туша бошлади.

— Румияхоннинг ҳузурларига келишдан муддао — ишлаш, албатта. Шубҳасиз, дўстим эътироз билдирмаса.

Давронга Қаҳрамоннинг митти кўзлари ўзига тешгудек қадалиб тургандай туюлди. У аламини ичига ютди. Ўз одатига хилоф равишда Қаҳрамоннинг раийига бўйсуншга мажбур бўлди. Жилмайганча Румия билан хайрлашди, Қаҳрамонга қарамади ҳам.

Дарахтлар соя-салқинида иссиқ сезилмаган экан. Катта кўчага чиққач, тик кўтарилган қуёшнинг нурлари елкаларини куйдира бошладди. Автобус бекатидаги одамлар тўпини ёриб, баланд иморатлар соясидаги йўлкага чиқиб олгач, кўкрагига шабада теккандай бўлди. Аммо Румия билан Қаҳрамоннинг апоқ-чапоқ ўтириши унга тинчлик бермай қўйди. Румияга энгашиб, гап маъқуллаётган Қаҳрамоннинг митти кўзлари-ю, пучуқ бурни ётоқхонага кела-келгунча назаридан нари кетмади. Қаҳрамоннинг Румия олдидаги имтиёзи нафсониятига қаттиқ теккан эди. Волейбол майдончасидаги машғулот ҳам кўнглини ёзолмади. Хонасига кириб, ўзини каравотга ташлади. Ҳеч нарсани ўйламасликка қарор қилди. Йўқ, гурури йўл қўймади. Ўрнидан туриб, эни-ю, бўйи уч метрча келадиган хонада безовта юра бошлади. «Наҳотки шу пакана, япасқи бурун мендан ортиқ бўлса?» Шу фикр миясига урилганда, сапчиб ўрнидан туриб, кийинди. Изига қайтмоқчи бўлди. Жингалак қора сочларини чангаллаганича ўйланди.

Эртасидан Даврон Румиянинг йўлини пойлайдиган бўлди. Ҳадеганда учрашабермагач, профессор институтдалигини билиб, уйларига борди. Дарвоза ёнидаги бир табақали эшик очиқ бўлишига қарамай, одоб юзасидан қўнғироқ тугмасини босиб, икки қадам орқага тисланди. Румиянинг: «Қираверинг, эшик очиқ», деган овозини эшитгач, ичкарига кирди. Румия кутилмаганда рўпарасида Давронни кўриб тараддулланди.

— Ассалому алайкум, келинг, Даврон ака.

Румиянинг эғнидаги майда қовиқли, пуштиранг халат унга шу қадар ярашган эдики, Даврон кўз узолмай қолди.

— Қани, ичкарига.

Румиянинг овози уни ўзига келтирди. Унғайсизланиб:

— Раҳмат, Румияхон, кечирасиз, машина усулида суғориш тўғрисидаги китоб зарил бўлиб қолганди. Домладан сўрашга ийманиб, сизга чопдим, хафа бўлмайсиз.

Румияни бу йигитнинг дабдурустдан уйга китоб сўраб келиши қанчалик таажжублантирмасин, сир бой бермади.

— Ҳозир,— дея зинадан кўтарилиб, уйга кириб кетди.

Даврон атиргуллар ёнидаги стуллардан бирига ўтирди.

Ҳаял ўтмай, эшик олдида пайдо бўлган Румия:

— Сиз айтган китоб йўқ. Ирригация тарихига оид иккита монография бор экан,— деди қўлидаги китобларга ишора қилиб.

— О, Румияхон, янаям соз-да, худди қидириб юрганам-а. Узр, сизни овора қилдим.

Румия стол олдида келиб тўхтади. Китобларни Давронга узата туриб: «Ҳечқиси йўқ, китоб титкилашни яхши кўраман ўзи», деди. Бошини ўнг томонга хиёл эгганча, узун киприкларини кўтариб, Давроннинг катта-катта қўй кўзларига, жингалак қора сочларига қараб жилмайди. Унинг нимранг лаблари хиёл очилди.

Давроннинг кўнглида қандайдир ҳирс пайдо бўла бошлади-ю, иродасизлигидан уялгандай шу заҳоти кўзини олиб қочди. Орага бир сониялик жимлик чўкди. Ноқулай вазиятдан қутулиш учун:

— Сизам Қаҳрамон билан бирга рассомлик мактабида ўқийсиз-

ми?— деди-ю, ўз гапидан қизариб, ерга қаради. Румиянинг универси-тетда ўқиётганини, археологияга қизиқишини аллақачон суриштириб билган, бу саволни Қаҳрамон билан унинг орасидаги муносабатини аниқлаш учунгина берган эди.

— Нега ундоқ деб ўйлаяпсиз?— Румиянинг бир қоши кўтарилиб, таънаомуз қиёфада Давронга қаради.— Уйларимизга келиб, суратимни ишлаётганлари учун шундай деяпсизми?

Давроннинг устига гўё тоғ ағдарилди. Назарида Румия: «Суф сандақа олий мактаб талабасига, шундай оддий инсоний муносабатларгаям ақлинг етмаса», дегандай бўлиб туюлди.

Румия бундан сезди. Аммо нима қилсам меҳмон. Озор бергиси келмади.

— Қаҳрамон ака ажойиб одам, яхши дўст. Аммо соҳаларимиз бошқа. Мен университетнинг тарих факультетида ўқийман,— деди мумкин қадар мулоҳимлик билан.

Давроннинг йигит билан қиз ўртасидаги дўстлик борасида ҳам ўз тушунчаси бўлса-да, ҳозир бу ҳақда чурқ этмади. Аксинча, йўл қўйган хатосини силлиқлашга интилди.

— Жуда зўр соҳани танлабсиз, Румияхон. Мен ҳам институтдан кейин аспирантурада қолсам, ирригация тарихи устида ишламоқчиман. Шаҳристонга бундай одамлар зарил, бундан ўзингиз ҳам биласиз,— деди-ю, қўлидаги китоблардан бирини варақлай туриб, ўйлашиб қолди. Сўнг ийманибгина:— Рухсат берсангиз, баъзи масалаларда маслаҳатлашиб турардим,— деб қўшиб қўйди.

Румия Давроннинг муғомбирликни эплаёлмаётганига ичидан кулди-ю: «Соддагина, оқкўнгиш йигитга ўхшайди», дея хаёлидан кеңирди.

— Сира тортинманг, қўлимдан келса, жоним билан.

Даврон енгил тортиб, миннатдорчилик билдирди-ю, хайрлашиб кўчага чиқди. Шундан кейин Румия билан муносабати кун сайин мустаҳкамлана борди. У деярли ҳар кунни дарсдан кейин Румияларникига келар, бирон сабаб бўлиб боролмаса, телефон қилиб қўярди. Ойлар ўтди. Румия Давронни бутун қалби билан севди. Ташқи қиёфасидангина эмас, сўзларидан, юриш-туришидан, хуллас, бутун ички дунёсидан гўзаллик изларди. У билан бўладиган ҳар бир учрашувни орзиқиб кутар, бу дақиқаларни ҳиссиётлар оламининг энг ширин дамлари тарзида эъозлар, шу содда қишлоқ йигитига ҳаётини бағишлашга тайёр эди. Румия туйғулар қанотида гул атрофида парвона капалак каби ширин орзулари сари талпинарди. Эҳтирос ва соф туйғуларга лиммолим қиз қалбининг бу талпинишларини эса Даврон ўзича тушунди. Қизнинг гўзал ички оламини, ҳали айтиб улгурмаган қат-қат орзуларини, ҳаётга муносабатини ҳис этолмади...

Бедазорга туташ чорбоғ этагидан тўсатдан ҳувиллаб келган қаттиқ шамолда ҳовузчага эгилган бодом шохи қирсиллаб кетди. Даврон сўрига осилтириб ўтирган оёқларини ерга тираб, ўрнидан турди. Пўстлоғига илинган бодом шохини дарахт танасидан ажратиб, сайхон жойга қўйди. Ўйлашиб боғ этагига борди. Дарахт шохлари орасидан қорайиб кўринаётган осмонга тикилди. Ой юзини булутлар галаси тўсиб қўйган эди. Даврон оҳиста қайтиб, бодом дарахтига суянди. Ярим юмиқ ўйчан кўзлари шамолда мавж ураётган сувга қадалди. Хаёл кўзгусида яна Румия жонланди.

Эзги таътилдан кейин ўқиб бошланганининг учинчи кунни эди. Ҳа, аниқ эсида: учинчи сентябрь кечкурун ўроқлари билан кинога борди. Қайтгач, ётоқхонага киргиси келмади. Кўчанинг нариги бетига ўтиб, автомат телефон будкасига кирди.

— Алло, Румияхон! Ҳорманг, яхшимисиз? Раҳмат. Йўқ, ҳозир от-совутарда. Ҳа, э, бирон ҳафта, ўн кунлардан сўнг китобга шўнғиб кетамиз... Топдингиз. Ҳиндча фильм экан. Биласизми, фильм қаҳрамони худди ўзингиз. Оппоқ юзлари, қошлари, шахло кўзи, чимдиб қўйилгандай чиройли бурунчаси, юпқа лаблари... Э қўйинг-ки, қўйиб қўйган ўзингиз. Фақат сизникидақа холи йўқ экан. Киноям қолиб кетиб, сизни

ўйлаб ўтирдим. Жуда кўргим келди сизни. Бир кўнглим тўғри бора-
 верай дедим-у, отангиздан уялдим. Нима? Шаҳристонга кетдилар дей-
 сизми? Борсам майлими? Ҳозир учаман-да.

Даврон бамисоли қанот чиқарди. Улар бошда олма дарахти ости-
 га қўйилган пастак сўрида ўтиришди. Сўнг ҳовли юзида юришди. Атир-
 гуллар ёнидаги стол олдига келганда, Даврон тўхтади. Румиянинг ел-
 касидан кучиб, ўзига қаратди. Ҳаяжондан энтикиб, шивирлади.

— Румияхон!

— Лаббай!

— Сиз мени севасизми?

— ...

— Нега индамайсиз? Ё...

Румия иссиқ бармоқларини Давроннинг лабларига босиб, кўксига
 бош қўйди.

— Мени кечирасиз, Румияхон.

— Йўқ, нега энди, сиз ҳеч нарса қилганингиз йўқ-ку!

— Ҳа, ҳа, тўғри, ҳеч нарса қилганим йўқ,— Давроннинг юраги
 қинидан чиққудек гурсиллаб, қулт этиб ютинди. Румиянинг белидан
 қучоқлаб, қош-кўзлари, рухсоридаги холидан беҳисоб бўса олди.

— Биламан, севасиз, аммо...— деди-ю, яна жим қолди. У тез-тез
 нафас оларди.

— Нима «аммо»?

— Ўзимам билмайман, аммо... менга ишонмайсиз, шекилли...

— Сиз...

— Йўқ, йўқ, биламан, ишонасиз, юринг, Румияхон, бир лаҳза дам
 олайлик,— Давроннинг ялинчоқ овози қалтиради

Румия индамай, бошини эгган эди, Даврон унинг белидан қучган-
 ча зинадан олиб чиқди.

Румиянинг хонасига залнинг ўнг томонидаги оқиш эшикдан кири-
 лади. Тўғрида шифтгача кўтарилган полкаларда турли замон ва мам-
 лакатлар ёзувчиларининг асарларидан намуналар хронологик тартиб-
 да дид билан терилган. Чап томонда деворга тақаб қўйилган жавонда
 санъат, тарих, археологияга оид китоблар, пастки ошёнарда сопол,
 темир, чинни парчалари, қизғиш, сариқ, кўнғир тангалар уюб ташлан-
 ган эди.

Даврон Румиянинг кўнгли учун буларни кўздан кечирган бўлди-ю,
 чироқни ўчирди.

— Вой, чироқни нега ўчирдингиз?

— Қаранг, қандай чиройли.

Ҳовлига қараган уч табақали дераза ойнасидан тушаётган ой нури
 суянчиги яхлит, катта жигарранг каравот устига ёйилиб, кўзни қамаш-
 тирарди. Даврон Румиянинг нимқоронғида янада фусункор бўлган юз-
 ларини қафтлари орасига олди. Лабларидан ўпди. Ипакдек сочларини
 силаб туриб, оҳиста каравот томон етаклади. Румиянинг итоаткорлиги-
 дан дадилланиб, халат тугмаларини ечди. Ўт бўлиб ёнаётган лаблар
 Румиянинг ой нурида жимирлаётган мрамор қуббачадай оппоқ сийна-
 сига сирғалиб тушди. Омбирдай қўллар нозик белга чирмашди.

— Нима қиляпсиз, Даврон ака?— Румия бошини кўтармоқчи
 бўлган эди, Давроннинг кенг кўкраги уни босиб, иссиқ лаблар яна бў-
 сага чоғланди. Румия Давроннинг бўйнидан қучганча бир ингради-ю,
 ҳаяжон ичиди энтикиб нафас ола бошлади. Даврон Румиянинг сийна-
 лари, бўйнидан ўпиб, тинмай эркаларди...

Шарқ томондан кўтарилган қуёш уфқда яллиғлангандай бошда
 оч жигарранг, сўнг пушти товланиб, олов тасмадек қизғиш шуъласи
 дарахт учларига қўнди. Яшил япроқлар устидаги марварид томчилар
 тунги уйқудан уйғонганидан нишона берган каби жимирлаб буғланар-
 ди. Тунни бедор ўтказган Давронгина ўйчан кўзларини ҳамон сувдан
 узмайди. Хаёл суради. У бебош кечирган кунларига ўкинч билан қара-
 яптими ё ўзига қулиб боқмаган бахтни лаънатлаяптими? Буни пайқаш
 қийин. Чуқур хўрсинди. Сўрига бориб ўтирди...

Уша оқшомги воқеадан кейин Румия анчагача унга кўринмай, қо-
чиб юрди. Орадан ўн-ўн беш кун ўтиб, яна бояғи-бояғи учрашиб юриш-
ди-ю, аммо энди Румия тамоман ўзгарди. У синиқ овозда Давроннинг
саволларигагина жавоб берар, баъзан хомуш кўзларини бир нуқтага
қадаганча, 'узоқ хаёл сурарди... Давроннинг қалбини мунгли бир дард
чулғади. Ушанда у Румияни чиндан ҳам севармиди? Қиз дилидаги қат-
қат орзу-ҳавасларини сезганмиди? Еки... Давроннинг бошидан шу суб-
ҳидамда биров бир челақ муздек сув қуйгандай сесканиб кетди. Йўқ,
Румияни чиндан ҳам севганида ўзини ундан тортармиди? Лоақал сабр
ҳам қилмади-я! Ахир, улар ўртасидаги муносабат вақт ўтиши билан
ўз-ўзидан узиларди-ку! Наҳотки, худбинликнинг чиркин, кўзга кўрин-
мас ришталари уни шу қадар маҳкам ўраб олган бўлса?! Давроннинг
Нуқра билан танишуви ҳам тасодиф эмасмиди? Даврон бошини кафт-
лари орасига олиб чайқалди.

Ноябрь байрамнинг эртаси куни эди. Румиянинг бетоблигини
эшитиб, кечга томон бозордан мева-чева олди-ю, уни кўришга борди.
Эшикни нотаниш қиз очди. Очди-ю, Давронга эски қадрдонидай салом
бериб, ичкарига бошлади. Бўйи баландлигига қарамай, суяклари но-
зик, хушбичим бу қизнинг катта-катта кўзларида нур чақнарди. Дав-
рон қизнинг хуш қоматига, чиройли рафторига маҳлиё бўлиб, унинг
орқасидан эргашди. Қиз эгнидаги жинси шим тирсиллаган сонларига,
хипча белига ёпишиб турарди. Енги калта ҳаворанг кофтасининг тўқи-
малари орасидан тасмаси оппоқ елкаларига тортилган энсиз сийна-
бандигача кўринарди. Даврон хонага изма-из кирди. Аммо нотаниш
қиз хаёлини олиб қўйган эди. Қаравотда ётган Румия билан одоб юза-
сидангина шунчаки кўришиб, ҳол сўради. Ранг-рўйи сарғайган, кўзла-
ри киртайиб, ич-ичига ботган Румиянинг қонсиз лаблари қўнғир тусда.
Даврон кўлидаги пакетни дераза тағлигига қўйди. Қаравотнинг бош
томонидаги стулга ўтириб, Румияга тикилди.

— Ҳа, баҳай, Румияхон?— у ўзини босиб, ораларида ҳеч гап ўтма-
гандек, одатдагидай муомала қилишга тиришди.

Румия карачланган лабларини тилининг учи билан ҳўллаб, зўрма-
зўраки жилмайди.

— Эрка касал, иситма,— деди шивирлабгина.— Овора бўлиб нима
қилардингиз.

— Овораси борми, Румияхон!— Даврон шундай деди-ю, ёнига ке-
либ ўтирган нотаниш қизга кўз қирини ташлади.

— Эсим қурсин, таништираманам. Дугонам Нуқрахон, тани-
шинг, Даврон ака,— Румия ҳушёр тортди.

Даврон ўрнидан туриб, Нуқрага қўл узатди.

Нуқра шаддодгина, тили бийрон қиз экан. Ҳеч кимга гап бермай,
алламаҳалгача гапириб, бемор билан Давронни кулдириб ўтирди. Сўнг
тўсатдан дераза ойналаридан ҳовлига қараб, ҳовлиқди.

— Вой, ман ўлай, ҳаммаёқ қоп-қоронғи-ку, уйимга қандоқ етиб
оламан,— деб эркаланди Давронга қараб.

— Қўрқма, Даврон ака олиб бориб қўядилар,— Румия Даврон то-
мон имлади-ю, юзига бир онгина қизиллик югурди.

Даврон «ҳа, қўрқманг» дегандай, Румиянинг гапини маъқуллаб,
Нуқрага бош қимирлатиб қўйди.

— Уртоқ кузатувчи, Румиянинг қимматбаҳо бойлиги кетишга тай-
ёр!— Нуқра Румияга кўз қисиб, Давронга таъзим билан бош эгди.

Даврон ўрнидан турди. Румия билан хайрлашиб, эшикка чиққани-
да, юлдузлар чамани тўлин ой атрофида чарақлаб, ҳаммаёққа бирдай
ёғду таратарди.

Нуқра шаҳар марказидаги кооператив уйларнинг бирида турар
экан. Йўл-йўлакай бугун таржимаи ҳолини гапириб берди. Бобоси қў-
лида қолганини, отаси урушда бедарак йўқолиб кетгани, онасининг
ғалабадан кейин атиги уч йилгина яшаб, ўпка касалидан қазо қилга-
нини, энг сеvimли бибижониниям яқингинада дафн этишганини айтиб,
сўнг бобосига ўтди.

— Биласизми, бундай боболар умуман топилмаса керак. Ҳа, кулманг. Ешлигимдаёқ нуқул: «Сан англизчани ўрганишинг керак», дердилар. Мактабдан келдим дегунча, ўзлари англизча бирон сўзни тушунмасалаям: «Қани, она қизим, бугун ўрганган янги сўзларни айтгинчи», деб оғзимга тикилиб турайдилар. Унинчини битирайдиган йилим-ку, тинчлик бермадилар. Чет тиллар институтининг англиз факультетига ям бобомнинг қистовлари билан кирдим. Энди: «Сен англиз аёлларининг юриш-туришларини билиб ол, болам», деб қистаганлари-қистаган.

— Нечун англизларни мунчалик яхши кўриб қолганлар? Сўрамадингизми?— Даврон Нуқранинг кулиб турган кўзларига боқди.

— Катта бўлганигда айтаман, она қизим, дейдилар нуқул.— Нуқра эркаланиб, Давроннинг қўлига осилди.— Қаранг, ҳали кичкинтак қизчаман — шундоқми?— у хохолаб кулди. Сўн совқотаётгандек «хувв» дея Давронга янаям яқинлашди.

Даврон ҳам қувлик билан костюми барини очиб, уни бағрига тортган эди, Нуқра яна эркаланди. Кўрсаткич бармоғи билан унинг бурнини қитиқлаб:

— Сиз ёмон бола экансиз, шундайми?— деди сўзларни англизча талаффузга мослаб ҳўзиброқ.— Мен эса уйга етдим. Истасангиз, кофе қайнатиб бераман, юринг.

Даврон бу таклифни кутмаганидан саросимага тушди. «Раҳмат, бошқа вақт»,— деди-ю, кўнмаганига пушаймон бўлиб, «рухсат берсангиз, албатта»,— дея қўшиб қўйди.

— Марҳамат, сиздай барно йигитга эшигим доим очиқ. Хув, кўр-япсизми?— Нуқра Давроннинг пинжига тикилди. Қизнинг таранг кўкраги елкасига текканидан Давроннинг эти жимирлади.— Ана ўша гиштин бинонинг иккинчи подъезд, иккинчи қават, ўн иккинчи хонасида тураман.

Нуқра Давроннинг ўзига қадалиб турган кўзларига: «Менга мунақа қараманг», дегандай истиғно билан боқди-ю, бармоқларини силкитганча дарахтлар орасига шўнғиб кетди.

* * *

Даврон онасининг овозидан ўзига келиб, ўрнидан турди. Чорбоғ бурчагида сайраётган булбул хонишига қулоқ солганича ҳовузчада юзқўлини чайиб, дарча олдига келиб қолган Истат биби томон юрди.

Олтинчи боб

Румия билан Қаҳрамон ваъда қилинган тўқсон бешни дамлашга келишилган вақтдан ҳам олдинроқ чиқиб, эшик қабзасига қўл узатганларида, рўпарада Афанасий Васильевичнинг ўзи пайдо бўлди.

— О, мана буни чинакамига ҳарбийча тартиб деса арзийди. Офарин! Қани, ичкарига. Мен бадантарбиянинг эрталабки улушини олиб қайтаман.

— Отам ухлаяптиларми?— Румиянинг кўзлари савол назари билан домласига тикилди.

Зина олдига етиб қолган Афанасий Васильевич кеди ипларини маҳкам тортиб боғлагач, Румияга бурилиб, бош чайқади.

— Отангни билмасакансан, Рум, у манданам саҳархез, хиёбонда майкачан лўкиллаяпти.

Ешлар хонага кириб, бир-бирларига маъноли қараб кулишди. Кўрпа-ёстиқлар қондаси билан йиғиштирилган. Меҳмонхонада гўё ҳеч ким тунамагандай ҳаммаёқ саранжом-сарийшта...

Ой ҳали кўк юзидан парқу нурларини йиғиб олганича йўқ. Кўчанинг икки томонида қатор тизилишган биноларнинг деворлари симобий юпқа туман ортида хира жимирлайди. Бўйи икки метрча келадиган Афанасий Васильевич олдинда борар, унинг улкан оёқлари ўт-ўланлар-

ни силаб ўтаётгандек енгил босарди. Афанасий Васильевич ордидан ҳар қадамда икки одимлаб бораётган Румия академикнинг чолворига қараб ҳайратланарди. У домласи устидаги катта-катта тугмачали кулранг кенг кўйлакни бир неча бор кўрган. Аммо чолвори ўзига хос эди. Афанасий Васильевич уни қадим замонларда ўзбеклар қиядиган чолвор андазасига қараб тикиб олган. Бинобарин, бундай чолворни бичиши сири ёлғиз ўзигагина аён эди. Кенг чолвор юрганда шамолда елкан сингари ёйилади. Аммо шу кенг кўйлак-чолворда ҳам унинг қотма қомати ажралиб туради. Бир гал Афанасий Васильевич ўзи тиккан либосни синаб кўриш ниятида эндигина бозордан қайтган туяга сакраб чиқиб олиб, болаларнинг қий-чувлари остида иссиқ ва чангиб ётган кўчани бир неча бор айланганида, ҳамкасблари ичаклари узилгудек кулишиб, бу кўйлак-чолворнинг «ижтимоий чиқишини» сўрашган эди. Ушанда академик фахрланиб:

— Бу чолвор Шахристон маҳсули,— деган эди қошларини чимириб.— Мен эса қадимий анъанани давом эттирдим. Баҳслашмайман: галифе ёки оддий шим, эҳтимол, ўзича қулайдир. Аммо ҳатто жинс ҳам Шахристон бўлларига ярамайди.— У шундай деб дунёда ягона чолворига завқ қилган тикилиб:— Йигитларгина кияди буни, ҳа, ҳақиқий йигитлар,— дея елкаларини силкитиб кулган эди.

Румия Афанасий Васильевичнинг антиқа ихтироси борасида савол беришга ийманди. Афанасий Васильевичнинг кайфи чоғ, у тонг ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олганча, бардам илгариларди. Академикнинг яхши кайфияти Румияга ҳам ўтди. Шахдамроқ одимлай бошлади. Афанасий Васильевичнинг ажиб бир одати бор. Кулмасдан гапирсаям, кайфияти сенга таъсир қилганини сезмай қоласан. Кекса археолог бугун айниқса қувноқ, севиб қолган Чашмаи Айюб мақбарасини намойиш этишга бошлаб борапти. «Шахристондаги ҳар бир обидани йилнинг маълум фасли, ҳатто куннинг ҳам муайян вақтида томоша қилиш керак, ўшанда ёдгорлик бутун жамолини намойиш этади», деб ҳисоблайди у.

Афанасий Васильевич меъморнинг ўйлаган режаларини, бино бунёд этилган даврдаги тарихий шароитни ва умуман меъморчилик сирларини яхши тушунади. Кедровнинг Арк, Чор минор, Мирараб, Қўқалдош, Хўжа Зайниддинни, Минораи Қалонни қай вақтда кўришнинг ўзи ишлаб чиққан қондаси бор. Археологнинг фикрича, қандайдир маъюсона услубда қурилган Чашмаи Айюбни Амир Темур Гурганчи талон-торож қилгандан кейин асир тушган хоразмликлар бунёд этишган. Бу бинони чинакамига томоша қиламан деган киши, эрта баҳорда, бунинг устига ҳали қуёш уч бермасдан кўриши керак. Нега? Балки бу мақбаранинг Шахристондаги бошқа гумбазларга ўхшамагани учундир. Эҳтимол, Чашмаи Айюб гумбазни танадан жудо қилинган шлемли жанговар бошни эслатиб турганидандир. Гиштлари безаксиз терилганидан зиндонга ҳам ўхшайди. Буларнинг бари хоразмликларнинг ғам-андуҳини ифода этган каби мунгайиб турарди. Балки шунинг учун уни эрта баҳорда тонг чоғида кўриш маъқулроқдир.

Олисдан, булутлар кўкка туташган ердан Чашмаи Айюб кўзга ташланади. Гумбаз ортида Шахристоннинг Қавола Маҳмуд дарвозасининг икки томонидаги кунгирадор пахса девор қолдиқлари қийшайиб турар, бу мунгли манзарадан мақбара чексиз дарду аламдан унсиз ни-до чекаётган паҳлавонни эслатади.

Афанасий Васильевич мотам маросимида одимлаётгандек қадамини секинлатди. Ниҳоят тўхтади. Унинг кенг елкалари, боши эгилди. Румия темир панжара билан тўсилган эшик олдида туриб, мақбара ичидаги қудуққа хомуш тикилиб қолди. Раҳим Аҳмедович гумбазни неча бор кўрганига қарамай, ҳар гал бу мотамсаро мақбара олдига келганида, қалбини қандайдир дард тимдалаб, қулоғи остида минглаб, ўн минглаб бегуноҳ кишиларнинг оҳ-фарёди эшитиларди.

Афанасий Васильевич эгик бошини оҳиста кўтарди. Ғамгин кўзлари билан Қахрамонни имлади.

— Мен бугун сизларни Чашмаи Айюбга бошлаб келганимнинг боиси бор, ўғлим,— Кедров изтироб чекиб, бўғиқ овозда сўзларди. У томирлари бўртиб турган қўлини Қаҳрамоннинг елкасига қўйди.— Бу сирли гумбазга неча маргалаб тикилиб қолганинга имоним комил, зеро у бошқа ёдгорликлардан ўзгача. Бу эса рассом диққатини жалб этишига дастлабки туртки. Аммо гап мақбаранинг ўзидагина эмас.— Кедров қўлини Қаҳрамоннинг елкасидан олиб, ариқча бўйидаги биноларнинг катта устунлари остига қўйишга мўлжаллаб тарашланган кўзасимон кўлранг харсанг тош олдига бориб тўхтади. Унинг гапларини эшитиб турган Раҳим Аҳмедович билан Румия ҳам секин ўша томон юришди.— Бу бинонинг яратилиш тарихи ўта мудҳиш.— Афанасий Васильевичнинг кўзлари энди уч берган қуёш нурида жилваланаётган гумбаз оша қўрғошин тусига кирган осмонга қадалди. Ажин босган қовоқлари уюлиб, ўсиқ қошлари туташди. Лабларини йиғиб, қувачадек чўччайтирди-да, сўзида давом этди.— Мовароуннаҳр қон ичида чайқалар, эл зардоб ютарди. Чингизийлар салтанати юртни ҳолдан тойдирди. Зодагонларнинг тож-тахт учун тинмай олиб борган ўзаро курашлари оқибатида одамлар хонавайрон ва дарбадар бўлди. Темуррийлар сулоласининг асосчиси Амир Темур мамлакатда ана шундай кескин зиддиятлар давом этиб турган вазиятда ҳокимият тепасига чиқди. Элни қилич билан забт этди. Итоатга келмаган юзлаб шаҳар ва қишлоқларнинг кули кўкка совурилди. Ун минглаб бегуноҳларнинг қатлига фармойиш берилди. Темур ҳокимиятига бўйин эгишдан қатъиян бош тортган хоразмийларнинг қадимий пойтахти Гурганч тақдирига қафан бичиш учун амир оғзидан чиққан: «Текислансин!» деган биргина сўз кифоя бўлди. Шаҳар ер билан яксон этилди. Унинг деярли бутун аҳолиси бешафқат қирилди. Меъмор ва усталари асир олинди. Тарихда Гурганчдан Кўҳна Урганч деган номгина қолди. Беҳисоб боғу чорбоғлар, жаннатмакон қишлоқлар, эл ақл-заковати, бойлиги эвазига қад кўтарган ноб обидалар, ариқ ва каналлар тупроққа кўмилди. Сизлар кўриб турган мана бу беназир иншоот ўша қонли-суронли дамларнинг хотирасидек ҳаётдан бенасиб кетган гурганчликларга олти юз йилдан буён мотам тутиб турипти.— Кедров ҳаяжондан қалтираётган бармоқларини аранг идора этиб, трубкасига тамаки жойлади. Алам билан кетма-кет тутун ютгач, ҳикоясини давом эттирди. Гурганч, араб тарихчилари Журжония деб атаган шаҳарнинг осмонўпар миноралари-ю, ҳашамдор қасру қўрғонларидан Жайҳун этакларигача чўзилиб кетган ерлар катта довул олдидагидек саросимада. Қўлларидаги дубулға ва белларидаги ярим ой шаклидаги шамширларни шарақлатганча лак-лак қўшин мамлакат мудофааси учун жанг майдонига ошиқмоқда. Лашкарларнинг бошларидаги темир қалпоқ ва қалқону совутлари қуёш нурида ярақлаб, кўзни қамаштиради. Уларнинг кетидан жулдур кийимли бесаноқ одамлар — ёшу қари ғазабдан қақнаган кўзларини лашкардан узмай илгарилайдилар. Минглаб хотин-халаж, норасидаларнинг ўкинч ичидаги чинқириви еру кўкни ларзага келтирмоқда. Чор атрофи пастлашиб, унумдор экин майдонлари-ю, қишлоқларга тугашган тепаликда қирғин давом этмоқда. Ҳаёт билан ўлим сарҳадидаги дўзах жангида пўлат шамширларидан ўт қақнатганларнинг қай бири хоразмийлару қай бири темурийларга мансублигини ажратиш амримахол. Лашкарларнинг ҳарсиллаб, «ҳаёт», «ҳаёт» дегандек ўкириб чекаётган даҳшатли наъралари, таранг тортилган жиловлардан икки олдинги оёғи ва бошини баланд кўтариб, қон тўлган кўзларини қақнатганча жон ҳоврида пишқириб кишнаётган отларнинг шовқин-сурони бир лаҳза ҳам тинмайди. Қора тутундек уфққа ўрмалаган чанг-тўзон бу одамкуш қирғинни самовий жисмлар нигоҳидан пинҳон тутаетган каби тобора қуюқлашар, оёқ остидаги тансиз бошлар, бошсиз жасадлардан оқаетган қон дарёсига қорилиб, жанггоҳдаги суворийлар ва пиёдаларнинг юришини янада мушкуллаштиради. Темурнинг неча йиллар давомида тўрт марта Хоразмни забт этолмай, тумтақарай қочган, бешинчи юришга узоқ ва пухта тайёргарлик билан жангга кирган

яккачин лашкарлари давлатпаноҳ шон-шавкати учун ўлимга тик қараб, кучда тенгсиз филлар сингари зарб билан ҳамла этар, фақат музаф-фарият йўлида жонбозлик кўрсатарди. Хоразмийларнинг сон жиҳатдан кам бўлмаса-да, рақибдан хийла заиф, тажрибасиз қўшини сафлари сийраклаша бориб, ниҳоят забун бўлди. «Қалтакчидар» номи билан ҳар бири баҳоли қудрат қуролланиб чиққан оломон — лашкар мағлубиятидан сўнг ҳалқа ичида қолди. Чингизхон замонидан сомонхоналарда занглаб ётган қилич ва қалқонлари-ю, қўлларидаги калтаклари ташлаб, бўйсунिशга мажбур бўлди.

Зафар нашидасидан мамнун ўнбоши, мингбошилар остларидаги бедов отларни йўрттирганча, олазарақ кўзларини лашкардан узмай одамларини тўплай бошладилар. Қўшин тўп-тўпи билан майдон атрофига доира ясаб бўлгач, асир олинган ўн минглаб хоразмийлар ўртага ҳайдалди. Улар аянч аҳволда. Жароҳатланганларнинг бўйин ва бошларидан, елкаларидан оққан қон тер ва лой аралаш баданларида қотиб қолган. Қалтакчилар ҳолдан тойган, нимжон шерикларини суяганча, ғазабли кўзларини уч-тўрт юз қадам наридаги Амир Темур ва унинг аъёнларига найзадек қадаб турардилар.

Темур ўнг оёғини араб тулпорининг биқинига тираганча, вазмин гавдасини чап томонга ташлаб, қийшайиб ўтирарди. У салқи қовоқлари остидан оломонга бир зумгина тикилди. Ўзига қадалган минглаб нигоҳларга ортиқ бардош беролмади. Бошини баланд кўтариб, лашкар томон қаради-ю, ҳавода муаллақ турган чўяндек қўлини зарб билан пастга силкиди. Оломон устига от бостирган лашкарларнинг қиличлари беғуноҳ бошларни сапчадек уза бошлади. Бу қабоҳат қирғин поёнига етмай, давлатпаноҳ аъёнлари қуршовида жар ёқасида қатор тизилган ўлим дорлари томон юрди. Бу ерда Моваруннаҳр амирига бўйсуннишдан бош тортганларга раҳнамолик қилганларни йиғишган эди. Жаҳонгир бу хавfli одамларнинг осонгина жон беришини истамади. Уларнинг дор сиртмоғида талвасада чақчайган кўзларига қараб, неча йилдан буён қалбида йиғилган адоват ўтини босмоқчи бўлди.

Жасадлар беҳисоб дорларда тебранар, ўнг ва сўлда қатлини кутаётганларнинг сон-саноғи йўқ эди. Дор остига ёқаси жиякланган қалами кўйлаги қиймаланиб, яланғоч бадани қамчи ва дарра зарбидан мома-талоқ бўлиб кетган етмиш ёшлар чамасидаги чолни олиб чиқишди. У қотма қоматини тик тутиб, ғазабнок кўзларини Темурга қадаб ўқрайди-ю, сўнг бошини шериклари томон бурди. Мағрур чехрасига табасум ёйилди. Бўй-баста паҳлавонларникидек қуйма бир йигит энтикканча олдинга отилган эди, ёнидаги сарбоз унинг кенг кўкрагига қиличини тираб тўхтатди. Сиртмоқда боши қийшайган чолнинг кўзлари йигитга тикилганча қотиб қолди.

Бу манзарани кузатиб турган Муҳаммад Султонга ёнидаги вазир энгашиб, шивирлади. Муҳаммад Султон саман отининг жиловини ташлаб, вазирга ишонқирамай қаради-ю, бир сониялик иккиланишдан кейин бобоси Темурга икки қўллаб таъзим қилди. Темур кўзларини босиб тушган қовоғини кўтармай, суюкли набираси томон бурилди.

— Давлатпаноҳ, Гулниёз деб аталмиш бу худобехабар ёшуллини мисли йўқ меъмор дебдурлар. Осий фуқаро бадкирдорни кўздан фориғ тутубдур.— Муҳаммад Султон паҳлавон йигит томон бош ирғаб, бобосидан фармойиш кутиб, унинг қовоқларига тикилиб қолди.

Темур ўйланиб, ёшуллини бошдан-оёқ кўздан кечиргач, қилич гулбандига қадалган қўлини кўтарди.

Вазир имоси билан унинг ёнидан югуриб кетган икки сарбоз Гулниёзни сафдан олиб чиқиб, оёқ-қўлларини кишанлашди. Гулниёз ҳушсиз одамдай гандираклар, устарада қирилган катта бошини баланд кўтарганча ҳамон дорда чайқалаётган отасидан нигоҳини узолмас, юм-юм тўкилаётган кўз ёшлари силлиқ юзидан кенг кўкрагини ёпиб турган бўз кўйлагига тушарди. Унга энди ҳеч ким ортиқ эътибор бермас, давлатпаноҳ ва ёнидагилар ўлжасини оёғи остига босиб олган оч калхатлар каби гоҳ тепалик томон, гоҳ дорга мижжа қоқмай қараб, ажа-

лидан беш кун бурун жон бераётган бегуноҳ одамларнинг мусичадек типирчилаётганидан лаззатланишарди...

Хазинадан ва хонадонлардан йиғилган бойлик ортилган карвон кечга томон йўлга чиқди. Қон қусган қуёшнинг қорамтир-қизил шуъласи ўт ичида алангаланаётган қишлоқлардан қора чодир сингарн чайқала-чайқала буралиб, осмон гардишига ўрлаётган тутунга қўшилиб, даҳшатли маъзара кашф этган, тақдир ҳукмига ҳавола қилинган, юришга мажолсиз ногирон кампирлар, норасида гўдакларнинг юракни қиймалайдиган оҳ-фарёди бу даҳшатли манзарага қўшилиб, Гурганчн улкан мотамхонага айлантирган эди.

Карвон ҳамон илгарилар, туялар бўйнидаги қўнғироқлар жаранглар, ортда қолган мозорсиз қабристондан кўтарилаётган нолаю фиғон ҳеч кимнинг қулоғига кирмас, лашкарлар маълум муддат талон-торожга берилган шаҳардан йиғиб олган беҳисоб ўлжаларини бир-бирларига кўз-кўз қилишиб қийқиришар, арабий отини ўз ҳолига қўйган Темур чақчайган кўзларини олисларга тикканча янги юртларни забт этиш, салтанатни сақлаб қолиш учун мўмай бойлик тўплаш, кейинги пайтларда тинчлик бермай қўйган жаҳонгирлик режаларини тузиб борарди. Хоразмийлар карвон ортидан гоҳ қалқиб, гоҳ мункиб, сарбозлар найзаси тиғида ҳар бири ўз тақдири устида қайғуриб, беҳол судраларди.

Карвон кетида келаётган икки сарбоз орқадан эшитилган ногаҳоний чинқириқдан барабар тўхташди. Чанг-тўзон ичида яланг оёқлари кўйлагига чалишганча оппоқ сочлари тўзғиган кампир ҳансираб чопарди. Сарбозлар бир-бирларига маъноли қараб, бурилиб кетмоқчи бўлганларида, кампир овозининг борича олдингисидан ҳам даҳшатлироқ чинқириб, уларни тўхтатди. Сарбозларга баробарлашгач, ўзини улардан бирининг оёғи остига ташлаб, фиғон чекди.

— Боламни оппорманглар, чўриларингиз бўлай, оёқларингизни гардини ялай, ёшулликлар, қон қақшатманглар мен бахти қарони, ёлвораман...

Гўладек пакана сарбоз кампирнинг яна нималардир деб ёлворишларига парво ҳам қилмай, белидаги пўлотий шамширни қаҳр билан яланғочлаб, боши узра баланд кўтарганида, кексароқ шериги унинг билагидан тутди.

— Тўхта! Бу муштипар ожизада не гуноҳ? Шамширингни қинига сол. Бунга парвардигору ману сан шоҳид. Карвон воқиф эмас. Сани алло таоло йўлига солгон онанг йўқми? Қўй, ожизани!

Пакана сарбоз шеригига норози ўқрайиб, истар-истамас шамширини қинига солди-ю, жаҳл билан пўнғиллади.

— Кўзимдан нари чекин, ожиза, мунда турсанг, олло таоло кўнглимга буюрганини бажо келтириб, танангни бошингдан жудо қилурмен.

Кампир ёлворишини бас қилмай карвонга эргашиб, яқинлаша бергач, бошқа бир сарбоз унинг устига отда ёстириб келди. Отдан сакраб тушиб, қўлидаги қамчи билан муштипар онани юз-кўзи аралаш савалай бошлади. Ҳолдан тойган она ғужанак бўлиб ётиб олди. Ҳовуридан тушмаган сарбоз беш-олти тепкилади-ю, новча сарбозга ўқрайиб, отига минди.

Карвон ҳамон илгариларди. Роппа-роса икки ҳафта деганда, Эллиққалъадан Варахшага кириб келганида, тонг ёришган, қуёшнинг найзадек тиғи уфқни яллиғлантира бошлаган эди. Вайрона имсратларнинг пахса деворлари-ю, кўмилаёзган ариқ излари, унда-мунда дўшпайиб турган дўнгликлар, бу ерда ҳаёт нишонлари сўнганининг даракчиларидек мунғайиб, азим саҳрога нохуш манзара бахш этарди. Карвон бунда узоқ сақланмади. Сарҳадда сандиқ-сандиқ қимматбаҳо моллар, яна қанчадан-қанча инъому тортиқлар билан Мовароуннаҳр амири истиқболига чиққан Шаҳристон садрлари¹ давлатпаноҳни таъ-

¹ Садр — мусулмон мамлакатларидаги турли мансабдор шахсларнинг унвони. Бу унвон баъзан руҳонийларга ҳам берилиб, уларга бутун давлатнинг ёни бирор вилоятнинг вақф ишларини бошқариш вазифаси юклатилган.

зим бажо келтириб кутиб олдилар. Аммо Темур эринчоқлик билан жиловни тортди. Ҳорғин кўзларини кўтармай, уларнинг саломига бош қимирлатди-ю, ёнида келаётган Муҳаммад Султон томон бурилди. Олдиндан келишиб қўйилган бу қарашдан маъно уққан набира вазирига имлади. Вазир сарбозларга фармойиш берди. Бандилардан ўн киши қарвон олдига олиб чиқилди. Муҳаммад Султон давлатпаноҳга одоб билан таъзим этгач, шаҳристонликларга мурожаат қилди.

— Амирлар амири, жаҳонгир падари бузрукворимиз! Шаҳристон бирла анинг аҳлига мурувват этмушдурлар. Олдингиздаги мана бу кишанланган бандаи нохуш,— у нафрат тўла кўзларини ғам-андуҳдан боши эгилган Гулниёзга тикиб, сўзини давом эттирди,— олло таоло иродаси билан, давлатпаноҳимизнинг фармони мўътабарларига биноан Чашмаи Айюб зиёратгоҳи устига мақбара қургай.— Муҳаммад Султон нигоҳини ундан олиб, садрларга қаради.— Яна шундан ҳам воқиф бўлгайсизларким, шу баробаринда ғафлатда қолмагайсизлар деган умиддабиз, мақбара иншоолло битказилгач, бу бандаи нохушни дорга тортиб, қатл этгайсизлар, бошини худо таоло назари тушган замину замон амирининг пойи муборақлари остига еткургайсизлар, зероки мўътабар зот сизларга бўлгон меҳру мурувватлари сабаби бирлан бу худобехабар қатлини мақбара биноси қад кўтаргунча кечиктирибдурлар.

— Падари бузрукворимиз, амирлар амирининг умри азизлари боқий, музаффар қўллари доимо баланд, соябонимизнинг ғанимлари зерупо бўлгай. Биз...

Муҳаммад Султон уларнинг сўзларини бўлиб, қўлини кўтарди.

— Давлатпаноҳимизнинг яна бир мурувватлари шулким, мақбара иморатидан холи бўлгон бандилар,— Муҳаммад Султон яна асирларга ишора қилди,— олло таоло шунга насиб этса, Намозгоҳ масжидида қолиб, таъмир ишларини ўринлатгайлар.

Шаҳристонликларнинг беадад миннатдорчиликларидан сўнг давлатпаноҳ хазинасининг хос одамлари инъому тортиқларни қабул этиб, шаҳаншоҳ шаънига айтилган мадҳу саноларни поёнига етказгач, садрлар таъзим ила йўл бўшатишди. Қарвонни ўтказиб, ўзлари бандилар билан унинг ортидан эргашишди.

Қўнғироқларнинг жангур-жунгури остида ҳорғин қарвон пойтахт— Самарқанд томон юрди. Давлатпаноҳнинг чехраси ёришгандай бўлди. Ёнида кетаётган Муҳаммад Султонга қайрилиб қаради-ю, дилидагини айтгиси келмади, шекилли, саҳронинг тиниқ ҳавосидан кўкрагини тўлдириб бир-икки нафас олди-да, яна хаёл уммонига ғарқ бўлди. Салтанат ҳақидаги ўйлар унга тинчлик бермасди. Шаҳристон неча замонлардан буён руҳоний садрлар ва машҳур шайхлар қароргоҳига айланган бўлиб, улар Мовароуннаҳрга кучли таъсир кўрсатиб келмоқда эдилар. Баҳовуддин Накшбандий шайхлари ҳатто Темурни кучли исканжага олмоқчи бўлдилар-у, уддасидан чиқолмадилар. Улар очиқ курашдан эҳтиёткорлик билан вақтинча чекиндилар. Темур ҳам ўз навбатида уларнинг бу сиёсатини англаб, турли йўллар билан шайхларнинг ҳурматини қозонишга интилди. Бугунги эҳсонидан мамнун бўлиб, чехраси ёришганининг бойси шунда эди. У бир қадар бўлса-да, уларни овутганидан кўнгли таскин топди.

Қарвон ҳамон илгариларди...

* * *

Шаҳристоннинг Шарқдан Ғарбга чўзилган хиёбонларидан биридаги каттагина майдон ўртасида атрофи ғишт билан ишланган чашма бўлиб, унинг қачондан бошлаб зиёратгоҳга айланганини ҳеч ким билмас эди. Бора-бора эл орасида Чашмаи Айюб¹ (Айюб чашмаси) деб юритила бошланди. Мақбара шу чашма устига қурилади. Кеча кечқу-

¹ Айюб — ислом эътиқодича афсонавий пайғамбар.

рун тўрт сарбоз бандиларни бу ерга олиб келган, улар кичик ҳовузча бўйидаги дарахт остида ётишган эди...

Гулниёз кечаги ҳордиқдан чарчоғи хиёл ёзилган бўлса-да, хаёлидан отасининг дорда чайқалиб, унга қараб қотиб қолган кўзлари сиранири кетмасди. У чуқур хўрсиниб, катта харсанг устига бориб ўтирган эди. Ўзидан каттароқ шерикларидан бири ёнига келиб тўхтади.

— Ёшулли, бас қил, алло таолога шак келтирма. Ота-она қазоси фарз,— дея бармоқларигача қоп-қора жун босган қўли билан Гулниёзни елкасидан олиб турғазди.

Гулниёз чурқ этмади. Маъқул дегандек бош қимирлатди-ю, майдон четида шохлари тарвақайлаб кетган баҳайбат тут дарахти соясига бориб тўхтади. Қўллари чамбарак қилиб, Шаҳристоннинг ферузидек тиниқ осмонига бир лаҳза тикилди. Сўнг атрофга разм солди. Баноғоҳ дарахтлар остида қирраси билан турган Исмоил Сомоний мақбарасининг бир қисм гумбази-ю, кунгирадор гиштин устунини кўриб, ҳайратдан донг қотди. У шу қадар ҳаяжонланган эдики, кўзлари бақрайиб, юришга ҳам ҳоли қолмади. Хиёл ўзига келгач, ишонқирамай, муштлири билан кўзларини ишқалади. Яна ўша томонга тикилди. Ёнгил сакраб, мақбара томон чопди.

Бу бежо хатти-ҳаракатдан хавотирланиб, сергак кузатиб турган сарбозлардан бири шамширини яланғочлаб, жон ҳоврида кетидан қувишга чоғланган эди, Гулниёзга насиҳат қилган бояғи меъмор уни тўхтатди.

— Қўйиб бер ҳолига, ёшулли қочмайди, баримиз кафил,— деди хотиржамлик билан.

Сарбоз иккиланиб, бандиларга, кейин шерикларига қараб, бўшашди. Шамширини ёилофлаб, ўрнига бориб ўтирди.

Гулниёз бу мислсиз мўъжиза рўпарасида тўхтади. Бошдан-оёқ кўздан кечираркан, юраги гурсиллаб, қувончдан порлаган кўзларини ундан сира узолмай қолди. Гулниёз оҳиста одимлаб бориб, мақбаранинг ёнгинасида тиз чўкди, қироат билан тиловат қилди. Шундан кейингина ўридан туриб, мақбаранинг нозик дид ва моҳирлик билан ишланган катта-кичик нақшинкор устунларини, ўймакорона тарашланган гиштлирини, бутун иншоотнинг кунгиракорлик билан кўтарилган деворларини бирма-бир синчковлик билан кўздан кечирди. Гулниёз меъморчиликнинг тилсимланган китобини варақлаётгандек ҳижжалар, аммо сир-асрорини чақишга лол қолиб, боши гувилларди.

Шу алпозда яна неча муддат турганида ҳам, ўзи буни пайқамас, зеро беназиру бебаҳо хазинадаги нақшинкор олтинлар жилваси эс-ҳўшини ўғирлаб, вақт меъёрини тамоман фаромуш этган эди.

Дағдага билан келган сарбоз уни жойига олиб борди. Гулниёз майдончада саф тортиб турган сарбозларни кўриб, ўзига келди. Шериклари ёнига ўтди. Шаҳарнинг кекса ва мўътабар шайхларидан бири чашма ёнига ташланган жойнамоз олдига келди. Унинг ортидан яна икки шайх эргашиб, кейинроқда тўхташди. Майдон ўртасидаги уламою яна бошқа казо-казолар нафасларини ичларига ютганча, катта шайхга тикилиб турардилар. Ниҳоят, шайх икки қўлини кўксига қўйганча кўкка қараб: «Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!» дея бир неча бор қайтарди. Сўнг ўнгу сўлга бошини буриб олди-ю, ҳофизларникидек жарангдор овозда бир маромда қуръон тиловат қила бошлади...

Бутун расм-русмлар ўрнига қўйилгач, қўлини баланд кўтариб, мақбара қурилишига фотиҳа берди. Майдондагилар ҳам «омин» дея барабар қўл кўтаришди.

Маросимга келганлар бирин-кетин тарқалишгач, араваларга ортилган гишт ва бино учун зарур бошқа нарсалар чашма атрофига уюб ташланди.

Ҳамма нарса ишни бошлаш учун тахт. Гулниёз ҳам мақбара қурилишини зудлик билан бошлаш иштиёқида ёнади. Урта аср меъморчилигининг бебаҳо тимсоли ақлини тамоман лол этган эди. Чашма олдида туриб, хаёлан жаҳон кезди. Хива ва Гурганчада устозлари билан

бўлган беҳисоб баҳсу мунозаралар, қишнинг узун кечаларида манқал атрофида ўтириб, баъзан тонготар ўйлаб тузилган режалар, лойиҳалар. Меъморчилик нафосати ҳақидаги бетакрор хотиралар... Шу онда бу ўйлар унга тинчлик бермай қўйди. Гулниёз қўйилиб келаётган ўй ва фикрлар тўлқинида чайқалиб, тиз чўкди. Бошини бақувват қўллари орасига олиб, узоқ ўйлади. Ниҳоят ўрнидан турди. Ут бўлиб ёнаётган кўзлари тиниқ осмонга қадалди. Вужудини аллақандай ёқимли бир туйғу қамраб олгандай чехраси ёришди, икки сакраб, тут дарахти остига борди. Бўйрадек жойни танлади. Уни кафтдек текислаб, шибба-лади. Шерикларига бу ерга ганч супа яшашни буюрди-да, ўзи сарағиштлардан танлаб, шу жойга олиб келиб уйди. Яна ўйга толди. Бир тахта шилдироқ қоғозни тахтача устига елимлади, турли шакллар чизди. Учирди. Яна чизди. Бошқа қоғоз қўйди...

Гулниёзнинг бу телбаларча ҳаракатига меъморлар ўрганиб қолишган. Ҳар гал иш бошлаш олдидан бир ҳафта, баъзан ўн кун давом этадиган безовталиқдан сўнг қурилажак бинонинг ўзидан минг, ҳатто икки минг баробар кичик нусхасини яратар, тенги йўқ ҳунарманд қўлидан чиққан жажжи қаср инсон ақлини ҳайратга соларди. Бинобарин меъморлар Гулниёзга халақит бермаслик учун зарурат туғилганда, ўзаро шивирлашибгина гаплашишар, чаққон ҳаракатларини синчковлик билан кузатишар, катта ғишт пораларидан тирноқдек андаза яратиб, сўнг-тўп-тўпи билан териб қўйганларини бир-бирларига имлаб кўрсатишар, ҳамшаҳарларининг касбига бўлган чексиз меҳрига, ақлзаковатига тан беришар, қалблари фахр ва ғурур туйғуси билан тўлиб-тошарди. Бундай кезларда Гулниёз ўз қобигига ўралар, дунёнинг бари ташвишу надоматлари, қувончу дабдабаларидан холи бўлиб, гўё бошқа оламга кирарди. Бу олам уни сеҳрлар, дард-аламларидан фориг этар, вужудини нафосатнинг сеҳрли қўшиғи қамраб оларди-ю, билакларига куч, кўзларига нур; онгига шуур бағишларди. У гўзаллик қасрининг хаёлан яратган пиллапояларидан тобора баландроқ кўтариларди, ниҳоят, кашфиётнинг арши аълосида туриб, бутун борлигини унга бағишларди.

Гулниёздаги бу галги тўлғоқ шериклари ўйлаганча, ҳафта-ўн кун эмас, қарийб бир ой давом этди. Ниҳоят жажжи мақбара меъморлар ҳукмига ҳавола этилди. Гулниёз четга чиқиб, ҳамкасблари ҳолатини кузатди. Меъморлар кўзларида чақнаган қувонч мақбарага тикилган сари дард-алам билан алмаша борди. Аста-секин муштлар маҳкам қисилиб, бошлар эгилди. Қулоқлари остида мусиқий мунг янграб, мотам ҳолатини вужудга келтирди. Меъморлар анчагача шу дард, шу алам ичида тебраниб туришди. Ниҳоят, Гулниёзга бирда насиҳат қилган меъмор бошини кўтариб, унинг олдига борди-да, бағрига босди. Бу сўзсиз ҳаракат барча меъморларнинг миннатдорчилигини ифода этар эди. Гулниёз ҳам ҳозир бир нарса дейишдан ожиз, у кўзлаган режасини амалга оширганидан қаттиқ ҳаяжонда эди...

* * *

Афанасий Васильевич ўйланиб, тамакисини тутатди-ю, мақбаранинг найзадек гумбазига қараб қолди. Қаҳрамон бинонинг қоқ ўртасида туриб, бошини баланд кўтарганча синчиклаб кўздан кечирар, унинг мувозанатини аниқлаётгандек ҳар замонда кўзини қисганча бурчақларидан ҳам чамалаб кўрарди. Ниҳоят, Афанасий Васильевичнинг олдига келиб тўхтади.

— Қизиқ, бинони неча йилда битирган экан?

Кедров хириллаб жавоб берди.

— Ҳамма гап шундаки, Гулниёз шерикларининг таваллою илтимосларига қарамай, бинони тезкорлик билан қурган. У ўзи чизган лойиҳани зудлик билан кўришга ошиққан. Бу билан ўлими яқинлашаётгани ҳам, шерикларининг янада машаққатлироқ кунларга маҳкум этилиши ҳам асло ташвишлантирмаган. Бирдан-бир тилаги ўз кашфиётини тезроқ қуриш бўлган. Еруғ куннинг ҳар дақиқасидан мумкин қа-

дар унумлироқ фойдаланишга интиланган. Баъзилар, бино тўрт йилда битган, дейишади. Бошқалар беш йил чамалашади. Айрим манбаларга қараб, бинонинг икки ёнидаги иморат кейинчалик қўшилган деб тахмин ҳам қилинади. Аммо шахсан мен бунга ишонмайман. Бино бир зарб билан қуриб битказилганини унинг ўзи ҳам айтиб турибди.

— Гулниёзнинг тақдири нима билан тугаган, Афанасий Васильевич?

Кедров Румиянинг ёш тўла кўзларига тикилиб туриб, ҳикоясини якунлади.

— Дейдиларки, мақбара битказилган куни Регистонга одам сизмаган. Шаҳристонликлар Чашмаи Айюбда меъмор яратган мўъжизани гуруҳ-гуруҳ бўлиб кўриб, таҳсини офаринлар айтишган. Кўпчилик амир бу беназир иморатни кўриб, қатлини бекор қилади, афв борасида янги фармон чиқаради дея умидвор бўлган.

Аммо Мовароуннаҳр амирининг фармони қатъий эди. Гулниёз дорга тортилди. Танасидан жудо қилинган бебаҳо бош чарм қопда амирнинг неча юртларда қон кечган оёғи остига ташланди. Регистонга тўпланганлар мотам билан тарқалишди. Энг даҳшатлиси шундаки, — Афанасий Васильевич Румиянинг бошини елкасига қўйиб, сочларини силади, унинг овози қалтирарди, — шу мудҳиш воқеадан сўнг орадан ҳафта ўтмай, Шаҳристон кўчаларида «боламлаб» сочини юлган аёл пайдо бўлган. Одамлар суриштириб, бу мўътабар зот тенги йўқ меъморнинг онаси эканлигини билишган. Уни эъзозлаб, ўгли бунёд этган мақбарага бошлаб боришган. Она фарёдига ҳеч ким дош беролмаган. Онани шу ерда қолдириб кетишган. Баъзи ривоятларда айтилишича, Мовароуннаҳр амирининг ювиндихўрларидан бири онани тириклайин пойтахт Самарқандга — Темур ҳузурига бошлаб борган. Бошқа бир ривоятда, Шаҳристон ҳокимларининг амрига биноан қилич билан нимталаб ташланган, дейилади. Аммо яна бир ривоятнинг баёнича, она умрининг сўнггигача мақбара ичида яшаган. Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Чашмаи Айюб тарихи поёнига етди. Ҳамма мақбарага тикилиб қолди.

* * *

Афанасий Васильевич ўрnidан турди. Унинг қалбидаги алам ҳали тарқамаган эди. Орага чўккан жимликни Раҳим Аҳмедовичнинг қайғули овози бузди.

— Раҳмат, дўстим. Чашмаи Айюб қурилишининг бу қадар батафсил тарихини эшитмаган эдим. — Раҳим Аҳмедович маънос кўзларини мақбарадан узмай, сўзини давом эттирди. — Сен менга олти асрдан буён инсон ақлини ҳайратга солиб келаётган жонсиз ёдгорликнинг ажиб тақдирини сўзладинг. Энди мен сенга ўтмишимизнинг ўн тўртинчи бўлмаса ҳам, ўн тўққизинчи асрнинг тирик ёдгорлигини кўрсатмоқчиман. Бир соат вақтингни аяма, дўстим. Сен уни кўришинг керак. Умрингни Шаҳристон тарихини тирилтиришга бағишладинг. Аммо бунақасини учратмаганингга аминман.

Кедров Румияга, сўнг Қаҳрамонга, гўё улар бу сирдан воқифдек, ҳайрат ичида тикилди. Аммо Раҳим Аҳмедовичнинг бу таклифи Румияни ҳам, Қаҳрамонни ҳам таажжубга солгани уларнинг нигоҳидан билиниб турарди. Афанасий Васильевич ўрnidан турди.

— Сенинг гапингни сира икки қилмаганман. Тайёрман, дўстим. Фақат айт-чи, ким экан у тирик ёдгорлик, гапингга қараганда мўътабар бир зот кўринар?

— Аксинча. Одамлар орасида яшаб, уларни кўрарга кўзи йўқ. Молу дунёдан бўлак нарсани тан олмайдиган антиқа бир одам. Ҳа, таажжубланма. Мен у билан бир гузарда катта бўлганман. Авлод-авлоди Шаҳристоннинг пулдор бойваччаларидан ўтган. Инқилоб йилларида гўё олтину жавоҳирларини давлатга топширган бўлиб, тавбаю тазарру билан жон сақлаб қолган дейишади. Яккаю ёлғиз ўгли урушда бедарак кетди. Келини қазо қилди. Эшитишимча, хотининиям беш-ўн йил олдин тупроққа қўйибди. Арзанда набираси билан туради.

Нуқра. Румиянинг ўртоғи.— Профессор зимдан қизи, сўнгра куёвига қараб қўйди.

Румия Афанасий Васильевичга қараб зўрма-зўраки жилмайди-ю, бир нима демади.

— Исми шарифи борми ҳамманинг жанозасини ўқиб, ўзи устун бўлиб қолаётган ўша ҳамгузарингнинг?— Кедров кулимсираб Раҳим Аҳмедовичга савол назари билан қаради.

— Исми шарифи сенга ҳеч нарсадан далолат бермайди. Тўқсонбой. Бир вақтлар болалар уни туғма чўлоқлигидан Тўқсон ланг деб аташарди. Мендан беш-олти ёш каттароқ бўлса ҳам, ҳозиргача бирон касб-кор қилгани йўқ. Эртаю кеч дарвозаси олдидаги каттагина супада ўтган-кетганга заҳарли кўзини тикиб ўтиради. Эшитишимча, набирасининг ҳам ёшгина умрига завол бўлиб турганмиш.

— «Тўқсон ланг» дегин, қизиқ, Темурланг бўлишига сал қолган экан-да. Қани, Бошла бўлмаса ўша антиқа одамнинг ҳузурига.

Афанасий Васильевич шундай деди-ю, тўртбурчак ғиштлар бир текис ётқизилган саҳндан оҳиста одимлади.

Арк рўпарасидаги Боло ҳовуз суви майин эсаётган эрталабки шабадада жимирлар, унда санъаткорона қурилган кичик масжид айвонининг нафис нақшли ранго-ранг устунлари ва жажжи минора акси чайқаларди. Олдинда қадимий шаҳар иморатларининг баланд деворлари тўсиб турган эгри-бугри, тор кўчалар узра қачонлардир савдо-сотик маркази ҳисобланган баланд гумбазлар ва улкан мадрасаларнинг мовий пештоқлари қад кўтариб туради. Хиёл шимолроқда кўҳна Шарқнинг энг баланд иншооти — гўзал Минораи Калон кўкка бўй чўзган. Унинг ғарбида қуёшнинг пуштиранг нурларида Масжиди Калоннинг тўқ ҳаворанг гумбазлари шаҳарга ажиб бир чирой бериб товланади. Шаҳристоннинг шимоли-шарқидан Чор Минорнинг тўртта олтинранг ғиштин гумбази кўзга яққол ташланади, Арк ёнида эса шаҳар деворининг қолдиқлари диққатни жалб этади.

Раҳим Аҳмедович Абдуллахон мадрасасини ёнлаб келган Заргарон кўчасидаги каттагина нақшинкор дарвоза олдида тўхтади. Баланд туша ҳали бўш эди. Профессор Афанасий Васильевичга маъноли нигоҳ ташлаб, вақт ўтишидан қўнғир тусга кирган дарвозанинг темир ҳалқасини оҳиста тақиллатди.

Еттинчи боб

Бир нафаслик жимликдан сўнг ичкаридан Нуқранинг овози эшитилди.

— Ким?

— Кўпчилик, Нуқраҳон, очаверинг,— деди Раҳим Аҳмедович.

Катта дарвозанинг бир табақаси ғийқиллаб очилиб, Нуқранинг қора сочлари орқага турмакланган боши кўринди. У катта-катта кўзларини ҳайратдан пирпиратганча остона ҳатлаб кўчага чиқди-ю, меҳмонлар билан саломлашди. Румияни алоҳида меҳр билан қучоқлаб, «вой қандай яхши бўлди келганинг», дея икки рухсоридан ўпгач, меҳмонларни нимқоронғи узун йўлакдан ичкарига бошлади. Ташқари ҳовли унча катта бўлмаса-да, болохона айвонининг дид билан нақшланган хари ва устунлари, ганчкор деворларидаги ранго-ранг гуллар дафъатан диққатни жалб этади. Пастда ва болохонада биттадан уй бўлиб, ҳовли саҳнига текис тўртбурчак ғишт ётқизилган. Болохона ва ичкари ҳовлига олиб чиқадиган зиналарнинг ғиштлири кунгиракорлик билан терилган, четлари эса айвонга монанд нақшинкор панжара билан тўсилган. Зинадан кўтарилгач, яна бир кичикроқ дарвоза ва йўлакдан ичкари ҳовлига ўтилади. Бу — ташқари ҳовлига нисбатан анча баланд, кенг ва баҳаво. Темир қувурларда том баравар кўтарилган ток ҳовли саҳнига қуюқ соя ташлаган, унинг барглари орасидаги қора шивиргонининг зич бошлари энди ранг ола бошлаган эди. Кираверишда, ўнг томонда ташқаридагидек панжарали зина ҳовлини бўйлаб турган ик-

кинчи болохона айвонига олиб чиқади. Бу айвон ҳам ташқари ҳовли услубига мос, аммо нафис нақшлар вақт ўтишидан униққан бўлса-да, камалак рангида бўялгани кўзга ташланиб туради. Болохонадаги икки ҳамда пастдаги тўрт эшик ва деразалар ҳам умумий услубга уйғунлаштирилганидан ҳовли улкан чаманзорни эслатади. Ҳовли саҳнини катта гиштин супа иккига бўлиб турипти. Супа устидаги кунга тескари солинган қоматдор, узун уй ёзлик ҳисобланиб, унинг дераза ромлари тўртбурчак, ромба, ярим доира шакллардаги катақчаларга ажратилган, ҳар бирига ҳаворанг, пушти, қизил, нофармон, сариқ, жигаранг ойначалар солинган. Бу уйнинг ҳар учала деразаси офтобдан иҳота этувчи икки табақали қопқалар билан тўсилган. Пастда — кунгай томондаги қишки хона деразаларига офтоб тушиб туриши учун қўшимча эшиклар ўрнатилмаган. Унинг ўнг ва сўл қаватларидаги хоналар юқори ва пастдаги икки уйга нисбатан ихчамроқ. Ҳовлининг пастки қисмининг ўртасидаги ханик устига қуббачали мармар тош ётқизилган. Қуббача атрофидаги тешиклар қор ва ёмғир сувларини тортишга мўлжалланган бўлиб, ҳар бир уйнинг даҳлизида ҳам ювиниш учун шундай ханиклар мавжуд. Қадим замонларда Шаҳристондаги барча ҳовлиларнинг ханикларидан тушган сув ер остига ётқизилган сопол қувурлар орқали шаҳар ташқарисига олиб чиқилган.

Нуқра меҳмонларни ёзлик уйга бошлади. Деворлари ганч устига ўймакорлик билан ишланган хона меъморчилик санъатининг чинакам намунаси эди. Тўрдаги меҳроб шаклидаги тахмон ва унинг икки томонидаги жажжи тоқчалар жуда нафис, ҳар бирига ўзига хос майда гуллар нақшланган. Деворларнинг тепа қисмидаги гир айланган раҳларда тахмоннинг бир неча ўн баравар кичрайтирилган шаклидаги меҳробчалар ҳам қизилган бўлиб, унга берилган турли рангдаги бўёқлар хонанинг ягона услубига мослаб танланган. Деразалар ўнг томондаги деворга ердан ярим метрча баландликда ўрнатилган. Чап деворда яна бир тахмон билан тоқча ҳамда ҳар хил шаклдаги гуллар маҳорат ва дид билан нақшланган. Тўсин, тоқилардаги безаклар ва умуман бутун уйнинг кўриниши ташқари, ичкари ҳовлилардаги айвонларга монанд гоят латиф, бўёқ беришда ҳам хонага кўпроқ ёруғлик тушиб туриши ҳисобга олинган. Хонани эгаллаб турган эрон гилами эскирганига қарамай, ҳамон товланади.

Тўқсонбой хона тўрида адрас кўрпача устида зангори духоба болиш ва шу рангдаги духоба жилдли пар ёстиққа ёнбошлаб ётарди. У меҳмонларни кўриб, дармонсизликдан қалтираётган ўнг қўлига суянганча ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Раҳим Аҳмедович йўл қўймади.

— Ҳай, ҳай, бетоб кўринасиз, сира қимирламанг;— дея олдига бориб, кўришиш учун қўл узатди. Тўқсонбой суякларини туртиб чиққан, кўк томирлари кўриниб турган озғин қўлини узатди. Унинг косасига бутган кичик қўй кўзлари зўр бериб хотирлаётганидан хиёл қисилганча ҳайрат билан Раҳим Аҳмедовичга тикилди.

— Танимадингиз чоғи, Раҳимман.

Тўқсонбой ҳамон кўзлари қисилганча тикилиб турарди. Раҳим Аҳмедович шерикларига зимдан қараб қўйди-ю, энгашиброқ:

— Ҳамгузарингиз Раҳим калламан, эсингизга келдими энди?— деди боши катталигидан болалар орасида олган лақабини эслатиб.

Чолнинг кўзлари катта-катта очилди. Кўксига тушиб турган қордек соқолини тутамлаб.

— Э, Раҳим калламанг денг,— дея қотма қоматини кўтариб ўтирди.— Кўп яхши, ҳай-ҳай, омон-эсон, бардам, офият?

— Шукр, ўзингиз кўриб тургандай, бардамман. Сизни зиёрат қилиб кетай дедим.

— Марҳабо, марҳабо, бисёр хўб қилибсиз.

— Уртоғим, қизим билан куёвимниям бошлаб келдим,— Раҳим Аҳмедович четга чиқиб, шерикларига ишора қилди.

— Ассалому алайкум, яхшимисиз?— Афанасий Васильевич чолнинг узатилган қўлини катта кафтлари орасига олиб сиқди.

Румия, Қаҳрамон салом беришди-ю, қўл узатишмади.

— Қани, қани, марҳабо, ўтиринглар.

Меҳмонлар адрас кўрпачаларга ўтиришгач, чол фотиҳага қўл кў-
ташди. Мезбондорлик қоидаларига кўра «хуш келибсиз»-у, ҳол сўра-
шишлар ўрнига қўйилганидан сўнг дастурхон ёзилди. Нуқра гулдор
қашқар чойнакда олиб кирган чойни шу нусхадаги пиёлада уч марта
қайтариб, ўзи бир қултум хўплади. Иккинчи қуйганини ўрнидан туриб,
Афанасий Васильевичга узатди. Афанасий Васильевич хитой қоғозидек
юпқа пиёлани қўлида бир-икки айлантириб, завқ билан кўздан кечир-
ди. Пиёла ҳошиясида араб ёзувида битилган байтлар унинг диққати-
ни жалб этиб, чўнтагидан кўзойнагини олиб тақди. Кедровнинг бу хат-
ти-ҳаракатини кузатиб турган Тўқсонбой ишонқирамай унинг кўк кўз-
ларига қаради-ю, антиқа уст-бошидан таажжубланиб, ўйланди. Афа-
насий Васильевичнинг соф ўзбек тилида гапиргани Тўқсонбойни қан-
чалик ҳайратлантирган бўлмасин, араб ёзувини ўқишга шайланганини
кўргач, назарида меҳмон ҳазил қилаётгандек туюлиб, оғзи очилганча
ундан кўз узолмай қолди. Афанасий Васильевич пиёладаги байтни
баланд овозда оҳангини келтириб ўқиди.

Кетур соқий қадаҳким боғу саҳро лслазор ўлди,
Ажаб фасли хужуста мавсуми хуш рўзгор ўлди.

Афанасий Васильевич пиёлага тикилиб, ҳарчанд ҳижжаламасин,
иккинчи байтни ўқиёлмади.

— Икки-уч жойи ўчиб, мазмун англаш қийин бўляпти,— у шун-
дай деб пиёладаги чойни хўплади.

Тўқсонбой тамоман лол қолди. Ҳайратдан қатта очилган кўзлари-
ни Раҳим Аҳмедовичга қадади.

— Биродаримнинг хунари кўп,— дея Тўқсонбойга қараб кулди
Раҳим Аҳмедович.

— Офарин, меҳмон! Тасанно сизга!— Тўқсонбой ўзини ўнглаб олиб,
сўзини давом эттирди.— Бу пиёла кўп қадимий осориатиқа. Раҳматлик
отамдан ёдгорлик. У кишига бу пиёла қаёқдан келганини билолмай-
ман.

— Чиндан ҳам нафис ишланган нодир пиёла. Санаси ҳам бор.—
Кедров пиёлага яна тикилди.— Маъна, бир минг уч юз ўн олтинчи ҳиж-
рий. Яъни — ёши бугун роппа-роса саксон бешда,— Афанасий Василь-
евич пиёлани Нуқрага узатди.

— Ғалат қилмадингиз, эсимни танибманки, шу пиёла бор-да,—
Тўқсонбой бир лаҳза ўйланиб, иккиланганча сўради.— Араб тилиниям
биласизми?

— Унча-мунча тушунаман.

— Барака топинг!— Тўқсонбой унинг араб тилини биламан дега-
нига ишонқирамай, бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, аммо
қароридан қайтди шекилли, гапни бошқа ёққа бурди.

— Қани, дастурхонга қаранглар, нон мунтазир бўлиб қолди,— дея
ўзи юпқа патирдан бир бурдасини синдириб, оғзига солди.

— Бобожон, хафа бўлмасангиз, биз, ёшлар, силага халақит бер-
май, мани хонамга чиқсак,— деди Нуқра.

Ёшлар чиқиб кетгач, Раҳим Аҳмедович пиёладаги чойдан хўплаб,
Афанасий Васильевичга юзланди.

— Бу киши кўп табаррук одам. Регистонга қизил байроқ тикил-
ганидан кейин бир ой ўтар-ўтмас бутун бойликларини ўз қўллари бил-
лан шўро ҳукуматига элтиб берганлар.

Тўқсонбой бир қимирлаб қўйди. Унинг кичкина кўзлари пирпираб,
соқолидек оппоқ қошлари чимирилди. Раҳим Аҳмедовичга эътироз
билдирди.

— Шўро ҳукуматига эмас, ғалат қилманг, эгамнинг йўлига етим-
есир, камбағалларга бердим олтину тангаларимни. Ба сабаби инки,
олло таоло лутфу карам қилиб, биз осий бандаларига юборган китоби

муқаддас қуръони каримда шундай оят бор,— у қоматини тиклаб, сўзларни доналаб, қуръондан оят келтирди:

— Молу мулкени оллоҳ йўлига сарфлаб, кейин шу сарфлаганига миннат қилиб, алам тортмаса, бу ўша одамга эгамнинг армуғони ва бу киши балою офатдан холи бўлиб, ғам-ғусса чекмайди,— Тўқсонбой Афанасий Васильевичга зимдан қараб қўйиб, сўзини давом эттирди.— Яна бир оятда зикр қилинишича: Кимики, мол-мулкени оллоҳнинг марҳамати-ю, имонининг покизалигини деб сарфласа, у бамисоли тепалик устидаги боғдир. Селу жалалар унга зиён келтирмайди, билъакс, боғидаги ҳосилни икки чандон қилади... Оллоҳ сиз қилаётган ишларни кўриб туради.— Тўқсонбой нигоҳини Афанасий Васильевичдан Раҳим Аҳмедовичга олди.— Азбаройики, шўролар камбағалпарвар ҳукумат деб йиққанимни кўпчилик ўртасида тарака қилмай, ҳукумат қўлига бердим. Иншоолло, олло таоло инобатга олди, хонадонимдан марҳаматини дариг тутмади. Шаҳристонни сўраб турган не-не мулкдорларнинг ёстиги қуриб, хонадони тутдай тўкилди. Мен эса омон-эсон қутулдим.— Тўқсонбой бир лаҳза сукут сақлади. Сўнг норози қиёфада юзини бурди. Ўзига ўзи гапиргандай пўнғиллади.— Фақат Шаҳристон туманларидаги беҳисоб еру чорбоғларимга ачинаман. Уни олганлар мендан сўрашмадиям.

Афанасий Васильевич Раҳим Аҳмедовичга кўз қисиб қўйиб, Тўқсонбойга мурожаат қилди:

— Тақсирим шу ўринда андак хатога йўл қўймаптиларми?

Тўқсонбой бошини Кедров томон кескин буриб, асабийлашганча унинг саволига савол билан жавоб берди:

— Ўз еримга эгалик даъво қилганимнинг нимасини ғалат деб шубҳага оляпсиз?

— Наинки ер сизники бўлса?

— Бўлмаса кимники?— Тўқсонбой баттар тутоқди, унинг беморларникидек заҳил, рангсиз рухсори баттар гезариб, титраб кетди.

Афанасий Васильевич жилмайганча бош чайқади.

— Хатойингиз ҳам шунда. Ер сизники эмас. Сизга ҳикоя келтирмоқчиман. Диққат қилинг: Икки киши ер талашиб қолишипти. Ҳар бири ерга даъвогарлик қилиб, далил келтира бошлапти. Муросалари келишмагач, Исо пайғамбарнинг ҳузурига боришипти. Исо уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида эшитгач: Қани, энди ернинг ўзидан сўрайлик-чи, депти. Шундай деб у ерга энгашиб қулоқ солган бўлиб, бир зум тикилиптида, сўнг даъвогарга мурожаат қилипти. Ер айтаптики, мен уники ҳам, буники ҳам эмас, аксинча, улар меники. Мен эса оллоҳники.

Тўқсонбой бир қимирлаб қўйди. Аммо эътироз билдиrolмади. Ютиниб, дастурхонга қараб қолди. Афанасий Васильевич фикрини далиллашни давом эттирди.

— Энди ўзингиз ҳозиргина оят келтирган қуръони шарифда битилганини эшитинг. «Мусо умматларига депти: Оллоҳдан нажот тилаб, сабр қилинлар! Ер оллоҳники, унинг ворислигини ўзи истаган қулига беради...»— Афанасий Васильевич Тўқсонбойга зимдан қаради. Унинг дастурхондан ҳамон кўз узмай жим ўтирганини кўриб, очиқ ҳамлага ўтди:— Сиз олло таолога шак келтиряпсиз, тақсирим, ё меники ғалатми?— Афанасий Васильевич атайин уни қитиқлаб қўйди.

Тўқсонбой Кедровнинг бу ҳужумини даф этишга ожизлигини тушунди. «Шошмай тур, сан араб тилини биламан, дединг, ҳозир синаймиз»,— дея хаёлидан кечирди-ю, ингичка бармоқлари билан болиш остини тимирскилаб, қуръонни олди. Уни ихлос билан ўпиб, пешонасига тегизгач, Кедровга узатди:

— Азиз меҳмон, малол келмаса ҳозиргина айтган оятингизни қуръони каримдан ўқиб берсангиз.— У мулойимлик билан илтимос қилиб, қуръонни узатди.

Афанасий Васильевич Тўқсонбой қўлидан қуръонни олди. Унинг эътиқодини қозониш учун ўпиб, пешонасига тегизгач, кўзойнагини тақ-

ди. Оҳиста варақлаб, ўзига керакли жойни топди-да, овоз чиқариб ўқиди.

Тўқсонбой бу зарбдан ўзини ўнглай олмай, ёстиққа ёнбошлади. Таҳсину офарин ҳам айтмади. Кўзларини ерга қадагача жим қолди.

— Тақсирим хафа бўлмасалар, яна бир савол бор эди,— Раҳим Аҳмедович зимдан Тўқсонбойга қаради.

Тўқсонбой уйилган қовоғини кўтармай, лоқайдлик билан тасдиқ ишорасида бош қимирлатиб қўйди. Дастлабки мағлубиятдан сўнгги зарблар унинг учун энди бефарқ эди.

— Шундай ичкари-ташқари ҳайҳотдек ҳовлида сизу набирангиз икки киши туриши ҳам ортиқча сарф эмасми?

Тўқсонбой бир лаҳза ўйланди-ю, яна бир куч синашга қарор қилиб, эътироз билдирди.

— Кимики мулкени туну кун, ошкорою пинҳона маҳкам тутса, бу унга оллоҳнинг армуғони, улар илоҳий қўрқувдан халос, ғамдан холис бўладилар. Бу менинг олло таолонинг шу амрига қойимлигим — у энди анча жонланиб, ўз жавобидан мамнун ҳолда бошини баланд кўтарди. «Хўш, бунга нима дейсан?» дегандек истеҳзо тўла кўзларини Раҳим Аҳмедовичга қадади.

Раҳим Аҳмедович кулди.

— Афтидан сиз олло таолонинг фойдангизга буюрганнигини инобатга олаётганга ўхшайсиз, тақсир?

— Далил келтиринг!— Тўқсонбой ҳамон кўзларини Раҳим Аҳмедовичдан узмай, сўнгги ҳужумга шайланиб, ўтириб олди.

— У, баниодам! Жами масжидлардан эҳсон тиланг, енг, ичинг, аммо исрофгарчиликка йўл қўйманг, ахир, олло таоло исрофгарларни хуш қўрмайди. Наинки, қуръони каримдаги бу оятни фаромуш этган бўлсангиз?

Тўқсонбой гангиб қолди. Боши яна эгилди. Соқолини тутамлаганча бош чайқаб, энди мағлубиятини тан олгандек сукут билан ерга қаради.

— Тақсиримга яна бир оятни эслатмоқчиман,— Кедров дастурхон устидаги қуръонни қўлига олиб, варақлади.— Мана, эшитинг: наҳотки, бирон кимса узумзору бошқа мевалари мўл, адоғида ариқлар оқиб турган боғи бўлишини, анвойи мевалардан тамадди қилишни истаса-ю, қариганида орқасида бақувват насли йўқлигини унутса. Оловли довул кўтарилиб, боғни ўт олса-чи? Оллоҳ оятида шундай деб тушунтиради. Балки ўйлаб қўрарсиз.

Тўқсонбойнинг тили сўзга айланмай қолди. Узоқ сукутдан сўнг тамоман таслимонга оҳангда шикоятмуз жавоб қайтарди.

— Эҳтимол, сиз ҳақдирсиз, меҳмон. Оллоҳ биз бандаларини ожиз яратган. Бу дунё эса бир ўйинчоқ, эрмак. Чинакам уй-жойимиз нариги дунёда.— Тўқсонбой зўрға шу сўзларнигина айтди-ю, болиш остидан тасбеҳ олиб, муғомбирона кўзларини хиёл қисганча каҳрабо доналарни ўгира бошлади.

Раҳим Аҳмедович Кедровга: «Бас қилайлик, бирор кор-ҳол бўлиб, тагин товонига ҳам қолиб ўтирмайлик», дегандай маъноли қараб жилмайди.

— Тақсиримни ҳам баҳсу мунозара билан чарчатиб қўйдик, Раҳим Аҳмедович, кета қолайлик энди, бу киши дам олсинлар.

— Ўтирибсизлар-да чақчақлашиб. Меҳмон амри вожиб. Унга ён босмоқ мезбонлик бурчим. Булар шунчаки гапе-да,— Тўқсонбой, отдан тушсамам узанги бор, дегандек меҳмонларга қараб, сохта табассум билан қих-қихлаб кулди.

— Ташаккур, тақсир, биз олис йўлга отланганмиз, кун ёйилмай жўнайлик.

— Хай, ундоқ бўлса ихтиёр,— деди Тўқсонбой деразадан ҳовлига қараб.— Ахир, таомсиз кетишларингиз қандоқ бўлайкин?

— Ҳечқиси йўқ, мана, дастурхонингиздаги ҳамма таомларнинг подшоси азизу мукаррам нонингизни еб, туз-насибамизни тотидик. Бир

кун туз еган жойингга қирқ кун салом бер, деган гап бор. Таом ейишга бафуржа келармиз,— Раҳим Аҳмедович «рухсат беринг» дегандай Тўқсонбойнинг кўзига тикилди.

Тўқсонбой ортиқ қистамади. Қўлидаги тасбеҳни ёстиқ устига қўйиб, фотиҳага қўл кўтарди.

— Қани, омин, ўтган-кетган бандаларидан олло таоло раҳматини, биз қулларидан марҳаматини дариг тутмасин, ғанимларингизга инсоф бериб, ёру биродарларингизни паноҳида асрасин, уларга, шу қатори ҳаммамизга умри жовидан ато этсин. Облоху акбар!— Тўқсонбой яна нималарнидир пичирлаб, қўлларини туширди.

Кедров билан Раҳим Аҳмедович хайр-хўшлашиб, ҳовлига чиққанларида, қўшни хона остонасида кўринган Нуқра уларнинг йўлини тўсди.

— Йўқ, йўқ, домлажон, ҳозир овқат тайёр бўлади, бир қошиққина тотиб, кейин кетасизлар.

— Раҳмат, қизим, овқатга алоҳида келамиз, рухсат беринг, жон болам, чўлга кетяпмиз, олис йўл, иссиқда қолиб кетмайлик.

Нуқра унгача олдинма-кейин ҳовлига чиқишган Румия билан Қаҳрамонга қараб:

— Сизлар айтинглар, Рум,— деб ўзини кўз-кўз қилгандек истиғно билан Қаҳрамонга қаради.

— Раҳмат, дугонажон, отам айтдилар-ку, алоҳида келамиз.

— Бўлмаса, алдамагин, ўртоқжон, озиб-ёзиб бир келиб, шошилишларингизни қаранглар, бу қанақаси?

— Румия билан Қаҳрамонжон Шаҳристонда қолишади, ҳали келавериб безор ҳам қилишади сизни, қизим.

— Вой, унақа деманг, Раҳим Аҳмедович, ҳечам безор қилишмайди, келаверинглар, ҳа, Рум?

Румия кулиб, бош қимирлатди-ю, отасининг орқасидан эргашди.

Чошгоҳ қуёши ҳали забтига олиб, шаҳарни қиздирмаётган бўлсада, туман тарқаб, ҳаво анча илиган, майда қум зарраларини юз-кўзга уфураётган иссиқ шамол кеча кечкурун Абдукарим Ваҳобович юлдузларга қараб белгилаганидай, куннинг дарҳақиқат қизишидан нишона берарди.

Афанасий Васильевич заргарлар гумбази остидан ўта туриб, Раҳим Аҳмедовичга мурожаат қилди.

— Тақсирим чиндан ҳам «эйтиборга арзирлик» ёдгорлик экан. Мураккаблигини қара.

— Муғомбирлигини демоқчисан, шекилли.

— Таъбир жоиз. Ҳар иккала сифатлашни қўшиб ишлатса, тўғрироқ бўлади.

— Ҳа, бундай тонфадаги одамлар ўзидан ўзгани тан олмайди. Уларнинг оллоҳи — пул, пайғамбари — ер, имони — мол-мулк. Ҳаётининг ана шу уч тиргагини истаган йўл билан муҳофаза этишга доим тайёр улар. Саводи борлиги ҳам гумон, худо-ю, пайғамбарлар, динга эса ўзига қўл келган ўринда мурожаат қилишини қара.— Раҳим Аҳмедович шундай деди-ю, қизига мурожаат қилди,— Румияхон, шу яқин орадаги биронта автоматдан обкомнинг гаражига телефон қилсанг, уларга тайинланган. Машина Минораи Қалон ёнига кела қолсин. Шу ерда кутиб турамин.

— Хўш, отажон!

Орадан уч минут ўтар-ўтмас, оқ «Волга» етиб келди. Раҳим Аҳмедович Кедровни олдинга ўтқизиб, ўзи қизи-ю, куёви билан орқа ўриндиққа ўрнашиб олишгач, шофернинг саволини кутмай, Пайкандга — Тошбобо отарига деб қўйди. «Газ-24» бурилиб, Арк томон йўл олди. Ҳадемай, Шаҳристоннинг шовқин-суронли кўчаларидаги катта-кичик иморатлар, пешин иссиғи бошланмай, пўпанак босган сарғиш барглари шалвираган дарахтлар ортда қолиб, машина икки четида пахтазорлар, бепоён экинзору тоқзорлар яшнаб турган тасмадек асфальт йўлдан елдек учиб кетди. Кедровнинг диққатини қафтдек текис катта майдон-

ларнинг чеккаларида дўппайиб турган зовурлардан чиқарилган тупроқ уюмлари жалб этди. Тирсагини суянчиққа тираганча, Раҳим Аҳмедович томон бурилди.

— Бу ерларда қазилма ишлари олиб бориляптими?

Раҳим Аҳмедович кулди.

— Яхшиям ер назоратчиси бўлмаган экансан. Ҳаммани оёққа турғизардинг.— Раҳим Аҳмедович кўзини машина ойнасидан узди.— Таъна қилмай кўя қол, дўстим. Областдагиларнинг қўли тегмаяпти бу ишларга. Ерларнинг мелиорация ҳолати нормаллаштирилиб, сув режими тартибга келтирилгач, окоплардек кўзга қадалиб турган бу очиқ зовурлар кўмилади, ёпиқ дренаж қилинади. Ушанда сен кўраётган дўнгликлар экинзорларга қўшилади. Абдукарим Ваҳобович Шаҳристондаги зовурлар қанча майдонни бекорга ишғол қилиб ётганини эринмай ҳисоблаб чиқипти. Аниқ хотирлаёлмаяпман. Ҳарҳолда бир неча юз гектарга етиб қолади.

— Оббо сен-эй. Қасб-қоринг сув билан-да, тутқич бермай, балиқдек сузасан. Тумшуғингдан илинтирмоқчи эдим; бўш келмадинг.

— Биз, ирригаторлар бўлмасак, сен қазиб юрган ерлар не ҳолга тушарди, биласанми?

— Хўп, ўртоқ ирригатор, тан бердик, таслим,— Кедров қўлини ёнига туширди, оёқларини узатганча яхшилаб ўрнашиб олди.— Сан билан баҳслашиб, обрў тополмайман, шекилли. Ке, яхшиси бир нафас мизғиб олайлик, машина аллалаяпти. Ҳали йўл олис,— деди-ю, бошини суянчиққа қўйди.

— Бу гапинг рисоладагидек бўлди. Биз, қарияларга андак мизғиш дармондоридек гап. Куч бағишлайди,— Раҳим Аҳмедович узр сўрагандай қизи, сўнг куёвига қараб жилмайди-ю, кўзларини юмди.

Румия зимдан эрига қаради. Унинг ҳам қошлари чимирилганча кўзи илинипти. Румия машина ойнасидан экинзорлар этаги уфққа туташган бепоен кенгликларга тикилди. Хаёлини Нуқра банд этди. Йиллар бу аёлни ёнлаб ўтгандек, сира ўзгармапти. Назарида хиёл тўлишгандай, аммо чиройига ҳавас қилгулик, тиниқ юзида ажиннинг нишонаси кўринмайди. Илгаригидек бир гапириб, ўн кулади. Румия бу қаҳқаҳалар остида яширин бир дард дугонасининг қалбини ўртаётганини пайқайди. Бир-икки гап айланиб, Давронга тақалганда, Нуқра дилидагини айтгиси келмади, шекилли, ҳазил-ҳузул билан суҳбат мавзуини бошқа ёққа бурди. Румия ҳам қистамади. «Ҳарҳолда ёшинг бир ёққа қараб кетяпти, турмушингни ўйласанг бўларди, дугонажон»,— деганида, Нуқра ён бермади. «Бир гап бўлар, ўртоқ, нима кам? Истаганим муҳайё. Не-не йигитлар кўйимда шайдо. Турмуш қуриб шохим чиқармиди!» у шундай деб, иссиқ чой олиб келиш баҳонасида уйдан чиқди. Румия бемор ётганида, Даврондан уни кузатиб қўйишни илтимос қилганини хотирлади.

* * *

Уша кунлари ичидан ўтганини ўзидан бўлак ҳеч ким сезгани йўқ. Айниқса, содда, очиққўнгил деб фараз этиб, Давронга осонликча таслим бўлганини сира-сира кечиргиси келмас, бу енгилтакликдан ўзини койирди. Отаси бир-икки қистаганда ҳам ҳозирча сир бой бермасликни маъқул билиб: «Тобим келишмаяпти», деб кўя қолган эди. Бунинг устига зарур иш билан отасининг олдига чиққанида, Даврон ўзини олиб қочганини сезгач, одамлар, ҳаёт тўғрисидаги тушунчаси остин-устун бўлиб кетди. Нуқранинг анчагача унга кўринмай юргани эса Даврон хусусидаги ўйларини тасдиқлади. Орадан беш-олти ой ўтгач, икки дугона орада ҳеч нарса бўлмагандек, бояги-бояги учрашиб туришди-ю, аммо муносабатларидаги олдинги илиқлик йўқолди. Нуқра институтни тугатиб, Шаҳристонга қайтгандан кейин эса икки орадаги бу қилдай омонат алоқа ҳам буткул узилди. Бугунги учрашувда Нуқра мезбонлик одобини сақлаб турганини Румия тушунди, албатта. Эски муносабат-

ларни тиклаш осон эмас энди. Дарз кетган косани улаш мушкул-у, ранжиган дилни пайвандлаш маҳол. Орадан шунча йил ўтди. Ёшлик дамлари елвизак шамолдай гап. Баъзан адашиб қолганини ҳам сезмайди одам. Битган яранинг ўрни чақиртиканак каби кўзга қадалиб тургандек, ҳаётда йўл қўйилган хато ҳам вақти-вақти билан юракни ўртади. На чора! Чидашдан бўлак илож йўқ. Бир чеккаси Қаҳрамонни ранжитмаслиги керак. Чунки Давронга нисбатан бўлган муносабатидан фарқли ўлароқ Румиянинг Қаҳрамон билан ҳаётини боғлашини тасодиф деб бўлмайди.

Румия беморлик тўшагида узоқ ётди. Тетапоя бўлиб, юра бошлаганидан кейин ҳам оғир изтироб чекканидан бир бурда бўлиб қолди. Одамларга нисбатан қалбидаги чексиз ишончни шубҳа ва гумон пардаси тўсиб, ҳаёт, самимийлик борасидаги ўйлари тамоман ўзгарди. Ана шундай қарама-қаршилиқлар тўфонида гангиб юрган кезларида бирдан-бир суянчиғи, таянчи Қаҳрамон бўлди. У Румиядаги ўзгаришни сезмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Қаҳрамон Даврон билан Румия орасидаги муносабатдан хабардор эди, уни самимий деб ўйлайди. Румияни ўзига хос ички бир дард билан қанчалик севмасин, уни ошкор этишни ожизлик аломати деб санади. Иккинчи томондан, Румияга бу ҳақда гапиришни қиз шахсига тазйиқ этиш билан баробар деб ҳисоблади. Ниҳоят, улар орасидаги муносабатларга халақит бермасликка қарор қилди. Шунинг учун ўзини билмаганга олди, бошлаган ишини ташламади. Румиянинг портретини битказиш ниятида уларни кига канда қилмай бориб турди. Румияга муомаласини ҳам ўзгартирмади. Аста-секин Румияни нафосат оламига олиб кирди, рассомлик санъатининг мўъжизалари, унинг ўзига хос сирлари билан таништира бориб, қиз қалбидаги нозик туйғуларни қайта уйғотишга муваффақ бўлди. Ғарб ва Шарқнинг буюк санъаткорлари ҳақидаги суҳбатлар баъзан соатлаб чўзилиб, Қаҳрамон машҳур рассомлар ижодидаги мўъжизалар борасида завқ билан сўзлар, бу асарларнинг яратилиш тарихи тўғрисидаги ҳикояларни Румия берилиб тинглар, альбомлардаги нодир суратларни қалбан ҳис этишга тиришарди. Шундай кунлардан бирида Қаҳрамон италиялик машҳур рассом Рафаэль Сантининг Пьяченцадаги авлиё Сикст ибодатхонаси учун ишлаган «Сикст маъбудаси» картинаси репродукциясини олиб келди. Қўлтиғидаги ўрамни эҳтиётлик билан очиб, китоб жавонига илди. Завқ билан тикилиб туриб, шивирлади.

— Шоҳ асар.

Хонани қуёш нури мунаввар этиб турганига қарамай, Румия чироқни ёқди. Картинага яқинроқ борди. Сўнг хона ўртасидан тикилди. Ниҳоят, деворга яқинлашиб, унга суянганча, кўз узолмай қолди. Яшил парда икки ёққа сурилган. Чексиз фазо бўшлиғидан маъбуда одамларга қараб келяпти. Атрофда булутлар ҳалқаси. Оқ фонда маъбуда гўё учиб келаётгандай. У ерга қадам қўяди. Унинг бу ҳаракатидан парда рангидаги яшил камзулининг бари кўтарилган. Навқирон маъбуда қаршисида Рим папаси бош кийимини ечиб, тиз чўккан. Авлиё Варвара маъбудага эҳтиром билан тикилиб турипти. Кичик фаришталарнинг ҳайратомуз кўзлари атрофдаги воқеаларга улуғворлик бахш этган. Картина персонажларининг ташвишли нигоҳлари Румиянинг қалбини қитиқлади. У фарзандини меҳр билан қучоқлаб олган маъбуда қиёфасига беихтиёр қадалиб қолди. Унинг ишонч билан катта очилган кўзларидаги дард, алам, хиёл кўтарилган ингичка қошларидаги безовталик ифодаси Румияни чуқур ўйга толдирди. Маъбуданинг ғоят лағиф чеҳрасидаги ҳам қўрқув, ҳам қайғу, ҳам қатъийлик аломатлари аста-секин Румияга кўчди. Образдаги инсон ички кечинмаларининг мураккаб ва теран психологик ифодаси уни тамоман қамраб олиб, қаттиқ изтиробга солди.

Румия лол қолди. Унинг катта-катта кўзларида ёш ҳалқаланди. Румияга халақит бермаслик учун хона бурчагидаги курсида ўтирган Қаҳрамон ўрнидан турди. Оҳиста Румияга яқинлашиб, унинг елкасига бе-

ихтиёр қўлини қўйди. Румиянинг силлиқ юзида йилтиллаб турган ёшни кафти билан артиб, меҳр тўла кўзларини унга тикди. Қаҳрамоннинг бу ҳаракатларидаги ўта самимийлик, чинакам инсоний меҳр Румияни изтиробга солди. Шу кунгача қалбини жижиллатиб турган яра яна янги-лангандай чуқур хўрсинди-ю, ёш пардаси тўсган кўзларини Қаҳрамонга қадади.

— Раҳмат, Қаҳрамон ака! — энтикканча шивирлади у. — Инсон гўзаллиги, унинг қалбидаги дарду аламларни шу қадар мукамал ифода этиш, — Румия нафас ростлаб, бош чайқади, — бунинг рассомнинг чинакам жасорати деса бўлади.

— Ҳа, пухта ўйланган ғоя қиёмига етказиб ифодаланган асар ҳамиша инсон қалбини ҳаяжонга солади, уни эзгу туйғулар сари етаклайди, беихтиёр ўз оқимига олади. Ҳақиқий санъат асарининг қудрати ҳам, гўзаллиги ҳам шунда. У сизни бефарқ қолдирмайди. Тасвирий санъатнинг таъсир кучи инсон ўйларини забт эта олишида. Бу асар салкам беш юз йилдан буён тафаккурнинг юксак маҳсули сифатида қалбимизни забт этапти. Чунки санъаткор бизни ўзининг сеҳрли оламига олиб киради, мўйқалам тилга кириб, қулоғингиз остида шивирлаб сўзлаётгандек туюлади. Эҳ, Румияхон, қани энди бундай асарлар юзлаб бўлса! Афсуски, инсон ақл-заковатининг бебаҳо намуналарини яратиш ҳадеганда ва ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Инсоният санъатнинг бу ҳамиша қанчалик катта истеъдод соҳиби бўлмасин, бу асар ижодининг тақомили ҳисобланади, — Қаҳрамон қўлини Румиянинг елкасидан олиб, хона ўртасига бориб тўхтади. Кўзлари қисилганча, маъбудага тикилиб қолди.

Румия унга суқланиб боқди. Ҳаёт, самимийлик борасидаги фикрларини ўзгартиришга восита топиб келиб, бу масалаларга қарашини деярли асли ҳолига қайтараёзган шу олижаноб одамнинг кўксига бош қўйганча астойдил миннатдорчилик билдиришга таяёр эди. Румия енгил нафас олиб, Қаҳрамонга яқинлашди. Қаҳрамон бурилиб, Румияга каради-ю, мамнун қиёфада суратни ўрай бошлади.

— Бугунги машғулот тугади, Румияхон, менга рухсат, Рассомлар союзига боришим керак, — деди кулиб.

Румия Қаҳрамонни дарвозагача кузатди. Эшик иллагини солиб, изига қайтди-ю, кўз олдидан маъбуда тасвири нари кетмай, хаёлида анчагача чарх уриб турди. У атиргуллар олдидаги стулға омонатгина ўтириб, ўйланиб қолди. Боя Қаҳрамон елкасига оҳиста қўлини қўйганда вужудини илиқ туйғу қамраб олди. Бу камтарин йигит билан танишганига салкам икки йил бўляпти-ю, кўзига меҳр билан очиқ боққанини биринчи кўриши. Уни хаёлан Даврон билан солиштирди. Бу кўҳлик йигит Қаҳрамон олдида ушоқдек майда, чумолидек ожиз туюлди назарида. Маънавий гўзаллик ҳақида отаси айтган сўзларни хотирлаб, мийиғида кулди. Лаблари шивирлади: Қандай разиллик! Ҳаяжонини босиш учун гул буталарига тикилди. Шохлар орасида боласини қучоқлаганча маъбуда бўй-баста билан тургандай бўлди. Қизиқ, баъзан одам ҳатто кунда кўриб юрган танишларининг афт-ангорици ҳам аниқ эслолмайди. Суратга эса у ярим соатлар чамаси тикилди-ю, маъбуда ҳам, Рим папаси-ю, авлиё Варвара ҳам, жажжи фаришталар ҳам ҳозиргина ёнидан кетгандай тасавурида муҳрланиб қолди. Гўё Румия улар билан бир умр яшагандай, муттасил учрашиб тургандай. Маъбуданинг ғам-андух тўла кўзлари, бир учи эгилган ингичка қоши, чеҳрасидаги ташвиш... Ё тавба, наҳотки кунда миллион марта турли буюмларда кўзга ташланадиган бўёқлар, қилдек мўйқалам моҳир рассом қўлида шу қадар қудрат кашф этса?!

Эсида, Румия неча кунгача шу асар таъсирида юрди. Покизалик, тиниқ тасвир, ифоданинг жозиба кучи, санъаткор ғоясининг аниқлиги уни қайта-қайта ҳайратга солар, қалбидаги эзгу ҳис-туйғуларни жўшурдириб, яратиш, кашфиёт сари етакларди.

Румия қалбидаги ғубор аста-секин тарқади-ю, бошқа ташвиш унинг

ич-ичини кемира бошлади. Соғайиб кетганидан кейин ҳам бот-бот кўнгли айнийдиган, аъзойи бадани қақшаб, бўғинлари бўшашадиган, кўз олди қоронғилашадиган бўлиб қолди. Врачга учради. Еши анчага бориб қолган қотма аёл унинг юраги, кураклари агрофони фонендоскоп қўйиб тинглади. Тилини, томоқларини кўрди, ётқизиб, қорин бўшлиқларини чайир бармоқлари билан босиб туриб:

— Ҳомилангиз борми?— деди тўсатдан.

Румиянинг қони қочган юзи лоладек қизариб, кўзларини врач аёлдан олиб қочди.

— Ҳаҳ, шунгаям уяласизми, болам. Очиғини айтаверинг,— деди Румияга далда бериб.

Румия врачга тик боқолмай, бўшашибгина «қайдам», деди-ю, яна кўзини яширди. Шу-шу, унинг бир ташвиши ўн бўлди. Ҳаёт биратўла жамики қора бўёқларини чаплаган каби дунё кўзига қоронғи кўринди. «Отамга нима дейман? Тенгдошларим олдида неча пуллик одам бўлман?» Румия миясига яшиндек урилган фикрлар унга тинчлик бермай қўйди. Турли баҳоналар билан Қаҳрамондан ўзини олиб қочиб юрди. Ҳатто ҳаётига қасд қилишни ҳам неча бор хаёлидан кечирди-ю, меҳрибон отасини кўзи қиймади. Бу қароридан қайтиб, ҳомилани туширишнинг энг оддий йўлини қидира бошлади. Ниҳоят дугоналаридан бирига ёрилди.

— Вой ўлий, шунга шунчалик ташвишланвотганмидинг?— дугонаси шарақлаб кулди, уни тинчитди. Уша куни кечқуруноқ аллақандай дори олиб келиб берди.

Румия тинчланди. Қоғоздаги ёзувга қарамади ҳам. Эртасига отасини ишга жўнатгач, ҳовлиққанидан эшикни илгаклашни ҳам унутиб, ҳаяжонланганча ҳонасига югурди. Дугонаси олиб келган ҳапдорини олиб, бир йўла беш-олтитасини ҳовучига ташлади. Қандек оппоқ ҳапдорилар шу топда унга марварид доналаридек гўзал ва ягона халоскори бўлиб кўринди. Стаканга сув қуйиб, ўрнига келиб ўтирди. Дугонасининг иккитадан ютинг, деб таъкидлаганини ҳам унутди, жон ҳоврида ҳовучидаги дориларни биратўла оғзига солиб, сув хўплади. Аллақандай ҳузурбахш туйғу томирларига ором бергандай бўлиб, аллалай бошлади. Румия ёстиққа бош қўйди-ю, кўнгли беҳузур бўлди. Дорининг таъсири деб бошда парво қилмади. Оёқларини узатганча, умидбахш орзулар оғушида тебранди. Кўп ўтмай ўқчий бошлади. Бунга ҳам чидади. Оёқ-қўллари бўшашди. Безгак тутган каби вужуди музлаб, аъзойи бадани тол баргидек қалтиради. Кўрпа орасига кирган эди, лоҳасланди. Бир-икки қаттиқ ўқчиб, сапчиб ўрнидан турди. Яна ётди. Энди ўзини тутолмайдиган даражага етди. Беихтиёр, минут сайин мажолсизлана бориб, ўзини қўйишга жой тополмай, типирчилади. Қорни қаттиқ санчиб, гоҳ ҳушида, гоҳ беҳуш ҳолда ўрнидан туролмай қолди. Ҳовлида оёқ товушини эшитиб, бор кучини тўплаганча кўрпани устига тортди.

— Румияхон! Ҳў, Румияхон!

Румиянинг нафаси бўғзига тиқилди. Қулоқлари остида бир нарса қаттиқ шанғиллаб, ўзидан кетди.

Қаҳрамон яна беш-олти марта овоз бериб, жавоб эшитмагач, ҳовлиққанча Румия ётган ҳонага кирди. Оҳиста одимлаб, каравот олдига келди. Румияни ухляпти, деб ўйлади. Халақит бермаслик учун залга чиқмоқчи бўлиб бурилган эди, инграган овоз уни тўхтатди. Шошилиб кўрпани кўтарди-ю, донг қотиб қолди. Румиянинг кўзлари ола-кула, ёстиқ устидаги кўпик аралаш қусиққа юзини ишқалаб ихрарди.

— Румияхон, сизга нима бўлди?— Қаҳрамон сув ичирмоқчи бўлди. Румиянинг бошини авайлаб кўтарди. Аммо Румия маҳкам қисилган тишларини ғичирлатар, оёқларини типирчилатиб қорнини чангаллаганча инграрди.

— Румияхон, кўзингизни очинг, нима қилди сизга?

Румия кўзини аранг очди-ю, «Ҳеч нарса» дегандек Қаҳрамонга қараб бош чайқади.

Қаҳрамон телефон олдиға борди. Трубкани кўтариб, ўйланиб қолди. Қайтиб илди. Югуриб келиб, Румиянинг туфлисини кийгизди-ю, бўйин, юзларини артиб тозалади. Тўзғиган сочларини тартибга келтирди. Сўнг бир қўли билан унинг тиззалари остидан, иккинчисида бўйнидан олиб, кўтарди. Зинадан ёнлаб тушиб, кўчага чиқди. Дарвозани оёғи билан юза ёпиб, кўча ўртасида турди. Рўпарадан катта тезликда келатган «Жигули» қаттиқ тормозланиб, ғийқиллаганча улар олдида тўхтади. Урта ёшлардаги киши зудлик билан тушди-да, орқа эшикни очиб, Румияни ётқизишга кўмаклашди. Сўнг рулга ўтириб, Қаҳрамонга қаради.

— Яқинроқ роддомга, бешинчига ҳайдай қолинг,— деди Қаҳрамон бўғиқ овозда.

Туғуруқхона қабулхонасида кетишга шайланиб турган врач аёл Румияни кўрди-ю: «Ичкарига олиб киринглар»— деди ҳамширага. Сумкасини стул устига қўйиб, илгакдан халатини олиб кийди-да, ўзи ҳам ичкарига кириб кетди. Қаҳрамон Румияни қолдириб, қайтиб қабулхонага кирди. Орадан ўн минутлар чамаси ўтар-ўтмас ҳамшира чиқиб:

— Операцияга олишади. Сиз кетовурсайизам бўлади,— деди Қаҳрамонга қараб.

Қаҳрамон операция сўзини эшитиб, бўғин-бўғинигача бўшашиди. Нажот тилагандек ҳамширага ялинди.

— Рухсат берсангиз, шу ерда ўтирсам, жон синглим, сизни ҳақ деб кутаман, хабар қиларсиз,— Қаҳрамон бармоқларини қисганча ҳамширадан жавоб кутарди.

Ҳамшира кулиб, елкасини қисди.

— Ихтиёр ўзизда, майли, ўтирвуринг, натижасини чиқиб айтарман,— деди юмшоқлик билан.

— Раҳмат, синглим, минг раҳмат сизга.

Ҳамшира унинг миннатдорчилик сўзларини эшитгани ҳам йўқ. Шошилганича, изига қайтди.

Операция сўзи Қаҳрамоннинг кўнглига ғулғула солди. Хаёлида даҳшатли ўйлар чарх ура бошлади. Олтинчида ўқиб юрган кезларида онасини «Тез ёрдам» машинасида олиб кетишганида, қаҳратон қиш эди. У касалхонанинг кесакиси кўчиб, қийшайиб қолган қизил дарвозаси олдида тўрт соат дилдираб ўтирди. Ниҳоят дарвоза тирқишидан тоғасини кўриб, югуриб унинг олдиға борганида, энг даҳшатли сўзни эшитган эди.

— Онангдан айрилдинг, жиян! Бояқиш синглим ўн гулидан бир гули очилмай, кетди....— тоғаси шундай деди-ю, ҳўнграб юборди.

Қаҳрамон додлаб, қор устида ағанади. Тоғаси унинг бошини силаб юпатди. Қўлтиғидан кўтариб, аравага олиб бориб ўтқизди. Шундай қилиб, дийдорини ҳам кўрмай, отасидан уруш йиллари жудо бўлган Қаҳрамон етим бўлиб, тоғаси қўлида қолди.

У сесканиб, Румияни олиб кирган эшикка қаради. Жимжит. Баданидан чумоли ўрмалагандек, эти жимирлаб, кўзига ёш қалқди. Назарида энди Румиядан бир умр ажралгандай туюлиб, сапчиб ўрнидан турди. Энгашиб, эшикнинг калит соладиган тешигидан мўралади. Румияни ётқизишган кушетка бўш. Унинг устидаги оқ чойшаб қуёш нурида жимирлар, хонада сукунат. Юраги баттар ҳовриқди. Келиб ўрнига ўтирди. Хаёлида яна онасини олиб киришган қизил дарвоза жонланиб, биров бўғаётгандек нафас ололмай қолди. Бошини кафтлари орасига олиб, энгашганча, овоз чиқармай ҳиқиллади. Шу алпозда яна қанча ўтирганини билмайди. Эшикнинг ғийқиллаб очилганини эшитиб, ирғиб ўрнидан турди. Врач аёл чиқди. Халатини ечиб, илгакка илди. Стул устидаги сумкасини олиб, Қаҳрамонга яқинлашди.

— Хафа бўлманг, бахтингиз борақан. Операция ўнгидан келди. Палатага олиб чиқишди. Ором оляпти.

— Раҳмат, опажон, минг раҳмат, сизга, опажон! Умрбод унутмай-миз. Узи яхшими, ишқилиб?

Врач кулди.

— Жудаям яхши кўраркансиз, а?

Қаҳрамон нима дейишини билмай чайналди.

— Фақат...— врач гапи оғзида қолиб, ўйланди.

— Нима фақат, опажон, нима? Яширманг, айтаверинг.

— Энди фарзанд кўришларингиз гумон...

Қаҳрамон унинг сўзини охиригача ҳам эшитмай жон ҳоврида:

— Минг марта розиман, опажон, менга ўзининг тирик қолгани катта бахт-ку!— деди кўзларини жовдиратиб.

— Балли сизга, қани энди ҳамма эркакларимиз сиздақа бўлишса,— врач унга меҳр билан тикилиб, қўлини узатди.— Хайр, мен кетай. Сизам бу ерда диққат бўп ўтирманг. Хотиржам кетовуринг. Уртоғиззи икки кундан кейин қоғозга ўралган қанддек қилиб, қўлигизга берамиз. Хайр бўлмаса.

Врач шундай деди-ю, оёғидаги баланд пошна қизил туфлисини тақиллатганча чиқиб кетди. Қаҳрамон анча енгил тортди. Упкасини тўлдириб нафас олиб, ташқарига чиқди.

У туғуруқхонадан кетди-ю, ўзини қўйишга жой тополмай қолди. Институтга борди. Раҳим Аҳмедовични воқеадан хабардор этиб, тинчлантирди. Бозорга ўтди. Бир тўрхалта мева-чева, беш-олти банка апельсин шарбати олиб, туғуруқхонага қайтди. Ҳарчанд ялинсаям, қоровул қўймади. Ичкарида операция натижасини айтишга ваъда қилган ҳамширани кўриб, мужда топиб олгандай, овозининг борича чақира бошлади.

— Синглим, ҳўв, синглим.

Ҳамшира бурилиб қаради. Қаҳрамонни таниб, эшик олдига келди.

— Жон синглим, қоровул амакига айтинг, қўйиб юборсинлар, дарров чиқаман.

— Мумкин эмас, гапингиз бўлса айтинг, кириб чиқаман,— деди кулиб ҳамшира.

Қаҳрамон умидсизланиб, қўлидаги тўрхалтани узатди.

— Бўлмаса, шуни олиб кириб берсангиз.

Ҳамшира тўрхалтани ола туриб:

— Жавобини кутасизми?— деди.

— Йўқ, йўқ, безовта қилманг, ўзлари дурустмилар?

— Тузукла, бир оз дармонга киришлари керак.

— Ундоқ бўлса, ором олсинлар, эрталаб яна келаман.

Ҳамшира ичкарига кириб кетди.

Қаҳрамон назарида икки кун ҳафтала, ойларга тенг бўлиб туюлди. Индинига эрталаб, бир даста гул кўтариб, Раҳим Аҳмедович билан туғуруқхонага кириб келишди. Румиянинг ранг-рўйи синиққан, кўзлари киртайиб, озипти. Раҳим Аҳмедович уларни уйга олиб келиб қўйди-ю, ўзи институтга кетди. Қаҳрамон ҳам узоқ ўтирмади ўша куни. Румия унинг юзига тик қарай олмас, сўзлари ҳам пойма-пой бўлаётганини сезган Қаҳрамон ўз сўраб хайрлашди. Аммо бир нарсани хотирлагандай бурилиб, эшик олдида туриб қолди. Қаҳрамоннинг бир нарса демоқчи бўлганида, ҳар гал шунақа тортинишини билган Румия унга яқинлашди.

— Бирон гапингиз борми, Қаҳрамон ака?

— Ҳа...— Қаҳрамон яна ўйланиб:— Йўқ... ўзим,— деди.

— Айтаверинг, Қаҳрамон ака, қулоғим сизда.

Қаҳрамон ўнғайсизланди. Бир лаҳзалик иккиланишдан кейин:

— Румияхон, сиз яхши биласиз. Тоғамдан бўлак ҳеч кимим йўқ. Телефон қилиб, чақирмоқчийдим,— деди-ю, бошига қон қуйилгандек қулоқларигача қизарди.

— Вой, нимадан тортинасиз, чақираверинг, жой кўп, бемалол, истаганларича тураверсинлар бизникида.

— Йўқ...— Қаҳрамон безовталаниб, бармоқларини ишқалай бошлади. Сўнг ўзини қўлга олиб:— Жой маъносиде эмас... Дадангиз билан гап-лашсинлар демоқчийдим.

Румия Қаҳрамоннинг фикрини тушунди-ю, ўзини гўлликка солиб:

— Нимани?— дея Қахрамонга зимдан қаради.

Қахрамон яна қизарди. Эшик қабзасини ушлаб туриб:

— Сизнинг тўғрингизда,— деди. Сўнг бор кучини тўплаб, Румияга тикилди. Румия ҳозир ё қаҳ-қаҳ уриб кулади, ё жаҳли чиқиб бурилиб кетади, деб ўйлади ўзича.

Румия қаҳ-қаҳ уриб кулмади ҳам, жаҳли ҳам чиқмади. Қизариб кўзини олиб қочди.

— Қайдам, ўзингиз биласиз,— деди бир нафаслик жимликдан сўнг ҳаяжонланиб.

— Ҳарҳолда сизнинг розилигингиз...

Румия Қахрамонга яқинлашиб, кўксига бош қўйди.

— Кўнглингиз шуни буюрган бўлса... мен...

Қахрамон энтикиб, Румияни бағрига босди. Хурморанг сочларини силади. Румия бошини кўтарган эди, ҳароратли лаблар бир-бирига қо-вушди...

Орадан бир ҳафтала чамаси ўтгач, Қахрамоннинг тоғаси келди. У Раҳим Аҳмедович билан учрашди. Улар Тошкентда яқин ёр-биродарларни чақириб, асосий тўғни Шаҳристонда ўтказишга қарор қилишди...

* * *

Румия Афанасий Васильевичнинг овозидан чўчиб, кўзини ойнадан узди.

— Рум, қанча ухладик?

— Атиги бир соатгина, домлажон,— деди соатига қараб Румия.

— Қахрамонни туш кўрибман, оёғимдан тортиб уйғотаётганмиш...

Румия қиқирлаб кулди.

— Вой, бу киши оёғингиздан қандоқ қилиб тортсинлар, ўзлари етти туш кўриб, ухлаётган бўлсалар.

— Яхшиям мани туш кўрмапсан, ётган заҳотингоқ уйғотардим,— деди Раҳим Аҳмедович қизига кўзини қисиб.

— Сан бесўнақайсан, тушимга сиғмадинг,— Афанасий Васильевич кулиб, суянчиққа тирсагини тираганча орқага бурилди.

— Ҳув, ана у тепаликни кўряпсизларми?

Ҳамма Афанасий Васильевич кўрсатган томонга қаради.

— Шаҳри Хайбар. Қачонлардир бу ҳам обод шаҳар бўлган. Энди эса мана шу тепалиг-у, атрофида уй-қўрғонларнинг харобалари мунгайиб турипти. Тож-тахт, бойлик учун ўзаро жангу жадаллар қурбони,— Афанасий Васильевич хўрсиниб, қўлини суянчиқдан олди. Шоферга юзланиб:— Тошбобо отарига ҳув ана у йўлдан борилади,— деди тупроғи йўнаб ётган арава йўлига ишора қилиб.

Шофер Афанасий Васильевичга кулиб қаради.

— Тошбобо отарини билмайдиган шофер Шаҳристонда йўқ чоғи,— деди мулойимлик билан. Сўнг тормозни босиб, ўнқир-чўнқир йўлга бурилди.

Олидан қум тепаликлари-ю, саҳро кўзга чалиниб турарди. Бадани жизиллатиб куйдирадиган иссиқ шамол чанг аралаш қум зарраларини пўртанадай кўтариб, машина устига ота бошлади. Нафасни бўғадиган кўзга кўринмас кукун томоқни қириб, ачитди.

Румия ойнани очмоқчи бўлган эди, Раҳим Аҳмедович уни тўхтатди:

— Ҳай, ҳай, она қизим, оча кўрманг, қум тўзонини кўряпсизми? Уни даф этишнинг бирдан-бир йўли сабр, иссиқни енгишнинг чораси эса — бардош. Ҳали бу Абдукарим Ваҳобович ваъда қилган иссиқнинг хамир учидан патири. Бўғма оташ олдинда.

Румия кулиб, Қахрамонга қаради: «Қалай, тайёрмисиз?» дегандек.

— Ҳай, бу ўзимизнинг иссиқ-ку, чақсаям куйдирмайди, ҳа, Раҳим Аҳмедович.

— Яшанг, Қахрамонжон, она-тупроқнинг гардиям кўзга тўтиё, дардга даво.

Машина тупроқ кўчадан шувоқ ер бағирлаб ётган ялангликка бу-

рилгач, узоқдан атрофи бел баравар пахса девор билан ўралган қўй қўраси-ю, пастаккина уй кўринди.

Тошбобо шошилиб уйдан чиқди. Кўзларини қисганча овоз келган томонга қараб қолди. Машина уй олдидаги гужум дарахти олдида тўхтаб, олдинги эшиги очилгач, Тошбобо Афанасий Васильевични унинг уст-бошидан таниди.

— У-ў, дўстим, Афанос-ку! Келинг, келинг, хуш келибсиз, эсон-омон, бардам бормисиз?— Тошбобо қуёш қорайтирган чайир қўлларини ёзганча қучоғини очди.

— Салом, салом, Тошдед (у кўпинча Тошбобони шундай деб атади), саломатмисиз?— дея қучоқлашиб кўришди Афанасий Васильевич.— Мана, сизга бир машина меҳмон бошлаб келдим. Танишинг. Бу киши — профессор Раҳим Аҳмедович, ёнларидаги қизлари Румияхон билан куёвлари Қахрамонжон.

Тошбобо йўл-йўл одми чит яхтаги ёқасидан кўриниб турган оппоқ жунли кўкрагига чап қўлини қўйганча, ўнг қўлини меҳмонларга узатди.

— Кўп яхши, ҳай, ҳай, хуш келибсизлар, меҳмонлар, мен ҳозир, — деди-ю, уйдан қизил шолча, уч-тўртта кўрпача олиб чиқиб, дарахт тагига ёзди.— Қани, марҳамат, меҳмонлар, раҳмат сизларга. Қай куну бир тўда домуллолар келиб (у олимларни шундай деб атади), ҳув анави дўнгликда, — кўрсаткич бармоғини олисдан кўриниб турган дўнгликка қадади, — беш-олти кун ўрмаллашиб юришганида, сизди сўроқладим.— Тошбобо Афанасий Васильевичга қаради.— Борибоқ у кишини юборамиз, деб кулишган эди. Қаранг, кўнглийиз рост одамсиз-да, мана, бугун ўзингизди кўриб турибман.

Тошбобо човгунга сув тўлатиб, ўчоқ устидаги узун темирга илди. Ут ёқаётганида, меҳмонлар кўрпачаларга ўтириб, бепоён саҳрони кўздан кечиришарди.

Саккизинчи боб

Амударё соҳили. Телба дарёнинг улкан идишда биқиллаб қайнаётган қаҳвага ўхшаш бўтана суви бурала-бурала шимоли-ғарб томон — Орол сари ошиқмоқда. Атроф сокин. Олис-олисларда кўз илғамас кенгликлар, вайрона иморатларнинг қолдиқлари. Соҳилда дарё бемаврид сапчиб, тошган кезларда ихота учун кўтарилган дамбалардан ундамунда туя ўрқачидай дўппайиб қолган тепаликлар устидаги янтоқ, туяқорин, шўра поялари сув оша беҳол эсаётган намхуш шабададан ором олаётгандек эринчоқлик билан тебранади. Абдукарим Ваҳобович шу тепаликлардан бирида кўзларини дарёдан узмай тикилиб турар, хаёлидан юзлаб гектар экинзорлардаги ташналикдан дармонсизланиб, «сув» дея шивирлаётгандек ниҳоллар, Шаҳристондаги инсон меҳрига маҳтал беҳисоб чўлу биёбонлар нари кетмасди. Қани энди қудрати етса-ю, шу тошқин дарёдан ҳовучлаб сув элтса, ташна гиёҳлар илдизига нам, чўлларга ҳаёт берса! Бебош дарё унинг қалбини тирнаётган бу муаммони идрок эта олармиди! Инсоннинг не машаққатлар билан соҳилларида макон тутиб, кўкаламзор қилган ерларини ҳам илондек ўнгу сўлга тўлғаниб, шафқатсизларча домига тортди. Замонлар шу зайлда ўтди. Унинг суви қирқ тармоқ бўлиб оқиб, қум ва ботқоқликларда шимилиб кетди. Шу тармоқлардан бири қачонлардир Каспийга қуйилгани ҳам рост. Бир вақтлар дарё ўз ниҳоясидан ғарб томон салкам минг чақирим масофага бурилиб, Марказий Қорақум оралаб Каспий денгизига етиб борган. Эҳтимол, ер қобиғининг силжиши, зилзиладан шундай бўлгандир. Бундан ўн, ҳатто юз миллионлаб йиллар муқаддам Турон пасттекисликлари, ҳозирги улкан Қорақум ва Қизилқум саҳроларини қудратли дарёлар кесиб ўтган. Палео¹ деб аталган Амударёнинг ўтмиш-

¹ Палеос — грекча сўз бўлиб, қадимий демандир.

доши ҳам шу дарёлар жумласидан бўлган. Геологлар ҳануз қумликларда ўша дарёлар ўзаниларининг қолдиқларига, улар олиб келган чўкиндиларга дуч келмоқдалар. Турли даврларда, турли халқлар орасида Аракс, Арзас, Оксус, Окс, Угус, Жайхун номлари билан аталган Амударё эса ҳамон инсон ғафлатда қолган жойда ҳамлага шайланаётган каби булоқдек қайнаб, қирғоқларига сапчимоқда.

Ваҳобов шулар ҳақида ўйларкан, тер томчилари йилтираётган ташвишли юзини тўсатдан ёнида турган Пўттиевга бурди.

— Садри Пўттиевич, дарёни кузатиб турадиган одамларингиз қани? Землесослар олдидаям ҳеч ким кўринмайди.

Пўттиев озгин елкаларини қисганча, ҳайратланиб Ваҳобовга қаради. У ночор қолганда, елка қисиб, гапиролмасди. Ўзини ҳир қадар ўнглаб олиб чайналди.

— Ўзингиз тунов кунни айтдингиз-ку, канал қирғоқларининг хавфли жойларида эҳтиёт чораларини кўриб, сувни кўпайтир деб. Бунча одамни қайдан оламан? Борини ўша ёққа жўнатдим.

Ваҳобов бу мужмал жавобдан туюқиб, ичидан қайнаб келаётган зардани тўкиб солмоқчи бўлди-ю, ўзини босди. Дарё оқимини дақиқа сайин кузатиб туриш, ўзгариш сезилган заҳоти каналга сув ўтадиган жойларда шошилиш чора кўриш нечоғлик зарурлигини Пўттиев яхши билади, албатта. «Бунча одамни қайдан оламан?» деб яна бир бор таъкидлаётганининг сабаби бошқа ёқда эди. Ваҳобов бунга тушунди-ю, кулча юзидаги тер шодаларини дастўмоли билан артиб, чақнаб турган кўзларини ундан узмай ўйлаиб қолди. Кеча кечқурун меҳмонларни кузатгач, областнинг ирригация схемасини синчиклаб кўздан кечирди. Пайкандга сув чиқариш масаласи анчадан буён фикрини банд этиб келарди. Бюродаги гаплар, айниқса, Наимнинг хати бу ишни тезроқ амалга оширишга туртки берди. Вақт алламаҳал бўлганига қарамай, Пўттиевга телефон қилди. Ўйлаганларини лўнда қилиб тушунтирди. Эртагаёқ янги каналнинг сарф-харажат, лойиҳа ҳужжатларини тайёрлашга киришиш зарурлигини таъкидлади. Қутилмаган бу гапдан Пўттиев довдираб, нафаси ичига тушди. Секретарнинг:

— Нима бало, ухлаб қолдингизми?— деган танбеҳидан ўзига келиб пўнғиллади.

— Бунча одам, техникани қайдан оламан, Абдукарим Ваҳобович? Бунинг устига сарф-харажатлар ҳам озмунча бўлмайди, ахир.

— Билмадим, ўртоқ Пўттиев, «сувга мен жавобгарман» дейсиз-ку. Чорасини топасиз-да, жавобгар бўлганингиздан кейин,— Ваҳобов Пўттиевни кабинетда айтган сўзлар билан узиб олди.

Яна Пўттиевнинг нафаси ичига тушди. Ваҳобов бошқа нарса демади.

— Эртага соат ўн иккида дарё бошида учрашамиз. Кечикмай боринг,— деди-ю, трубкани илди.

Шуни ҳаёлидан кечираркан, Ваҳобов ўзича хулоса чиқарди: демак, бу ишни ҳам пайсалга солмоқчи. Пўттиев ҳам дарёни кузатиб турадиганларни атайин юборганини Ваҳобов сезганини пайқайди-ю, ҳаёлан мулзам бўлмаслик чорасини излади. Ваҳобов бир оз юмшаб, кесатди:

— Кеча ташвишга солиб, уйқунгизни беҳаловат қилиб қўйдимми дейман?

— Йўқ, нега, яхши дам олдим,— Пўттиев жавоби ўзига эриш туюлиб, томоқ қирди.

— Ўйлаб кўрдингизми?

— Ҳарҳолда анча оғир масала бу, Абдукарим Ваҳобович. Госплан маблағ ажратармикин? Тагин йилнинг қоқ ўртасида.

— Буни Сув хўжалиги министрлигидаги ўртоқлар ўйлашсин. Нега Госпландан маблағ сўрашимиз керак?

— Масаланинг иккинчи томониям бор-да, Абдукарим Ваҳобович.

Тошқин ўпқонга интилиб, ёпирилгандай, Пўттиев ҳам сопқонни суҳбатдошининг заифроқ, нозик жойини мўлжаллаб отарди. У бундай йўлни шу қадар ўзлаштириб олган эдики, аксари вақт уста мергандай ни-

шонга аниқ уриб, ўзига тегадиган зарбни лоақал кучсизлантиришга муваффақ бўларди. Ҳозир ҳам ҳужумни қайтаришнинг мақбул йўлини топди, назарида, иккиланмай ҳамлага ўтди:

— Жилла бўлмаса Уртачўл, Тўдакўл, Қоровулбозор, Қизилтепа, Маликчўл, Қарноб чўлда олиб бораётган ишларимиз ҳали тугал расмийлашмаганини ўйлаб кўрайлик. Озиқ-овқат масаласи долзарб бўлиб турган ҳозирги паллада чўлни ўзлаштириш яхши, албатта. Аммо бу ишларни қонуний йўл билан амалга оширсан, дурустми дейман-да. Тағин ўзингиз биласиз. Беш кун олдин бўлди-ю, беш кун кейин, нима фарқи бор. Бу ёқда янги канал қазишни мўлжаллаясиз. Бебошлик қилаверсак, бошимизни буриб қўйишмасмикин?

Пўттиевнинг бу жавоби Ваҳобовни ўйлантириб қўйди. Областга ишга келаётганида оғайнларидан бири табриклар: «Бир-икки йил яхши-лаб тер тўкасиз, шаҳристонликлар турғунликни яхши кўришади, одатдаги иш маромини ўзгартиришни ёқтиришмайди», деганини хотирлади. Оғайнисига «бўлмаган гап», дегандек қўл силтаган эди ўшанда. Пўттиевнинг ҳозирги ҳолати эса оғайнисининг маълум даражада ҳақлигини исботлагандек бўлди. Дарёдан олинадиган сувни сира иккиланмай эллик кубга оширсан бўларди. Ахир, у ҳам бу топшириқни беришдан олдин орқа-ўнгини атрофлича ўйлаб, ҳисоб-китоб қилди. Аммо Пўттиев бу масалани шубҳа остига олди, лойиҳага ёпишиб, муноқашага борди. Бу ёқда Пайкандга сув чиқариб, ўн минг гектардан ортиқ ҳосилдор ерни ўзлаштиришга тўғаноқ соляпти, ўринсиз ва асоссиз ваз-карсон кўрсатиб, лоқайдлик билан бошидан соқит қилмоқчи. Чинданам одатдаги иш мароми ўзгаришидан чўчиёптимикин? Канал сувини эллик кубга ошириш қўшимча меҳнат. Пайкандга, қолаверса Варахша, Уртачўл, Қоровулбозор, Маликчўл ва яна бошқа ерлардан неча юз минг гектар қўриқ очиш шубҳасиз, сурункасига ташвишли кунлар, уйқусиз тунлар эвазига бўлади. Ажабо, ахир, бошқа томондан қараганда бу — иккинчи туғилиш-ку! Наҳотки областдаги кекса-ю, ёшнинг қалбини ҳаяжонга солаётган шў катта ишларнинг гашти унинг юрагини жиз эттириб, чўғ олдирилмаса, ҳузурбахш гирдобига тортолмаса! Наҳотки янги довон очиш руҳини кўтариб, уни бардамлаштиришини тушунмаса?! Наҳотки ўзи бажариши керак бўлган ишга энг шимариб киришиш ўрнига тай-салласа? Наҳотки?..

Ваҳобов кескин бурилди. Тёпаликнинг ўйдим-чуқурларидан ҳатлаб, саратон қуёшида тупроғи ўйнаб ётган арава йўлига туташган сўқмоқдаги ажриқ устидан юрди. Пўттиев индамай унга эргашди. Ваҳобов машинага яқинлашгач, тўхтади. Пўттиевга қараб, гапни кесди.

— Янги канал масаласини келаси ҳафта бюрода кўрамиз. Унганча сарф-харажат, лойиҳа ҳужжатлари тайёр бўлсин, ўртоқ Пўттиев. Иста-сангиз, министрлик билан гаплашинг. Аммо ҳужжатларни кечиктирма. Менинг ҳисоб-китобларимга қараганда, сувни ўн саккиз метрга кўтаришимиз керак.

— Камида қирқ метрга кўтариш керак, Абдукарим Ваҳобович, — Пўттиев вазият кескинлашганидан ташвишланиб, тараддудга тушди-ю, аммо секретарни айтганига кўндириш ниятида қайсарлик қилиб кўрди.

Ваҳобов буни пайқади. Лекин Пўттиевнинг тортинмай, очиқ фикр билдиргани Ваҳобовни ўйлантириб қўйди. Айтганига тўғри бўлса-бўлмаса орқа-ўнгига қарамай, тўтиқушдек кўнадиган, муносабат билдирмай, ялтоқилик қилиб, қўл қовуштириб кетаверадиган «хўш-лаббайчилар»ни ёмон кўрарди у. Қобигига тобора маҳкамроқ ўралиб олаётган бу эҳтиёткор одам дастлабки учрашувдаёқ Ваҳобовнинг диққатини нотўғри бўлсаям ўз фикрини дадил айтиши билан жалб этган эди. Ҳозир ўйлашиб қолганининг сабаби, биринчидан, шу бўлса, иккинчи томондан, тунги суғориш хусусида унинг нотўғри ахборот берганини эслади. Гарчанд ҳисоб-китоблари аниқлигига амин бўлса-да, Пўттиевни яна бир синаш мақсадида:

— Яхши, — деди ён босганини қисман сездирса ҳам, вазиятни ўзгартирмай осойишта оҳангда, — ҳисоб-китобларингиз билан индинга

кечкурун келинг.— Пўттиевнинг «мен нима қилай?» дегандек безовта мўлтираган кўзларига синовчан боқиб, сўзини давом эттирди.— Ҳозир одамларингиз келгунча дарёни ўзингиз кузатасиз. Амударёнинг авзойи бузуқ, сапчишини кўряписизми? Мен Пайкандга ўтиб, канал ўзанини қаердан олиб ўтишни яна бир чамалаб чиқаман.

Пўттиев Ваҳобов уни асли шунинг учун дарё бошига чақирганини, энди эса қароридан қайтганини фаҳмлади. Лекин шу топда бир нарса дейишни ўринсиз деб ҳисоблади. Бунинг устига Ваҳобов «гап тамом» деган маънода Пўттиевга қўл узатди. У ночор хайрлашди-ю, бошлаган гапи чала қолганидан кўнгли ғашланди. Похол шляпасини ечиб, озгин бармоқлари билан сочларини тузатгандай бўлиб, бошини дарё томон бурди.

Ваҳобов «ГАЗ-69»нинг олдинги ўриндиғига ўрнашиб ўтиргач, шоферга:

— Тошбобо отарига ҳайданг,— дея машина ойнасидан бир-бирига мингашиб тургандай баланд-паст барханлар орасидаги кўзга чалинаётган пахса девор қолдиқларига, тақир ердан илон изидек буралиб келиб қумликларга шўнғиб ғойиб бўлган ёлғизоёқ йўлга хомуш тикилди.

Машина атрофи барханлар билан ўралган тасмадек қадимий карвон йўлидан чайқалиб борарди. Куёшнинг селдай қуйилаётган аёвсиз оташ зарралари остида гоҳ оч кулранг, гоҳ қўнғир, уфққа қадалган баланд-пастликларда эса сарғиш-қизил товланаётган тўлқинсимон қум уюмлари бутун борлиқни қоплагандек, дунё гўё йўқлик оламига сингиб кетгандек юракни сиқади. Оёқлари ярмидан узиб ташланган қозоқи итлар каби ҳайбатли эчкимарларгина бигиз тилларини шиддат билан ҳаракатга келтириб, ҳали бу ерларда ҳаёт тамоман сўнмаганидан далолат берардилар.

Ваҳобов ҳарорат баландлигидан юмилаётган кўзларини ойнадан узиб, Табибуланинг машина зўриқиб зириллашидан силкинаётган чорпаҳил елкасига, ғўладек калта бўйнидан сизиб тушаётган тер доналарига қараб, тегажаклик қилди.

— Мунча қумни қайдан йиғдингиз, жўра, нафасни қайтарворди-ю.

Табибулла кулди. Икки кўзини йўлдан узмай, бошини Ваҳобов томон хиёл бурди-ю:

— Ким билсун,— деди елкаларини қисиб.— Шамол учуриб келганда.— Жавобидан қониқмади шекилли, қўшиб қўйди:— Бу ерларнинг шамоли кўп ёмон бўлайкан сабил. Ростми-ёлғонми бир думалатса, девдай одамам ўрнидан туролмай, хашакдай судралиб кетаверайкан. Катта машиналарниям чаппа қилайкан.

— Гапингиз тўғри. Аммо олимлар бу чўллар ўрнида бир замонлар катта денгиз бўлган дейишади.

Табибулла кутилмаган бу гапга ишонмади. Уйланиб туриб, елкаларини силкитиб кулди.

— Гапурасиз-да, Абдукарим ака. Бир амаким Тошканга турадила. Қачон борсам, у кишим мани бирдай гел¹ қиладилар. «Вақт ғаниматида Тошканга кел, Шаҳристон ботқоғига ботиб қолма тагин», деганлари-деган. Гапларига кулсам: «Рост айтаёпман, Шаҳристоннинг ўрни ботқоқлик бўлган» дейдила, ўзлари бир гирамам кулмай. Бо яна янгамга қараб, кўз қисиб қўядила. Мани ишонди деб ўйлайдила чоғи.

— Амакингиз тўғри айтиптилар сизга. Чўллар ўрнида денгиз, Шаҳристон қамишзор, ботқоқ жой бўлганиям рост. Бу қумларни сув, қуёш, шамол йиққан...

Ваҳобов гапини тугатмай, машина бир силкинди-ю, икки олдинги ғилдираги қумга тикилиб тўхтади. Табибулла ҳозир чинданам Ваҳобов айтган денгиз тубига тушиб кетаётгандек саросималаниб, моторни ўчирди.

¹ Гел қилиш — лақилатиш.

— Айтдим-у, жўра, мана, денгизнинг лабига келдингиз, — Ваҳобов кулиб, чўнтагидан харитани олди. Уни ёзиб, сипчиклаб кўздан кечирди-ю, машинадан тушди. Атрофга разм солиб туриб, Табибулладан сўради.

— Тахта олганмидингиз?

— Ҳа, Абдукарим ака, сиденнинг тайида иккита тахта бор.

— Дарров олиб, гилдираклар остига қўйиб туринг-чи, ман ҳозир келаман. Назаримда йўлдан бир чақиримча ўнга бурилганга ўхшаймиз.

У шундай деди-ю, Табибулланинг жавобини ҳам кутмай, чапга юрди. Тўпигигача чиққан қум оёқларини куйдира бошлади. Қуёш нури игнадек жизиллатиб баданига санчилди. У бунга парво қилмай, беш юз қадамча юриб борди. Шимининг орқа чўнтагидан жигарранг ёндафтарчасини олиб, бир неча рақамларни ёзди. Сўнгра кўкрак чўнтагидан чиқарган компасни кафтига қўйиб, диққат билан кузатди. Ёндафтарчасининг икки варағига илон изи қилиб чизилган канал йўлининг четларига белгилар қўйди.

Табибулла олдинги гилдираклар остига тахта қўйгач, моторни юргизиб, орқага тислайман деб ҳарчанд урнимасин, машина ўрnidан бир қарич ҳам жилмади.

— Қани, тахталарни орқа гилдирак тагига олиб, рулга ўтириг-чи. Табибулла иккиланиб, туриб қолди. Сўнг томоғини қириб:

— Йўқ, Абдукарим ака, яхшиси, сиз рулга ўтира қолинг, ман итариб чиқараман, — деб капот олдига ўтди.

— Яшанг! Солдат қуролини бошқа кишига беришга ҳаққи йўқ. Қани, ўтириг вақтни кетказмай, жўра. Кемага тушганининг жони бир. Аравани баравар тортиш керак.

Табибулла Ваҳобовнинг амирона сўзларидан сўнг қапшарини қаниганча бош чайқади-ю, истар-истамас қимтиниб рулга ўтирди. Стартернинг гув-гувидан кейин бир маромда гуриллаган мотор гилдиракларнинг куч билан айланишидан зўриқиб инграй бошлади. Ваҳобов энги калта қўйлагини ечиб, тўрт буклади-да, қизиган радиатор устига қўйди. Чап қўли билан уни ушлаб туриб, ўнг елкаси билан машинани орқага итара бошлади. Қумга маҳкам ўрнашяб олган гилдираклар жонидан қўзғалмади.

— Белни олинг-чи.

Табибулла машинадан ирғиб тушди. Орқадан калта сопи яшил рангга бўялган белкуракни олиб, гилдирак ёнига чўккалаган эди. Ваҳобов уни тўхтатди. Белкуракни қўлидан олди. Чўккалаб машина остидаги қумни сидириб чиқаргач:

— Мана энди навбат сизники, — деди белкуракни узататуриб. Орқадаги қумларни қиялатиб сидиринг-да, тахтани қўйинг.

Табибулла бу ишни бажариб, рулга ўтирди-да, моторни юргизди. Орқа тезликка солган эди, машина икки-уч қаттиқ силкиниб, ўрnidан жилди...

* * *

Абдукарим Ваҳобович отарга гурунг айни қизиган пайтда етиб келди. Чўл сасига ўрганган Тошбобо машина овозини ҳаммадан олдин эшитди. Ўрnidан туриб, товуш чиққан томонга юрди. Қадамни секинлатди. Кўк томирлари бўртиб турган белкуракдай қўлини манглайига соябон қилиб, қумликлардан ялангликка бурилган йўлга қадалиб қолди. Барханлар орасидан тумшуғи кўтарилган машинани кўриб, орқасига қайрилди.

— Келдила чоғи, — у қувончини ичига сиғдиролмай илжайди.

Устидаги тўқ кулранг брезент саҳро чангидан қўнғир тусга кирган машина «ГАЗ-24» ёнига келиб тўхтади.

Афанасий Васильевич пешвоз чиқиб, ҳазиллашди.

— Кеча бизни танқид қилиб, ўзлари пешини уйқусини олиб келдилар дейман?

Ваҳобов ҳамма билан бир-бир қўл бериб кўришгач:

— Пешин уйқуси яхши бўлса, тун осойишта ўтади дейишади-ю, олимларингиз, биз медицинамизга сира шак келтирмай, айтганларига амал қиламиз, ўртоқ академик,— деди хушчақчақлик билан.

Тошбобонинг таклифидан сўнг дастурхоннинг қуйи томонига солинган кўрпачага чўккалади.

— Йўқ, йўқ, қани, юқорига чиқсинлар,— Раҳим Аҳмедовичнинг қистовига қарамай, яхшилаб ўрнашиб олгач:

— Бизлар мезбонмиз, нима дейсиз?— у Тошбобога «гапирсангизчи?» деган ифодани англатиб, қаради.

— Шу гапирсангиз ғалат, ўртоқ Ваҳобов, ҳаммаларингиз меҳмон, ман мезбон, Қани, бу ёққа,— Тошбобо бўш келмай, Ваҳобовни тўрға қистагани ҳам бефойда бўлди.

Меҳмонлар ҳар ким ўз ўрнини эгаллаб олишгач, Тошбобо олдидаги сирлари кўчиб қолган чойнақдан чой қуйиб, Ваҳобовга узатди. Ваҳобов чойни олиб, Тошбобонинг қистови билан нондан ушатди. Бир бурдасини оғзига солгач, йўл-йўл қизил чит дастурхон устидаги каллага ишора қилиб ҳазиллашди.

— Бу дейман, отарингизга келган меҳмонларга қўй сўявериб, баҳорда «совлиқларим биттадан қўзилади», деб туриб олмайсизми, Тошбобо?— У меҳмонларга қараб, кўз қисиб қўйди.

Тошбобонинг чўл шамолдан қорайган юзига табассум югурди. Кўзларини қисганча, бир сония жим қолди. Сўнг тўсатдан бошини қўтон томон бурди.

— Совлиқлар нечтадан қўзилашини гапуриб, сиззи бир исканжага олишим бор лекин, ҳа.— Тошбобо «эҳтиёт бўл» дегандек оқ ипакдек майин чўққи соқолини тутамлади.— Ҳозир шайтонга ҳай бериб турай-чи. Сабаб — меҳмонсиз, жоиз эмас.— Тошбобо «ҳазил» деётгандек, кулиб турган кўзларини Ваҳобовга қадади. Сўнг ўнг қўлини баланд кўтариб, кўтонга ишора қилди.— Хув, ўша тўдалашиб турган қўйлани кўряпсизми?— Ваҳобов билан бирга меҳмонлар ҳам Тошбобо ишора қилган томонга қарашди.— Тўдада юздан зиёд қўй бо. Ўзиммики.— Тошбобо қўлини ғурурланиб кўксига босди.— Ёнидаги чавқар билан саманниям кўриб қўйинг. Яна иккита норим отар минан кетган. Аммо локин қўйлани элга едираман деб боқяпман.— Тошбобо меҳмонларга бир-бир қараб бошини сарак-сарак қилганча, сўзини давом эттирди.— Қай кунни райкумимиз келди:— «Шунча қўйни сағлаб нима қиласиз? Гўштга беринг, пулийиззи нақд санаб оласиз», деди.— Тошбобо тишсиз милкларини кўрсатиб, завқланиб кулди.— Сохт-сумбати келишган, хушрўй бир райкумимиз бо.— Меҳмонларга изоҳ берди.— Бўш кемадим, ҳа. Бу сарройи бесув офтовининг тири паррон найзасига чидаб юришимни сабабини биласизми, дедим. «Билмайман» деб бош чайқади. Қимки Пайкандга сув олиб келса, қўйларди ярми ўшаники, дедим. Уям кулди, манам кулдум. Туяни думи ерга текканда қовулида тушунди чоғи гапимми. Ҳе йўқ, бе йўқ, мошинчасига тап этиб ўтирди-ю, ғириллатиб кетди-қўйди.

Ваҳобов Тошбобога қараб, бир нарсани хотирлагандай бўлиб кулди.

— Ишонмадийиз чоғи?

— Йўқ, ишонаман.

— Қулганийизга айтопман.

Ваҳобов яна кулди. Бирда Ҳамро Ибодов азда-базда унга телефон қилиб: «Бир чўпонимизни юздан зиёд қўйи, икки-учта оти, уч-тўртта нору бияси бор деб, прокуроримиз жиноий иш қўзгамоқчи» деган эди. Ваҳобов райком секретарига: «Ўша прокурорингизга айтинг, яхшиси бу тажрибани бошқа чўпонлар ўртасигаям ташвиқ қилсин. Чўпон илигининг тўқлиги — эл илигининг тўқлиги эмасми? Кўёш тигида бир умр яғринини куйдириб, йиллаб ишлаганини йиғса — бунинг нимаси ёмон? Шаҳарда «Волга»ни ғириллатиб юрган мурти чиқмаган пахмоқ соч тириктовонлардан биров «Хўв, буни қайдан олдинг?» демайди. Ёмоннинг

кучи япалоққа етибди дегандек, прокурорингиз чўпоннинг пешона-тери билан йиққан молига кўз олайтирадими? Ҳали орамизда экмай-тикмай, қозон бошига белига катта қошиқни қистириб келадиганлар бор. Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир, деб эл уларни яхши таърифлаган. Бундай одамлар ҳар қандай тубанликдан тоймайдилар. Колхоз отаридан ҳам ўмарайдилар. Жиноий жавобгарликка шунақа текинтомоқларни тортсин, ундан кўра»,— деган эди. Ушанда Тошбобо ҳақида гап кетганини энди билди. Тошбобога тикилиб, яна завқланиб кулди-ю, бу гапни айтмади.

— Афанос, сиз айтинг, азбаройи худо, ишонмаёптила,— деди Тошбобо илтижо билан.

Ваҳобов Афанасий Васильевичнинг жавобини ҳам кутмай, Тошбобога мурожаат қилди.

— Қўйларингизни яхшилаб боқиб туринг, узоғи билан икки ойдан кейин Пайкандга сув келади.

Раҳим Аҳмедович билан Кедров ҳайратдан катта очилган кўзларини Ваҳобовга тикишди. Тошбобо дафъатан қулоқларига ишонмади. «Яна қайтаринг», дегандек кафтини қулоғига тутиб, Ваҳобовга анграйиб қолди.

— Ҳа, ҳа, ишонаверинг гапимга.

Тошбобо ҳаяжонланиб, энтикканидан чақалоқларникидек галати овоз чиқариб кулди. Сўнг атрофдагиларга «сизлар ҳам аниқ эшитдингларми?» деган маънода талмовсираб нигоҳ ташлади-ю, яна қаттиқроқ кулиб, безовта кўтарилиб тушаётган кўрагига чап кўлини босганча, яктагининг барига кўз ёшларини артди. Бу хушхабарни у эллик йилдан буён илҳақ бўлиб кутарди. Шунинг илинжида умрининг яшнаган баҳорини дашту саҳрода қўйлар кетидан юриб ўтказди. Саҳро тунидек тимқора соч-соқоли шу ерда оқарди. Бирдан-бир нияти, қалбидаги ширин орзуси қачонлардир авлод-аждодлари ўтган заминнинг қайта гуллаб-яшнашини ўз кўзи билан кўриш эди. Бир замонлар Пайканд тенги йўқ гўзал шаҳар бўлганини, атрофидаги қишлоқлар чаманзорларга бурканганини, олис ўлкалар билан савдо-сотик қилганини яхши биларди. Яна шундай бўлишини, Шаҳристон ўлкаси узук деб фараз қилинса, Пайканду Варахша шу музофотнинг ярашиқли зумрад кўзи бўлишини истарди.

— Пайканд — ота-боболарим шаҳри,— Тошбобо ҳамон ҳаяжони босилмай гап бошлади.— Бир замонлар араблар мадинату тужжор¹ деб атаган бу шаҳар бесону санок қўрғону қасрлари, бойликлари минан дунёга донғи кетган дейишади. Ҳоли-ҳоли бу ерларда оққан ариқларди изларини топса бўлади. Уни таърифу тавсифи кўп тарихларга кирган. Бу ернинг одамлари бир ёғи Чину мочин², бир ёғи Эрону Афғонистон, Бадахшону яна қанча юртларга бориб-келиб, савдо қилишган.— Тошбобо қўллари билан эндиликда қумликлар қоплаб ётган саҳронинг шарқу ғарб томонларига ишора қилди.— Қумми сидирса, таккинасида шундоқ бўрсилдоқ ерла ётипти. Отайизга раҳмат, ўртоқ Ваҳобов. Манга мужда³ келтирдингиз бугун. Эллик эмас, ҳамма қўйимми тортиқ қиламан. Яна бир гап бор-да. Шунча хизмат қилиб, Пайкандга сув келайкан, Варахшагача етказмаса, қандоқ бўлайкан? Бир жаҳон йўлди айланиб келайкан сув мундан тикка чиқарди қўярди. Ҳай, у ёғларди ери Пайканддан пича баланд-у, локин ҳозир мошиналар ҳув фалакка турган миноргаям сув чиқарса кучи етопти-ку, бо ўзингиз биласиз. Пайкандга келган сувди Варахшага жилдираб турган сувга қўшса, кўп жойла обод бўлайти-да. Бу ёқда жондор ҳам тинчиб қолайди. Умру жонийиздан барака топунг, шуни бир фикр қилиб кўринг.— Тошбобо умид учқунлари чақнаган кўзларини Ваҳобовга тикди. Чексиз саҳрода, поёни уфққа туташган яйдоқ чўлда унинг улуғворлигини қал-

¹ Мадинату тужжор — савдогарлар шаҳри.

² Чину мочин — Хитойнинг айрим вилоятлари.

³ Мужда — қувончли хабар.

бига жо қила олган кишигина танҳо қола олади. Тошбобо эса ҳаётини саҳросиз тасаввур этолмайди.

Ваҳобовнинг ингичка қошлари чимирилди. Шаҳристоннинг шимолӣ қисмида жойлашган Варахша томон суқланиб туриб, Тошбобога миннатдорчилик билдирди.

— Раҳмат, Тошбобо, бу масалани албатта қараб чиқамиз. Жуда оқилона фикр билдирдингиз. Шу ишларни илмий жиҳатдан ўрганиш учун Тошкентдан, мана, олима қизимиз келдилар,— у катталар суҳбатига аралашмай, одоб сақлаб ўтирган Румияга ишора қилди.

Румия Тошбобога қараб, Ваҳобовнинг айтганини тасдиқлагандек бош қимирлатиб қўйди. Боядан буён бир табақали эшикнинг пастак остонасига ўтириб олиб, расм дафтарининг бўш варағига Тошбобо тасвири қаламда қоралаётган Қаҳрамон ҳам бобонинг гапларини эшитгач, Румиянинг ёнига келиб ўтирди. У кекса чўпон характерининг ўзига хос нозик томонларини чуқурроқ илғаб олиш учун бободан кўз узмасди. Афанасий Васильевич, Тошбобо унинг дўстларига қилган таърифини ортиғи билан оқлаганидан мамнун жилмайиб, Раҳим Аҳмедовични туртиб қўйди.

— Қалай, ўртоқ ирригатор, Тошдедга қойил қолдингми?

— О, дўстим, Афанасий, қойил қолишам гапми! Бу таклиф чўл истиқболига қанчалар нур сочишини биласанми?

— Ман-ку билиб турибман, сан ўзинг буни олдинроқ ўйласанг бўлмасмиди, ўртоқ профессор?

— Биру нўл, ўртоқ академик, шубҳасиз, ўзларининг фойдаларига. Тошбобо сопол косада шўрва олиб келиб, Ваҳобов олдига қўйди-ю, уни ёлғизлатиб қўймаслик учун:

— Қани, сизлар ҳам олишиб туринглар, меҳмонлар,— деди қўлини кўксига қўйиб, сўнг Кедровга қаради.— Афанос, хай сиз чўлга меҳмон эмас-ку, олинглашиб туринг булага.

Кедров кулиб, дастурхон устидаги калла солинган тоғорачани Раҳим Аҳмедовичга узатди.

— Қани, олсинлар, бизам ширин қўлларидан бир тамадди қиллайлик.

— Жоним билан.

Раҳим Аҳмедович яхшилаб ўрнашгач, калла гўштини пичоқда бурдалаб, ўтирганларга навбати билан узата бошлади.

Ваҳобов Румия узатган чойни ичиб, Тошбобога қаради.

— Зиёфат учун раҳмат, Тошбобо, бояги гапга хафа бўлмайсиз, ҳазил.

Тошбобо қўлини кўксига қўйиб:

— Бош устига, бош устига,— дея кулди.

— Аммо икки ойдан кейин Пайкандга сув келиши ҳазил эмас. Варахшага яна битта канал чиқариб, тортигингизни олишам эҳтимолдан холи эмас. Бу ёнига маҳкам туринг энди. Сув биздан. Пайкандга одам тўплаш сиздан, келишдикми? Бош ташвиқотчи бўласиз, аммо.

— Жоним минан, ўртоқ Ваҳобов, қани сув келсун-чи, ташвиқотчигаям ҳожат қомайди, одамла боши минан юриб келади бу жойлага. Қаранг, қандай кафтдай ерла бўш ётипти. Була хирмон-хирмон пахта.

— Яхши ниятингиз учун раҳмат. Энди менга рухсат берасиз. Варахшага ўтишим керак. Айтган хушрўй райкомингиз кутиб турипти.

— Ҳай, раҳмат кеганингизга. Аммо локин қўзилатиш хусусида йўқ десапгизам бир олдингизга бораман. Кўп гап бо.

— Нега йўқ дерканман. Бош устига. Келинг, обкомнинг эшиги сизга доим очик.

— Раҳмат, ўртоқ Ваҳобов.

Ваҳобов Тошбобонинг чайир қўлларини маҳкам сиқиб хайрлашди. Ёнида турган Қаҳрамонга қаради.

— Қалай, чўл ёқяптими?

Қаҳрамон кичкина кўзларини қисганча кулди. У бирон нарсадан хурсанд бўлганда, ҳамиша шундай куларди.

— Чўл ўзи мен учун романтика. Унинг одамлари жону дилим. Айниқса, мана, Тошбобони кўриб, хазина топгандай бўлдим.

— Хазина эшигини вақти келиб одамларгаям очарсиз, деб умид боғласак бўларкан-да.

Қаҳрамон ўнғайсизланиб, «уддасидан чиқармиканман» деган андишада елка қисганча, Тошбобога қаради. Ўйланиб жавоб берди.

— Назаримда, шу туркумда ўйлаган режаларимдан биринчиси Тошбобо бўлсалар керак.

— Жуда соз. Камтарлик қилмай, дадил жавоб бераверсангизам бўлади. Истеъдодингизга ишонамиз. Утган йили, Тошкентдаги кўрғазмада, «Баҳор» деган картинагиз кўпларни ҳайратга солганининг шоҳиди бўлган эдик. Тасвирлаш услубингиз гоят оригинал, рангларни дид билан танлабсиз.

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович, сал ошириб юбордингиз.

— Румияхон, ўртоғингиз камтарлик қиляптилар. Тўғрими?

Румия кулиб ерга қаради.

Ваҳобов «шоғирдингизни кўряпсизми?» дегандек Кедровга кўз ташлади.

— Булар иккаласиям камтарлик камол келтиришини билишади, Абдукарим Ваҳобович.

— Домлаларидан ибрат олган-да. Хўш, сизлар қоласизларми, Афанасий Васильевич?

— Йўқ, Абдукарим Ваҳобович. Биз ҳам қайтамиз. Эртага пешиндан кейин Тошкентда бўлишимиз керак.

— Ана холос, дарров чарчадингизми?

— Чарчаш бизга ёт, Абдукарим Ваҳобович. Аммо оғайнимниям илмий совети бор экан индинга. Бормасак бўлмайди, деяпти.

— Шундай, Абдукарим Ваҳобович. Икки-уч ҳафтадан кейин яна келаман. Унгача ана у масалалар ҳам ҳал бўлиб қолар,— деди Раҳим Аҳмедович илтимос оҳангида, қай қуни областда сув режими масаласида жиддий иш олиб бориш учун икки-уч одам ва жой зарурлигини айтганини эслатиб.

— У масала асосан ҳал бўлди, Раҳим Аҳмедович. Маҳкамангиз учун алоҳида хона ажратдик. Одам масаласида яна бир ўйлаб кўрамиз. Сиз келганча ҳал қиламиз деб ўйлайман.

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович. Унда мен ҳам қилинадиган ишларнинг аниқ программаси билан келаман.

— Яхши. Румияхон билан Қаҳрамонжондан хавотир олманг. Ҳамро Ибодовга уй масаласини тайинладим. Эртага пешиндан кейин тўғри райкомга келишин. Сизларга оқ йўл.

Ваҳобов ҳамма билан хайрлашиб, машинага ўтирганида, қуёш уфққа ёнбошлаган, унинг қизғиш нурлари қум барханлари устида чўрдай ёнарди.

Тўққизинчи боб

Алвонранг шафақ аста-секин жигарранг тусга кирди. У саҳро устига тўнкариб қўйилган улкан дошқозоннинг гардиши куяётгандек жимирлайди. Қуёшнинг беҳол шуъласи ўргимчак уясининг нафис иплари каби узилиб, қумликлар ичра ўрмалаганча юпқа оқиш тусда липиллай-липиллай ўча бошлади. Кечки салқин куни билан қизиган ҳорғин чўл бағрини силаб-сийпайди. Шамол бу ерларнинг ўзигагина хос турли хил товушлар билан бирга намиққан тупроқ ҳидини таратади.

Чўлнинг шу ажиб манзарасини кузатиб келаётган Ваҳобов тўсатдан машина ойнасидан кўз узди.

— Тормозни босинг, жўра!

Хаёл суриб келаётган Табибулла секретарнинг ҳаяжонли овозидан чўчиб, тормозни босди-ю, шошиб орқага ўгирилди.

— Қаранг, қандай чиройли жойлар. Бир лаҳза дам олайлик.

У олдинги ўтиргич суянчиғига ташлаб қўйилган кулранг костюмини олиб, паства тушди. Хамирдек кўпчиган қумликлардан энгашганча одимлаб, Хўжақултепанинг кафтдек текис майдончасига кўтарилди. Пастда Варахша ястаниб ётибди. Унда-мунда дўппайиб турган тепаликлар Варахшанинг асрий обидаларидек кўзга ташланади. Тепаликлар атрофида сопол, гишт парчалари... Ваҳобов тепаликни гир айлашиб, уфққа қадалиб турган чўлдан кўз узмасди. Еру кўк оралиғида муаллақ ўйнаётган зарралар табиатнинг кечки эҳсонидан лаззатланиб, арғимчоқ учаётган каби гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонга чайқалади, сўнг ер бағирлаб ётган қумтепалар устига оҳиста қўнади. Шамол кун бўйи димиқиб, навбат кутаётган янги зарраларни опичлаганча, яна олисларга гувуллаб кетади.

Ваҳобовнинг ҳорғин кўзлари маъюсланди. Оёғи остидаги ҳаворанг сирли сопол синиғини олиб, узоқ тикилди. Қачонлардир шу сопол парчалари бир бутун ҳолда идиш вазифасини ўтаган. Унда авлодлар қўлининг изи муҳрланган. Нега бу қўллар ўз юртини сақлаб қололмади? Ваҳобов сопол парчасини итқитиб, паства қаради. Қумликлар оралиғидаги ариқ шаклидаги чуқурлик катта дарё ўзанига бориб қўшилгандек бўлиб кўринди кўзига. Қалбини аламли бир дард чулғади. Чўнтагидан буклоғлиқ газетани олиб, ерга ёзди. Костюмини тирсағи остига така қилиб, газетга ўйчан ёнбошлади. «Наҳотки, Чингизхон Варахша аҳолисининг кучли қаршилигини синдиrolмай ўлканинг ягона сув манбаи Хитфар¹ дарёнинг ўзанини ўзгартириб, бу ердаги шаҳар ва қишлоқларни сувсиз қолдиргани ҳақидаги ривоят рост бўлса? Олимларнинг: «Варахша мўғуллар истилосигача вайрон бўлган» деган фикри янглишмикин? Ёки улар амирликнинг ҳашаматли ёзги қароргоҳи ҳисобланган Варахша саройи атрофидаги ерлар ҳақида фикр юритишганмикин? Ахир, Шаҳристон ҳам кўҳна дунёдек қадимий-ку? Неча-неча вайроналик ва ёнғинлардан кейин ҳам шаҳар қайта тикланиб, унда ҳаёт асли ҳолига келтирилган. Наҳотки, ёнбошдаги Варахшани тиклашга одамларнинг қурбн етмаган бўлса? Йўқ, бунда бошқа сир бор. Ривоятни ҳам дунёни бунёд этган халқ яратади. Халқнинг дилидан отилиб чиққан гапнинг ёлғони бўлмайди. Варахшада ҳаёт илдизини ёвуз ниятли Чингизхон қирққан. Демак, саҳро ҳамласидан эмас, сувсизлик офатидан Варахшада ҳаёт сўнган. Шундан кейин ҳимоячисиз қолган ўлик воҳага саҳро ҳамла этиб, домига тортган.— Ваҳобов сапчиб ўрнидан турди.— Ҳа, худди шундай бўлган.— Унинг хаёлидан шу фикр яшиндек ўтди-ю, кўзлари чарақлаб, ўлик воҳага тикилди.— Сув келса, бу ерлар қайта тирилади, инсон пойқадами етади. Инсон қўли теккан жой эса — жаннат!

Икки ойдирки, бу фикр Ваҳобовга тинчлик бермайди. Мавжуд экин майдонларида сув танқислигини бартараф этиш учунгина катта сув иншоотлари — янги каналлар, сув омборлари қуриш, борларини реконструкция қилиш давлатга хийла қимматга тушишини у бир зум ҳам унутмади. Ирригация ишларини катта кўламда олиб боришни режалаётганидан кузатган мақсади — беҳисоб янги ерлар очиш, чўлларни асрий уйқудан уйғотиш. Бу — бир томондан, аҳоли зич яшайдиган ерлардаги ишчи кучини янги жойларга кўчириш йўли билан ундан унумли фойдаланишни таъминласа, иккинчи ёқдан, мўл-кўл хом ашё манбаини вужудга келтиради. Ҳам халққа фойда, ҳам давлат зиён кўрмайди. Бироқ областда турли лавозимларни эгаллаб турган айрим кишиларга бунинг моҳиятини тушунтириш, назарида, шу ишларни амалга оширишдан ҳам мушкулроқ эди. Бу тоифадаги раҳбарлар кайфиятидаги тепса-тебранмаслик олдинга силжишимизга тўғаноқ бўлиб турганини тан олгилари ҳам келмайди. Ҳаётни ўзлари билган қолип, шаклдагина тасаввур этадилар. Нега энди бугунги ўзига хос, янги ҳаётимиз тараққиётига олдиндан белгиланган қонун-қоидалар ўлчови билан гов солишимиз керак! Ахир, кимдир шу қонун-қоидаларни бузиб, говларни олиб ташлаши керак-ку!

¹ Хитфар дарё — Вобкан дарё деб ҳам юритилган.

Ваҳобов бир қадар тинчланди. Пўттивенинг боя дарё бўйида уни бебошликда айблаб айтган сўзларини хотирлаб, мийиғида кулди. Тирришган кенг манглайдаги ажинлар ёзилиб, чеҳраси ёришди. Ҳаёт ҳеч қачон қарра жадвалидек аниқ бўлмаган. Унинг маълум эски қонун-қоидалари ўрнига тадбиқ этилган ҳар бир янги шакл эртага ҳеч ким тасаввур этмаган янги қонуни вужудга келтириши шак-шубҳасиз. Табиат қонунини ҳам шундай. Ёз бўйи дарахт ва буталардаги кўзни қувнатиб турадиган ям-яшил барглари кузга бориб тўкилади. Чунки вақти ўтди. Эҳтимол, ўша дарахт ва бута шохларига қуш баҳорда ин қургандир. Ҳўш, кузда баргини тўкиб, инини ихотасиз қолдирган бутадан ўпкалаши керакми? Одамлар орасида ҳам узоқни кўра билмайдиган калтабинлар учрайди. Улар ўзларини кузатувчилар деб ҳисоблайдилар. Ана шу «кузатувчилар» тирноқ остидан кир қидирадилар, атрофдагиларнинг нуқсонига бармоқларини бигиз қилиб, айюҳаннас соладилар, заҳарханда билан писқом отадилар: «Қаранг, бу нима деган гап? Қандай разиллик! Нима ҳам қила олардик!» Бундай тонфадаги кишилар ҳаммадан кўра афзалроқ яшаш даъвосини қиладилар-у, ҳаёт машаққатларини, уни ўзгартириш чораларини бошқалар кўраверсинлар дейдилар. Оғир дамларда тошбақа бўйинини косасига яшириб жон сақлагандек, бефарқлик билан биқиниб оладилар.

Ваҳобов Тошбобонинг: «Қани, сув келсун-чи, ташвиқотчигаям ҳо-жат қолмайди, одамла боши минан юриб келади, бу жойлага», деган сўзларини эслаб, кўнгли тоғдай кўтарилади. Костюминини елкасига ташлаб, хуш-хандон кайфиятда пастга тушди...

Найманчага етишгач, дарахт остида турган машина ёнидаги қорани кўриб, шофёр тормозни босди. Ибодов яқинлашди. Ваҳобов машинадан тушди.

— Салом, Ҳамро Ибодович!— У Ибодовга қўл узата туриб қўшиб қўйди.— Куттириб қўйдим, узр.

— Ҳечқиси йўқ, Абдукарим Ваҳобович, у ёқда меҳмонлар борлигини билувдим.

— Ҳа, ўшалар билан гурунглашдик. Бу ёғиям сизнинг фойдаиңизга, жўра.

— Хай, сиз ўзи доим бизнинг фойдамизни кўзлаб иш тутиб юрасиз. Нима экан бу галгиси?

— Бу галгисига менга эмас, Тошбобога таъзим қиласиз.

Ибодовнинг юзига табассум ёйилиб, энди оғиз ростлаган эди, Ваҳобов унинг сўзини бўлди.

— Сиз хушрўй райком бўлиб, мошинчангизни фириллатиб юрасиз. Мана бунақа оддий одамлар билан гурунглашиб, дардини эшитишга вақт тополмайсиз,— Ваҳобов узиб олди. Машинанинг кичик фараси ёғдусида гира-шира кўринаётган Ибодовнинг чўзинчоқ юзи ўзгаргани сезилиб турарди.

Ибодов ўнғайсизланиб, жилмайганча ерга қаради. У Тошбобо билан бирда дуруст-қурус гаплашмай, шошилиб кетганини хотирлаб, дами ичига тушди.

— Йўлда юрсанг туя ишлат, элда юрсанг — мия, деб бежиз айтмаган ота-бобомиз. Бизни ишимиз халқ билан битади, жўра. Ушаларнинг кўнглини топайлик. Уйдагини тилидан билайлик,— Ваҳобов омади гап келганда Ибодовни билинтирмай хивачлай бошлади.— Ошнаримизам матлубот жамияти, савдо бўлимининг бошлиқлари, раҳбарлари эмас, тракторчи, чўпон, механизатор, ишчи, оддий колхозчилар бўлиши керак. Бор қиладиганам, йўқ қиладиганам шулар, жўра. Одамлар дилидагини тўғри тушунсак, уларнинг орзу-ўйлари бизга қанот, куч бағишлайди. Тушунмасак оёқ ости бўламиз, улар бизни топтаб, йўқ қилади. Дарахтни ер, одамни эл кўкартиради.

— Энди бир тушунмовчилик бўлди, Абдукарим Ваҳобович. Узимам кўп вақт изза бўлиб юрдим.

— Яшанг, мана, сизга айтолмаган гапини бизга айтди. Варахшага сув чиқаришнинг энг оқил йўлини кўрсатди бобо.

— Қандоқ қилиб?

— Пайкандга Амударёдан тўғри канал олиб чиқмоқчимиз. Тошбобо шу канални Варахшагача давом эттиришни таклиф этяпти. Бу ёнига маҳкам туринг. Одамларингиз ҳашарга қиличдай шай бўлса, сув сизники. Тошбобо канални лойиҳалаб, тасдиқдан ўтказиш биздан.

— Раҳмат, Абдукарим Ваҳобович, одамлар шай. Сув келади, деса эртаю кеч жилмай ишлашга тайёр.

— Яхши. Пахта қалай? Кеч қолиб, кўролмадик.

— Пахта ёмон эмас ҳозирча, Абдукарим Ваҳобович,— тунов кунги гапингиздан сўнг бутун бюро аъзоларини йиғдик. Беш-олти колхоз-совхозни айланиб, тунги суғоришни кўрдик. «Ҳосил»га сув навбати ҳали тегмаган экан. Хай, буни ўзингиз ҳам айтгандингиз-у, локин Пўттиевнинг гапи рост экан, Абдукарим Ваҳобович.

Ваҳобовнинг қошлари чимирилиб, ўйланиб қолди.

— Нечук? У «Ҳосил» тўғрисида гапирганди-ю?

— Адашган экан. «Ҳосил»нинг ёнидаги совхозда бир бўлим мудир сунни зовурга оқизиб, ўзи ухлаётганининг устидан чиқдик.

— Чора кўрилдими?

— Уша заҳоти райком билан совхоз партия ташкилотининг қўшма бюросини ўтказдик. Бўлим бошлиғини ишдан олиб ташлаб, қаттиқ виговор бердик. Совхоз директорини тавба-тазурридан кейин виговор билан ишда қолдирдик. Қўшма бюро қарори райондаги ҳамма хўжаликларда очиқ партия мажлисларида муҳокама қилинадиган бўлди.

— Мажлисларда биттадан бюро аъзоси қатнашсин.

— Яхши, Абдукарим Ваҳобович, бу ёғини тахтлаймиз.

— Чўлни ўзлаштириш масаласи нима бўлди?

— Э, чўл масаласини қўяверинг, Абдукарим Ваҳобович. Кеча мажлис ўтказдик. Кутганимизданам зиёда бўлди. Зиёев бошлиқ колхоз клубига одам сиғмай кетди. Наим аканиям қулоғига етган экан, касалхонада ётган жойида одамлари номидан ариза ёзиб юборипти. Бошқаларам бир огиздан маъқуллашди. Техника имкониятимизданам кўриқ очаман деганлар кўп, Абдукарим Ваҳобович. Наим аканинг икки трактори бугун ишга тушган, ер текисляпти.

— Яхши. Техникадан ташвиш тортманг. Етказиб берамиз. Аммо эски ерларниям одамларсиз қолдирманг. Кўриқ очадиган бригада, бўлимлар ҳозир ишлаб турган жойларниям ташлаб қўйишмасин. Ишни икки фронт бўйлаб олиб бориш керак. Кўриқ — иккинчи фронт.

— Тушунарли, Абдукарим Ваҳобович.

— Зиёев қалай, дуруст раҳбарми?

Ибодов обком секретарининг дабдурустан берган бу саволидан саросималаниб, ўйланиб қолди. Жавобига иккиланди. Бир кўнгли «яхши» деб қўяқолмоқчи ҳам бўлди. Аммо Ваҳобовнинг ҳар бир ишнинг тагига етиб, атрофлича ўрганганидан кейингина мулоҳаза юритиш одати борлигини, ёлғон гапирадиган одамни жини ёқтирмаслигини билганидан орқа-ўнгини чамалаб, ўйлаброқ жавоб берди.

— Кўлидан иш келадиган директорларимиздан, Абдукарим Ваҳобович. Аммо тезоброқ. Баъзан арзимаган нарсага одамлар дилини огритиши бор.

— Очил бобо деганнинг сигирини отиб қўйганидан хабарингиз бўлдими?

Ибодов яна мулоҳазага борди. Бу кўнгилсиз воқеадан хабардор эди-ю, обкомга етиб боришини, устига-устак биринчи секретарь қулоғига чалинишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Масалага иккинчи даражали деб лоқайдлик билан чора-тадбир кўрмай хато қилганини энди тушунди. Қулт этиб ютинди-ю, гуноҳкорона синиқ овозда:

— Эшитдим, Абдукарим Ваҳобович,— деди кечирим сўраётгандек оҳангда. Секретарнинг «Нима чора кўрдингиз?» деб савол беришидан ҳадиксираб, унга зимдан қараб қўйди.

Ваҳобов Ибодовнинг ноқулай вазиятда қолганини фаҳмлади. Яхши отга бир қамчи, деган андишада нима чора кўрганини суринтирмади. Демак, бу воқеадан кейин совхозга бормаган, совхоз директорини ҳам чақиртирмаган. Қуни кеча сув машмашаси бўлиб ўтган ариқ томон хомуш тикилиб турди-да:

— Қасалхонага бориб турибсизми? — деди гапни бошқа ёққа буриб.

— Ҳа, Абдукарим Ваҳобович, — Наим аканинг аҳволи яхши. Юрипти. Эҳтиёт шарт, яна бир-икки кун турсин, дейишяпти тўхтурлар. — Ибодов гап мавзуи ўзгарганига суюниб, елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортди.

— Қани, мошинага ўтиринг, кетдик Очил буваникига.

Ибодов кутилмаган бу таклифдан гангиб, индамай Ваҳобовга эргашиди. Ваҳобов орқага ўтиргач, Ибодовга олдинга ўтишни ишора қилди. Машина қишлоқ йўлига бурилиб, Очил бобо дарвозасига етгунча Ибодовдан садо чиқмади. Хаёлан бундан кейин ўзига тегадиган зарбларни ўйлаб борарди. Ҳар қанча гап бўлса ҳозир — яккама-якка пайтда эшитишга тайёр эди. Аммо Ваҳобов бу борада бошқа оғиз очмади. Ибодов шивирлабгина шоферга йўл кўрсатиб турди. Машина Очил бобо дарвозаси олдида тўхтагандан кейингина:

— Мен кириб гаплашиб тураман, Табибулла билан бориб Зисевни қаранг-чи, борми, — деди Ваҳобов хийла асабийлашиб.

Машина изига қайтгач, Ваҳобов дарвоза ҳалқасини охишта қоқди.

— Ҳов, мана ҳозир!..

Очил бобо йўталиб, кўчага чиқди-ю, нотаниш кишига тикилиб қолди. Нафас ростлагудек фурсатдан сўнг:

— Келинг, меҳмон, қани, ичкарига, — деди Ваҳобовга қўл узата туриб.

— Кечроқ йўқладик, айбга қўймайсиз, бобо, бардаммасиз?

— Шукр, балам, бинойидай. Қани, марҳамат.

Йўлакдан ёйилиб чиққан нур унинг қордек оппоқ соқоли, нуруний чеҳрасини ёритиб турарди. Ҳаяжондан ўнг рухсори учарди.

— Раҳмат, бобо, қани, бошланг.

Очил бобо шошилиб бостирма остида асалари қутилари қўйилган ҳовлига кириб, ерга қапишиб турган кичкина дарвоза ойналарини чироқ нури хира ёритаётган хона томон юрди. Меҳмон даҳлизга киргач, хона эшигини очиб, қўлини кўксига қўйганча уни ичкарига таклиф этди.

Тоқилари орасидан сомони чиқиб турган ортиқча жиҳозсиз пастак шифтли хона хийла файзсиз эди. Ерга солинган йўл-йўл қирмизи шолча, бурчакда анчадан буён ёқилмаганидан занглаган бақалоқ айланма темир печка, унинг ёнидаги қўнғир тусли эски тахта сандиқ устига якки-учта ола-қуроқ кўрпа ва уч-тўртта кўрпача тахланган. Деворлари қора шувоқ хонани юзталиқ электр чироқ дурустроқ ёритишга кучи етмасди. Тўрда осиглиқ чорчўплардаги икки суратгина диққатни дафъатан ўзига тартади. Олтин суви югуртирилиб, нақшланган чорчўпларнинг устки раҳларига атрофи қора ипак билан ҳошияланган иккита оқ дастрўмол ташлаб қўйилган.

Очил бобо шошилганча таҳдан олган сидирга жигарранг кўрпачани тўрға ёза туриб:

— Кампиримизди пича тоби келишмай ётупти, айбга қўймайсиз, уйларам йиғиштирилмаган, — дея пойгак томонда шолча устига чўккалади-ю, фотиҳага қўл очди.

— Омин, қадам етди, бало етмасин! — у Ваҳобовга синчиклаб тикилиб туриб: — Бачала тинчми, ўзингиз бинойидай юрибсизми?.. — деди ийманибгина. Бобо бошнини хиёл эгиб, бир зум жим қолди-ю, сўнг узр оҳангида сўзини давом эттирди. — Кексалик, балам, тонимай турибман сизди. Сўраганини айби йўқ дегандай...

— Сиз мени танимайсиз, бобо. Мен янги келган обком секретари Ваҳобовман.

Бобо бошда қулоқларига ишонмагандай кулиб турди-ю, тўсатдан ўрнидан кўтарилди.

— Раҳмат, ўғлим, йўқлаб келганингизга, қани, келинг, бошқатдан кўришайлик,— дея чайир қўлларини Ваҳобовга узатди.— Кўп яхши гапларди эшитиб юрардим, ўзингизниям бир кўриш ниятида эдим, минг раҳмат сизга, ўртоқ Ваҳобов,— у Ваҳобовнинг елкасига қоқиб қўйди.

Хонага Ибодов кирди. Очил бобо билан кўришиб, ёнига ўтирди.

— Булар ўғилларингизми?— Ваҳобов суратларга ишора қилиб сўради.

— Ҳа, ўртоқ Ваҳобов. Иккаласи олдинма-кетин урушга кетган. Тўнғичим ўн тўққизда, кенжагўйим ўн саккиз ёшда эди. Орадан уч-тўрт ой ўтмай, ўзимниям олишди.

Ваҳобов Ибодовга маъноли қараб қўйиб, бобога юзланди.

— Қайси фронтда жанг қилдингиз?

— Украина фронтида. Ярим йиллардан сўнг қиёмат қойим бўлгандай бир жангга орқадан «Перўт!» деган овоздан сўнгин ҳамма аскар қатори манам милтиғимми елкамга маҳкам босганча олдинга чопдим-у, бўйрадай жойни ўтмай, гурсиллаб ёнбошимга оғдарилдим. Кўзимди очсам, гўспуталда ётупман. Унг елка минан ўнг оёқди иснаряд ялаб, суяккача етган экан чоғи, шу ётганча олти ойча ўрнимдан қўзғалолмадим. Насибам узилмаган экан, инвалид бўлиб қишлоққа қайтдим. Аммо-локин уч йил деганда бу иккаласидан олдинма-сўнгин қора хат келди. Бир кунда тўй қиламан деган ниятда икки қизга унаштириб қўювдик. Қизларим уруш соб бўгунча кутишди. Қора хат келганда ман шу рўмолчаларди тўқиб келишди шўрликлар. Тағдир экан, на чора...

Бобонинг киртайган кўзларида филт-филт ёш ҳалқаланиб, суратларга тикилиб қолди. Унинг лаблари пирпираб, соқоли титрарди. Бобо ортиқ чидай олмай, бошини эгди. Ичидан тошиб чиққан ингрокни тутолмади. Белбоғини кўзларига босди.

Бундай кезларда инсон қалбидаги нидони ҳеч қандай сўз билан тўхтатиб, босиб бўлмайди. Хонага оғир сукунат чўкди. Бобонинг елкалари учар, дардли ноласидан нимқоронғи уй ҳам титраётганга ўхшарди. Ибодов бобонинг икки фарзанди урушда нобуд бўлганини биларди-ю, она тупроқ учун олиб борилган ҳаёт-мамот жангидан унинг ўзи яраланиб қайтганидан хабарсиз эди. У бошини осилтирганча ерга киргудек чўкиб, миқ этмай ўтирарди. Бобо кўз ёши билан юрагидаги дардни енгиллатиб, бошини кўтарганда, Ваҳобов уни юпатди.

— Хафа бўлманг, Очил бува, юрт бошига келга офат бўлди.

Бобо Ваҳобовга қараб бош чайқади-ю, белбоғининг учида алам ёшларини артиб, ўрнидан туриб ҳовлига чиқди.

— Бобонинг инвалидлигини билмовдингизми?

— ...

— Яшанг. Бундан чиқди, қай куни область газетасида Улуғ Ватан уруши ветеранлари район комитетининг ишлари тўғрисида ёзганларингиз ёлғон экан-да.

— Унчалик эмас, Абдукарим Ваҳобович. Ветеранлар комитети фаол ишляпти. Шу йилди ўтган ойларида салкам юзта суҳбат, учрашув, лекциялар ўтказдик. Ғалаба кунлари йиғилиш ўтказиб турамиз.

— Лекция, суҳбат эмиш...— Ваҳобов истеҳзо билан Ибодовга қаради.— Шу бобо лекциянгизга борадими? Аҳволини қаранг. Уйда поли йўқ ҳатто. Ўзингизнинг молингизниям шунақа зах уйда сақлашга виждонингиз қабул қилмаса керак. Ахир, бу мўътабар одам-ку! Наҳотки, уруш инвалидлари-ю, қатнашчиларининг аниқ ҳисобини олиш шунчалик қийин бўлса? Бу одам бутун оиласи билан ману сиз гўдаклигимизда ҳаётимизни сақлаб келган. Сиз бўлсангиз...— Ваҳобов дастурхон кўтариб кирган Очил бобога тикилиб жим қолди.

Бобо дастурхонни ўртага қўйди-ю, яна чиқиб кетди.

— Газетага материал чиқариб, ўзингизни кўз-кўз қилишни била-

сиз,— Ваҳобов куюниб, гапини давом эттирди.— Районингиздан урушга кетиб, қайтмаганлар хотирасини абадийлаштириш учун ёдгорлик тиклаш тўғрисида масала қўйдингизми?

— Очил бобо қўлида қизил гулли оқ чойнак кўтариб ўрнига келиб ўтирди-ю, чойни қайтарди. Ўзи бир ҳўплам ютиб, янгидан чой қуйилган пиёлани Ваҳобовга узатди. Иккинчи пиёлани Ибодовга тутди. Ваҳобов Очил бобонинг кўнгли учун ушатишдан нондан бир тишламини оғзига солиб, пиёлани бўшатиб бобога узатгач:

— Кампирга нима қилди?— деб сўради:

— Кампирри дардини асти сўраманг. Ман бир ёққа чиғган заҳоти югуриб шу уйга кирайкан. Суратларга қараб, йиғлайкан. Сўғин уч кун кўрпа-ёстиқ қилиб ётади. Тунов кун келсам яна шу ҳол. Алдаб-сулдаб нариги уйчага олиб чиғдим-у, ўзиммиям кўнглим бузилди. Бу уйчага қулф уриб, ёвонга чиғиб кетдим. Уша-ўша кампир бош кўтаргани йўқ.

— Дўхтур чақирдингизми?

— Э, дўхтургаям кўнмайди, ўртоқ Ваҳобов.

— Кампир тузалганларидан кейин, мана, ўртоқ Ибодов келиб, иккаларингизниям кўшни колхоздаги санаторийга ётқизади. Колхозчилар ҳордиқ чиқарсин, дам олсин, деб қурганмиз уни. Икки-уч ҳафта ётиб, яхши дўхтурларга даволатиб чиқарамиз.

— Раҳмат, ўртоқ Ваҳобов, энди бизага санатўр, нимаси, тўримиздан гўримиз яқин.

— Қўйинг, ёмон ният қилманг. Албатта ётиб, даволанинглар, мен суриштираман, бормасангиз хафа бўламан.

— Майли, ўртоқ Ваҳобов, омонлик бўлса ёгамиз.

Ваҳобов бобога сигир ҳақида ҳеч нарса демади. Хайрлашиб машинага ўтиргач, Ибодовга уқтирди.

— Келаси йили саккизинчи мартда Шаҳристонда катта тадбир ўтказмоқчимиз. Область бўйича фарзандлари Ватан урушида ҳалок бўлган оналарни йиғамиз. Эртагаёқ топшириқ беринг, районингиздаги шундай оналарни ҳисобга олиб чиқишсин. Рўйхатни обкомнинг пропаганда бўлимига етказасиз.

— Яхши, Абдукарим Ваҳобович.

— Улуғ Ватан уруши қатнашчиларини ҳар бир районнинг ўзида йиғамиз. Бунгаям ҳисоб-китоблар аниқ бўлиши керак. Биронта уруш қатнашчисини четда қолдириб бўлмайди. Сизга икки ой муҳлат. Район ҳарбий комиссариатига қаттиқ тайинланг. Қўлларидоги рўйхатни уйма-уй юриб, солиштиришсин. Ким бор, ким йўқлигини аниқлаб олгач, йиғилишни тайёрлайсиз. Ноябрь байрами арафасида областда биринчи бўлиб ўтказинг. Унгача пахта планиям бажарилади. Ўзим келиб қатнашаман. Хасислик қилмай, кичикроқ бўлсаям, йиғилишнинг ҳамма қатнашчиларига совға тайёрланг. Арзимаган нарса билан кўнгли тоғдай кўтарилади одамларингизнинг.

— Тахтлаймиз, Абдукарим Ваҳобович.

— Очил бобо масаласида яхши нш қилмабсиз. Шунча гап бўпти, олдига бирров келиб-кетсангиз бўлмасиди?

— Ҳаммасини тушундим, Абдукарим Ваҳобович, мендан ўтган.

— Мақтаган совхоз директорингиз қаерда экан?

— Уйидаям, идорадаям йўқ, Абдукарим Ваҳобович.

— Раҳбарлар район территориясидан чиқиб кетганда, сизни ҳабардор қилишмайдими?

— Бу — жиддий масала, ўйлаб кўринг. Балиқнинг бошидан чиргани ёмон.

— Ҳисобга оламиз, Абдукарим Ваҳобович.

— Эртагаёқ совхоз директорига тайинланг. Очил буванинг сигири масаласини ҳал қилсин.

— Яхши, Абдукарим Ваҳобович.

— Энди яна бир масала бор. Одамларнинг руҳини кўтариш керак.

Дала айланганимда ҳар гал, албатта, беш-ўнта оддий колхозчининг уйига кириб чиқаман. Кўпиди сигир йўқ. Далада туриб, қўрасида қўйи, қўноғида товуғу ўрдак, ғози йўқ. Томорқасини ажриқ босиб ётганини кўраман. «Нимага томорқангиз бўш ётипти?»— десам, елка қўшиб, қимтинибгина «сув йўқ» дейишади. Дафтарчангизга ёзиб қўйинг. Бундай кейин сувни биринчи навбатда томорқаларга берасиз, иккинчи навбат — беда, макка, озуқабоп экинларники. Қолгани пахтага.

Ибодов бир нарса демоқчи эди, Ваҳобов унинг сўзини бўлди.

— Ҳа, ҳа, жиддий гапиряпман сизга. Пахтага сувни қаердан бўлсаям топасиз. Аммо одамларнинг ризқ-рўзини қирқишга ҳаққимиз йўқ. Қишлоқда туриб шаҳарга бериш ўрнига гўшт-ёғи-ю, мева-чевасигача шаҳардан ташиша уят эмасми? Ҳозир область бўйича ҳар бир хонадоннинг нечта сиғири, қўй-эчкиси борлигини, паррандасигача ҳисобини оляпмиз. Бу ишниям юргизинг. Ҳар бир колхозчи хонадониди камида биттадан сигир, ўн-ўн бешта қўй-эчки, паррандаси бўлсин. Кейинчалик хонадонлардаги сигирларни иккитаданга етказамиз. Томорқасига сув, уруғлиги бўлмаса, уруғлик берасиз. Ишловчиси йўқ қари-қартангларга экиб-йиғиб олишига ишчи кучи ажратасиз. Ана ундан кейин кўрасиз хўжаликларингизда ишнинг юришиб кетганини. Колхозчи уйдан тинч бўлса, омборига дону гўшт-ёғ, мева-сабзавотни ғамлаб олса, чўнтагига тўрт-беш сўм пул тушиб турса, бир кучига ўн куч қўшиб ишлайди. Колхозчи, совхоз ишчисининг турмуш даражасини яхшиланг. Бировнинг қўлига суқланиб боқмасин.

Ваҳобов зим-зиё тун бағрида ястаниб ётган далалардан кўз узмасди. Аста-секин дала ортда қолиб, яккам-дуккам тунука томли уйлар, унда-мунда икки уч қаватли иморатларнинг тарҳи кўрина бошлади. Бу — Варахша районининг маркази. Янги ташкил топган районда қилиниши керак бўлган ишлар бир талай. Уй-жой танқислиги яхши мутахассисларни олиб келишга монелик қиляпти. Ваҳобовнинг хаёлини яна чўл қамраб олди. Вақти келиб неча юз йиллардан буён куёшу шамол ҳукмронлигида бекор ётган сахро пахта, ширин-шакар мева конига айланишига имони комил эди унинг. Ана ўшанда...

Машина гийқиллаб, райком биноси эшиги олдига келиб тўхтади. Ибодов бир сакраб пастга тушди-ю, орқа эшикни очиб, Ваҳобов билан хайрлашди. Шофёр чаққонлик билан машинани орқа тезликка солиб, катта кўчага бурилгач, приёмник мурватини буради. Бир зумгина мусиқий куй янграб, дилларни хушнуд этди-ю, тинди. Дикторнинг: «Шу билан тунги музикали программamız тугади», деган эълонидан сўнг:

— Қисқа тўлқинга буранг-чи, — деди Ваҳобов ҳорғин овозда.

Приёмник қитирлаб, бир-икки ҳуштак чалгач, рус сўзларини бузиб талаффуз этаётган дикторнинг овози эшитилди.

— Говорит Би-би-си! Продолжаем передачу «Глядя из Лондона».

Ваҳобов икки тирсагини олдинги ўриндиққа тираб, диққат билан тинглай бошлади. Диктор: Мухбирларимиздан олинган хабарга кўра кейинги йилларда Совет Иттифоқидан сотиб олинаётган пахта сифати ўта пастлиги, кўзбўямачилик фактлари содир бўлаётганини таънаомуз оҳангда билдириб, айниқса, Шаҳристондан олинган тойлар ичида пахта толаларига каноп аралаштириб, жўнатилаётганини маълум қилганида, Ваҳобовнинг юраги шиг этиб, орқа ўриндиққа суяниб олди.

— Учиринг овозини!— Асаби бузилиб, ўзича гапиргандай тўнғиллади у.— Лаънати лордлар! Энди бу найрангга ёпишиб олишипти-да...

Ваҳобов йўлда қўл кўтариб турган икки кишини кўрди-ю, кўзига танишдек туюлди. Унгача машина анча ерга етиб борганига қарамай, Табибулланнинг елкасига қўлини қўйди.

Орқага тисланг-чи.

Машина йўловчиларнинг олдига келиб тўхтагач, Ваҳобов эшикни очди.

— Ҳа, оғайнилар, йўл бўлсин бемаҳалда?

— Ассалому алайкум!— йўловчилар бирин-кетин яқин келиб, Ваҳобовга қўл узатишди.— Жон акамолло, бизди ремзавудгача олинг,

ишимиз кўп зарил. Бачаларийинззи роҳатини кўринг, йўқ деманг акун.

Олдинда турган йўловчи илтижо қилди.

Ваҳобов кулиб, пастга тушди. Қай куни чўлда узоқдан кўрганди буларни. «Ўтиринглар!»— дея ўзи олдинги ўриндиққа ўтди.

Йўловчилар баравар миннатдорчилик билдиришди. Йўл чеккасида турган тугунларни кўтариб ўрнашиб олгандан кейин Ваҳобовнинг орқасида ўтирган йўловчи гап бошлади.

— Мани отим Боқижон.

— Маники Соқижон—, иккинчи йўловчи Ваҳобовга қараб кулди.

Ваҳобов чап тирсагини ўриндиққа тиради. Орқасига қайрилиб, ёнлаб ўтиргач:

— Ярим кечада ремзаводда нима қиласизлар? Қаердан сизлар?

— Биз, ҳув, ҳайло,— Боқижон машина ойнасидан кўрсаткич бармоғини зулмат қоронғисига қадади.— Уртадан бир қадам йўл. Нарн борса икки тош¹ келади. Биза ўша совхоздан. Биз ёқлада кўп ғаройиб ишла бўлоти. Бу ёғини асти сўраманг, акамулло.

— Хай, нима экан у ғаройиб ишлар? Эшитайлик-чи,— Ваҳобов бу қувноқ йўловчиларга қараб, чеҳраси ёришди, ҳозиргина эшитган «Би-би-си»нинг ноҳус хабарини ҳам унутди.

— Бизни областга Ваҳобов деган янги обком келиптила. Кўп ишчан, одамлага бамисоли туққан отадай меҳрибон, дилсўз деб таърифлайди ҳамма. Хай, буни ўзингизам эшитган чигарсиз, мошинга юрайкансиз-ку. Ана ўша кишининг буйруқлари минан Амударёдан чўллага сув чиқотти экан. Бизза томонлага сув гўргами, акамулло. Пахтамиз бирдай эллик фоиздан ошмайди. Олайтикон ҳосилимизам ҳол-қудрат. Бу ёқда ур-йиқит, сув жанжоли, гиребонлар чок.

— О ҳай, тунов кун Наим ака минан Сулаймон аканинг жанжолини гапурмайсанми?— Соқижон луқма ташлади.

Боқижон бош қимирлатиб, унга таибеҳ берди.

— Ўзи сани оғзинга гап турмайду, пир кетган. Уйдаги сирди кўчага чиғориб нима қилайтинг?

— Хай қани, жанжал қилмай, бир чекадан гапиринглар-чи!

— Бо, нима гапурай, айтди-ку!— Боқижон Соқижонга ўқрайиб:

— Марг сандай лақмага,— деб туртиб қўйди-ю, Ваҳобовга қараб,— Э, бу девона-ку, отам раҳматлигам бирда гапурардила,— дея қўшиб қўйди.

— Ака-уками сила?

— Ҳа, акамулло, эгизак. Отам раҳматлик кўп шўтқара эдила. Бибим раҳматлик бизага Ҳасан-Ҳусан деб от қўйган эканла. Отам қўнмаганла. «Була янги замонди бачалари, отлариниям Боқижону Соқижон қўямиз» деб туриб олганла-да. Хай сўғин бибим худони зорини қилиб ялинсалаям, отам яна қўнмаганла. «Дол² дедимми, дол!»— деб бир сўзда турайдила у киши.— Боқижон жимиб, тарадуланиб турди-да:— Қаерда тўхтаб тургандик?— деб сўради Соқижондан.

— Була «хай, нима экан у ғаройиб ишла?»— деб сўраб тўхтаб туриптила.— Соқижон, қиқирлаб кулиб:— Бо, бу киши мани девона дейдила,— деб боши билан Боқижонни имлаб, Ваҳобовга қараб қўйди.

— Ҳа, бўлли, эсимга келли. Хай, кеча қулубимизга кўп катта майлис чақирдила чўлга чиқасилами деб. Биринчи бўлиб оқсоқолимиз минбарга чиғдила. У кишини ёши, э, юзлага борган. Қишлоқда бир иш бўлса, чопади ҳамма ўша кишига маслаҳатга. Хай, у киши чиғиб, ҳеч гапуролмасала бўладими. Чўлга сув келишини эшитиб, хурсан бўлганларидан лаблари қимирлаб, оппоқ соқоллари титрайди-ю, ҳеч овоз чиқмайди. Одамла бало. У кишини мақсадини англаб, қарсак чолиб юборишди. У кишиям бошларини қимирлатиб қарсак чолиб, минбардан тушдила. Сўғин кўп одам чиғиб, «чўлга борамиз», деди. Мангаям сўз бердила. Биза Соқижон минан Наим акани бўлимиде тракторчи.

¹ Тош — йўл ўлчови. Бир тош саккиз чақиримга тенг.

² Дол — араб алифбосидаги белги.

Наим ака майлисни эшитиб, бутун аъзоларини кундузи балисага чақирдила кеча. Маслаҳатти бир жойга қўйиб, ҳаммамизди номимиздан арза ёзиб бердила. Хай, майлисда шу арзани ўқиб бердим, кетидан биза эртадан чўлга чиқамиз деган эдим, яна бўлли қарсак, қани энди тинса. Бир замонда «ман-чи» деб Соқижон ўрнидан турган эди, одамла гурр этиб кулиб юборди. Биз иккаламизни ажратиб бўлмайди-да, бир-биримизга ўхшаймиз.— Боқижон Ваҳобовга изоҳ бергач, сўзини давом эттирди.— Кимдир «ҳозир минбарда эди-ю, бу қачон тушди?» деган эди, яна кулги бошланди. Наим акаям кўпда танимай, бирдай «битанг бошқа телпак кийиб ол!» деб койиб қўядила.

Уришганларини айт,— Соқижон кулиб Боқижонга ниқтади.

Ҳа, бир кун нима бўлди-ю, ишга икки-уч соат кечикиб келдим. Наим ака турган эканла «Бу ёққа кел-чи, деб чоқирдилар. Ҳозир, дедим-у, лип этиб шийпонга кирдим. Бор, сани Наим ака чақироптила, дедим бунга. Арқасидан ўзимам бориб турдим. Шу уришиб кетдила. Бу ҳайрон. Гапам бермайдула. Ахир бу бақириб: «Охир ман каллаи саҳарда келганман-у» деса, «Қай биринг Боқижон?» дегандила, бир дала одам кулиб қотиб қолди. Хай, гапди қисқаси, бизла бугун эрталаб иккаламиз сўфи азон айтмай, тракторларимизди ҳайдаб, Варахшага бордик. Бўлимимизга ажратилган ерди чошгоҳгача текисладиг-у, бирдан Соқижонни трактори ишламай қўйди зорманда. У ёғини титдик, бу ёғини титдик, сира эпини қилолмадик. Кечгача буни тракторида ик каламиз навбат минан ишлаб, кечқурун бузилган карбураторини совхоз устахонасига олиб борсак, аксига олиб механигимиз касал экан. Нима бўлса бўлли, деб прамма бу ёққа келавердик-да.

— Совхоз директоридан мошин олсаларингиз бўлмасдими?— Ваҳобов Боқижонга тикилиб қолди.

— Э, у кишини таъблари нозик. Буни устига эрталаб Варахшага авзолари бузуқ кўринди. Кечқурун мошинлари идора олдига турганди-ю, киришга юрагимиз чопмади.

— Ремзаводда кимни топасила ҳозир энди?

— Ремзавутга одамимиз бо. Соқижонни домдчаларини зовутга ишлайди. Уйиям завутга бир қадам, яқинда олипти. Бирпасда ўхшатиб берди. Ҳа, ҳозир димоғи чоғ, бир ҳафта бўлли, ўғилча кўрди. Оғзи қулогига, хурсан...

Машина ремзавод олдида тўхтади. Боқижон билан Соқижон миннатдорчилик билдириб, тугунларини қўлтиқлаганча машинадан тушишди. Завод эшигидан кириб кетишгунча Ваҳобов улар ортидан қараб қолди. Бўй-бастини бир-биридан ажратиб бўлмасди. Бошларида чанги қоқилмаган телпак, оёқларидаги кирза этикка оппоқ гард қўнган. Ваҳобов мийиғида кулди. Ярим кечада уйқусини тарк этиб, заводга карбураторини кўтариб келган бу ғаройиб эгизакларга ичида таҳсин айтди. У бир зум ўйланиб тургач, Табибуллага ўтирилди.

— Тезроқ ҳайданг, жўра, уйга!

Машина эгри-бугри тор кўчалардан бурилиб, Шаҳристонга кирганда, Шарқнинг қадимий, кўҳна шаҳри ширин уйқуда эди. Устунларда электр чироқларгина хира милтиллар, онда-сонда ўтиб турган катта юз машиналари моторларининг гувиллаши сукунатда мадраса ва масжидларнинг баланд гиштин пештоқларига урилиб, ер қимирлагандек гумбурлаб, акс-садо берарди.

Ваҳобов қўш табақали яшил дарвозанинг кичик эшигини калит солиб очди-да, зинадан кўтарилгач, оёқ учиде юриб уйга ўтди. Девордаги чироқни ипидан тортиб ёққач, болалар хонасини оҳиста очиб, мўраллади. Катта уйдан тушиб турган ёғду хонани ғира-шира ёритиб турарди. Бевотта ётадиган Толмас чойшабни тепаиб, полга туширибди. Биров билан гаплашаётгандек оғзи очилган, юзида табассум қотиб қолган. Совқатганидан қўлчаларини кўксига босиб, ғужанак бўлиб олибди. Ваҳобов энгашиб чойшабни олди-ю, секин ўғилчасининг устига

Домод — куёв.

ташлади. Эрталаб кетаётганида ҳам болалар ҳали уйғонишмаган эди. Эрининг бемаҳал қайтишига кўникиб қолган Меҳрибон сергак ётади. Ваҳобов эҳтиёткорлик билан одимлаб киришига қарамай, оёқ товушини эшитди-ю, халатини елкасига ташлаб ошхонага ўтди.

Ваҳобов хотини газ плитани ёқиб, руҳланган чойнакни гувилаб ёна бошлаган олов устига қўйгач, бир қўли билан орқасидан қучоқлаб, сочларини силади. Меҳрибон оҳиста бурилиб, унинг ҳорғин кўзларига тикилди. Қошига теккан чангни иссиқ бармоқлари билан авайлаб сидирди.

— Партия ходимининг хотини бўлиш қийин-а, Меҳрибонхон?

Меҳрибонхон эркаланиб, эрининг елкасига бош қўйди. Ваҳобов унинг юзларини кафтлари орасига олиб, қош-кўзларидан, хиёл ажралиб турган оппоқ бағбагасидан ўпди.

— Ваннага сув қўяйми?

— Йўқ, сиз кириб ухланг. Мен ўзим.

— Ҳо, нега энди?

— Эрталаб дарсингиз бор, дам олинг.

— Бирга, — Меҳрибон нозланди.

— Ваҳобов унинг белдан қучганча, хобхонага етаклади. Хотинини каравотига ёқтизгач, оёқ учида залга чиқиб, телефон дастасини кўтарди.

— Обкомми навбатчисими? Салом, Ваҳобовман. Тинчликми?..

Яхши. Мени ҳеч ким сўрамадими?.. Яхши. Сиз тезда ремзаводнинг директорини топиб тайинланг. Заводга ҳозир икки киши келди. Ишини битириб берсин. Машинада совхозига элиб қўйсин... Ҳа, кетаётганида стол устига хат ёзиб қолдиринг, эрталаб соат тўққизда пропаганда қишлоқ хўжалиги, маъмурий бўлимларнинг мудирлари менга киришсин. Хўп, хайр!

У телефон чорпояси олдидаги юмшоқ креслога ўтириб, суянчиғига бош қўйди. Қовоқлари тош босгандай оғирлашиб, қизарган кўзлари оҳиста юмилди...

Давоми бор.

Гулчехра
Нуруллаева

БЕДОРЛИК

Оламнинг кўзларимда
Тўй либосин кийгани,
Дард-ҳасрат сўзларимдан
Қувғин бўлиб, куйгани,
Қувониб сўзлашларим
Шеъргами ё куйгами —
Сен туфайли, муҳаббат,
Эй чиройли муҳаббат!

Кўрарканман юзимдан
Орзумандим ўпганин,
Мен ўксиган ҳуснимдан
Қониқишлар топганин,
Борки бахтим ул, дея,
Кўксимда дил чопгани —
Сен туфайли, муҳаббат,
Эй чиройли муҳаббат!

Ҳаёт — ташвиш, десалар,
Қўшилмасдан туришим,
Кўзга андуҳ инса гар,
Табассумга буришим,
Узимни мен кабилар
Даврасига уришим —
Сен туфайли, муҳаббат,
Эй чиройли муҳаббат!

Ернинг таянч нуқтаси
Қайдалигин билар ким?

Топмоқ бўлиб,
муттасил —
Тунни тонгга улар ким?
Топдим, десам, севгидан,
Ким кулиб, лол бўлар ким,
Эй чиройли муҳаббат,
Қуёш, ойли муҳаббат.

Қуёшингда исиниб,
Ойингда юз чайман,
Бахт тотини, исини
Қалбдан-қалбга ёяман,
Бўйингни кўрсатмоққа
Бир ўзим кифояман,
Эй басавлат муҳаббат,
Менга давлат муҳаббат,
Менга жаннат муҳаббат!..

Мен қилмасман асло башорат,
Ундайларга ихлосим ҳам йўқ.
Лекин тонгга қилиб ишорат,
Дейман: куним ўтади ёруғ.

Сизни кўрдим. Кўрмоқ ўзи бахт...
Кўзларингиз олов нечоғлиқ.
Дерлар: бутун кунги кайфият
Тонгга кўрар кишингга боғлиқ.

Келардингиз қуёшга монанд,
Не иштиёқ, не туғён бўлиб,
Еруғликка, шавққа банду банд,
Зулумотга беомон бўлиб.

Кўрдим сизни.
Энди тантана —
Қура олмас кўзимда армон,
Чунки сиз бор —
Имон ва яна
Курашлардан яралган бир жон.

Мен қўрқардим: бермаса деб ён
Қай бадликка қай бир эзгулик.
Омон бўлсин сиздаги имон —
Дунёларни қайта тузгулик.

Тан оламан: таъсирчан руҳим
Кўп нарсага мунғайиб турар.
Айтди дерсиз, бу тонг шукуҳин
У кун бўйи оғушлаб юрар.

Десагизки, мунгга букма тиз,
Нурли қўшиқ оқсин тилингдан,—
Эзгуликка ишонч бўлиб сиз,
Чиқиб туринг ҳар тонг йўлимдан...

Йўқотиш

Борар икки йўловчи. Бирининг қулоғига
Шеър ўқийди гуллар, қўшиқ айтади еллар.
Қуёш табассум расмин чизади ёноғига,
Қалбига орзу бўлиб кирар бесром йўллар.

Борар икки йўловчи. Бошқаси мотамсаро —
Ҳамроҳининг юзига кўчган сурур базмидан.
Афсус, бебаҳра эди, қолиб у ҳасад аро,
Ҳофиз еллар қўшиғи, шоир гуллар назмидан.

Денгизман, сукутга талабгор бир жон,
Майлим бўлган эмас озор ҳеч қачон.
Кўкка сапчирмидим,
Қайдандир келиб,
Агар асабимдан тортмаса бўрсн...

Уғлим, тақдим этдим сенга кўп китоб,
Мультфильмлар тутдим овқат чоғида.
Ҳатто кўзларингни тўлдирса-да хоб,
Ўлтирдинг кинолар иштиёқида.

Радиони қўйдим уйғонар онинг,
Газета тутқаздим ҳордиқ кезларинг.
Кўпроқ тинглашингни ўйлабман, жоним,
Лекин ўйламабман сен ҳам сўзларинг.

Ажаб феъл-атворли бўларкан одам...
Жавоб изла, демай, ўз сўроғингга,
Бир ёқда мен ўзим, бир ёқда даданг,
Қанча сўзни қўйдик биз қулоғингга.

Тинглашдан тинмадинг, тинмадинг сира.
Сўз айтди ҳаттоки япроқ, болажон.
Биламан, ўйлашдан, сўйлашдан кўра
Эшитганинг бўлди кўпроқ, болажон.

Бўй чўзиб қолибсан бу кунга келиб,
Бир ҳадик дилимда кўндаланг, кўзим.
Шунча кўп сўзларнинг ичида қолиб,
Йўқотмасмикинсан ўз айтар сўзинг?!

Осмон осмонлиги — бағри бутлиги:
Қуёш, ойи билан, юлдузи билан...
Инсон инсонлиги — қалби ўтлиги:
Ўз ақли, ўз фаҳми, ўз сўзи билан...

Айлангин, болажон, сўзни сержаранг.
Мисли оҳанрабо этувчиларга.
Онанг кўниколмас «раҳмат» сўзин ҳам
Қоғозига қараб айтувчиларга.

Кўзларингда турсин ҳайрат сурати,
Сўзларингдан топай меҳр тотини.

Биласанки, онанг ёмон кўради
Узлигин йўқотган манқурт зотини.

Ўғлим, юрагингда тиниқ осмонинг,
Тиниқ осмонингда жуфт кўзинг бўлсин.
Парвоз этмакликка борки имконинг,
Қўшиқ куйламоққа ўз сўзинг бўлсин.

□

Билмадим, узун кун «чоп-чоп»иданми,
Нимжон вужудимнинг интиқоми ё,
Оқшом ундашлари — хитобиданми,
Ҳайрат-ҳаяжоннинг тинди қони ё —
Мен ухлаб қолибман....

Балки элитгандир қўшиқчи қизнинг
«Бахтлиман!.. Бахтлиман!..» — деган овози,
Е уйқуга мойил этдими кўзни
Оҳанг тилидаги таъзим-тавозе —
Мен ухлаб қолибман....

Менга керак эди исёнкор кўкнинг
Қора тунга отган юлдуз-ўқлари.
Менга керак эди сой-югурикнинг
Сукутдан норизо ҳайқириқлари...
Мен ухлаб қолибман....

Кўзим ўз нафратин тўкмоқчи эди
Риё, хиёнатни яширгич тунга.
Сен — макр, алдоқлар ҳомийси, дердим,
Сен — умр ўғриси, — деярдим унга...
Мен ухлаб қолибман....

Дўстлар, билмай қолдим: қай бир муҳаббат
Қай бир хиёнатдан қон-қон бўлганин,
Дўстсурат, ёвсийрат фирибгар ғафлат
Менга, мендайларга хоқон бўлганин...
Мен ухлаб қолибман...

Уйқу-ўлим, ўтди неча соатлар —
Мен учун ҳеч қайтмас умрим парчаси.
Улар — ошкор бўлмай қолган нафратлар,
Айтилмаган севгим — улар барчаси.

Бас, етар ғафлатга эгмаклик бўйин,
Кўрлик, нодонликка бермаклик изн.
Шафақлар уфқда бошларкан ўйин,
Шошиб уйғотаман ўғлим ва қизим...

□

Биласан: ёринг гул, малоҳат,
Унингсиз толеинг толемас.
Билмассан: улкан қай тароват
Улкан қай нуқсдан холимас.

Биласан: ёрингдан озорлар
Ва сендан бардошлар даркордир.
Билмассан: озорлик бўлса гар,
Муҳаббат бекордир, бекордир.

Йўқолар мендаги чидам-дош
Сендаги кўр севги, тўзимдан.
Фурсати келиб сен тўкар ёш
Оқмоққа шайланар кўзимдан...

Фожиа

«Хайвонот оламида»
телекўрсатувидан таъсирланиб...

Номинг билмасам-да, жажжи қушгинам,
Сени ҳимматингдан қолдим ёқтириб.
Инингда ўзгача тухум турса ҳам,
Ташлаб юбормадинг сен улоқтириб.

Билмасдингки, уни қолдирган какку,
Билмасдингки, какку шунчалар айёр:
Ўз кучи, ўз кўкси бўла туриб, у
Заҳматдан безору роҳатга тайёр.

Сен, наслинг қатори, ўзимники деб,
Какку боласига кўрсатдинг меҳр.
Чунки яшар эдинг ҳаёт ғамин еб,
Фақат эзгуликни ўйлардинг, ахир.

Тухумдан барвақтроқ чиқди каккуча
Ва дилбандларингни ташлади суриб.
Ризқу-рўз дардида сен уча-уча,
Кўрмадинг: кимдан ва нечун бу фириб.

Какку оғзин очар. Сен ҳам парвона,
Емиш тутқизасан. Муҳаббатинг чин.
Қушгинам, у сенга буткул бегона.
Сенинг ўз зурёдинг ерда чилпарчин.

Мунис она қушим, бу қандай ғўрлик?
Наҳот қулоғингга етмаса наърам?
...Сенда эса, афсус, ўша сўқирлик,
Афсус, ўша-ўша саховат, карам.

Экрандан кўз олиб, атроф ёқларга,
Юрак, кўрганларинг дарди билан боқ.
Замин кўксидаги мазлум халқларга
Бу ҳам бир ишора, бу ҳам бир сабоқ.

Очилмоққа

иштиёқманд ғунчаларга

Сиз ғунчасиз, қизларжон, ифорларга бой ғунча,
Ифорин уфурмоққа — очилмоққа шай ғунча.
Гоҳ тоқатлар бўлар тоқ, фурсат-мавриди етиб,
Сизга тегиш ел қўли гулбаргингиз ёйғунча.

Интиқликдан не фойда — шамол эсмай туради,
Дилингизда беовоз инқилоблар юради.

Турёнингиз қулф. Сиз —
Гар сукутда турибсиз —
Очилган қўшни гулга суқларингиз киради.

Ўзи шундай, ҳар доим эртамизга чопамиз,
Кемтик каби туюлиб айнаи ушбу дафъамиз.
Гўё эртада турар бизлар учун бутун бахт,
Лекин кутгани ундан ё топмай, ё топамиз.

Бари бир, ғунча қизлар, сиз орзуси ширинсиз,
Қувноқ созда кўрасиз эртангизнинг шеърин сиз —
Майлига, эртангизда хоҳ сизни бахт сийласин,
Хоҳ гулбарглар тақдирин шамолларга беринг сиз.

Ҳа, орзиқса арзийди севги сирли тураркан,
Очилмоқ базми — қувноқ, куйли, шеърли тураркан.
Орзиқса арзийди, ҳа, эртангиз келинликнинг
Оқ, ҳарир либосида нурли-нурли тураркан.

Айтинг-айтинг, оқ либос кейинча доғ бўлмасин,
Бугунги ширин умид эрта алдоғ бўлмасин.
Эрталар сизни доим чорлай берсин ўзига,
Чорлаш, энтиқишларда сира адоғ бўлмасин,
Сиз ғунчасиз, қизларжон...

□

Ортдаги йилларим:

булутлар —

Қуёшни тўсгувчи,
Руҳимни эзгувчи —
Бемехр, нодўст, дер эдилар.
Ҳозирги йилларим: булутлар —
Ҳам сукут, ҳам исён,
Ҳам сийлов, ҳам армон,
Ҳам меҳр, ҳам қаҳр, дейдилар.

Ортдаги йилларим

Осмонни

Қуёшга тўйинган,
Эътиқод қўйилган
Орзу, дер, парвоз, дер эдилар.

Ҳозирги йилларим

Осмонни

Ҳам йўқлик, ҳам борлик,
Ҳам кенглик, ҳам торлик,
Ҳам офтоб, ҳам сароб, дейдилар.

Булутлар қалбини англаган бўлсам,
Осмонни таниган бўлсам тугалроқ,
Ташаккурим сизга, ортдаги йиллар!
Ҳозирги йилларим, сизларга эса,
Менда нима борки арзигулик, шан:

Таъзимми,

ҳайратми,

шеърми

ё ғурур,

Бўсами,

оромми,

беором умр,

Қўшқўллаб, шодланиб тутгим келади...

Табиат ҳусндан қисган аёллар
 Пардоз-андозлардан юпанч излашар.
 Сиқиқ хоналарда ўсган хаёллар
 Чексиз кенгликларни суйиб «сиз»лашар.

Табиат ҳусндан қисган аёлнинг
 Тилида энг гўзал хониши ҳам бор.
 Сиқиқ хоналарда ўсган хаёлнинг
 Кенгликларга монанд ёниши ҳам бор.

Сўзингиз тингладим, серлутф сўзингиз...
 Сўзларга ишондим. Мен сизни суйдим...
 Ўзингиз англадим... Билгач ўзингиз,
 Қалбим эшикларин беркитиб кўйдим.

Атрофга боқаман хотиржамгина,
 Дуч келмас виждоннинг таъқибкор кўзи.
 Йўқотмадим чоғи, билсам, ҳеч нима.
 Йўқотгулик недир бормиди ўзи?!

Фидель, сиздан шеър қарздорман

[«Куба берган сатрлар» номли туркумдан]

Фидель, сиздан шеър қарздорман —
 Нотиқлигингиз учун.
 Лекин фақат шунинг учунгина эмас.
 Мен кўрганман не-не сўзамолларни.
 Дейликки, берарлар гўзалликдан дарс,
 Ҳайратларга солиб, маҳлиё қилиб...
 Лекин ўзлари-чи, кўздан панада
 Гўзаллик номусин ўғирлайдилар,
 Гўзаллик бетига чаплайдилар лой,
 Бебаҳо қадрини этарлар тийин.
 Осон, чоғи, тилни ваъзга чоғламоқ...
 Лекин ўзни имон,

гўзаллик,

поклик

Хизматига чоғлаш экан кўп қийин.

Фидель, сиздан шеър қарздорман —
 Халқим, дейишларингиз учун.
 Лекин фақат шунинг учунгина эмас.
 Зероки, Садат ҳам, халқим, деганди.
 Рейган ҳам, халқим, демоқда.
 Дейишда ҳам дейиш бор, Фидель.
 Халқим, дейишса-ю, таржимаи ҳол
 Тўлаборса фақат ўзни ўйлаш билан,
 Газеталар чиқса,
 Мажлислар бўлса,

Ёлғон-яшиқларни элга сўйлаш билан
Эфир тўлқинлари кунин кеч қилса
Энсани қотириб, бошни оғритиб...
Ундай президентнинг аҳволига вой!

Сиз эса луқмаи ҳалолингизнинг —
Тер тўкиб топган у маошингизнинг
Қатта улушини ими-жимида
Халқнинг ҳамёнига солар экансиз,
Биллаларда эмас,
Деҳқон чайласида,

ишчи кулбасида,
солдат ёнида

Одмигина тунаб қолар экансиз,
Халқ ҳам меҳр тутар меҳрлар учун.
Сизнинг кимлигингиз газетадан эмас,
Ўзингиздан билиб,

Ўзингиздан таниб,
Ўзингиздан топиб,

Мамнун одамлар
Уйин эшигига ёзиб қўйибди
Тенқурин, сафдошин чорлаган каби:
«Менинг уйим, Фидель, сенинг ҳам уйинг!»

Дедилар, бадавлат бир хонадоннинг
Фарзанди экансиз, каму кўсти йўқ.
Лекин кўргандингиз: она Куба оч!
Она Куба — юпун, қарам, хизматкор...
Мен шоҳиди бўлдим: мунис онанинг
Халоскори бўлиб, мадори бўлиб,
Қайтариб қўйибсиз гўзал ёшига...
Шундай бўлсин, зеро, эл ўғли бўлса!

Фидель, сиздан шеър қарздорман...

Малика Мирзаева

Кўнглинг ойнасига зарра гард кўнса,
Мен уни ювайин кўзда ёш билан.
Умринг кўчасини сакларман тоза,
Унда ундирмасдан бирорта тикан.

Кўнглинг ойнасини яшнатай ҳар дам,
Ғубор, андуҳларинг ўзимга олиб.
Кет, десанг кетаман, фақат шунда ҳам
Кўнглинг ойнасида изларим қолиб.

Кўкка кўчиб чиқди юлдузлар бу кеч,
Юлдузлар гурунги хира, нимтатир.
Ой ўрнин босарми бу юлдузлар ҳеч,
Ойнинг йўлларига борлиқ мунтазир.

Мана бу давра ҳам бир сенга интиқ,
Сўзлар қовушмайди, хаёллар сочқин.
Кела қол даврага ойдаи ярашиқ,
Дилларнинг кулфини дил билан очгин.

Фаргона.

Маъсума Аҳмедова

Кутилмаганда онасидан ташвишли хат келиб қолди. Қизиқ, яқиндагина, бундан ўн-ўн беш кун аввал онаси ёзган хатни олган ва шу заҳоти одатдаги дуойи саломга қўшиб беш-ўн сўм жўнатганди. Онаси ўша хатида, ҳар галгидай, қишлоқдаги сўнги янгиликлардан уни воқиф этган, яъни: тарғил сигирнинг бу йил ҳам қисир қолганлигидан зорланган, мушукларини ёввойи мушуклар кечқурун бўғиб ўлдириб кетганидан ҳафа бўлган, қўшиниси шундоқ «жўжабирдай жон» Шариф тракторчининг суюгоёқ хотинга илашиб, шайтон йўлига кирганлигидан, тўрт болани тирик етим қилиб ташлаб кетганлигидан ҳикоя қилганди. Шариф тракторчи ўша хотинни Болтавой тарозибонниқида тўйда кўрганини, зора унга «худо инсоф бериб қолишини, шу қаторда, яъни ўғли Саъдуллага ҳам худодан саёқлик хунарини ташлашини ҳар куни илтижо қилиб сўрашини» ҳам ёзганди. Ана шу мазмундаги хатни олганига ҳеч қанча вақт бўлмаган эди. Саъдулла (маҳаллада уни Саъди кўнимсиз дейишарди) хатни ўқиб бўлгач, мийиғида кулганича тортмасига ташлаб қўйганди. Мактабни тугатиб, пича ишлар-ишлемас, уни армияга чақириб қолишди. Армия хизмати жон-жонига сингиб кетди: ўз хоҳиши билан яна муддатни чўзмоқчи бўлиб уйга хат ёзди. Шунда онасидан: «Келмасанг дадангга қўшилиб менинг ҳам арвоҳим тепангда чирқирасин», деган хат олиб қолди.

Саъдулла ноилож, уйга йўл олди. Кеч куз эди. Далалардан ҳосил йиғиштириб олинган, шу туйфайли бўлса керак, негадир кўзига атроф совуқ, ҳувиллаб қолгандай кўринди.

Келди-кетдидан сўнг тоғаси уни сўроққа тутди: «Хўш, жиян, энди нима қилмоқчисан?» Жавоб кутмасдан яна ўзи гап бошлади: «Энди, жиян, отангнинг чироғини ёқмасанг бўлмайди. Бир уй солгин, кейин бошингни иккита қилиб қўяйлики». «И-я, дарров-а!»— деди у ажабланиб. «Даррови борми, жиян, удумимиз шу-да». У онасининг сўнги мактуби муаллифи ким эканини дарҳол фаҳмлади. Уй солиш, уйлениш, бола-чақали бўлиш, яна уй солиш, яна тўй қилиш— буларнинг, тўғриси, атрофи далалар билан ўралган тинчгина қишлоқда ўтиришнинг унга ҳеч қизиги йўқ эди. У катта-катта шаҳарларни, олаговурга тўлган кўчаларни пинҳона яхши кўрар, назарида, шу шаҳарларнинг йўллари оламнинг гўзал жойларига элтарди. Ҳали у оламни кўрибдими? Наҳотки, умри шу нақ уфққа туташгандай чегарасиз далалар-у, ўртасида худди оролга ўшаб гуж жойлашган ўттиз-қирқ уйли кичкина қишлоқда ўтса? Уни кўм-кўк ўрмонлар, зилол денгизлар, катта, гўзал шаҳарлар ўзига чорлар эди. Эҳ! Эсласанг, юрагинг орқанга тортиб кетади. «Йўқ, тоға, бу ишлар менг кетмайди!» «Вой, ўзини билмаган тентак!— қизийшди тоғаси.— Ота-бобонг қилган ишни қил! Уй сол, бола-чақа қил, роҳатини кўр...» Шу сўхбатдан сўнг тоғанинг жияндан кўнгли қолди.

«Ўғлинг одамми гапини сариқ чақага олмайдиган бетаъсир, бағритош бўлибди!— деб аччиқ-аччиқ гапириб сингисини узиб олди тоға.— Ҳозир гап қулоғига кирмайди. Майли, саёқлик хунарини ҳам қилиб кўрсин, эгаси сийламаган итдай кўчаларда юрсин-чи. Ҳамонки, онани билмайдиган ўғил бўптимиз, бундан бир иш чиқ-

майди! Бунақаларнинг боши тошга текканда эси кирмаса, бошқа вақт кирмайди!» Тоға шундай дея ҳассасини дўқиллатиб ҳовлидан чиқиб кетди-қолди.

У тоғаси ўйлаганчалик жуда ноинсоф эмас. Фақатгина дунёни кўрмоқчи эди, холос. Қулоғига олис-олислардан поездлар гудоғи эшитилганда юраги ҳаприқиб кетарди. Ариқ ёқасига чўккалаганча хаёлга ботган ўғли қошига онаси келиб шундай деди: «Майли, болам, қайда бўлсанг ҳам омон бўл. Ҳамон саёҳатини кўнглингга туккан экансан, на чора. Дунёда армондан ёмон нарса йўқ. Боравер. Фақатгина ўлигим бировлар қўлида қолмаса бўлгани». Онасининг шу сўзларидан кейин қайта қанот чиқаргандай бўлди. Онасини унутмайди. Қандай қилиб унутсини? У фақатгина олам кезмоқчи, шаҳарларда ҳам яшаб кўрмоқчи, холос. Хат ёзиб туради, керак бўлса пул жўнатади. Меҳнат отпускасини ҳам шу ерда, онасининг ёнида ўтказди. Балки бир кунмас-бир кун қишлоққа ҳам қайтиб қолар... У чамадонга нарсаларини жойлади-да, жўнаб кетди. Мана, ҳақиқатан ҳам вақти-вақти билан уч-тўрт оғиз салом хат ҳамда онасига пул-мул юборишни қанда қилгани йўқ.

Бола онасидан ҳам хат олди. Мактуб дона-дона, ҳуснихатда битилганди. (Онаси хатни биронта хўшни болага айттириб ёздирган бўлса, ажаб эмас).

«Ўшбу мактубим ул катта шаҳарда соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юрган ўғлим Саъдуллажонга етиб маълум бўлсинким, менким уни дуойи салом билан ҳамиша ёд этаман»,— деб бошларди мактуб. Онаси бу гал қишлоқ янгиликларини унутган шекилли, тўғридан-тўғри мақсадга ўтибди: «Тунов кун телевизорда бир кино кўрсатишди. Балким сен ҳам кўргандирсан!»— деб сўрабди. (Онаси ҳеч қачон кино кўришини ёзмасди. Қизиқ!)— Ҳозир оти эсимдан чиқибди. Уша кинодаги йигит бор-ку, ҳа, уша бола номидан холаси ўзига-ўзи хат ёзиб тураркан. Худо сақласин! Хўрлигим келиб тўйиб йиғладим»,—(Она йиғлаганини ўғлига биринчи марта ёзиши эди. Ахир, нега ҳам йиғласин, у вақтида хат ёзиб, ҳол-аҳвол сўраб турган бўлса).— Шу кунларда мазам бўлмай турибди, иложини қилиб бир келиб кетгин, деб ўтиниб сўрабди онаси.

Мактубни ўқиб тугатар-тугатмас, юраги гуп-гуп тепа кетди. Кўнглига хавотир тушди. У тушликни чала қолдирганча, шоша-пиша ўз ҳисобидан отпускага ариза ёзди-да, билет кассасига чопди. Неча марта ҳайрат билан тикилган баланд бинолар ёнидан бу сафар югуриб ўтди. Мана, паға-паға булутлар бир-бирининг устига мингашганча олиб кетяпти. Мана, таксида қишлоқ томон учаяпти. Ахир, уни онанинг қадрига етмайдиган бағритош фарзанд деб ким айтади? Йўқ, у онасини жуда яхши кўради. Фақат... Фақат кўнгли янги-янги жойларни тилади, холос.

Қишлоқда биринчи учратган кишиси сифдоши Назар кал бўлди. Машинадан бошини чиқариб Назар кални чақирди. Назар кал бошига дўппини қийиқ қўндирганча қўлида тугун, йўл четида турарди.

— Ҳе, Саъди! Сенмисан!— қичқирди унга жавобан Назар.

«Ҳозир сўрайман, айтади!» Йўқ, Назар кал алланарсалар деб унга шодон қичқирганча қўлини силкиб, такси тўхтатди-да, жўнаб кетди. Ана холос! Бирпасгина шошмай турса ўлармиди! Машинанинг тошбақа юриш қилишини қара-я...

— Ойи!— унинг ҳайқириғи бутун ҳовлини тўтди.

— Ту-ту!..— томорқа орқасидан товук-жўжаларнинг қақағлаган, чийиллаган овозлари эшитиларди. Бир оздан сўнг томорқа олдидан товукларни тирқиратиб қувганча келаётган онасининг кичкинагина жуссаси кўринди.

Она бир лаҳза эсанкираб турди-да, сўнг ўғли томон чопди. Хайрият, соғ экан! У шоша-пиша чўнтагини кавлади: хат қаерда эди-я! Ахир, онаси касалман деб хат ёзувди-ку!

Она ўглининг тўсатдан қилган ташрифидан ўзида йўқ шод, қулоғига гап кирмас, атрофидан гир айланар эди. Кечга бориб маълум бўлди: йўқ, онаси бундай хат ёзмаган экан.

— Қайси қўли қичиган ёзибди-я?!— деди қўшнисси Ойниса хола.

— Ўртоқларинг ҳазил қилгандир-да,— деди яна бири.

— Ким ёзган бўлса ҳам жуда савоб иш қилибди-да,— дея гапга яқун ясади онаси.— Ўзи шу кунларда сени жуда кўргим келиб юрувдим.

Эртасига савфари қаригандай бўлди. Қарғалар қағиллаб, чуғурлашиб дарактлар қорларини тўка бошлаган, қорлар эриб, кўпчиб турган далаларни айланди, таниш-билишлар билан кўришди, эсонлашди. Йўқ, ўртоқлари ҳам ҳазил қилмаган кўринади. Ҳаммасининг ташвиши ўзига етарли. Ҳазилга вақт борми, ҳали замон баҳор кирди-ю, ерга чигит қаёқдиган пайт келади. Кимнингдир хотини кўзи ёрийди, кимнингдир боласи оғриб қолади, яна кимдир уйланиш тараддуудида юради, хулласи, бундай ташвишлар кўпаяди. Ҳозирданоқ ҳамма ўз юмуши, ташвиши билан андармон. Шунанга пайтда бундай ҳазил қилиш бировга зарур келибдими. У ўртоқлари олдига ўзини жиндай гуноҳкор ҳис этди. Қишлоқ йигитларига унинг «дунё кўриш» ни ҳавас қилиб, бегона шаҳарда юргани ғалати туюлиши мумкин, албатта.

У офтобда қори эриб ётган қоп-қора шудгорга тикилганча келарди. Ҳаво очик, осмон мусаффо эди. Қаршисидан қўшнилари Абдували аканинг қизи Рисолат чиқиб қолди. Бир маҳаллар миттигина, кўримсиз қиз эди. Энди бўйи чўзилиб, тўлишиб, бошқача бўлиб кетибди.

— Ассалом алайкум,— қиз бир оз қизаринкираб ўзини четга олди.

— Э, Рисолат, катта қиз бўлиб қолдингми?— деб сўрашган бўлди у ҳам ўзича.

Қиз ўзиб бориб тўхтади-да, сўради:

— Яна кетасизми?

— Ҳа, энди, бормасек бўлмас,— у қўлларини ёзганча кулди.

— Бормасек бўлмайди деиғ...

У қизнинг ҳаракати, юз-кўзидagi ўзгаришларни пайқаб ажабланди.

— Хатни ким ёзганини билдингизми?— қизнинг лаби пир-пир учди.

Хатни ким ёзганининг унга нима даҳли бор?

— Ким билади...— деб қўя қолди Саъдулла.

Қиз бир нарсага қатъий аҳд қилгандай, унга тикилганча:

— Хатни мен ёздим,— деди.

Қиз бу сўзларни асабий, лекин мағрур туриб айтди. Бу сўзларда қилмишидан афсус ҳам, узор ҳам сезилмас, унинг туриши дадаси бозордан совға олиб келмаган қизалоқ ҳолатига ўхшарди. Қиз бўйнига олиб айтган сўзларида чексиз алам бор эди. У нега бундай қилганлигини сўраб улгурмади. Қиз бирдан шартта ўгирилди-ю, тез-тез юрганча ундан узоқлашди. Зотан, қиз ёнида турган тақдирда ҳам ундан қандай қилиб сўрай оларди? У қизнинг гапидан гангиб, турган жойида анчагача туриб қолди.

Кушлар шохдан-шоҳга, дарахтдан-дарахтга сакраб, қорларни тўқар, қуёш юксак кўндан ҳамма жумбоқларга жавоб топишга имкон бергандай шошилмай, бамайлихотир нур сочарди.

Шоира Юсупова

Тузатиёт

КҮН

У шаҳар четида яшайди. Уйдан ишхонасигача қирқ минутчалик йўл. Ана шу қирқ минут давомида у тузуккина ҳордиқ чиқаради. Баъзан шу вақт ичида у кўпгина масалаларни ўйлаб, миясида пишириб, ҳал қилиб ҳам олар эди.

Буни шофёр ҳам сезганидан «ГАЗ-24» машинасини шошилмай ҳайдаб борар, унинг хаёл суришига халал бермас, то ўзи гапирмагунича гап қотмасди. Лекин у бугун аста сўради:

— Тобингиз келишмаяптими, опа? Тезроқ ҳайдай қолайми?

— Йўқ. Шошилма...

Ҳозир уйда болалари туғилган куни шарафига бирор тансиқ овқат пишириб, стол тузатишаётгандир. У ҳар йили айни шу кун ўзини хушчақчақ кўрсатишга уринади. Бу ясамалик унинг учун қанчалик қимматга тушишини улар қабдан билишсин! Уни бугун кечгача илиқ гаплар айтиб табриклашди.

У табрикларни кулиб қабул этди. Гоҳо ҳазил билан жавоб қайтарди. Чеҳрасидан мамнуният, шодлик ёғдуси аримасди. Кун шундай ўтди. Ниҳоят, иш куни тугаб, райком биноси олдида турган машинага ўтирганида, котиба қиз унга ҳада этилган гулларни, совғаларни машинанинг бўш ўриндигига қўйиб, хайрлашиб, зиналардан югуриб чиқиб кетгандагина ўзини енгил ҳис этди.

Йигирма йилдан бери у туғилган кунда мана шундай эзилади. Йигирма йилдан бери унинг туғилган куни ана шундай дилгирлик билан ўтади. У шу куни доим бир одамни кутади. Эҳтимол, ўша одам уни унутиб ҳам юборгандир. Лекин, қанақасига, қандай қилиб? Йўқ, йўқ, бу жуда ғайритабиий ҳол-ку?!
Қизиқ, ё эркаклар бошқача бўлишармикин? Уларнинг туйғулари ўткинчи беқарормикан? Унинг назарида, гоҳо эркакларда умуман хотира деган нарса йўққа ўхшаб туюлади.

Илнинг бошқа кунлари расмана: иш, юмуш билан ўтаверади. Фақат шу кун... табриклар, эътибор уни қувонтириш ўрнига жиндай ўкситади, ўтган гапларни эсга солади. Баъзи гапларни эслаб кўнгли яйрайди, баъзилари юрагини тимдалаб ўтгандек бўлади.

Негадир, биринчи синфга боргани, муаллим, доскадаги ўша илк «Ол, Лола, ол...» деган ёзув кўз ўнгига келди. «Мана шу сўзларни ким чиройли ёзиб келса, «беш» баҳо олади»,— деди муаллим.

Бироқ бу сўзлар унинг қўлоғига кирмади. Доскадаги ҳарфлар, ҳарфлар қовушиб сўзлар пайдо қилгани, сўзлардан эса гап келиб чиққани, муаллимнинг доскага биринчи ёзган сўзи ўзининг исми экани ҳайрон қолдирган эди. Дадаси: «Қизим доим гулдек очилиб юрсин», деб исмини Лола қўйган экан-да.

Уй вазифасини ёзиб боргани учун муаллим чиндан ҳам «беш» баҳо қўйди. Лола ўзини қўйгани жой топа олмади. Уйга кела солиб, дафтарини акасига, ойисига кўрсатди. Кечкурун эса севинчи ичига сиғмай, дадасидан суюнчи олди.

— Дада, «беш» олдим!

— Бундан дадаси жуда ҳам севиниб кетди.

— Узинг ақлли қизсан-да,— деди унинг юзларидан ўпиб,— менинг ақлли қизимсан.

Сўнг дадаси бир оз туриб яна қўшиб қўйди:

— Агар, доим шунақа «беш» олсанг, ўнинчи синфни аъло баҳо билан битирсанг, сени Москвага ўқишга юбораман.

Бу гап қизчанинг мурғак кўнглига катта орзу солди.

Лолани «дадасининг қизи» дейишарди. Уйдагилар ҳам, кўни-кўшнилари ҳам Лола ҳақида гапиришганда бу сўзни қўшиб айтишарди. Бунинг боиси бор эди, албатта. Лола ҳали икки ёшга тўлмасданоқ укаси туғилган эди. Ойиси чақалоқ билан овора бўлар, Лолага эса кўпроқ дадаси қарар, шунинг учун Лола дадасига жуда ўрганиб қолган эди. Дадаси ҳеч қачон кўчадан қуруқ келмасди; чўнтагида Лолага аталган қўртми, олмами, конфетми, ишқилиб, бирон нима бўлар эди. Шундай ҳолларда ойиси куларди:

— Бай-бай, ой чиқса ҳам Лолага, кун чиқса ҳам Лолага экан-да.

— Бўлмасам-чи! Она қизим-да, бу менинг,— дерди дадаси.

Дадаси уни суюб ардоқлагани учун бўлса керак, амма-холалари, амаки-тоғалари ҳам Лолани яхши кўришарди. Айниқса, Лоланинг туғилган кунини дадаси алоҳида бир тайёргарлик билан ўтказар, турли ноз-неъмат харид қилар эди.

Аммаси эса бунақа кунлари ҳазиллашиб:

— Лоланинг бешик тўйиси бўляпти...— деб куларди.

У пайтларда туғилган кунини нишонлаш одати йўқ эди-да, лекин катта заводлардан бирида цех бошиғи бўлиб ишлайдиган дадаси қариндош-уруғлар ичида бу маросимни ўтказишни биринчи бўлиб бошлаб берган эди.

Шу кун дадаси ҳаммани: ака-укалари, опа-сингиллари, амакиваччаларини йиғар эди. Кейин ясатиғлик стол атрофида ўтиришар, еб-ичишар, қизғин суҳбат бошлашарди. Жуда гаштли ўтарди.

Лола ҳаммасини ҳали-ҳали эслайди. Шундай ўтиришнинг бирида Лоланинг катта аммаси:

— Ишқилиб, энг ёмон кунларимиз ҳам шундай ўтсин. Лолахон яхши қиз бўлиб ўссин. Унинг бахтига ота-онаси омон бўлсин,— деб юзига фотиҳа тортиди. Сўнг у бир ҳикоя айтиб берди:

— Бир одам бор экан, унинг чиройли хотини бор экан. Кунлардан бир кун хотини касал бўлиб қолибди. Уларнинг ёлғизгина бир эрка қизи бор экан. Хотини касал бўлганидан бошлаб, фақат шу қизининг ташвишини қилар экан: «Мендан кейин унинг ҳоли не кечади?»— деб йиғларкан. Шунда эри хафа бўлибди:— «Мен-чи?— дебди.— Менга ишонмайсанми?» «Ишонаман,— дебди хотини,— лекин сиз, албатта, менадан кейин уйланасиз. Ушанда ўгай онага қизимни хор қилдириб қўймаңг». «Аваллабор, ўзининг умринг узоқ бўлсин,— дебди эри.— Лекин бирор кор-ҳол ўз бергудек бўлса, мен қизимни бировга хор қилиб қўядиганлардан эмасман».

Шундан сўнг кўп ўтмай, хотин оламдан ўтибди. Эркак ўзга аёлга уйланишга мажбур бўлибди. Кунлар, ойлари ўтибди. Эркак энди бу аёлга бутунлай мафтун экан. Уни эркалаган онлари ҳатто: «Хотин нималигини энди билдим», дер экан.

Бир кун аёл қуриган қирларни йиғиб олаётиб киртахтага бўйи етмай қолибди. «Вой, бўйим етмаяпти»,— дебди эрига қараб нозланиб. Шунда эркак ўйлаб ўтирмай, ҳовлида юрган қизига буюрибди: «Бор, ойингга тўнка бўлиб тур! Устингга чиқиб кирини тахлаб олсин».

— Шунақа,— деб тугатди ҳикоясини аммаси. Муҳаббат— кўзни кўр қилади,

деганлари шумикан? Бўлмаса, унинг яккаю ягона севимли фарзанди эмасмиди у қиз? Гўё бу эртақдан сўнг биринчи бўлиб сукунатни бузган одам гуноҳга ботади-гандек, ҳамма сукут сақлади. Жимликни ойиси бузди.

— Олинглар, еб ўтирсангизлар-чи...

Кейинчалик Лола бу жимликни биринчи бўлиб ойиси бузганига кўп афсусланди. Сабаби, орадан икки йил ўтмай, бахтсиз тасодифни қарангки, шунга ўхшаш воқеалар уларнинг ҳам бошларига тушди.

Лоланинг нолийдиган жойи йўқ. Дадаси уни яхши тарбия қилди. Кийинтирди, едирди-ичирди. Ваъдасига биноан уни ўнинчи синфни битиргач, Москвага ўқишга юборди. У Москвада ўқиб юрган чоғлари тез-тез бориб хабар олиб турди. Сўнг, яхшилаб тўй қилиб, турмушга узатди. Уғил-қиз кўрди. Отаси невараларини ҳам доим суюб-эркалайди.

Лекин...

У ўн етти ёшга тўлган кун эди. Дугоналари, қариндош-уруғлари уни табриклагани келишди. Оз-оздан ичишди. Дадаси ҳам бир-икки қадаҳ кўтарган, ширакайф ўтирар эди. У бугун яйраб, қувнаб юрган қизига ҳам севиниб, ҳам маъюслик билан тикилар эди.

Бир маҳал у қизини чақирди:

— Лола!

— Ҳа, дадажон!

— Қани, бу ёққа кел, қизим,— у ўрнидан туриб Лоланинг кийимлари турадиган жавон томон юрди. Лола унинг ёнига келди.

— Нима, дада?

— Жавонни оч!

Лола жавонни очди. Дадаси унинг кийимларини у ёқ-бу ёққа суриб, ниманидир қидира бошлади. Сўнг, қидирган нарсасини топди. Бу — Лоланинг ойисидан қолган саккизтепкилик атлас кўйлак эди. Ойиси бу кўйлакни фақат жуда мазик жойларга боргандагина кияр, шунинг учун бу кўйлак кўп уринмаган эди. Дадаси кўйлакни қўлига олиб, аввал бир оз тикилиб турди, кейин уни Лолага туқазди.

— Ма, бир кий-чи...

Лола нима қилишини билмасди. Кияй деса, аясидан (у ўғай онасини ая деб атади) андиша қилар эди. Аяси яхши аёл эди. Лолани ўз қизидек яхши кўрар, эркалаб, ардоқлар эди. Лекин онасини кўп эслашларини унча хушламас эди. Киймай деса, дадаси айтганини қилдирмай қўядиганлардан эмас.

Лола нариги хонага кирди-да, кўйлакни кийди. Кўйлак унга сал кенгроқ эди. Лекин энди очилиб бораётган ҳуснини яна ҳам кўҳлик қилиб юборди. У аста, қовушмайроқ меҳмонлар ўтирган хонага чиқди.

Дадаси гўё туман орасида юргандек, кўзларини қисиб, унга тикилиб турарди. У Лола олдига етиб келгунича, шу алпозда турди. Сўнг унга худди гўдаклик чоғларидегидек, «кел, кел» деб қўлларини чўзди. Сўнг уни бағрига босди. Пешонасидан ўпди-ю, хўнграб йиғлаб юборди.

Шунда эшик бирдан тарақлаб очилиб-ёпилди. Аяси югуриб эшикка чиқиб кетган эди. Ҳамманинг дили сиёҳ бўлди. Дадасининг ҳуши учиб, кайфи зумда тарқаб кетди. Бир онгина кайф туфайли жонланган хотиралари яна уни тарқ этди. У хотинининг ортидан югуриб, ҳовлига чиқди.

Шундан кейин Лола Москвага ўқишга кетди. Туғилган кунини ўша ерда, турли юртлардан келган дўстлари даврасида ўтказадиган бўлди.

Кейин узатилди. Келин бўлганидан сўнг ҳам уникига туғилган кунини билан табриклагани акаси-укаси, дугоналари келишар, фақат дадаси ва аяси келишмасди. У аввалига бунга эътибор бермасликка ҳаракат қилди. Майли, машмаша кам, дилхиралик кам. Лекин бари бир чидай олмади.

Бугун эса қирққа кирди. Дадасининг келмаслигини ўйлаб, юраги эзилиб оқмоқда эди. Нега энди? Нима учун? Эки уни бутунлай унутиб юборишдими? Ким билади... Балким... Йўқ.

* * *

Машина ғийқ этиб тўхтади. Лола машина эшигини очиб тушди. Шофёр совғаларни, гулларни, уйга олиб киришга ёрдамлашди. Эшикни очган қизи Барно унинг бўйнига осилди:

— Ойижон, туғилган кунингиз билан табриклайман!..

Ичкари уйда ясаиб қўйилган стол очиқ эшикдан шундоқ кўриниб турар эди. Қизи уни уйга таклиф қилди.

— Дастурхон сизга мунтазир, ойижон.

— Раҳмат, қизим, раҳмат!..

Лекин Лола уйга кирмади. Уни табриклаш учун пешвоз келаётган ўғли ва эри Ботиржонга «ҳозир» дегандай ишора қилди. Телефон томон юрди. Номер терди.

— Алло!..— кекса одамнинг овози эшитилди.

— Алло, дада...

— ...

— Ҳа, мен... Ассалому алайкум, дада!

Дадаси бир зум жим қолди. Сўнг унинг овози Лолага негадир бўғиқ эшитилди. Туғилган кунини билан табриклади, чамаси, севиниб энтикди.

— Раҳмат, дадажон,— Лоланинг кўнгли бўшашиб кетди. Кўзларида ёш йилтиради, овози титради.— Бизникига келасизми, дада? Ҳа, машина бор, юбораман. Сизни бугун жуда ҳам кўргим келаяпти, дада.

Лола шофёр йигитга ўгирилиб: «Илтимос, дадамларни олиб келинг», демоқчи бўлди. Лекин ич-ичидан бўғиб келаётган аллақандай бир кучга чидай олмай, юзини қўллари билан яширди.

Эшик олдида турган шофёр йигит эса бу ҳолатдан ҳайрон эди. Доимо жиддий ва соҳибжамол, камгап, лекин чўрт кесадиған, кўпинча, салобати босиб турадиган секретарнинг йиғлаши унга эриш туюларди. Лекин Лоланинг ўзи бунини сезмасди. У анчадан бери биринчи марта кўз ёшларига эрк берди.

Шофёр йигит эса Лоланинг отаси турадиган томонга машинасини шамолдай елдириб борарди.

Шеърини

Хосият Бобомуродово

Ливанлик она мактуби

Жаллод, сенга бермам аллаларимни,
Куйлаганман уни гўдагим учун.
Йўқ, сенга бермайман болаларимни,
Ғазабинг кесмоққа етади кучим!

Менинг кўрар кўзим қирғин жанг аро,
Уни қийратмасин аччиқ қарғиш, ўк.
Инсонга ўлим, деб тортмас у наъра,
Мен уни урушга беролмайман, йўқ!

Ўзганинг ўглига ясамас у дор,
Ўзининг ўглига ясайди бешик.

Набирам илк қадам ташлаган баҳор
Айтгай у тақдирга шукрона-қўшиқ.

Жаллод! Алла айтса сенинг ҳам онанг,
Эзгу умидларин қўшиб куйлаган.
Менинг замондошим, бахтсиз дугонам,
Болам одам бўлар дея ўйлаган.

Барча оналарнинг шундайдир изми:
Улимга бермаймиз фарзандимизни!

Бекорга аразлама

Меҳрсиз ниҳоллар қуриган чўпдир,
Меҳрсиз оломон бир пода — тўпдир,
Дунёда асоссиз гиналар кўпдир,
Бекор аразлама мендан, Озода.

Иккимиз икки йўл бошлаб кетмасин,
Соғинч кўзимизни ёшлаб кетмасин,

Қуёшим кўкини ташлаб кетмасин,
Бекор аразлама мендан, Озода.

Биласан, нурафшон сўзлар топарман,
Юракдан юракка излар топарман,
Эрта ўзим сени излаб топарман,
Бекор аразлама мендан, Озода.

Кошки...

Кошки, Отелло ўз Дездемонасин
Суйгандай, суйгандай ёна ва ёна,

Ўзимнинг шеъримга бўлолсам жаллод,
Ўзимнинг шеъримга бўлолсам она...

«Оқ теракми, кўк терак?
Биздан сизга ким керак?»
Сўрарди у ёқдан рақибларимиз,
Энг нимжон болани тилар эдик биз.

Дердик: узолмайин жуфт қўлимизни,
Бизнинг даврамизда қолиб кетсин у.
«Рақиб»лар тиласа қай биримизни,
Ўйлардик: бир «ўлжа» олиб қайтсин у...

«Оқ теракми, кўк терак?
Биздан сизга ким керак?»
Кўчадан келаркан шўх янгроқ товуш,
Бугун болаликка яна учар ҳуш.

Кошкийд, шамолдай кемангда елиб,
Кучинг етса, мени олиб кетсанг сен;
Ололмасанг агар даврамдан юлиб,
Ёнимда бир умр қолиб кетсанг сен...

Самарқанд.

Дейдиларки...

Дейдиларки, сўзласам ҳар гал
Ҳаяжондан титрармиш лабим.
Шеър ёзсам ё ўқисам ғазал,
Тортилармиш тордай асабим.

Бундай шодман ва сен ҳам қувон,
Эй, ҳаётим мангу ҳамроҳи.

Мен сингари оташларда ён,
Майли ҳатто куйдирсанг гоҳи.

Фақат, сен кўрк бир кун дафъатан
Тошдай ҳиссиз қотса юрагим.
У кун ҳаёт, ёшлик ва ҳатто...
Бўлмай қолар сенинг керагинг.

Оппоқ отда...

[«Ўтган кунлар» фильмини кўриб]

Оппоқ отда шамолдаин
Елиб борар сулув қиз.
Лаҳза сайин ҳиллолдаин
Тўлиб борар сулув қиз.

Ортга боқар қулиб-қулиб,
Гулдай яшнар жамоли.

Келаётир ортдан қувиб
Севиқли ёр — иқболи.

Қўша ойдек очиб чирой
Кетарлар бирга-бирга.
Билишмаски, икки ойни
Сигдирмаслар бир ерга.

Тўрақўрган.

Эркатош Шукурова

Сенинг севгинг

Уттизга кирганда келган севги бу,
Муқаддас туйғуга тўлган севги бу.
Сайқалланиб, қўшиқ бўлиб куйланган,
Йилма-йил улғаймиш улкан севги бу.

Чин ошиқ кимлигин дилга англаган,
Қалбни, кеч бўлса-да, алангалатган,
Гоҳ соғинч, гоҳ ўкинч, гоҳо ҳайратдан
Ким қулиб, кимлардир куйган севги бу.

Каттақўрган.

Машраб Бобоев

ЕР ТОМИРИ

Мунозарада:

Совхоз директори **Бегимқул**, обком секретари **Орипов**, райком секретари **Абдуллаев**, райишроком раиси **Маллаев**, журналист, сўнг бош агроном **Нусратилла**, шаҳарлик жувон **Зебо**, бригадир **Оқбой**, механизатор **Урол**, агроном **Қаршимбой**, ишчилар комитети раиси **Утан**, қишлоқ совети раиси **Хуриева**, бригадир **Сайфулла**, **Тўқсонбой ота** ва бошқа ишчилар, механизаторлар иштирок этадилар.

МУҚАДДИМА

ЯЪНИ

ХОТИМАНИНГ БОШИ

Чарм қопланган эшик олдида Бегимқул турибди.

Бегимқул [залга]. Ассалом алайкум, азизлар! Хуш келибсизлар! Бугунги мунозарада қатнашаётганларингиз учун миннатдорман. Менинг томонимни олишларингизга умидворман. Мунозара, албатта, Пахта ҳақида, Ер ҳақида бўлади. Ахир, сиз билан бизнинг, бутун ўзбек халқининг муқаддас бойлиги нима? Пахта! Сиз билан бизнинг қорнимизни тўқ, устимизни бут, қаддимизни тоғ қилиб турган нарса нима? Мана шу, битмас-туганмас хазинага қон, сахий Ер! Ҳаётимни Ер билан Пахтасиз тасаввур қилолмайман.

Оддий бир агроном эдим. Совхоз директори бўлиш етти ухлаб тушимга ҳам қирмаган. Келинлар, яхшиси, бу ёғини айтиб ўтирмай. Узларинг кўринглар.

Шундай қилиб, ҳозир менинг тақдирим ҳал қилиниши керак бўлган бюро мажлиси бошланади! **[Эшикни очиб, ичкарига кириб кетади.]**

Райкомнинг биринчи секретари Абдуллаевнинг кабинетети. Бюро аъзолари тўпланган. Бегимқул четроққа, алоҳида қўйилган стулда ўтирибди.

Абдуллаев. Уртоқлар! Бюромизнинг бугунги йиғилишида, асосан, райони-мизда пахта йиғим-терими қандай бораётганини кўриб чиқамиз. Райкомнинг хўжаликлардаги вакилларининг ахборотларини тинглаймиз. Биринчи сўз «Деҳқонобод» совхозидagi вакилимиз, район ижроия комитетининг раиси ўртоқ Маллаевга берилди. Марҳамат, Гафур Маллаевич!

Маллаев [ўрнидан туради. Томоқ қириб олади. Бирпасдан кейин]. Раҳим Аҳмедович, ўртоқлар! Райкомнинг бюро аъзоси сифатида, «Деҳқонобод» совхозидagi аҳвол, совхоз директори Жабборовнинг хулқ-атворини алоҳида масала сифатида кўриб чиқишни таклиф қилардим...

Абдуллаев. Гапираверинг-чи, лозим бўлса алоҳида масала қилиб ҳам кўра-верамиз.

Маллаев. Уртоқлар! Коммунист, «Деҳқонобод» совхозининг директори Жаб-боровнинг хулқ-атворини алоҳида масала қилиб кўриб чиқайлик деганим бежиз эмас. Менимча, бу — жуда муҳим гап. Хулқ-атвори, деган гап жуда кўп нарсани ўз ичига олади, ўртоқлар! Жабборовнинг коммунист номига мутлақо ноъмуносиб бўлган фаолияти, хўжалик раҳбарлигига ноқобиллиги, партияга қарши сиёсат юргизиши...

Бегимқул [ўрнидан сапчиб туради]. Нима?!

Маллаев. Ҳа! Партияга қарши сиёсат юргизиши, маиший ахлоқсизлиги...

Бегимқул [яна сакраб туради]. Оғзингизга қараб гапиринг!

Маллаев [жеркиб]. Бюро ишига халақит берманг! Уртоқлар, ҳаммангизга маълумки, пахта теримига тушганимизга, мана, ўн кун бўлди. Айрим хўжаликлар планини йиғирма процентга етказиб қўйди. Лекин Жабборов директорлик қилаётган совхоз ҳали теримга тушгани йўқ. Одамлар тўй-тўйлашиб юришибди. Бу киши [ижирганиб, Бегимқулга ишора қилади] эса, бутун районни оёғидан тортиб турганига қарамай, бемалол кураш тушиб юрибди. Терим ҳаёлига ҳам келмайди. Жабборовнинг ўзини туттиши, иш услуби ҳақида райкомга, шахсан сизга, Раҳим Аҳмедович, айтган эдим. Лекин сизлар унчалик аҳамият бермадинглар. Унинг танобини тортиб қўйма-динглар. Натижада: бу киши жуда талтайиб кетди. Райком вакилининг гапини бир тийинга олмай, яъни район партия комитетига оёқ қўйиб, ҳалиям теримни бошла-майман, деб бақрайиб туришини қандай тушуниш керак? Давлат биздан пахта талаб қилади. Бу киши эса атайлаб, онгли равишда давлат планини барбод қилмоқчи! [Бегимқулга]. Партияга қарши сиёсат юргизиш дейилмайдими буни! [Бюро аъзолари-га қараб.] Йил бошида Акмал Умарович бу кишига жуда катта ишонч билдириб, совхоз директорлигига тавсия этган эди. Лекин бу киши [кўрсаткич бармоғини кўта-риб,] область партия комитетининг юксак ишончини оқламадигина эмас, ана шу ишончини суиистеъмол қилди: бу ишондан ўзининг шахсий, гайрикоммунистик мақ-садларида фойдаланди...

Бегимқул [изтироб ичида бош чайқаб]. Ана холос!

Маллаев шиддат билан гапида давом этади. Шу билан бирга чироқ аста-секин сўнади.

Танишув

Чоққина дала шийпони олдидаги майдон, бўлажак хирмон ўрни. Уртада бир-иккита тўнка, гўла. Чекнада бак. Майдон уфқгача чўзилган пахгазор билан туташ. Пахта оппоқ очилиб ётибди. Пайкал четида тўртта терим машинаси турибди. Иккита ёнма-ён гўлада Бегимқул билан Оқбой ўтиришибди. Уларнинг соч-соқоллари ўсган. Иккаласи ҳам асабий. Жуда қаттиқ тортишишгани кўриниб турибди. Уларнинг рўпарасидаги тўнанада Урол ўтирибди. Орқароқда яна учта тракторчи — текин томошабин. Улар бир нафасга чўнкан сукунат яна портлашини кутишгаётгандай. Ҳаммаси можаро билан шу қадар бандки, сал нарироқда, пайкал четида, уйилиб қўйилган гўзапояларга ёнбошлаганча, анчадан бери буларни кузатаётган Ориповни сезишмайди.

Оқбой [соғига бир шапалоқ уриб, ўрнидан туриб кетади]. Падарига лаънат бригадирлигининг ҳам! Бири келиб ундай дейди, бири келиб бундай! Нима қили-шингниям билмайсан! [Асабийлашиб, у ёқдан-бу ёққа юради. Бирдан Бегимқулнинг тепасига келиб.] Эртага график бажарилмаганига сен эмас, мен жавобгар бўламан!

Бегимқул. Мунча кўрқмасангиз жавобгарликдан! Ҳали чумчуқ пир этса шир этиб кетадиган юрак билан бригадир бўлиб юрибсизми?!

Оқбой. Ана шу-да! Сендан фақат гап олади-да киши. Шунинг учун ҳам ўн йилдан бери бўлимдан нарига кўтарилолмайсан. Сендан ёшроқлар ҳам...

Бегимқул [шахт билан ўрнидан туриб]. Ишингиз бўлмасин мен билан. Ўзингизни билинг!

Оқбой [кескин]. Бўпти ўзимни билсам! Совхозда сендан бошқа ҳам раҳбар бор... каттароқлари. Ушларнинг айтганини қиламан. Бор, менга халақит берма! Менинг кимлигимни биласанми? Қўш орденли бригадирман. Бор, обрўйинг борида кет, бўлмаса қаматиб юбораман!

Бегимқул. Қаматиб юбораман?

Оқбой. Ҳа! Сиёсатни биласанми ўзинг, нодон? Беш йил институтда ўқибсан-ку, каллани ишлатишни ўрганмапсан. [Тракторчилар кулишади].

Бегимқул. Туф-е! Одам эмас экансиз!

Оқбой. Нима дединг?! [Бегимқулга ташланмоқчи бўлганда Урол йўлини тўсиб, қайтаради.] Қани, яна бир қайтар!

Бегимқул. Ушлама, Урол, қўйвор. [Оқбойга.] Ҳа, одам эмас экансиз дедим!

Яна айтаман: хайвон экансиз! [Оқбой Уролни итариб ташлаб, Бегимқулга ташланмоқчи бўлади, лекин Урол уни қўйиб юбормайди.] Хайвон бўлмасангиз, ўзингизнинг ишингизга сохта сиёсий тус бериб ўтирармидингиз! Эй, хомкалла, сиз кимсиз ўзи? Деҳқонмисиз? Мана бу пахтани ким ўстирди? Ким етиштирди шунча ҳосилни? Ким? Нега энди уни нобуд қилмаслик керак деганда, гапни сиёсатга бурасиз?! Гап сиёсатга кетадиган бўлса, билиб қўйинг, мен сизни қаматаман!

Оқбой. А? Мени-я?

Бегимқул. Ҳа! Сизни! Пахтани нобуд қилганингиз учун! Бу иш адолатдан бўлади.

Оқбой. Қўлингдан келмайди! Кимга гапинг ўтарди сенинг?!

Бегимқул. Гапимни ўтказишни сиздан бошлайман. Кейин бошқаларга ҳам ўтказаман! [Тракторчиларга.] Йигитлар, боринглар. Бугун, эртага мазза қилиб дам олинглар. Уйнанглар. Ароқ ичинглар. Шаҳарга бориб келинглар. Индинга эрталаб...

1-тракторчи. Икки кунлик иш ҳақини сиз берасизми?

Урол. Ароқ пулини-чи?

Бегимқул [фигони чиқиб, 1-тракторчига]. Ҳей, нодон! Қалланг ишлайдими ўзи? Сен ишлаган кунингга қараб пул оласанми ёки неча тонна терганингга қарабми? А?

1-тракторчи. Бари бир бир кунда уч кунда терганчалик териб бўлмайди.

Бегимқул [пешонасига шапатилаб]. Хў, нодон! Тўрталанг неча гектар ернинг пахтасини терасанлар? Беш юз гектарнингми? Гектаридан йигирма центнердан бўлганда ҳам, ҳаммаси бўлиб минг тонна терасанлар. Ана энди, қара: пахта меъёрига етиб очилгандан кейин теримга тушсанг, ҳаммасини териб оласан. Бугун тушсанг, ҳали меъёрига етиб очилмаган кўсақлар эзилади, пахтаси нобуд бўлади. Шунча ердан камида юз тонна пахта йўқолади. Юз тонна пахтанинг пули қанча бўлади?

1-тракторчи. Мен қаёқдан билай! Бухгалтермидим!

Бегимқул. Йўқ, ўзинг юз тонна пахта терсанг қанча ҳақ оласан, деб сўра-япман.

1-тракторчи. Беш юз сўм.

Бегимқул. Ана, кўрдингми? Ҳам кўп ишлайсанлар, ҳам тўрталангнинг оранг-да беш юз сўм йўқ бўлиб турибди. Бу ҳалиям шунчаки, хомаки гап. Бу ерлардан камида ўттиз центнердан чиқади. Машина теримида чиқадиганини айтаяпман. Ҳамма пахтани биринчи сортга топшириб, планни қотириб қўйганингдан кейин қанча оласан? Ҳар сўмингга камида бир сўмдан кўшиб оласан! [Яна пешонасига уради.] Оддий арифметика-ку бу! Шуниям билмайсан-а! Ун йил нимани ўқигансан ўзи мактабда!

Урол. Биз, ахир, беш йил институтда ўқимаганмиз-да!

Бегимқул. Институтда арифметика ўргатилмайди, нодон! Келишдикми? Боринглар! [Тракторчилар Оқбойга қараб қолишади.] Нега бу кишига қарайсизлар? Бу ерда кимнинг амали катта ўзи?

Урол [келиб, Бегимқулнинг белидан олади]. Сизнинг амалингиз катта. Сиз бўлим агрономсиз. Лекин биз, амалимиз бўлмаса ҳам сизни йиқитиб қўямиз-да.

Бегимқул. Қўй, Урол, ҳозир курашадиган вақт эмас. Жаҳлим чиқиб турибди ўзи.

Урол. Қўймаймиз-да. Сизнинг жаҳлингиз бизга чикора! Кейин, ўзингиз айтдингиз-ку, уйнанглар деб.

Курашга тушишади. Узоқ олишишади. Урол Бегимқулни йиқитади.

Бегимқул [ўрнидан туриб]. Қани, кел, қайтадан олишамиз. Лекин бу гал принципиал олишув бўлади.

Урол. Йўқ, энди курашмайман. Бари бир йиқиласиз.

Бегимқул. Йиқиладиган бўлсам нега курашмайман дейсан? Кўрдингми?

Урол. Мен-а? Ҳа-ҳа-ҳа! Бўпти! Лекин ўртага бир нарса тикамиз.

Бегимқул. Бўпти. Оғзингга сиққанини айт.

Урол. Ҳо-о! Жа-а баланд кетдингиз-ку!

Бегимқул. Чунки йиқитишга ишончим комил.

Урол. Кўрамиз! [Уйланиб.] Сиз йиқитсангиз, сиз айтгандай иш тутаимиз. Мен йиқитсам, теримга ҳозир тушамиз. Кўнасимизми?

Бегимқул. Бўпти! Лекин бу шартингни Оқбой акангаям маъқуллашиб ол. Кейин фиди-биди қилиб юрмасин.

Оқбой. Аввал йиқитгин-чи, кўрайлик.

Бегимқул. Қўйилган шартга розимисиз, йўқми?

Урол. Кўрқманг, Оқбой ака, хўп деяверинг!

Оқбой. Бўпти, розиман.

Бегимқул. Қани, бошладик! Лекин энди эҳтиёт бўл!

Узоқ курашишади. Урол Бегимқулдан бақувватроқ. У Бегимқулни осонгина кўтариб ураман, деб ўйлагани билан Бегимқул чайирлик қилиб, унинг ҳаракатларини зое кетказаверади. Ниҳоят, Урол чарчайди. Бегимқул уни азот кўтаради-да, шартга ёнбошга олиб бориб тушади. Оқбой инграб юборади.

Тракторчилар:

Бундай бўлади деб ўйламагандим!

Шарманда бўлдинг, Урол!

Э, баракалла!

Бегимқул [ўрнидан туради. Уролнинг қўлидан тортиб тўрғазади]. Қалайсан энди?

Урол. Қойилман. Марра сизники!

Бегимқул. Албатта-да! **[Оқбойга.]** Хўш, Оқбой ака?

Оқбой. Ҳечам ўйламагандим.

Бегимқул. Кўп нарсаларни охиригача ўйламайсиз.

Оқбой. Бўлди энди, кўп талтаяверма!

Бегимқул. Талтаяман! Зўр бўлганингизда сиз ҳам талтаярдингиз!

Урол. Қанчалар курашганмиз. Осонгина йиқитардим-а!

Бегимқул. Сен бир нарсани ҳисобга олмадинг, ука.

Урол. Нимани?

Бегимқул. Шартингни.

Урол. Шартимни?

Бегимқул. Ҳа. Шартинг оғир эди. Принципиал шарт эди. Ким йиқитса, шунинг гапи ўтади, дединг. Менинг гапим ҳақ эди. Ҳақ енгди. Энди сизларга гап йўқ. Айтганимни сўзсиз бажарасизлар. Боринглар **[Оқбойга.]** Боринг, сиз ҳам бошқа ишларингизни қилинг. Баҳс тамом.

Оқбой. Энди, ука, ўзинг биласан... Кечқурун нима деб жавоб бераман?

Бегимқул **[асабийлашиб]**. Яна бошидан бошланди! Эракмисиз ўзи? Мунча қўрқасиз?! Нотўғри иш қилмаётган бўлсангиз! Яна мең кўксимни қалқон қилиб, сизни ҳимоя қилсам!

Оқбой. Тўғри-ю...

Бегимқул. Пахта кимники? Сизники! Меники! Ҳаммамизники! Уни биз экдикми? Парвариш қилдикми? Биз терамизми? Планни биз бажарамизми? Нега энди сиз кимлардандир қўрққанингиз қўрққан!

Оқбой. Кечқурун, биласан-ку, график сўрайди...

Бегимқул. Қўйинг ўша графикни! Нега сиз қиладиган ишга бошқалар график тузиб беради? Узимиз тузишимиз керак графикни! Аҳволимиз, шароитимизга қараб! Узимиз! Билдингизми, ўзимиз! Сиз билан мен!

Оқбой. Бўпти. Ҳамма жавобгарлик сенинг бўйинида...

Бегимқул. Ана! Жавобгарликдан бунча қўрқмаса бу одам! Билиб қўйинг, янаги йил бригадир бўлмайсиз! Ҳамма жойга, керак бўлса Москвагача бораман-да, сизни бригадирликдан олдириб ташлайман! **[Тракторчиларга.]** Эшитдингларми? Пахта-тани йиғиб-териб олишимиз билан Оқбой акаларингиз бригадирликдан бўшайди. Мен бўшаттираман!

Оқбой. Ҳой, сал пастроқ туш! Мен-ку, бу амалга ёпишиб олганим йўқ, лекин бўшатиш қўлингдан келармикан? Ҳали ўзинг учиб кетмасайдинг.

Бегимқул. Узим учиб кетсам кетарман. Қўрқадиган жойим йўқ. Лекин сизни бўшаттираман. Гапимни ўтказадиган одам топанман! Ишонмайсиз-а? Мана ҳозир, Уролни йиқитишимга ҳам ишонмаган эдингиз. Йиқитдимми? Йиқитдим! Сизни ҳам йиқитаман. Мен бир ишга қасд қилдимми, қўймайман, амин бўлаверинг. Узим бўшасам, келиб ўрнингизга бригадир бўламан. Деҳқончилик қилишни бир кўрсатиб қўяй сизга!

Оқбой. Ҳа, энди, ўқигансан...

Бегимқул. Гап ўқишдами? Ота-боболаримиз қайси институтни битирибди? Гап ерни яхши кўришда, уни ҳис қилишда, билдингизми? Одамда юрак бўлиши керак. Юраги бор одамни олиб келиб, майли, у бир умр қишлоқни кўрмаган бўлсин, мана бу тупроқ ҳосилдорми, ҳосилдор эмасми, мана бу экинга касал тушганми, чанқаганми, йўқми, деб сўранг — тўғри жавоб беради. Юраги бор одам ҳис қилади. Юрак бўлмаса, ўнта дипломи бор одам ҳам кўру қарлигича қолаверади! Билдингизми?

Урол. Лектор бўп кетинг-э, Бегимқул ака!

Бегимқул. Жонинг ачиса сен ҳам лектор бўлиб кетасан. Йўқ, сизлар қанақа номардсизлар ўзи? Нега ўзларинг қўйган шартни бажармайсизлар? Бўлди энди, боринглар!

Оқбой. Боринглар, болалар, майли, дам олиб келинглар. **[Бегимқулга.]** Лекин — Бегимқул, ҳеч қаёққа кетмайсан. Шу ерда бўласан. Бўлмаса ҳали мингтаси келади, қани бўл деб.

Бегимқул. Бўпти, қўрқманг, нима бўлса ҳам икки-уч кун сизни кўриқлайман. Ҳеч кимни яқин йўлатмайман. Керак бўлса, ит бўлиб қопаман.

Урол. Ҳеч кимни-я?

Бегимқул. Ҳеч кимни. Афлотунини ҳам!

Орипов ўрнидан туради. Кийимига илашган хас-хашанни қоқиб, уларга яқинлашади. У оёғига брезент этик, эгнига кулранг китель кийган. Кепкаси кўлида. Оппоң сочлари бақувват қоматига унча мос тушмаса ҳам ўзига ярашади.

Орипов. Ҳорманглар!

Ҳамма ҳангу манг бўлиб қолади. Орқароқда турган уч тракторчи шийпоннинг орқасига уриб кетади. Урол ўтирган гўладан сақраб туради. Оқбой жойида серрайиб қолади. Бегимқул ҳам чўчиб кетган. Лекин Оқбой билан Уролга тез қараб олади-да, ўзини бардам тутишга ҳаракат қилиб, Ориповга яқинлашади. Лекин хижолат тортаётгани кўриниб туради.

Бегимқул. Ассалом алайкум... Келинг-келинг! **[Орипов билан кўришади.]**

Оқбой. Ассалом алайкум...

Урол. Салом...

Орипов **[улар билан кўришиб]**. Хўш, қалайсизлар? Бунча чўчимасанглар? Мен шунча кўрқинчли одамманми?

Бегимқул. Йўғ-е...

Орипов. Ҳалиги учала йигит қани? [Булар учала тракторчининг қочиб қолишганини энди сезишади.] Йўқ, ўртоқлар, бу ишларингиз менга ёқмади.

Бегимқул. Қайси...

Орипов. Қўрқишларингиз-да... Нима, жиноятчимисизлар? Ҳалол... меҳнаткаш... мана шундай ҳосилни етиштириб қўйган бўлсаларингиз, нимадан қўрқасизлар? Қадни фоз тутиб, бошни баланд кўтариб юриш ўрнига...

Оқбой. Энди...

Бегимқул. Тўғриси...

Орипов. Тўғриси, айрим раҳбарлар юракларингизни олиб қўйганга ўхшайди, а? Бор, бор, яшириб нима қиламиз, шундай раҳбарлар бор. Анавиларни қаранглар-а, қочиб кетишганини... Келинлар, аввало бир нарсани келишиб олайлик. Шу кун, шу соатдан бошлаб ҳеч кимдан қўрқмасликка сўз берасизлар. Гуноҳкор одам қўрқади, жиноятчи қўрқади. Сизлар пахтакорсизлар. Касбларингиз жуда улуғ. Фахрланиб юришларингиз керак бу касб билан! Унча-мунча одамнинг қўлидан келмайди бу иш. Тўғри, хато қилсаларингиз, план оқсаса, аяб ўтирмаймиз. Уришамиз, сўкамиз. Лекин ҳамма нарса ўз ўрнида бўлиши керак. Гап шу! Обком секретарининг буйруғи. Буйруқни ҳаммага етказинглар. Бугундан бошлаб барча қўрқиш, писиш, бекинишлар тугатилсин. Ҳеч ким ҳеч кимдан қўрқмаслиги керак. Айниқса, пахтакор одам! Келинлар, энди танишайлик. Мен Ориповман.

Оқбой. } Биламиз...
Урол. }

Бегимқул. Мен Бегимқулман. Жабборов. Бўлим агрономман. Бу кйши Оқбой ака. Ҳошимов. Бригадир. Бу йигит Урол. Саломов. Тракторчи.

Орипов. Яхши.

Бегимқул [энди анча дадил]. Кечирасиз, можаро қилиб турувдик. Келганингизни сезмай қолибмиз. Машина овози эшитилмади.

Орипов. Машина ҳў: у ёқда — каналнинг бўйида қолди. Далаларни кўриб юрибман. Ҳамма гапларингизни эшитдим.

Бегимқул. А?!

Оқбой Бегимқулга: «Ҳолинг шумиди?» дегандай қараб қўяди.

Орипов. Ҳа, ҳамма гапларингизни эшитдим. Гапларингизда жон бор. [Оқбойга.] Ерга ана шундай муносабатда бўлиши керак одам. Агар муносабатингизни ўзгартирман, яхшилайман десангиз, мен [Бегимқулни кўрсатиб.] бу кишидан илтимос қиламан, бўшаттирмасин. Агар, йўқ, бўлганим шу десангиз, бу кишининг сўзини қувватлашга тўғри келади.

Оқбой. Йў, энди...

Бегимқул [бирдан дадиллашиб]. Ўзгартиролмайдим, Акмал Умарович.

Орипов. Сиз бунга шунчалик аминмисиз?

Бегимқул. Ҳа. Чунки, меҳрни укол билан юбориб бўлмайди одамнинг вужудига. Одамда у азалдан бўлиши керак. Тўғилганидан. Бу кишида...

Орипов [Оқбойга]. Нима дейсиз бу кишининг гапларига?

Оқбой. Нима ҳам дердим... Бир нарса десам, бригадирликка ёпишиб олган деб ўйларсиз...

Орипов [Бегимқулга]. Балки [Оқбойни кўрсатиб.] бу кишида ерга меҳр-ку бордир-а, лекин боя ўзингиз айтганингиздай, чумчуқ пир этса юраги шир этганидан...

Бегимқул. Лекин меҳр кучли бўлса, юраги шир этмайди.

Орипов. Гапингиз тўғри [Оқбойга.] Бегимқулнинг гапларини эшитдингизми? Меҳр кучли бўлса, дейди. Энди меҳрингизнинг кучини кўрсатасиз. Коммунистмисиз?

Оқбой. Ҳа.

Орипов. Кўрдингизми! Коммунист ўз ишини, ўз ҳақиқатини доим ҳимоя қила билиши керак. Майли. Энди бу масалани ўзларингиз коммунистчасига ҳал қиласизлар. [Бегимқулга.] Сиздан илтимос, агар [Оқбойни кўрсатиб.] бу киши меҳр кучини исбот қилсалар, бояги гапингизни қайтиб олинг. Хўп?

Бегимқул [хижолатда]. Хўп.

Орипов. Ҳосилларингиз яхши.

Бегимқул. Бояги гапимизга қандай қарайсиз, Акмал Умарович? Икки-уч кун кутсак яхши бўлар дейман-да...

Орипов. Мендан кўра сизлар яхши биласизлар. Икки кун бўлса икки кун, бўлмаса уч кун. Ишқилиб, яхши бўладиган томонини кўзлаш керак. Энди юқоридан график белгилаш тажрибасидан воз кечиш керакка ўхшайди. Ҳа, айтгандай, яна бир гап. Мана, бирингиз агроном, бирингиз бригадир, бирингиз механизатор, юришларингизни қаранглар! Соқоллар ўсган... Бу нима деган гап!

Бегимқул. Энди...

Орипов. Энди-пендиси йўқ. Қишлоқнинг кўзга кўринган кишиларисизлар. Одамлар сизлардан ўрناق олишади. Ҳамма нарсада. Жумладан, юриш-туришда ҳам. Бу нима деган гап?! Соқол олишга қанча вақт кетади?! Нима учун ишни механизация зиммасига юклаяпмиз? Одамлар қийналмасин, одамга ўхшаб яшасин, деб! Наҳотки шу оддий гапни билмасаларингиз! Гап шу! Бугундан бошлаб яхши кийиниб, ораста бўлиб юринглар. Бошқаларга ҳам етказинглар бу гапни. Обкомнинг топшириғи, денглар! Энди, бир дала айланайлик. [Бегимқулга.] Сиз мени ерларингизнинг хусусияти билан таништиринг!

Оқбой [кета бошлаганда Бегимқулнинг қўлидан тортиб, секин]. Қўрқмас экансан-а!

Бегимқул. Қўрққаним йўқ, салобати босди-да...

Оқ йўл

Обком, Кабинет. Бурчақдаги диванда Орипов билан Бегимқул гаплашиб ўтирибди. Бегимқул ҳозиргина келган.

Орипов. Нима учун қақиртирганимни биласизми?

Бегимқул. Йўқ.

Орипов. Қақиртирганимни эшитиб, ажабландингизми?

Бегимқул. Ростини айтсам, ажабландим.

Орипов. Нега?

Бегимқул. Мен бир кичкина одам бўлсам... Нима гаплари бор экан, деб...

Орипов. Қўрқдингизми?

Бегимқул. Ростини айтсам, ҳа, бир оз қўрқдим ҳам.

Орипов. Нега бунақа қўрқоқ бўлиб кетгансизлар, ҳайронман. Ҳамма нарсдан қўрқаверасизлар. Ё ҳақиқатан ҳам киши билмас ишларингиз борми дейман-да, а? Бегимқул. Йўғ-е... Шахсан меники... йўқ. Йўқ, сиз мени ўзини яхши қилиб кўрсатмоқчи бўляпти, деб ўйламанг. Мен тўғри одамман. Ўзимни яхши кўрсатишга ҳам уринмайман.

Орипов. Нега? Шунча одамлар ҳам бор.

Бегимқул. Бор, биламан. Лекин мен унақа эмасман. Ўзимни гап билан яхши кўрсатсам-у, эртага ёмонлигим ошкор бўлиб қолса... Унда нима қиламан? Кечирасиз, кўп гапириб юбордим, шекилли...

Орипов. Йўқ, гапираверинг.

Бегимқул. Қўрқоқ бўлиб қолганимизнинг сабаби... Бу гапнинг илдизи анча чуқур. Эсимда, биз бола эканлигимизда бригадирлар ҳовлига от ўйнатиб келиб, оналаримизни қамчи билан уриб, ишга олиб кетишарди. Ҳозир шароит ўзгарди, лекин ўша усулнинг таъсиридан қутулолмаяпмиз, чамамда.

Орипов. Тўғри. Афсуски, ана шундай даврлар ҳам бўлган. Ҳар қандай нарсанинг, айниқса, ёмон нарсанинг киши онгига шундай сингиб кетишини кўрдингизми?! Лекин ростини айтсам, ўша зўравонлик усулининг айрим элементлари, бошқа кўринишда бўлса ҳам, ҳамон сақланиб қолган. Ҳалиям айрим раҳбарлар орасида қўрқитиш, дўқ уриш билан иш юритадиганлари бор. Мен бунга амин бўлдим.

Бегимқул. Ҳа...

Орипов. Менга қаранг, Бегимқул, сиз ҳеч... бирон-бир каттароқ... масалан, колхозга раис бўлсам, деб хаёл қилганмисиз?

Бегимқул. Менми? Йўғ-э...

Орипов. Мен сизни сўроқ қилаётганим йўқ. Шунчаки гаплашиб ўтирайлик, деб қақиртирганман. Юрагингизда бор нарсани очик айтаверинг.

Бегимқул. Аслида ким ҳам хаёл қилмайди, дейсиз. Менда ҳам шундай пайтлар бўлган. Лекин мен... феълимни яхши биламан. Шунинг учун...

Орипов. Нега ундай деяпсиз?

Бегимқул. Биринчидан, мен бетга чопарроқман. Шунинг учун раҳбарларга унча ёқавермайман. Кўтарилиш учун кимгадир ёқши керак-ку, шундай эмасми? Иккинчидан, раҳбар бўлиш учун талаб қилинадиган нарсалар бор...

Орипов. Масалан нима?

Бегимқул. Раҳбарлик қилиш қобилияти...

Орипов. Нималар киради бу қобилиятга?

Бегимқул. Акмал Умарович...

Орипов. Йўқ-йўқ, жиддий сўраяпман. Мен, масалан, раҳбар учун энг кераклиси — ташкилотчилик қобилияти деб биламан. Ташкилотчилик қобилияти сизда бор. Мана, неча йиллардан бери бир бўлимда агрономсиз. Хўш, сизга нима етишмайди? Бегимқул (бир оз ўйлаб). Шафқатсизлик.

Орипов. Шафқатсизлик?

Бегимқул. Ҳа. Назаримда, раҳбар одам шафқатсиз бўлиши керак. Бўлмаса иш олиб боролмайди. Менда...

Орипов. Нега?

Бегимқул. Асл сабабларини айтиб беролмайман. Лекин тажрибам...

Орипов. Сиз шуну шарт деб ўйлайсизми?

Бегимқул. Билмадим... Лекин мен учратган раҳбарларда бор бу нарса...

Орипов. Менда ҳамми?

Бегимқул. Сиздами? Мен сизни учинчи марта кўришим, Акмал Умарович. Бир марта узоқдан, икки марта... Кечирасиз.

Орипов (жилмайиб). Мен сизнинг ўзингизда кўрганман.

Бегимқул (ҳайрон). Менда-я?! Қачон?

Орипов. Хў, шийпонда. Сиз ўшанда бригадирни ҳақорат қилдингиз, теримга тушмайсизлар деб механизаторларга зўрлик ишлатдингиз, биттасини курашиб йиқитдингиз ҳам.

Бегимқул. Нима... курашда йиқитиш ҳам...

Орипов. Йўқ, ҳазиллашяпман. Лекин фикрингиз нотўғри. Шафқатсиз одам ҳеч қачон раҳбар бўлолмайди. Бўлмаслиги керак. Бу бизнинг гоямизга, эътиқодимизга ёт нарса. Лекин талабчанлик бошқа гап.

Бегимқул. Тўғри.

Орипов. Бу хато тушунчани миянгиздан бутунлай чиқариб ташланг, ука. Сизга ҳам ака сифатида маслаҳатим, ҳам раҳбар сифатида буйруғим. Эҳтимол, сиз

шундай раҳбарларни кўргандирсиз. Уларга қарши курашишимиз керак. Шафқатсизларча! Шафқатсиз раҳбарларга қарши шафқатсизларча курашишимиз керак, билдингизми? Нечта фарзандингиз бор?

Бегимқул. Бешта.

Орипов. Уҳ-ҳў. Майли, омон бўлишсин. Оилада фарзандларига қандай бошчилик қилса, хўжаликдаги одамларга ҳам шундай бошчилик қилиши керак раҳбар одам. Раҳбарнинг қўл остидаги одамлар унинг оила аъзолари. Тўғри, ҳар доим ҳам эркалатишлар, суйишлар бўлавермайди. Гоҳида болангизни урасиз-сўкасиз. Лекин нима қилсангиз ҳам ҳар бир ҳаракатингизнинг замирида меҳр ётади.

Бегимқул. Ҳа-а... Акмал Умарович, кечирасиз-у... менга... биронта... иш бермоқчисиз, шекилли?

Орипов. Толдингиз. Сизга янада масъулиятлироқ вазифа бермоқчимиз. Энди ўзингиз айта қолинг. Ким бўлдингиз бор?

Бегимқул. Менми? Менми... Мен... Акмал Умарович, жаҳлингиз чиқмаса...

Орипов. Гапиринг.

Бегимқул. Менга... битта бригадани берсангиз...

Орипов [қаҳ-қаҳ отиб, ўриндан туриб кетади]. Бригада?

Бегимқул. Менга амал керак эмас, Акмал Умарович. Менга ер керак. Мен ерни яхши кўраман. Мана, ҳозир агрономман. У ёққа чопаман, бу ёққа чопаман... Битта бригада бўлса, ётиб ишлар эдим... Биз томонларда ҳосилдорлик паст, Акмал Умарович. Ер яхши-ю, ҳосилдорлик паст. Йигирма беш центнер нима деган гап! Мен элликка етказардим бригада берсангиз. Кейин олтмишга ҳам олиб чиқар эдим... Рост гап...

Орипов [жиддий]. Нега бўлимни олиб чиқмаяпсиз эллик, олтмишга? Нега бўлимнинг ҳосилдорлик буйича областдан, ҳатто республикадан орқада?

Бегимқул. Энди, Акмал Умарович, бу ёғи фақат менгагина боғлиқ эмас-да.

Орипов. Йўқ, сизга ҳам боғлиқ. Ўзингизни масъулиятдан олиб қочманг. Сиз агрономсиз. Ҳосил учун сиз жавоб берасиз.

Бегимқул. Тўғри-ю, Акмал Умарович, лекин совхоз бошлиқлари гапимга қулоқ солишмайди. Тавсияларимни қабул қилишмайди.

Орипов. Курашмайсизми, коммунистсиз-ку?

Бегимқул. Курашдим ҳам. Лекин кучим етмади.

Орипов. Демак, ёмон курашгансиз! Коммунист ҳақиқат учун курашдими, у албатта энгиб чиқиши керак!

Бегимқул. Энди қайтадан тушаман курашга.

Орипов. Бундан буён курашиш учун сизга кенгроқ майдон бермоқчимиз.

Бегимқул. Бўлимдан ҳамми?

Орипов. Ҳа. Совхозда курашасиз энди. Директор бўлиб.

Бегимқул [ўриндан туриб кетади]. Мен-а?... Йўғ-э, Акмал Умарович, мен...

Орипов. Ёш болалик қилманг, Бегимқул. Мен сизни директорликка тавсия этмоқчиман. Ўзингизнинг совхозингизга. Ер таниш. Одамлар таниш.

Бегимқул. Директор-чи?

Орипов. Директорингизни оламиз. Бошқа райондан экан. Ўзининг районига боради. Илгари мактаб директори экан. Колхозга раис бўлибди. Урганиб чиқдим. Колхозда ҳам бирор прогресс қилмаган экан, у ердан сизларнинг совхозларингизга директор қилиб юборилибди. Беш йил директор бўлибди-ю, ҳеч нарса қилмабди-я! Ҳосилдорлик ҳалиям йигирма бешда ётибди.

Бегимқул. Бу орада пода боқиладиган қанча-қанча ер ҳам кириб кетди.

Орипов. Кўп жойда шу масала ҳам бор экан. Колхозчида мол бўлмаса бўлмайди. Кадрлар масаласи ҳам жиддий бўлиб турибди. Ҳамма жойга одамни топиб қўйсак ишимиз яхши кетади. Ҳар бир хўжаликка шу районлик, шу хўжаликдан чиққан одамни қўйишни тажриба қиляпмиз. Тўғри, коммунист қаерда бўлмасин, вазифасини ҳалол бажариши керак. Лекин ҳар бир коммунист ўзининг жойига раҳбар бўлса, менимча, бунинг самараси кўпроқ бўлади. Шундай эмасми?

Бегимқул. Тўғри.

Орипов. Тўғри бўлса, мана, сиздан бошладик. Уйлайманки, юзимизни ерга қаратмайсиз. Тўғримми?

Бегимқул [оғир]. Ҳаракат қиламан. [Бир оз ўйлаб, иккиланиб тургач.] Об-ласть партия комитетининг бу ишончи мен учун катта шараф, Акмал Умарович. Лекин... малол келмаса, баъзи бир маслаҳатли мулоҳазаларим бор.

Орипов. Марҳамат.

Бегимқул. Энди... мулоҳаза шуки, совхоз катта хўжалик... довдиратиб қўйса керак. Зарур пайтларда келсам, маслаҳат бериб турсангиз...

Орипов. Марҳамат. Бажонидил.

Бегимқул. Иккинчидан... Одам минг яхши бўлгани билан у битта шахс-да, Акмал Умарович. Унинг ҳам заиф томонлари бўлади. Масалан, бировларни ҳазм қилолмайди.

Орипов. Гапнингизга тушундим. Кадрлар масаласига келяпсиз.

Бегимқул. Ҳа.

Орипов. Биринчи ҳал қиладиган масалангиз шу бўлади. Ҳал қилинг. Ихтиёр ўзингизда. Керак бўлса, биз билан, райком билан маслаҳатлашинг. Лекин айтиб қўй, бу масалага зинҳор шахсий муносабат аралашмаслиги керак.

Бегимқул. Албатта. Бу ёғдан хотиржам бўлаверинг, Акмал Умарович.

Орипов. Мен сизга ишонаман.

Бегимқул. Яна бир гап, Акмал Умарович. Буниси ғалатиноқ туюлар балки. Хўжалик бошлиқлари у ёки бу талабни бажармаса, кўпинча ишдан олиб ташланади.

мен... модомики директор бўлар эканман, узоқроқ... ишласам дейман. Узингиз биласиз, совхоз кўп тармоқли, катта хўжалик. Бир-икки йилда бир нарса қилиш қийин. Совхознинг ери, ҳосилдорлиги, умуман хўжалиги билан бирга бутун шакли-шамойилини ҳам назарда тутяпман-да... Мени ўз ҳолимга қўйишса, бўлар-бўлмасга ишимга аралашаверишмаса... камида... ўн-ўн беш йил олдинни нишонга олиб ишласам, дейман-да...

Орипов. Уҳ-хў! Ишни бошламасдан туриб шартларингиз кўпайиб кетди-ку. Лекин гапларингиз яхши. Келажакни кўзламай ишлаш — кўзни юмиб юришдек бир гап. Майли, сиз совхознинг келажақдаги мукамал ҳолатини кўзлаб иш олиб борар экансиз, обком бу ташаббусни қўллаб-қувватлайди.

Бегимқул. Кейинча совхоздаги майда-чуйда қишлоқлар марказлаштирилади, Акмал Умарович. Лекин унгача ҳар бир қишлоқ учун тўрт-беш гектар пода боқиладиган жой ажратиб бериш керак бўлади. Узингизга маълум, бизнинг совхозда очиладиган ер қолмаган. Қишлоқлардаги пода боқиладиган жойлар бузилган-у, оборотга кирмаган. Бир-икки центнер ҳосил ўша жойлар ҳисобига ошган. Ишнинг кўзини билиб, ҳалол ишласак, оборотда бор майдоннинг ўзидаги ҳосилдорликни ўн-ўн беш центнерга кўтарсак бўлади. Лекин бирданига эмас, албатта.

Орипов. Яхши. Ишни бошланг. Кўрамиз...

Бегимқул. Айрим ҳолларда... асосан бу йил... тасодиф бўлиб, план тўлмай қолса...

Орипов. Йўқ! Плани бажармаслик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас! Бояги ҳамма гапларингизга розимиз, лекин планга тил теккиза кўрманг! Плани бажармасдан туриб қандай ўзгаришлар қилмоқчисиз?! План бажарилмаса, маблағ бўлмайди. План бажарилмаса одамлар камбағаллашиб қолади. Турмуш савиясини қандай кўтарасиз?! Ундан кейин, азизим, битта сиз раҳбар бўладиган совхоз планига боғлиқ нарсаларни ҳам кўра билиш керак. Ҳар бир совхоз, колхоз, бригаданинг плани асосида бутун мамлакатнинг улкан плани тузилган. Сиз плани бир процент бажармасангиз, бутун мамлакат плани ҳам бажарилмайди, шунини билиб қўйинг. Мамлакат қудратли бир машина бўлса, совхозингиз унинг битта мурвати. Шу мурват яхши ишламади, дейлик. Оқибатда нима юз беришини тасаввур қиласизми? Авария юзи беради, авария!

Бегимқул [ҳайратда]. Ҳа... Мен бунчаликлигини билмас эканман. Раҳмат сизга, Акмал Умарович, кўзимни очиб қўйдингиз.

Орипов. Мен сизни ўзимча чақириб суҳбатлашдим. Ҳали ҳеч кимнинг хаба-ри йўқ. Боя айтдим-ку, тавсия қилмоқчиман, деб. Энди тавсия қиламан. Тошкентга, Совхозлар министрлигига борасиз. Табиатингиздаги бир оз инжиқлик, бўшангликдан халос бўлинг. Қатъиятли бўлинг. Бу сизга партиявий топширик. Тасдиқлансизки керак. Бу ёғи ўзингизга боғлиқ. Оқ йўл, сизга, оғайни!

Бегимқул. Раҳмат, Акмал Умарович, Хайр бўлмаса.

Орипов. Хайр. Муваффақият тилайман. [Хайрлашишади. Бегимқул чиқиб кета бошлайди. Ҳаяжони яққол сезилиб туради.] Тўхтанг. Бери келинг. [Эшик олдида бориб қолган Бегимқул Ориповнинг олдига қайтиб келади]. Қани, айб иш қилиб қўйган болага ўхшаб эмас, каттақон пахтакор совхоз директорига ўхшаб юринг-чи! [Бегимқул ҳижолатда нима қилишини билмай туриб қолади.] Қани, бошни кўтаринг. Қадни тик тутинг. Ана. Ана энди эгилмасдан қўлни беринг. Бошингизни сал эгсангиз майли, қаддингизни эгманг. Ана шундай [Кўлини сиқади]. Энди ана шу ҳолда чиқиб кетинг. Хайр. Муваффақият тилайман!

Бегимқул. Раҳмат. Хайр. [Қаддини гоз тутиб чиқиб кетади].

Орипов. [Унинг орқасидан қараб қолади. Анчадан кейин, маънос жилмайиб]. Гўдак!

Иш

Чорраҳанинг бурчаги. Ҳаят. Чекада бири узун, иккинчиси чорбурчак бионинг чети кўришиб турибди. Февраль ойининг охирлари. Ер уйғониб қолган. Бинолар кўришиб турган томондан Бегимқул, Қаршибой, Утан, Ҳуриева, Сайфулла чиқиб келишади.

Бегимқул. Гап шу, Утан ака. Бутун ишни тубдан яхшилашимиз керак. Клубми — клубдай бўлсин. Анча пул сарфлаб қурилган бу бино. Қаранг, тамом бўпти-я! Қозон-ўчоқ, бакларни ҳозир олиб чиқиб ташлаш керак. Тўй бўлганда, марҳамат, олиб келинлар. Тўй ўтдими, тамом — олиб кетиш керак. [Сайфуллага.] Сиз ўғитга бошқа жой тайёрланг.

Сайфулла. Хўп бўлади.

Бегимқул. [Утанга.] Совхозда неча шунақа клуб бор?

Утан. Бешта.

Бегимқул. Ҳаммасини аввал тозалаб, ремонтталаб бўлса ремонт қилиб, гулдай қилиб қўйинг. Радио, телевизор, газета-журнал бўлсин клубда.

Ҳуриева. Ҳаваскорлик тўғараги...

Бегимқул. Шарт эмас! Ҳозирча шарт эмас. Тўгаракка ким қатнашади?

Ҳуриева. Ёшлар.

Бегимқул. Аввал ёшларга тўгаракка қатнашиш учун вақт топиб берайлик, ўзлари ҳам тузиб олишади. Ҳозир вақт йўқ. Қани, ким бекор юрибди? [Қаршибойга.] Қишлоқ хўжалиги оғир, ҳамма нарса об-ҳавога боғлиқ деймиз-у, ўзимиздан кўп нарсаларни соқит қиламиз. Лекин жуда кўп нарса ўзимизга боғлиқ. Ҳозир одамларнинг

ҳеч нарсага вақти йўқ. Ишни шундай ташкил қилишимиз керакки, одамлар пахта ҳам ўстирсин, бошқа ишларини ҳам битириб, ҳаваскорлик тўғрисида қатнашиш учун вақт ҳам топсин. Тўйларини фақат қаҳратонда эмас, ёзда, истаган пайтларида қилсин. Нима дейсиз?

Қаршибой (бошиданоқ **Бегимқулнинг** гапларига ғаш икелаётганини яширолмай.) Энди қиламиз-да...

Бегимқул. Энди қиламиз... Нега шу пайтгача қилмадингиз?

Қаршибой. Шу пайтгача сиз директор эмас эдингиз-да!

Бегимқул. А? (Ениб кетади. Лекин ўзини тутати, босиқлик билан.) **Қаршибой** ака, бундай гапларнинг нима кераги бор? Қайси кун ижтимоий мажлисда айтдим, ишнинг каттагина қисмини қайтадан ташкил қилишимиз керак. Ўзингиз биласиз, бир тан-бир жон бўлиб, бир ёқадан бош чиқариб ишламасақ...

Қаршибой. Бошларимиз бир ёқага сиғмас экан-да.

Бегимқул. Нега?

Қаршибой. Сизнинг бошингиз ҳаддан ташқари катталиқ қияпти.

Бегимқул (ҳамон босиқ, бемалол). Гапингизга тушунмадим?

Қаршибой. Наҳотки шундай одам...

Бегимқул (энди ўзини тугалмайди). **Қаршибой** ака! Ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади. Ҳаддингиздан ошманг!

Қаршибой. Ҳаддидан ошаётган ким ўзи (бешқаларга қараб), йигитча? Айтинглар, қани ким ҳаддидан ошяпти? (Ҳамма жим. **Бегимқулга**.) Совхозга директор бўлиб тайинланиши билан бир юмалаб бошқа одам бўлиб қолган ким? Шу пайтгача жорий бўлган тартиб-қоида ни тузатиб, ўзининг тартиб-қоидасини ўрнатмоқчи бўлаётган ким? Гўё бу ер ҳеч кимнинг оёғи етмаган жой, энди келиб революция қилмоқчи бўлаётган ким? Шу ерда яшаб, ишлаб, шу совхозни тебратиб турган одамларнинг юзига оёқ қўяётган ким? Ҳаддидан ошиш деб шуни айтиладими ўзи?

Бегимқул (унга узоқ қараб қолади. Оғир). Ҳа-а, гап бу ёқда денг...

Қаршибой. Ҳа! Кечагина оғзидан сўлаги оқиб юрган, гапини эплаб гапиролмаган, итнинг қуйруғи бўлиб юрган бола...

Бегимқул. **Қаршибой** ака! Сиз катта одамсиз. Раҳбарсиз. Бу гаплар сизга ярашмайди. Одамни ҳақорат қилманг. Иккаламиз муштлашиб ўтирсак уят бўлади. Келинг, гапларингизни, менга қандай даъвоингиз бўлса, ҳаммасини айтинг. Мен ҳам фаришта эмасман. Бир-биримизнинг хатомизни тузатиб, камимизни яшириб, бори-мизни ошириб иш олиб боришимиз керак-да, шундай эмасми? Лекин бир-биримизни ҳақорат қилмаслигимиз керак. Уят бўлади. Кўриниб турибди, менинг директор бўлганимдан ғашингиз келган. Буни яширолмайсиз.

Қаршибой. Яширомоқчи ҳам эмасман. Қўрқадиган жойим йўқ.

Бегимқул. Жуда яхши! Жуда яхши! Ҳеч ким ҳеч кимдан қўрқмаслиги керак! Ортиқча андишанинг ҳам кераги йўқ! Ана шунда иш юришади-да! (Ҳаммага.) Тўғрими? (Қаршибойга.) Келишдикми? Қани, гапиринг.

Қаршибой. Сиз гапирган гап тўғри бўлади-да. Келишмай нима қилардик...

Бегимқул. **Қаршибой** ака! Охириги марта, огоҳлантириб айтгай: пичингни бас қилинг! Номардлик қилманг.

Қаршибой. Ана энди номардга чиқдик.

Бегимқул. Мен сизни огоҳлантирган эдим-ку!

Қаршибой. Хўш, нима бўпти? Энди нима бўлади?

Бегимқул. Энди маълумки, биз бирга ишлай олмас эканмиз. Иккимиздан биримиз бўшашимиз керак. Мен бўшамайман. Биринчидан, тайинланганимга ҳали кўп бўлгани йўқ, иккинчидан... Майли, бу ёғини айтмай қўя қолай. Ишқилиб, бўшамайман-да. Демак, сиз бўшашингиз керак.

Қаршибой. Мени сиз бўшатайсизми?

Бегимқул. Ҳа. Агар ҳозир ариза ёзсангиз, ўзингиз бўшайсиз. Бўлмаса мен бўшатаман.

Қаршибой. Қўлингиздан келмаса-чи?

Бегимқул. Хотиржам бўлинг, келади.

Қаршибой. Бўпти, кўрамыз. Боя мени номард дедингиз. Ана энди бир мард-лигимга тан берасиз. Мен бўшамайман. Сиз билан курашаман. Очиқчасига. Кўтариб урганимда биласиз кимлигимни. Боя айтганингиздай номард бўлганимда, сиз билан айтишиб ўтирмай, зимдан иш битирган бўлардим. Кўрдингизми, ундай қилмаёпман. Одамларга баҳо беришга шошилмаслик керак, йигитча!

Бегимқул. Илтимос, менинг отимни айтиб мурожаат қилинг, йигитча деб эмас. Майли, кўрамыз мардлигингизни. Мен бугундан эътиборан сизни бўшатдим. Ҳали идорага бориб буйруқни расмийлаштираман. Энди сизга рухсат, боравринг.

Қаршибой. Йўқ. Мен сизнинг буйруқингизни тан олмайман. Керакли жойга бориб гаплашаман. Ҳали ўзингиз ўз қўлингиз билан буйруқингизни бекор қилиб, олдимга келиб узр сўрайсиз. Ҳозир эса мен вазифам бўйича шу ерда, сизнинг ёнингизда бўламан. Сизнинг нималар қилаётганингизни, одамлар билан қандай гаплашаётганингизни кузатаман.

Бегимқул. Марҳамат. Менга халақит бераман, деб ўйлаёпсиз. Лекин халақит беролмайсиз. (Бошқаларга.) Бу мунозарадан нотўғри хулоса чиқарманглр, ўртоқлар. Лекин тўғри хулоса чиқаришни ҳам унутманглр. Хўш, гап қаерда бўлинган эди?

Утан. Клублар хусусида...

Бегимқул. Ҳа... Агар клубларнинг ёнида чойхоналар ташкил қилинса ёмон бўлмасди. Шуни ҳам ўйлаб кўриш керак. Энди, Утан ака, сизга маслаҳатим, буни

буйруқ деб ҳам билаверинг, ишчилар комитетининг кенг, перспектив планини тузасиз. Планада ҳозир қилинадиган ишлардан тортиб, камида яна ўн йил ичида қилкиши керак бўлган ишлар ҳам бўлсин. Аниқроғи, ҳозир қилинадиган ишларни яқин ўн йилни назарда тутиб планлаштириш керак. Муҳокама қиламиз.

У т а н. Хўп.

Бегимқул. Яна бир гап. Буниси жуда муҳим. Ишчилар комитети бевосита ўзининг иши билан шуғуллансин. Бевосита ўзининг иши билан! Ҳадеб дирекциянинг атрофида ўралашавермасин. Керак бўлса, ўзимиз ёрдамга чақирамиз. [Хуриевага.] Кечирасиз-у, янга, сизга ҳам шу гапни айтмоқчийдим.

Хуриева. Нега? Ишлаб чиқаришда қишлоқ советининг ҳам ҳиссаси бўлиши керак-ку?!

Бегимқул. Тўғри, янга. Совхоз ишлаб чиқаришига ҳамма ҳисса қўшиши керак. Лекин ҳамма ўз йўли билан қўшиши керак. Мен, энди, қишлоқ советининг ишидан бўлим агрономлиги вақтида олган таассуротим бўйича гапирялман-да. Балки ҳозир бошқачадир. Ушанда сиз қабул соатларида идорангизда бўлмасдингиз. Одамлар битта справка деб қанча овора бўлишарди.

Хуриева. Биз совхоз партия комитетининг ҳисобида турамиз. Партком бизни жойларга вакил қилиб юборади.

Бегимқул. Тўғри, янга. Энди, бундай ўйлаб кўрайлик. Сиз бир бўлимга ёки бир бригадага вакил бўлиб бордингиз, дейлик. Шу пайтда ўнта ишчи қишлоқ Советига келиб ишини битиролмади. Хўш, совхоз ишлаб чиқариши сизнинг вакиллингиздан кўрган фойда ўша ўнта ишчи мажбуран келтирган зарарни қоплай олармикин? Менимча, йўқ. Қоплай олмайди. Кўрдингизми, ҳамма нарса ўз ўрнида бўлгани яхши-да. Қуруқ «чопачоп»лардан нима фойда? Менимча, қишлоқ совети — маҳаллий ҳокимият. У қишлоқ ободонлиги, меҳнаткашларнинг турмуши билан шуғулланиши керак. Тўғри, биз сизни коммунист сифатида бошқа ишларга ҳам жалб қиламиз. Лекин ўзингизга берилган шай топшириқ асосий ишингиз эвазига бўлмаслиги керак. Агар шундай бўлиб қолса, мабодо-да энди, ўйлайманки бундай топшириқни бажармасликка ҳаққингиз бор. Нима дейсиз, гапим тўғрими?

Хуриева. Тўғри, Бегим Жабборович.

Бегимқул. Илгаригидай отимни айтавермайсизми. Бўлмаса сизни ҳам Каромат Хуриевна дейишимга тўғри келади-ку?!

Хуриева. Ҳа, энди... Илгари ҳақиқатан ҳам укамиз эдингиз, энди бошлиғимизсиз.

Бегимқул. Йўғ-э, сизнинг бошлиғингиз эмасман.

Хуриева. Нега энди? Биз ҳам шу совхоз фуқаросимиз-да.

Бегимқул [қулади]. Ҳа, яхши эсимга солдингиз. Ҳаммаларингизга тегишли бир гапни айтиб қўяй. Мен бошлиқ нима деса, «хўп бўлади», дейдиганларни ёмон кўраман. Одамнинг мустақил фикри бўлиши керак. Бошлиқнинг фикри ўзиникига мос келса, майли — хўп десин, бўлмаса эътироз билдирсин. Қўрқманлар, мен гапимни қайтарган одамдан шафа бўлмайман. Ҳалиям ўша эски, одамлар билан айтишиб-тортишиб, кураш тушиб юрган Бегимқулман. Сайфулла ака [ўзлари турган ҳаят-ни кўрсатиб], мана бу ерни нима қилсак экан-а?

Сайфулла. Нима қилсак...

Бегимқул. Ташландиқ бўлиб ётишини қаранг.

Сайфулла. Ҳа...

Бегимқул. Қанча чиқади?

Сайфулла. Ҳа, анча бор...

Бегимқул. Аниғи, қанча чиқади?

Сайфулла. Б-бир гектарлар чиқиб қолса керак...

Бегимқул. Йўқ, бир гектар чиқмайди. Олтимиш-етмиш сотиқ чиқар.

Сайфулла. Тўғри, олтимиш-етмиш...

Бегимқул. Нима қилсак бўлади?

Сайфулла. Сув чиқмайди. Бўлмаса-ку, аллақачон...

Бегимқул. Пахта экармидингиз?

Сайфулла. Пахта экардик!

Бегимқул. Ҳалиям кеч эмас. Битта насос керак. Отрядга боринг. Битта бул-дозер олиб келиб текислатинг...

Сайфулла. Хўп бўлади... [Кета бошлайди.]

Бегимқул. Бу ёққа келинг! [Сайфулла қаршисига келиб, қўл қовуштиради.] Суф-э! Садақи одам кетинг! Сиз одам эмас, бир... анчайин қўлга ўргатилган зағ-часиз.

Сайфулла. И-и-и...

Бегимқул. Бўлмаса, мана қоғоз, акт тузинг! Мени директор ҳақорат қилди денг! Ўз иззат-нафсингизни ҳимоя қилинг, судга беринг!

Сайфулла. Ахир...

Бегимқул [Сайфулланинг қимир этмай турганидан баттар фиғони чиқади]. Э! [Бошқаларга.] Кўрдингларми?! Мен ҳозир сўяман, десам бўғзини тутиб беради! [Сайфуллага.] Эй, менга қаранг! Боя нима дедим?! [Сайфулла нима дейишини билмайди.] Ҳамма гапимга хўп деяверадиган одамни ёмон кўраман, демаганмидим?

Сайфулла. Ҳа-ҳа, шундай дегансиз.

Бегимқул. Нега бўлмаса, оғиз очмасидан бурун югуриб кетаяпсиз? «Бегимқул, бу ерга пахта экиб бўлмайди, эгаридан тушови қимматга тушади», десангиз бўлмайди! «Ўз элик гектар ерим бор. Йигирма беш центнердан ҳосил оламан. Ҳосилни гектар бошига бир центнердан оширсам ҳам, бундай жойларнинг ўнтаси-

дан олган ҳосилдан кўп ҳосил оламан. Бу ерга, яхшиси, дарахт-парахт экиб қўйсақ бўларди» десангиз тилингизни суғуриб олармидим? Деҳқонсиз, биласиз!

Сайфулла. Энди...

Бегимқул. Энди-пендини қўйинг. Эллика кириб қолдингиз. Мундай... мустақилроқ бўлсангиз бўлмайдими? Болаларингизга ибрат бўлишингиз керак. Ишчиларингизга. Гап шу: бундан кейин мустақил бўлинг! Бўлмаса... Йўқ, бригадирликдан бўшайман-да, тинчгина юравераман, деб уйламанг. Бўшамайсиз бригадирликдан. Бўшатмайман! Мана шу ерларнинг ҳосилини қирқ-эллик центнерга етказмагунингизча қўймайман. Нима дейсиз?

Сайфулла. М-майли...

Бегимқул. Яна майли, дейди-я!

Сайфулла. Ахир, тўғри гапга...

Бегимқул (Сайфуллани қучоқлайди). Мени кечиринг, Сайфулла ака. Жон ака, кечиринг. Лекин кечирингиз келса кечиринг. Қўрқиб эмас. Кечирасизми, ака?

Сайфулла (қулиб). Э, сени... сизни кечирмай бўладими?

Бегимқул. Раҳмат, ака. (Қўлини қисиб.) Раҳмат. Лекин бундан кейин ҳам...

Чорраҳа томонидан Нусратилла келди бошлайди. Бегимқулнинг унга кўзи тушиб, гапидан тўхтади. Бирпас ҳайрон бўлиб қараб қолади. Кейин унинг истиқболига юради.

Бегимқул. Нусратилламисан?

Нусратилла. Ҳа. Танимай қолдингми?

Бегимқул. Э, э, э!

Қучоқлашиб кўришишади. Бегимқул уни кўтариб айлантира бошлайди.

Нусратилла. Мен сени табриклай, деб келсам... Курашмоқчимисан?

Бегимқул. Ҳа.

Нусратилла. Директор одам. Одамларингнинг олдида-я!

Бегимқул. Ҳа. нима бўпти?

Нусратилла. Уят бўлмайдими?

Бегимқул. Жуда аристократлашиб кетибсанми? Нега уят бўларкан? Директор бўлсам нима қипти? Одамман ҳалиям, жўра, одамман.

Нусратилла. Йиқитиб қўйсам уялмайсанми?

Бегимқул. Кучинг етса, йиқит. Уяти бор эканми?

Нусратилла. Обрўйинг тушади дейман-да.

Бегимқул. Жаҳлимни чиқараяпсан. Журналистликка ўтганингдан бери обрўни нотўғри тушунадиган бўлиб қолибсан. Ҳозир биттасини боладим. Сениям...

Нусратилла. Нима, мениям, бопламоқчимисан? Мана бўлмаса! (Бегимқулни йиқитади.) Энди табриклайман.

Бегимқул. Раҳмат. Бу бошқа гап. (Уридан туради.) Инсон эканингни унутмапсан. (Қўлидан ушлаб даврадагиларга таништиради.) Марҳамат, танишинглар: дўстим Нусратилла Раҳматов. Институтда бирга ўқиганмиз. Ҳозир область газетасида ишлайди. Шунча пайдан бери қорасини кўрсатмасди. Директор бўлганимни эшитиб, мана, келибди. Ана шунақа-да, журналистлар ҳам амалдорларни яхши кўради-да! Нусратилла. Кўп уялтираверма одамни, газетادا уриб чиқмайин, тагин.

Бегимқул. Мени бу билан кўрқитолмайсан, жўра. Шошма-шошма! Бошимга бир фикр келиб қолди! Менга қара, ҳалиям ўша-ўшамисан?

Нусратилла. Нима...

Бегимқул. Ҳалиям ўша Нусратилламисан?

Нусратилла. Нима деяпсан ўзи?

Бегимқул. Йўқ, ўша-ўшаман, де! Узгарганим йўқ, де!

Нусратилла (қулиб). Уша-ўшаман, ҳа, кўриб турибсан-ку.

Бегимқул. Бўлмаса... (Атрофидагиларга қарайди. Фикрини ўзгартиради.)

Йўқ, аввал кураш тушамиз.

Нусратилла. Ҳозирми?

Бегимқул. Ҳа.

Нусратилла. Йўғ-э, кейин...

Бегимқул. Нега кейин дейсан? Ҳозир-чи? Йиқилсам, обрўйим тўкилади, деб кўрқяпсанми?

Нусратилла. Йўғ-э...

Бегимқул. Бўлмаса курашамиз. Лекин битта шарт билан.

Нусратилла. Қанақа шарт?

Бегимқул. Агар мен йиқитсам, бир гап айтаман, ёнги демай кўнасан.

Нусратилла. Яхши гап бўлса, балки йиқитмасанг ҳам кўнарман. Эшитайлик-чи.

Бегимқул. Бирга ишлаймиз!

Муқаддиманинг давоми

Бюро давом этипти. Маллаев гапиряпти.

Маллаев. Район партия комитети бу йигитчанинг ҳали жуда хомлигини, «Деҳқонобод» совхозидай катта хўжаликка раҳбарлик қилишга ноқобиллигини назарда тутиб, бошданок унга ёрдам қўлини чўзди. Лекин обком секретарининг юксак

ишончини бир аванс, юксак масъулият эмас, талтайиб кетишга берилган ҳуқуқ, деб билган бу йигитча...

Бегимқул [ўрнидан туриб, гапини бўлади]. Мени отим билан аташингизни талаб қиламан!

Маллаев [бюро аъзоларига маънодор қараб]. Кўрдингларми? Хуллас, юксак партия раҳбарининг юксак ишончини манманликка берилган ҳуқуқ, деб билган бу... Жабборов бошиданоқ совхоздай катта бир хўжаликни ўзининг шахсий мулкига айлантириб, истаган номаъқулчилигини қила бошлади. Райкомнинг ёрдамга чўзилган кўли муаллақ қолиб кетди!

Чироқ секин ўча бошлайди.

Нигоҳлар

Совхоз директори Бегимқулнинг кабинети. Эшик очилиб, Бегимқул киради.

Бегимқул [орқасига қараб]. Марҳамат.

Райижроком раиси Маллаев киради. Бегимқулнинг хатти-ҳаракатидан энсаси қоётганлиги кўришиб турибди. Бегимқул Маллаевни узун стол ёнига териб қўйилган стуллардан бирига ўтқазиб, ўзи айланиб ўтади-да, ўрнига ўтиради. Бу Маллаевнинг баттар гашини келтиради.

Маллаев. Раҳмат.

Бегимқул [унинг авзойига парво қилмай]. Хуш келибсиз, Ғафур Маллаевич.

Маллаев. Э, худога шукр-э.

Бегимқул. Нима гап?

Маллаев [ўзларининг ўтиришларига ишора қилиб]. Мен сўроқ қиласизми, деб ўйлабман.

Бегимқул [унинг гапларига парво қилмай]. Йў-э, Ғафур Маллаевич! Энди, шунчаки... менинг кабинетим бўлганлиги учун жойимга ўтиб ўтирдим-да.

Маллаев. Ҳа-а-а...

Бегимқул. Сизга нимадир маъқул бўлмаяпти, шекилли, Ғафур Маллаевич?

Маллаев. Йўқ, асло! Ҳамма нарса маъқул! Ҳамма нарса! Кадрларга муносабатингиз ҳам, ўзингизни тутишингиз ҳам, режаларингиз ҳам ва, ниҳоят, манэ... кабинетга меҳрингиз ҳам! Ҳаммаси!

Бегимқул. Сизга нотўғри маълумот берилганга ўхшайди. Ғафур Маллаевич... Кабинет масаласига келсак, бу муҳокама қилиб ўтиришга арзимайдиган гап. Мен, шунчаки, раҳбарлик тартибларидан айримларини ўзлаштириб олмоқчиман. Одамларнинг ичида кўп бўлганман, унча-бунча нарсаларни кўрганман, биламан. Шунинг учун...

Маллаев. Нима бўлсаям, ука, шаҳар бедарвоза эмас. Сиз бу ерда ягона ҳоким ҳам эмассиз... Бу... [тилига келган ёмон гапни зўрға тутиб қолади] каллангизга келган ҳар қандай фикрни донолик деб ўйламанг. Бу бир. Иккинчидан, совхоз сизнинг хусусий мулкнинг эмас...

Бегимқул. Хусусий мулким!

Маллаев. А?!

Бегимқул. Ҳа, хусусий мулким, Ғафур Маллаевич! Ажабланиясизми? [Маллаев жаҳлдан нима дейишини билмайди.] Мана, район сизнинг хусусий мулкнингиз! Ахир, шундай бўлмаса иш қилиб бўладими?

Маллаев. Гапни айланторманг! Мен сиз билан кабинетимда гаплашсам ҳам бўларди. Лекин келдим. Қўрай деб келдим аҳволни. Мана, қабулингизда ўтирибман, худога шукр!

Бегимқул [босиқ]. Бунақа гаплар сизга ярашмас экан, Ғафур Маллаевич...

Маллаев. Ўзим яхши биламан нима ярашиб, нима ярашмаслигини! Ҳа-дингиздан ошманг!

Бегимқул. Ҳаддимдан ошмадим шекилли ҳали...

Маллаев. Ошясиз! Ошганда ҳам қандоқ ошясиз! Гап бундай, йигитча...

Бегимқул. Кечирасиз, Ғафур Маллаевич, мен сизга йигитча эмасман. Менинг ҳам ўз исми бор.

Маллаев. Ҳа, дарвоқе! Кечиргайлар, Бегимқул... Бегимқул... [Отасининг исмини эслаёлмаётгандай чайналади].

Бегимқул. Жабборович!

Маллаев. Бегимқул Жабборович... Энди, Бегимқул Жабборович, гап бундай. Менинг сиз билан ади-бади айтишиб ўтиришга вақтим йўқ. Сизга бир... акалик гапимни айтаману кетаман. Қилсангиз...

Бегимқул. Хўш?

Маллаев. Шуни яхши билиб қўйингки, сизни директорликка Акмал Умаровичнинг шахсан ўзлари тавсия қилганлари билан ишингизга, юриш-туришингизга раҳбарлик қиладиган, керак бўлса жазолайдиган, умуман, бутун тақдирингиз қўлида бўлган бошқа бир идора ҳам бор. Бу идорани райком дейдилар! Шу идора мени совхозингизга вакил қилиб юборган. Раҳим Аҳмедович отпускага кетаётиб, шахсан илтимос қилган мендан. Янги раҳбар, ишидан кўз-қулоқ бўлиб туринг, деб... Шошманг, гапимни бўлманг! Ҳар бир қадамингиз бевосита райкомнинг, райижрокомнинг назорати остида бўлади. Ҳар бир майда ишни ҳам райком, райижроком билан

келишмай туриб, амалга оширишга ҳаққингиз йўқ. Сиз нима қиялсиз?! Амалга минганингизга бир ҳафта ўтмай, совхоз бош агрономини ишдан бўшатайсиз! Урнига ўзингизнинг қишлоқ хўжалигига мутлақо алоқаси йўқ оғайнингизни олиб келиб қўймоқчисиз. Ҳар бир қишлоққа бир-икки гектар оборотдаги ерни пода боқиш учун инъом қилмоқчи бўлясиз! Дуч келган одамни уряясиз, сўқаясиз, аския айтишасиз, кураш тушасиз!

Бегимқул. Кураш тушиш ҳам гуноҳга қирадимиз!

Маллаев. Ҳа! Кураш тушадиган жойлар бўлади. Мусобақалар! Уша ерга бориб тушиш керак! Кўча-кўйда, дуч келган одам билан эмас! Сиз совхоз директори-сиз, ахир, кабинетингизни қаранг!

Бегимқул [бирпас унга тикилиб қолади. Уридан туриб, унинг ёнига келади]. Мен, Фафур Маллаевич, райкомнинг биринчи секретари бўлганимда ҳам кўча-кўйда одамлар билан олишиб, айтишиб, кураш тушиб кетавераман. Ҳа!

Маллаев. Ҳали райком секретари ҳам бўламан денг!

Бегимқул. Ҳа!

Маллаев. Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳа-ҳа-ҳа!

Бегимқул. Кулманг, Фафур Маллаевич, кейин хижолат чекиб юрманг тагин! Нимаси кулгили бу гапнинг? Мана, совхозни кўтарсам... Ун йиллардан кейин районга ўтишим эҳтимолдан холи эмас.

Маллаев. Ҳа-ҳа-ҳа!

Бегимқул. Бир нарсани айтсам хафа бўлмайсизми, Фафур Маллаевич?

Маллаев. Қани?..

Бегимқул. Сиз ҳозир мени райком секретари бўлолмайди, деб мазах қилиб кулаётганингиз йўқ.

Маллаев. Албатта.

Бегимқул. Бу ҳақиқатан ҳам анча тиришқоқ, ўжар экан, ҳақиқатан ҳам бир куни райком секретари бўлиб қолса-я, деб алам билан кулясиз. Тўғрими? Ҳа, бир куни албатта секретарь бўламан. Райкомга. Узим илтимос қилиб бўлса ҳам. Сўраб олсам ҳам. Сиз мени учар, амалпараст деб ўйлаясиз ҳозир. Тўғри, шундай деб ўйлаш осонроқ. Лекин одамнинг ўзи бу ўйдан анча мураккаб, Фафур Маллаевич. Мана, мен умуман мансабни ёмон кўрардим. Акмал Умарович бирон мустақил иш берайлик, деганларида бригада сўрганман. Ишонасизми? Кейин ўйлаб қарасам, раҳбар бўлиш яхши экан.

Маллаев. Ҳа, албатта.

Бегимқул. Йўқ, Фафур Маллаевич, сиз ҳозир нотўғри гапирясиз. Мен мансабни ўйлаётганим йўқ. Ишни ўйлаяпман. Қанчалик катта хўжаликни бошқарса, шунчалик катта иш қилса бўларкан одам. Мана, мен деҳқонман. Ерни яхши кўраман. Хўжалигимиз пахтакор хўжалик. Лекин кўрсаткичимиз паст. Жуда паст. Районники ҳам. Кўтариш керакми?

Маллаев. Ҳа, кўтариш керак. Лекин кўрсаткичларни маҳмадонагарчилик билан кўтариб бўлишини биринчи марта эшитиб турибман!

Бегимқул. Фафур Маллаевич, келинг, пичингларсиз, тўппа-тўғри, мардона, эркаларча гаплашиб олайлик. Биладан, мен сизга ёқмаяпман. Бундан кейин ҳам ёқишим қийин. Сиз кўпдан бери ишлайсиз. Ўзингизнинг иш услубингиз бор. Сизга қолса, ўзингизга маъқул бир одам директор бўлса-ю, сиз тинггина юрсангиз. Мени умуман билмасдингиз ҳам. Энди, қанча-қанча кўзга кўринган одамлар қолиб, бир чеккада юрган, унча-мунча одам назар-писанд қилмаган бир кишининг директор бўлиб ўтириши сизга маъқул эмас. Бунинг устига, уни обкомнинг биринчи секретари тавсия қилгани, райкомнинг биринчи секретари маъқуллагани ҳам... сизни ғалатиноқ вазиятга солиб қўйган. Энг ёмони, у шу пайтгача мавжуд бўлган тартиб-қоидадан сал чеккага чиқяпти. Сиз буни мутлақо ҳазм қилолмайсиз. Шунинг учун обком секретарига орқа қилиб, талтайиб кетди, ўзбошимчалик қияпти деб ўйлаясиз. Райкомни, райнжирокомни ҳам писанд қилмайди, деган хавотирдасиз. Лекин, Фафур Маллаевич, аслида бундай эмас. Мен талтайганим ҳам йўқ, ўзбошимчалик ҳам қилмаяпман. Райком мен ҳисоб берадиган биринчи жой эканлигини яхши биладан. Мен, ахир, коммунистман! Мана шу биргина сўзнинг ўзи сизнинг барча хавотирларингизни чиппака чиқариб ташлаши керак. Хулқ-атворимдан ҳам хотиржам бўлинг. Жиноят қилмайман. Уришсам, сўқишсам — ҳаммаси ўзимнинг одамларим. Минг йилдан бери биламиз бир-биримизни. Пода боқиладиган ер хусусида шуни айтишим керакки, Фафур Маллаевич, ўша ерлар ишлаб чиқариш оборотига кирмаган. Бу масалани Акмал Умарович билан ҳам, Раҳим Аҳмедович билан ҳам келишиб олганман. Отпускага кетишларидан бир кун олдин қақирганлар. Гаплашиб олганмиз. Ўзингиз айтинг, кейинги ўн йил ичида бирон гектар ер кирдимиз планга? Йўқ. Чунки совхозда бир қарич ҳам ортиқча ер йўқ. Пода боқиладиган яйловларнинг кириб кетгани ношуд раҳбарларнинг иши. Улар ҳосилдорлиқни шу ҳисобга оширмоқчи бўлишган. Бунинг қандай зарар эканлигини биласизми? Биринчидан, одамлар изланишдан тўхташади, масъулиятсиз бўла боришади. Иккинчидан, мол туёғи кескин, камайиб кетди. Бу нарса ўз навбатида одамларнинг соғлиғига, кайфиятига ҳам таъсир қилади. Ахир, ҳали бу ерда шаҳардагидай шароит йўқ-ку! Сут-қатиқни магазинларга териб қўйганимиз йўқ. Кейин... Хуллас, қишлоқлардаги мол туёғини асл ҳолига қайтаришимиз керак. Бунинг учун уларга яйлов керак. Уша яйловларни қайтариб берамиз. Бунинг пахтага зиёни тегмайди. Қайтага, илгари йўл қўйилган хатони, кўзбўямачилиқни тўғатамиз. Мана, қаранг, гап ўз-ўзидан кадрлар масаласига келиб тақалапти. Бу жиддий масала. Фафур Маллаевич. Мен бу масалада Акмал Умарович билан ҳам келишиб олганман. Бу масалани ҳал қилиш энди бошланяпти, холос. Ишни Қаршибой акадан

бошладик. Менинг у кишида ҳеч қандай ғаразим йўқ. Лекин шундай қилмасак бўлмайдиган бўлди. Урнига чақирган одамим, ҳа, дўстим, институтни бирга тугатганмиз. Газетага ўтиб кетган эди. Қишлоқ хўжалиги бўлимини бошқарарди. Танисангиз керак, Нусратилла Раҳматов. Ерни яхши кўради. Яхши билади. Яхши кўрган одамнинг билан ишлашнинг нимаси ёмон, Ғафур Маллаевич? Ҳамма нарсага ёмон тус беравериш керак эмас-да! Мен сизга ваъда бераман. Коммунист сифатида. Совхознинг иши яхши бўлади. Ҳамма соҳада. Лекин бир илтимосим шуки, ишлашимизга ҳалақат бермасангиз, Ҳамма нарсага аралашвермасаларингиз. Талаб қилинг. Марҳамат. Лекин шу талабни бажаришни ўзимизга қўйиб беринг. Менинг гапим шу, Ғафур Маллаевич.

Маллаев [анчадан кейин]. Ях-х-ш-ши... [Урнидан туради.] Ях-х-ш-ши...

Бегимқул. Менга гапингиз йўқми?

Маллаев. Гапни, мана, эшитдик. Гапларингизга амал қиламиз. Ишингизга аралашмаймиз. Энди юқорига чиқишингиз қолди: райкомнинг, райижрокомнинг кераги йўқ экан, тарқатиб юборишсин!..

Бегимқул. Ғафур Маллаевич, мен... иккаламиз ҳам... юракдан гаплашамиз,,
деб... Сиз мени тушунмадингиз...

Маллаев. Ҳа, сизни тушунмадим. Сиздақаларни ҳеч қачон тушунмаганман. Тушунолмайман! Бутун қариндош-уруғларингизни, болаларингизни олиб келиб, совхоздаги амални улашиб беринг! Андиша нималигини билмас-я, бу одам!

Бегимқул, Бекорга гапирибман шунча гапни... Сиз билан ҳам келишишимиз қийинга ўхшайди.

Маллаев. Ухшайди эмас, қийин!

Бегимқул. Начора! Омон бўлсак кўраверамиз-да...

Маллаев. Кўраверамиз!

Бегимқул. Бошқа гапингиз йўқми?

Маллаев. Йўқ!

Бегимқул. Бўлмаса, марҳамат. Сизга рухсат.

Маллаев. Энди ҳайдашга ўтдингизми?

Бегимқул. Йўқ, ҳамма нарсага нотўғри тус бераверманг-да, Ғафур Маллаевич! Ахир, сизнинг ҳам ишингиз бор, менинг ҳам.

Маллаев. Хўп, омон бўлинг!

Бегимқул. Хайр.

Маллаев, Бегимқул кузатишга чиқармикан, деб сал пайпасланади. Лекин Бегимқул жойидан қимирламагач, шахдам юриб чиқиб кетади.

Бегимқул [чуқур сўлиш олади]. Оғир... Жуда оғир тўсиқлар турипти йўлларда, мулла Бегимқул. Билиб қўйсинлар!

Эшик очилиб, Нусратилла кўринади.

Нусратилла. Мумкинми, директор бува?

Бегимқул. Э, кел, кел! Бормисан! Жуда пайтида келдинг, жўра! Доим шу нақасан-а, доим керак пайтда пайдо бўласан-қоласан, хўжайи Хизрга ўхшаб!

Нусратилла. Хўжайи Хизрман-да!

Кўришишади.

Бегимқул. Хўш?

Нусратилла. Биринчидан, келининг норози. Келмайдиган. Иккинчидан, редактор жавоб бермаяпти.

Бегимқул. Келинни қўявер. Ишни бошла, бирон ҳафта қолиб кетганингдан кейин, ўзи оркандан қидириб келади. Редактор нега жавоб бермайди?

Нусратилла. Узинг биласан-ку, ҳозир бирон жойга ишга кириш қийин. Чиқиш эса ундан ҳам қийин. Битта хат қилиб бер, қани. Райком ҳам тасдиқласа.

Бегимқул. Мен хат қилиб бераман. Лекин райком тасдиқламайди.

Нусратилла. Нега?

Бегимқул. Биринчи секретарь йўқ. Отпусада. Ҳозир райижроком раиси Маллаев келиб кетди. Шу масалани ҳам тилга олди, қавм-қариндошликда айблади.

Нусратилла. Ахир чиндан ҳам...

Бегимқул. Одамлар ҳаракатимизни нима деб талқин қилса қилаверсин, лекин биз иш олишимиз керак. Еримиз яхши! Қара, гупириб турибди! Биз шу ердан яхши ҳосил олишимиз керак! Совхозни, одамларни кўтаришимиз керак. Билдингми?

Нусратилла. Билдим! Шоирлик қилавермай, хатни ёз-да, обкомдан тасдиқлатиб бер бўлмаса.

Бегимқул. Менинг хатимни олиб бораверасан. Обкомга бормаيمان. Биласан-ку, мен идорама-идора юриб иш битирадиганлардан эмасман. Борганим билан ҳеч нарса чиқмайди.

Нусратилла. Майли, ёзиб бер.

Бегимқул. Хатни олиб бориб бер. Агар яна бўшатишмаса, аризани ёз-да, ўн икки кун ишла. Кейин келавер.

Нусратилла. Шундай қиламан. Лекин дастлаб бирон ой ўз ҳолимга қўйиб берасан. Совхознинг бутун ерини айланиб кўриб чиқаман. Кейин маслаҳатлашамиз.

Бегимқул. Бир оймас, ўн беш кун етади. Эй, жўра-эй, ҳали кўрасан! Ишлашимиз зўр бўлиб кетади.

Нусратилла [жилмайиб]. Худо хоҳласа...

Бегимқул. Адолат бор-ку, ахир. Ҳақиқат бор-ку! Наҳотки ерни одамни ҳис қилгандай ҳис қиладиган унинг нафас олишини, томир уришини, кайфиятини сеза оладиган икки киши битта совхозни эплай олмаса, а? Наҳотки?!

Нусратилла. Ҳарҳолда, аввал ишни бошлайлик қани...
Бегимқул. Ишни бошлаганимиз шу, жўра! Ҳамма ҳам ишлайверади. Лекин ўзи ишлаётган нарсани ҳис қилиш— ҳаммага ҳам nasib бўлаверадиган нарса эмас. Сенга бир мақтаниб қўяй: Акмал Умарович мендаги шу нарсани сездилар. Жуда зукко одам экан. Бўлмаса совхозга директор бўлиш етти уҳлаб тушимга кирмаган эди. Айт, сеннинг тушингга кирганмиди?

Нусратилла. Қайда дейсан!
Бегимқул. Лекин, жўра, қаттиқ туришимиз керак. Ўзимизни қаттиқ ҳимоя қилишимиз керак. Ҳали кўп жанглр бўладиганга ўхшайди. Маллаевга бутунлай ёқмадим. Кўриниб турибди. У катта одам. Райижроком раиси. Райкомнинг бюро аъзоси. Агар ҳақлигимизни исбот қилолмасак, бутун ниятларимиз барбод бўлади.

Нусратилла. Балки шунни билиб келгандирман бу ерга.

Бегимқул. Яша, билганинг яхши, жўра!

Нусратилла. Айтгандай... Зебо салом айтди.

Бегимқул. Зебо?! Қайси Зебо?

Нусратилла. Зебодақа, Зебо-да.

Бегимқул. Зебо? Зебоми? [Ўзини йўқотиб.] Қачон. Қаерда?

Нусратилла. Қайси куни телефон қилиб қолди.

Бегимқул. Нимага?

Нусратилла. Ўзича. Сени сўради. Айтдим.

Бегимқул. [ҳамон ўзини йўқотган ҳолда]. Буни қара-я! Зебо!

Ҳаяжондан ўзини қўярга жой тополмай у ёқдан-бу ёққа юриб турганида эшик очилиб, Зебо кўринади.

Бегимқул [анграйиб қолади]. Зебо?!

Муқаддиманинг давоми

Бюро давом этапти. Маллаев гапирапти.

Маллаев. Раҳим Аҳмедович, ўртоқлар! Юқорида айтилган гаплар Жабборовнинг «директорлик фаолияти»дан келтирилган айрим мисоллар, холос. Лекин шу мисолларнинг ўзи ҳам бир коммунист учун жуда оғирлик қиладиган гуноҳ. Шундай эмасми? Энди масаланинг иккинчи томонига ўтайлик. Кўп минг кишилик соғлом коллективга раҳбар бўлган одамнинг маиший бузуқлиги...

Бегимқул [сакраб ўрнидан туриб кетади]. Нима?

Маллаев [аччиқ жилмайиб.] Шошилманг, ҳозир эшитасиз! [Бюро аъзоларига.] Бу киши совхозга директор қилиб тайинланиши биланоқ Тошкентдан ўйнашини қақриб олганлар...

Бегимқул. Фафур Маллаевич!

Маллаев [парво қилмай, давом этади]. Ўйнаши келиши билан, ишни ташлаб, Самарқандга кетганлар. Куни бўйи... кечқурун қайтиб келганлар!

Бегимқул. Ҳақорат қилманг, Фафур Маллаевич!

Маллаев [бюро аъзоларига]. Кўрдингизларми? Бу киши ҳақоратланибдилар! [Бегимқулга.] Бўлмаса, коммунистчасига айтинг: ёлғон денг, мени бир шарманда қилинг. Ёлғон, денг, Тошкентдан ҳеч ким келмаган денг... Айтинг!

Бегимқул [оғир]. Келган...

Маллаев [тантанавор]. Ана!

Бегимқул. Лекин у ўйнашим эмас...

Маллаев. Энди, азизим, бу ёғини бизга қўйиб берасиз! Биз ҳам биламиз, ҳеч ким ҳам ўйнаш тутдим, деб кўксига муштлаб мақтанмайди.

Бегимқул. Сиз коммунист эмассиз, Фафур Маллаевич!

Маллаев [сакраб тушади]. Нима?

Абдуллаев. Жабборов, ҳали сизга ҳам сўз берамиз, ўшанда гапирасиз. Фафур Маллаевич, сиз ҳам қизишмасангиз, илтимос.

Маллаев. Нима деганини эшитдингизми, Раҳим Аҳмедович?! Бу ҳали мени партиядан ўчирса-я! Раҳим Аҳмедович, эшитяпсизми?!

Муҳаббат

Саҳна олди. Бегимқул билан Зебо кетиб боришадди.

Бегимқул. Жуда ғалатисиз-а, Зебо, ҳамма нарсани сир тутмоқчи бўлаверасиз. Лекин мен бари бир биламан. Сизга айтмасам ҳам...

Зебо. Йўғ-э?

Бегимқул. Ҳа, кулманг. Бу ерга устимдан кулиш учун келмагансиз-ку, тўғрими?

Зебо. Ҳа. Лекин танбех эшитиш учун ҳам келганим йўқ.

Анча жим қолишади.

Бегимқул. Ғалати... Кўришмаганимизга ўн йил бўлибди...

Зебо. Беш йил...

Бегимқул. Институтни тугатганимизни айтаяпман-да. Кейинги бир неча марта кўришганимиз ҳам... ҳозиргидай... Ғалати, шунча узоқ айрилиқдан кейин кўриш-

ганимизда дастлаб бир қувониб кетамиз, ўзимизни йўқотиб қўямиз-у, кейин дарров юракни қайғу босади. Бу нимаси экан-а?

Зебо. Ким билади...

Бегимқул. Ҳа, майли... Келинг, яхшиси ўша — бахтиёр пайтларимизни элашайлик. Ушанда ҳақиқатан ҳам бахтиёр эдик, а, шундай эмасми?

Зебо. Ким билади...

Бегимқул. Қўйинг, энди, Зебо, олифтагарчилик қилманг! Ҳақиқатан ҳам бахтиёр эдик. Ёш эдик-да, ҳамма нарсамиз очиқ-ойдин, рўй-рост эди. Туйғуларимизни ҳам унча беркита олмасдик. Ҳозир ҳаддан ташқари беркитиб юборяпмиз. Интилишларимиз, муносабатларимиз ўта табиий эди, сохталик қилмасдик... Эсингиздами, маҳаллангиздаги болалар билан уришганим?..

Зебо. Ҳа, бўлмасам-чи! Қовоғингизга ўсма қўйиб қўйишган эди!

Бегимқул. Ҳа! Биттаси бир тушириб қолди-да! Менам бўш келмаганман лекин.

Зебо [кулиб]. Ким ҳам таёқ еганман, дерди.

Бегимқул [қўшила кулиб]. Ҳа-ҳа-ҳа! Кўргансиз-ку, ўзингиз! Учаласиям тирақайлаб қочган! Кейин индамай қўйишган.

Зебо. Мен тайинлаганман, тегманглар деб!

Бегимқул. Айтасиз-а, айтасиз! Узингиз кўрқардингиз-ку улардан?

Зебо. Э, ўлсин, маҳалланинг болаларидан кўрқмай бўладими! Гап тарқатиб юборишади.

Бегимқул. Биласизми, улар... сиз ҳақингизда... менгаям ҳар хил гаплар айтишган...

Зебо. Ростдан-а?

Бегимқул. Ҳа.

Зебо. Нега менга айтмагансиз?

Бегимқул. Айтиб нима қиламан? Менга аҳамияти йўқ эди бу гапларнинг. Менга сиз бўлсангиз бўлди эди. Сиз бўлсангиз... сизнинг қиёфангиз пайдо бўлган жойда ҳамма нарса йўқоларди-кетарди. Қуёш чиққандаги туннинг шарпаларидай. Биласиз-ку, қандай яхши кўрардим, қандай девона эдим! Ҳеч бир киши ҳеч кимни менчалик яхши кўролмаган бўлса керак! Ҳатто Мажнун ҳам!

Зебо. Ушандаям айтиб юрардингиз-ку... Нима эди... Фузулийдан.

Бегимқул. «Манда Мажнундан фузун ошиқлик истевдоди бор, Ошиғу содиқ манам, Мажнуннинг анжақ оти бор...»

Зебо. Ҳа-ҳа-ҳа.

Бегимқул. Лекин, қаранг мен нодонни! Шунча ёниб-қуйиб яхши кўрибман-у, бир марта ўпмабман-а!

Зебо. Айниманг!

Бегимқул. Айнаётганим йўқ. Рост гап-да! Бу ҳақда ўйлаб кўришга ҳам юрагим бермас эди. Сиз... шундай муқаддас эдингиз мен учун... Кейин...

Зебо [ҳаяжонда]. Йўқ-йўқ, кейинини айтманг, керак эмас!

Бегимқул. Эсингиздами?

«...У кез учратардим сени панада,
Дилда ёниш борди, ёниш ва ёниш...
Кейин, тоқатлар тоқ, кутардим висол.
Кейин, мангуликка беришдик ваъда,
Кейин, қучоғимга тўлдинг бахт мисол,
Иннайкейин, иннайкейин... мен бўлдим... дада!...»

Йўқ, бу ёғи бизга алоқадор эмас.

Зебо [кўзида ёш, кулади]. Ҳалиям эсингизда экан-а!

Бегимқул. Бўлмасам-чи! Бу ёғини эшитинг.

Зебо. Керакмас дедим-ку!

Бегимқул. Бари бир айтмасам бўлмайди.

«Тақиллатсам, берасан овоз,
Юрагингда уйғонар у соз.
Ҳаёлингда қишинг бўлар ёз.
Аммо қайтиб кетаман... Аёз!
Тақиллатсам, берасан овоз...»²

Зебо. Бўлди!

Бегимқул. «Душвор эмас кўҳна ҳаяжон...»³

Зебо. Бўлди деяпман!

Бегимқул. Нега энди, Зебо? Озиб-ёзиб бир учрашиб қолибмиз.

Ҳато қилдик иккаламиз ҳам,
Аваз мен йиғладим,
Кейин сен.
Гуноҳқорни ахтариш билан
Маъгул бўлдик иккимиз ҳам сўнг.
Юволмадик гуноҳ, хатони,

Утиб кетди шу билан тамом
Чўкканида умримиз шоми
Ёритишга масъул бир айём.
Йўлларимиз учрашди тагин,
Кўзларимиз шодликдан чақнар.
Ва эгарлаб ҳаёт тулпорин

1, 2, 3 - Миртемирдан.

Хотирага айлаймиз сафар.
Ахтарамиз ундан бир зиё,
Кўрайлик деб ўртада баҳам.
Бир тарам нур топилмас асло
Чироқ ёқиб қидирганда ҳам.
Адашамиз ҳар бир сўқмоқда,
Зимистонда тентиганча биз.
Ҳар қадамда чалар оёқдан
Ўзимизнинг хатоларимиз.

Гарчи қуёш тошқиндир бугун,
Бизга унинг даҳли йўқ сира.
Нурсиз висол, нурсиз табассум.
Нурсиз нигоҳ, нурсиз хотира,
Қуёшли кунимиз шу бўлса,
Не қилармиз, балки бир айём
Йўлларимиз яна дуч келса
Чўкканида умримизга шом?

Зебо (кўзида ёш. Хаёл суриб қолади). Чиндан ҳам хатоларимиз чалар оёқдан... Мана, келдик.

Парда очилади. Аэропорт перрони.

Бегимқул. Ичкарига кирмаймиз. Соявурроқ экан, шу ерда ўтира қоламиз.
Бориб, скамейкалардан бирига ўтиришади.

Зебо (соатига қараб). Ҳали бир ярим соат бор.

Бегимқул. Яхшиям, ғамингизни еб қўйган экансиз. Бўлмаса...

Зебо. Сизга ишониб бўлмаслигини биламан-да!

Бегимқул (қулиб). Ҳа, оғзингиз куйган. Ҳақиқатан ҳам бунча ношуд бўлмасам. Мана ҳозир, қаранг, совхоз директориман. Совхоз директорининг катта сдам эканлигини биласиз-а?

Зебо. Бўлмасам-чи?

Бегимқул. Ана шундай катта одамнинг қўлидан, масалан, битта самолётга билет олиб бериш келмаса-я! Ваҳоланки...

Зебо. Ваҳоланки, оддийгина одамларнинг ҳам қўлидан келади бу иш!

Бегимқул. Ҳа-да! Кўрдингизми, дипломатлик ҳам катта бахт экан! Менда ана шу нарсадан тирноқча ҳам йўқ. Лекин ўзимни бахтсиз деб ҳисобламайман. Гарчи... **[Зебога қараб жилмаяди.]**

Зебо. Нима гарчи?

Бегимқул. Гарчи сизни бирон марта ўпмаган бўлсам ҳам...

Зебо. Яна айниясиз!

Бегимқул. Лекин шу айнишим ёқади сизга, биламан!

Зебо. Сираям!

Бегимқул. Билиб қўйинг, ҳар қалай, менга битта бўса қарзсиз. Бу қарзни қачондир узишингиз керак. Қиёмат қарз бу. Бўлмаса, муҳаббатимизнинг кўзи очик кетади. Ҳўш, қарзни қачон узасиз?

Зебо. Ҳеч қачон.

Бегимқул. Кўрқмайсизми?

Зебо. Нимадан?

Бегимқул. Қарздан-да! Қарз ёмон нарса-ку, ахир!

Зебо. Қарз ёмон нарса-ку, лекин эгаси сўрамаса, узмаса ҳам ҳеч нарса қилмайди!

Бегимқул. Мана, мен сўраяпман-ку?!

Зебо. Сўраш бундай бўлмайди. Сиз эслатяпсиз, холос...

Бегимқул (тундлашади). Ҳа-а. Уша, илгаригидай журъат етишмайди-да, ҳа-лиям... Бўлмаса...

Зебо. Нима бўлмаса?

Бегимқул. Ҳамма нарса ўзимга боғлиқ эканини биламан.

Зебо. Йўқ, янглишасиз. Ҳамма нарса сизгагина боғлиқ эмас!

Бегимқул. Ёлғон гапиряпсиз! Айни пайтда ҳамма нарса ўзимга боғлиқ! Мана, сиз кўлингизни чўзиб турибсиз. Уни олсам, бас...

Зебо. Қани кўлимни чўзиб турганим?

Бегимқул. Тошкентдай жойдан келиб турганингизнинг ўзи қўл чўзганингиз эмасми? Яна эрингизга билдирмасдан. Ишга кетган одам бўлиб-а? Менга қаранг, мабодо самолётга билет ололмасам, кечикиб қолсам, нима бўлади, деб ўйламадингизми, а?

Зебо. Аёллар сизларга ўхшаб қуёнюрак бўлмайди. Кейин, одамда ишонч бўлиши керак. Наҳотки, битта самолётга билет ололмасам! Мана, келишим билан олдим. Бўлмаса сиз олиб берардингиз.

Бегимқул. Бу ҳақда боя гаплашдик. Мен қилолмаган ишни сиз қиласиз, лекин сиз қилолмаган ишни мен қилолмайман. Мана, кўриб турибсиз, шунча жойдан келибсиз-у, бундай бир... меҳмон ҳам қилолмайман. Узр. Шароитни ўзингиз биласиз. Қишлоқчилик. Янги раҳбарман. Гап-сўз...

Зебо. Айтдим-ку, қуёнюраксиз, деб. Аёллар бунақа пайтда ҳеч нарса билан ҳисоблашишмайди.

Бегимқул. Тўғри, кўрқоқлигимиз бор. Лекин ўйлаб кўринг-а, Зебо, орамизда... етим муҳаббатдан бўлак ҳеч нарса йўқ. Битта бўса масаласини ҳал қилолмай ўтирибмиз. Аслида бу ҳам жиддий гап эмас. Мен қарзимни ҳеч қачон сўрамайман. Лекин одамлар... Одамларнинг гапга тўн кийгизиб юборишини биласиз-ку. Маънавий бузуқ деб ном олган одамнинг катта хўжаликка раҳбар бўлиши... биласизки, мутлақо ақл бовар қилмайдиган ҳол. Мен эса, модомики раҳбар бўлган эканман, энди бу ишдан осонликча ажралмоқчи эмасман.

Зебо. Ҳа, қийин.

Бегимқул. Сиз тушунмадингиз. Мен мана шу имкониятдан фойдаланиб, бир қарса яратмоқчиман. Мукамал бир нарса.

Зебо. Нима?

Бегимқул. Коллектив. Мукамал коллектив. Масалан, ёзувчи роман яратади, меъмор бино қуради, аёл бола туғади. Мен ҳам совхозни ана шундай — боши, охири бор, бир аъзосига тегиб кетсангиз ҳамма аъзоларига сезиладиган, хуллас, мукамал бир нарсага айлантarmoқчиман. У шундай мукамал бўлиши керакки, масалан, энг чекка жойидаги битта новданинг шохи қимирласа, уни мен сезишим керак, энг чекка жойига бир кетмон урилса, мен сезишим керак. Мен дегани одамлар деганим. Мен уларнинг энг охиригисман. Совхоз ана шундай — одамлар, ер, зироат бири-бирига чирмашиб кетган битта жисмга айланиши керак. Бу менинг раҳбар сифатида қилган ишим бўлади. Одам сифатида дунёга келиб қилган ишим, мендан қоладиган из шу бўлади. Шунинг учун Нусратиллани қақирдим ишга. У ҳам менга ўхшаб фикр қилади. У ҳам ерни яхши кўради, хис қилади. Шунинг учун ҳам мен ҳозирги амалимни қизганаман, уни авайлайман. Ундан осонликча ажрамайман ҳам. Одамлар нима деса десин, лекин менинг мақсадим ана шу. Мақсадимга эришмагунимча тинмайман. Боя совхозда еримизни кўрдингизми? Сиз ҳам агрономсиз-ку, ахир! Э, ерни билиш учун агроном бўлиш шартми? Шундоққина кўриниб турибди-ку! Бир пайтлар девона бўлиб юрган пайтимда сизни кўрсам, эсласам, юрагим ҳаприқиб кетарди. Ерни кўрганда, ҳатто ундан сўз кетганда ҳам ана шундай ҳолга тушаман. Хўш, бу меҳрни шу ҳолича қолдириб, ўзимизнинг ибора билан айтганда, етим қилиб бўладими? Йўқ! Мана, мен сизни яхши кўраман. Тўғрисиям шу. Иккаламизнинг ҳам оиламиз бор, фарзандларимиз бор, лекин бир-биримизни яхши кўраемиз. Ахир, муҳаббатни ўлдириб бўлмайди-ку. Хўш, мана, мен сизни яхши кўраман. Ҳозир сизнинг юрак урицигини эшитиб турибман, бутун ҳолатингиз, кечинмаларингиз менга маълум. Ер ҳам шундай. Унинг ҳам томир уриши, нафас олиши, бутун ҳолати, кайфиати менга маълум. Чунки мен уни яхши кўраман. Уни бутунисича хис қиламан. Уйлайманки, у ҳам мени яхши кўради, тула хис қилади. Биз узоқ гаплашамиз. Шундай, сўзсиз, узоқ гаплашамиз...
[Жим бўлиб, Зебога қараб қолади.]

Зебо. Яна шоир бўлиб кетдингиз.

Бегимқул. Кечирасиз, ҳақиқатан ҳам кўп гапириб юбордим.

Зебо. Йўқ, мен ундай деяётганим йўқ.

Бегимқул. Ахир, шоир бўлмай бўларканми мана шундай бир мўъжизанинг олдияда! **[Зебо унга тўймай тикилади.]** Ҳа, нега бунча тикилиб қолдингиз?

Зебо. Мен сизга ҳавас қиламан. Сиз ҳақиқатан ҳам бахтли одамсиз! Қанийди ҳамма одам сиздай бўлса! Қанийди ҳамма раҳбар сиздай бўлса! Бир ишни қилганда ўзини унга бутунлай бағишласа... Масалан, севса — девона бўлиб севса, кўлса — ҳадисирамасдан, бор овозда қаҳқаҳа урса, ёмон кўрса — бир умрга, бутунлай ҳазм қилолмаса, хуллас, тўлиб яшасан! Раҳбар ўзининг хўжалигини яхлит бир вужуд деб билсан! Қанийди! Сиз энди камолга етибсиз. Уттиздан ошганда. Илгари ҳам шунақа аломатларингиз бор эди-ю, лекин анча бўшанг эдингиз.

Бегимқул. Ҳалиям бўшангман, Зебо!..

Зебо. Йўқ, катта тўйғулор билан яшаган одам бўшанг бўлмайди. Бўла олмайди!

Ҳаққи йўқ!

Бегимқул **[хайрон]**. Менга фатво беряпсизми?

Зебо. Сизни яхши кўриб кетяпман!

Бегимқул. Ана холос!

Зебо. Келинг, бир ўпай!

Бегимқул. И-и-и!

Зебо **[қулади]**. Бунча кўрқасиз! Упай! деяпман, ўпишайлик деяётганим йўқ! **[Икки юзидан қаттиқ ўпади]**. Бир бағримга босай. Кўрқманг, кучоқлашайлик деяётганим йўқ! **[Бегимқулнинг елкасини кўксига қўяди.]** Уялманг, айб иш қилаётганимиз йўқ. Энди менга қулоқ солинг. Сизга меҳрим ошгани сари ўзимга нафратим ошиб кетяпти. Тўғри, мен сизни яхши кўраман. Муҳаббатимиз етим қолди. Тақдир экан. Бахтли бўлолмадик. Лекин бахт фақат муҳаббатдами? Сизни кўп ўйлардим. Ишда ҳам, уйда, эримга қараб туриб ҳам, фарзандларимга қараб туриб ҳам кўп ўйлардим. Гоҳо унутиб ҳам юборардим-у, лекин нимадир эса солиб кўярди-да, яна бошларди. Соғинардим. Изтироб чекардим. Бояги шеърдагидай, сизни айблардим, ўзимни айблардим. Лекин кўпроқ сизни айблардим. Гоҳида нафратланиб ҳам кетардим. Боя айтдим-ку, бўшанг эдингиз, деб. Шунинг учун. Йўқ, ёмон турмаймиз. Тотувмиз. Лекин... Ҳар хил одамни кузатдим. Одамлар ғалати экан. Ҳар хил... Боя кўп гапларингиздан ғашим келиб, келганимга пушаймон бўлиб ўтирган эдим. Энди... Ачинмайман. Қелиб яхши қилибман. Сизга қараб ўзимни ойнада кўргандай бўлдим. Нақадар майда одам эканман! Интилишларим, тўйғулорим шу қадар майда, бачкана эканки...

Бегимқул. Ундай деманг.

Зебо. Чиндан ҳам.

Бегимқул. Энди менинг ўпгим келяпти.

Зебо. Йўқ. Сиз ўпмайсиз. Бўйнимда қарз бўлиб қолаверсин. Майли, қиёмат қарз. **[Кулиб.]** У дунёда қайтарарман. Мени тушунинг, Бегимқул, мен аёлман, қарзимни айниқса шу тода узишга тайёрман. Лекин бу ишим жиноятга йўл очиб беришини билиб қолдим. Ҳозиргина. Тоқат қилиб, ғашим келиб гапларингизни эшитганимдан кейин. Жиноят! Одамлар қизиқ, кўп ҳолларда уяладиган нарса билан мактанишга ўрганиб қолишган. Энди мен майдалаша, чиркинлаша бошлаган пайтларимда дарҳол сизни эсламан-да, ўзимни тўғрилаб оламан. Қуланиб. Жирканч тўйғулордан покланиб оламан. Зарур бўлиб қолса келарман. Майлими келсам?

Бегимқул. Албатта!

Зебо. Бир-биримизни кўриб, хурсандлик ўрнига юракларимизга алам тўлса ҳам. Аслида буни алам деб ҳам бўлмайди. Сизнинг, мана, ҳамма нарсадан устун, катта мақсадингиз бор. Бу мақсад олдида у аламлар ҳеч гап эмас..

Бегимқул [туриб ўтиради]. Бу ҳам юракнинг бир мулки-да, Зебо. Бўлмаса, бўм-бўш бўлиб қолади одам...

Зебо. Ҳа-а... Ушб бўм-бўшлиқдан худо сақласин. Мен боя сизни ана шундай, юраги бўм-бўш, замондан орқада қолган, қоқоқ, деб ҳам ўйлаган эдим.

Бегимқул. Мен ҳақиқатан ҳам қоқоқман, Зебо!

Зебо. Мен ҳам сиздай қоқоқ бўлишга ҳаракат қиламан. Бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истардим. Ҳеч қачон сизга бундай тўппа-тўғри, очиқ гапирганим йўғ-а?

Бегимқул. Ҳеч қачон.

Диктор овози: Самарқанд — Тошкент маршрути бўйича эллик биринчи рейс билан уадагидан пассажирлар! Билет ва юкларингизни рўйхатдан ўтказишларингизни сўраймиз!

Бегимқул билан Зебо ўринларидан туриб, аэропорт биносига кириб кетишади.

Директор

Ҳоқдина майдон. Чап томонда йўл. Орқа томонда тўйхона — одамлар кириб чиқиб турибди. Куз. Узоқларда оппоқ очилиб ётган пахтазор. Майдонни одамлар қуршаб олган. Бегимқул уларнинг ўртасида. Ўртада икки йигит кураш тушяпти.

Овозлар. Ҳа-ҳа!

— Кўтар, Соли!

— Чалма, Қувондиқ!

— Ур ерга!

Соли Қувондиқни йиқитади. Даврада қарсақлар, хитоблар янграйди. Қувондиқ ўрнидан туриб, уст-бошини қоқиб чеккага чиқади. Соли майдонда айланиб юра бошлайди.

Аҳмад ака. Қани, полвонга даъвогар борми? Чиқсин ўртага!

Урол [ўртага чиқади]. Мана, биз-да, даъвогар!

Соли билан кураш тушиб кетади. Узоқ олишишади. Даврада яна хитоблар эшитилиб туради. Ниҳоят, Урол Солини йиқитади.

Аҳмад ака. Қани, зўри борми яна? Уртага чиқсин!

Бегимқул [ўртага чиқади]. Мана, биз-да, зўри!

Даврада ҳар хил хитоблар, чапак овозлари эшитилади.

Урол [саросимада]. Э, э, йўғ-э, директор бова!

Бегимқул. Ҳа, қўрқяпанми?

Урол. Энди...

Бегимқул. Энди-пендиси йўқ! Зўрмисан! Зўр бўлсанг кел! Бўлмаса бўшат даврани!

Урол [бир оз иккиланиб тургач]. Ҳай, майли...

Бел олишади.

Бегимқул. Лекин атайлаб йиқилиб бериш йўқ!

Олиша бошляшади. Майдонни бир икки айланишади. Давра жим. Ниҳоят,

Урол йиқилади. Даврада жонланиш, хитоб, чапаклар.

Бегимқул. Номард!

Урол [ўрнидан тураётиб]. Нима бўлди, директор бова?

Бегимқул. Атайлаб йиқилиш йўқ деган эдим-ку.

Урол. Атайлаб йиқилганим йўқ!

Бегимқул. Бор-е! Курашга тушдингми, енгини ўйлаш керак. Рақибинг ким бўлишидан қатъи назар. Ҳар қандай курашда ҳам! Билдингми?

Урол [ҳижолатда]. Ҳа...

Тўйхона томондан хиргойи қилиб Тўхта чиқиб келади. У ширакайф.

Тўхта:

Жон укам, самарқандлик укам, омонёр,

Сенинг қора кўзингга-ей, омонёр.

Жон укам, оққўрғонлик укам, омонёр,

Сенинг ширин сўзингга-ей, омонёр,

Жон укам...

Даврага келиб, майдонда турган Уролга кўзи тушади. Бирпас қараб қолади.

Кейин енгини шимариб, унга яқинлаша бошлайди.

...Урол полвон укам, омонёр. Сени...

Қани, зўрини бир кўрайлик қани!

Уролнинг белидан олади.

Урол. Тўхта ака, мастсиз, йиқиласиз!

Тўхта. У, бола, аввал йиқит, кейин гапир!

Бегимқул [ўртага чиқиб]. Тўхта ака билан мен кураш тушаман. Қоч, Урол!

[Урол чеккага чиқади.] Қани, Тўхта ака! [Тўхта билан бел олишади. Уни сал чеккага олиб чиқиб, қулоғига нималардир деб шивирлайди.] Тўғримми?

Тўхта. Тўғри бўлганда қандай! Раҳмат-э! Сиз директор бова бўлганингиз билан, ўша, ўзимизнинг Бегимқулсан-да, ука! Улма! [Даврадан чиқиб кетади.]

Бегимқул. Қани, давра совимасин! Урол, чиқ! [Урол ўртага чиқади.] Қани, талбгор борми?

Карим чиқади. Урол билан бел олишиб, айлана бошлашади. Даврада ҳар хил хитоблар эшитилиб туради. Машина овози эшитилади. «Маллаев» дейди кимдир.

Бегимқул. Курашни тўхтатманглар! Ҳозир ўзим кутиб оламан. [Чиқаётганида қаршисида Маллаев пайдо бўлади. Унинг важоҳати ёмон.] Салом алайкум, Ғафур Маллаевич! Келсинлар [Маллаев индамасдан кўришади.] Аввал кириб чиқасизми ё бирпас томоша қиласизми?

Маллаев. Нима бўляпти бу ерда ўзи?

Бегимқул. Тўй. Кўриб турибсиз-ку...

Маллаев. Тўй! Шундай долзарб пайтда-я!

Бегимқул. Илтимос, Ғафур Маллаевич, тўй бузилиб кетмасин.

Маллаев. Йўқ, тўй бузилади.

Бегимқул. Ғафур Маллаевич!

Маллаев. Кейин, қишда шаҳсан чўнтагингиздан бошқа тўй қилиб берасиз!

Бегимқул. Бўпти. Лекин сиз ҳозир кириб, бир муборакбод қилиб, бир ошам ош еб чиқсангиз бўларди.

Маллаев. Жиноятингизга мени ҳам шерик қилмоқчимисиз?! Кетмайди.

Бегимқул. Ғафур Маллаевич! Агар ҳозир марказком секретари келганида ҳам, тўйни бузмаган, ичкарига кириб, тўй эгасини муборакбод қилган, бир ошам ош еб чиққан бўларди.

Маллаев. Эҳтимол! Мен марказком секретари эмасман. Райижроком раисман, холос. Бунинг устига битта совхоз республика кўрсаткичларига таъсир қилолмайди. Районга эса таъсир қилади! Таъсир қилганда ҳам қандай денг! Районнинг оёғидан тортиб турибсиз ҳозир!

Бегимқул. Тўғри. Лекин беш кундан кейин унинг қулоғидан тортиб югуртираман.

Маллаев. Майнавозчиликни бас қилинг! [Одамларга қараб.] Қани, ҳамма қулоқ солсин! Район пахта теримига тушганига ўн кун бўлди! Сизлар ҳали бошлаганларингиз йўқ. Айрим колхозлар йигирма процентдан ошиб қолди, сизлар ҳали нолда ётибсизлар. Тушуняпсизларми, нолда?! Бу маҳмадана директорларингиз давлат планини барбод қилибгина қолмай, сизларни ҳам хонавайрон қилмоқчи! Планларингиз тўлмаса ҳақ олмайсизлар, ахир, тушуняпсизларми! Қани, тўй тамом! Ҳамма жой-жойига борсин!

Бегимқул. Йўқ! Халойиқ, сизларга мен бошлиқман! Менинг айтганимни қиласизлар! Мен айтадиган нарса шуки, ҳеч ким ҳеч қаёққа кетмайди. Тўй давом этади. Қани, Урол, нега курашни тўхтатдинглар! Бошла қайтадан! [Маллаевга.] Ғафур Маллаевич, мен райкомни огоҳлантирганман. Теримга яна уч кундан кейин тушамиз. Шунда ҳам ёлпасига эмас. Беш-олти кундан кейин тушадиган жойлар ҳам бор. Ахир, нега тушунмайсиз?! Айрим колхозлар йигирма процентдан ошди, деяпсиз! Ун кунда-я! Мен ўн кунда планни бажараман! Тушуняпсизми?

Маллаев. Йўқ! Мен сизнинг маҳмаданагарчиликларингизни ҳеч қачон тушунмайман! «Ман, ман», деб кўкракка урасиз! Графикни барбод қилгансиз, лекин мен жавоб беришим керак! Бўлди! Ақмал Умарович суянчигим, деб ҳаддингиздан ошманг! Бугун навбатдан ташқари бюро бўлади. Соат ўн бирга етиб боринг! Ёзи билан айтган гапимнинг тескарисини қилиб келдингиз. Чеканкани бугун бошла десам, йўқ, эртага дейсиз, сув, дефолиация... Бўлди, энди ўзингиздан кўринг! Раҳим Аҳмедович ҳам жонингизга ора кирмайдилар бугун!

Бегимқул. Ғафур Маллаевич, сув, ўтоқ, чопиқ, чеканка, дефолиациянинг қаерда, қачон бўлиши кераклигини мен белгилганим йўқ. Мана, одамлардан сўранг. Ўзлари белгилашган. Биз кўриб, маъқул бўлса маъқуллаганмиз, бўлмаса бошқа маслаҳат берганмиз. Терим ҳам шундай. Мен ҳам ҳеч қачон кўксимга урганам йўқ. Мен деганим — биз деганим. Мен деганим — мана шу халқ, Ҳамма. Лекин сиз нотўғри иш қилдингиз. Коммунистга, раҳбарга ярашмайди бу иш. Тўйни совитиб қўйдингиз.

Маллаев. Коммунистлик масаласини ҳали бюрода ҳал қиламиз!

Тўқсонбой ота [боятдан бери уларнинг гапини кузатиб турган эди]. Уғлим, бир оғиз гап...

Маллаев [жеркиниб]. Нима дейсиз?!

Тўқсонбой ота [ранжиганини сездирмай]. Мен саксонга кирдим, болам. Эсимни таниганимдан бери билганим — деҳқончилик. Худога шукрки, ер билан ичоқмиз. Ер ҳам сийлаганини сийлайди, болам. Унинг ҳам жони бор. Деҳқон у билан тиллашади. Тилини топа олса, ер уни хазинага кўмиб ташлайди, тополмаса... Шу пайтгача деҳқон ишини ўз ҳолича қилмас эди. Мана бу йил шу барака топгур Бегимқул директор бўлди-ю, деҳқонни ўз ҳолига қўйиб қўйди. Ишламасам ҳам биламан. Шу ерда, шуларнинг ичида бўлганимдан кейин... Бу йил, қаранг, мана, кўз тегмасин, ҳосил мўл. Шу пайтгача тўйларимиз қаҳратон қишга қолдирилар эди. Мана, тирамада яйраб-ййраб ўтказса бўлар экан-ку! Хуллас, ўғлим, мени кечиринг-у, Бегимқулнинг нотўғри уришяпсиз. Бу — асл деҳқон. Ернинг томири мисоли бунинг томирига туташиб кетган. Буни ўз ҳолига қўйиб қўйиш керак. Бунинг бир жойига заха тегса, ерга ҳам тегади, болам!

Маллаев. Уҳ-хў, одамларни ҳам бошлаб тайёрлаб қўйибсиз-ку, а, Бегимқул... Жабборович!

Тўқсонбой ота. Болам, гапларим ғашингизни келтиряпти, билиб турибман. Лекин яна бир нарсани айтай. Ўзбек бутун умри бўйи тўй орзусида яшаб, тўйга деб йиғади. Мана бугун бир деҳқон ниятига етиб тўй қилган экан, бирров кириб чиқиш ҳам қарз, ҳам фарз эди сизга. Айниқса, раҳбар одамнинг келиши тўйнинг файзини ошириб юборади-я! Сиз шу нарсани қилмадингиз. Ўзбекнинг одатини...

Маллаев. Бу ерга сизнинг лекциянгизни эшитгани келганим йўқ, чол! Бас қилинг! [Бегимқулга.] Ҳозироқ...

Бегимқул [Ғалини бўлиб]. Ғафур Маллаевич! Илтимос қиламан, кетинг бу ердан! Дарҳол кетинг!

Маллаев. А? Ҳайдайсизми ҳали?! Мени-я!

Бегимқул. Илтимос, тезроқ кетинг, Ғафур Маллаевич, тўй бузилмасин.

Маллаев. Яхши. Ях-х-ш-ши! Кечаси бюрода гаплашамиз! [Чиқиб кетади.]

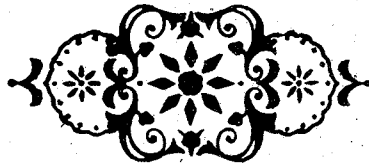
Тўқсонбой ота. Энди нима бўлади, болам?

Бегимқул. Ҳеч нарса бўлмайди, ота! Қани, тўй совимасин! Кураш совимасин. [Уртага чиқади.] Қани, талабгор борми?

Хотима яъни Муқаддиманинг сўнги

Чарм қопланган эшик очилиб, Бегимқул чиқади.

Бегимқул [залга]. Мана, бюро тугади. Ишимда қолдим. Мен учун энг муҳими шу. Чунки қиладиган ишим кўп. Жуда кўп. Ҳали шундай ишлар қилайки эҳ-ҳе!.. Кучинг етадимми, дейсизми?! Ҳа, етади! Чунки, орқамда Ер, одамлар турибди. Сизлар турибсизлар. Шу Ер, шу одамлар омон бўлса бас, менинг ошиғим олчи бўлаверади!

Отаёр

Юрт

Бириккан эл бирлигини билдирсам...
Ислом шоир

Шеър ипига яна шердек боғландим,
Илҳом қушин қанотида тоғландим...
Эй, шерсавлат, тоғ ўмровли Ватаним,
Тагин сени олқаш учун чоғландим.

Сени десам дилим дарддан бўшалар,
Яшнар гўё қаҳқашонли гўшалар,
Сени десам саратон ҳам, аёз ҳам
Йўлларимга баҳор бўлиб тушалар.

Сен деганда ҳар ишимни беш билдим,
Сен заминим, сен забоним, эшигим,
Бешигимсан, ҳарорати қуёшбахш,
Оғушингда ўн беш элни эш билдим.

Мен бир ўзбек ўғлониман, шоирман,
Фарҳоддирман, Рустамхонман, Тоҳирман.
Паҳлавонман хирмон бўлиб юксалган,
Пахта деса моҳирлардан моҳирман.

Элларинг бир, бахти бошда осмондир,
Бирлигидан ҳар мушкулинг осондир.
Қардош элли, қондош элли Ватаним,
Элинг бугун башарга ҳам посбондир.

Лаҳза қадри

Дустлар,
Жаҳоншумул воқеаларнинг
Мазмунида яшар умримиз.
Зотан
Кечмиш сонияларнинг
Қанотида учиб юрибмиз!..

Агар кўнсанг...

Мен севгиман, ғалаёнли бағирман:
Гоҳо қўшиқ, гоҳо сокин баҳрман,
Дил дарз кетса, қайнаб турган қаҳрман,
Шунга кўнсанг, кел, бағрим бўл, қоракўз!

Севги ҳалво, деган гоҳо хор бўлар,
Бу сахнада хўп ўйинлар бор бўлар,

Баъзан «миш-миш», баъзан Яго дор бўлар,
Шунга кўнсанг, кел, қаҳрим бўл, қоракўз!

Бу саҳнанинг баланди бор, пасти бор,
Адашганга ҳам панди, ҳам қасди бор,
Чин ошиққа ёлғон эмас, рости бор,
Шунга кўнсанг, кел, сабрим бўл, қоракўз!

Отаёрман, отамдай бир сўзлиман,
Сен кўз бўлсанг, мен узукнинг ўзиман,
Эҳ, ҳар қалай, битта ёруғ юзлиман,
Шунга кўнсанг, кел, тангрим бўл, қоракўз!

Самандар Воҳидов

Ота ифтихори

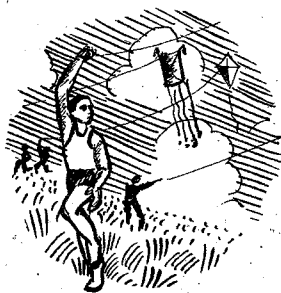
Нуротада, зилол ҳовузда яйраб
Сайр этган балиқни кўриб ногаҳон,
Қиққирдинг, кўзларинг ҳайратдан порлаб:
«Балиқ фарқ бўлибди сувга, дадажон!..»
Ҳайратинг завқидан яйради кўнглим,
Ҳайрат тарк этмасин қалбингни, ўғлим!..

Қаноти мажруҳ қуш ерга қулади,
Момикдай кафтингга олдинг беозор.
«Дадажон, чопинг тез... ҳозир ўлади»
Ўз қўлинг сингандай, ёшинг шашқатор.
Сездим: юрагингда — ожизга раҳм,
Шафқат тарк этмасин қалбингни, ўғлим!..
Бир жуфт олма тутди онанг қиш чоғи,
«Бири жўрамга» деб, чопдинг ташқари.
Гулларга чулғанди умидим боғи,
Кўзимда чарх урди қувонч ашклари.
Қорда изларингмас, чечаклар кўрдим:
Қалбингда саховат бор экан, ўғлим!

Ноҳақ жазолабман акангни бир кун,
Нурли нигоҳингда акс этди алам.
Ҳиқиллаб, гуноҳни бўйнинга олдинг:
«Китобни мен йиртдим,
Йиртмаган акам...»
Ҳақ гапдан муаллақ, тош қотди қўлим,
Қалбингга адолат ёр экан, ўғлим!..

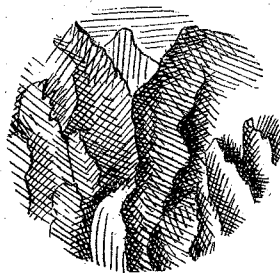
Не бахтки, юракда саботдан қалқон,
Мардлар юз ўғирмас эътиқодидан.
Йўқса, жаҳолатдан чиқмасди жаҳон,
Йўқса, Қуёшга юз тутмасди Ватан.
Десаңг: «Мангуликка туташсин йўлим...»
Саботга бевафо бўлмагин, ўғлим!..

Бухоро.

Тоғ булоққа мақтанди бир кун:
— Бўлоқчиман осмонга устун!
Булоқ деди:— Ҳаволанма, тоғ,
Бошинг ҳатто кўкка етган чоғ.
Шуни билки,
Осмондан эмас,
Ердан ўсиб чиққансан, ўртоқ!

Фақат...

Дийдор тортиб, ҳузурингга шошаман.
Тўлқинланиб, дарё каби тошаман.
Япроқларни шивир-шивир сўзлатиб,
Қувонч бўлиб, ғамларингни музлатиб,
Ёноғингга кулги бўлиб қўнаман.
Лабларингда илк бўсадек тинаман.
Фақат, фақат тош бўлмайин куксингда,
Шабнамдайин ёш бўлмайин кўзингда.

Пастдаргом.

Мўмин Абдурасул

Тўртликлар

Рубоий ҳақида бўлса анжуман,
Ҳақ ва ноҳақликдан бошланар сухан.
Чунки у шулардан қизғин баҳс очиб,
Бирига тўн бичар, бирига кафан.

Баъзида тасодиф ғолиб келади,
Кимга завқ, кимга ғам олиб келади.
Гоҳ биров қўлидан бахтини юлиб,
Ўзгалар қўйнига солиб келади.

Юз берар ҳаётда қизиқ вазият,
Билмайман, бу не ҳол, қандай фазилат?
Баъзилар ҳаттоки ҳақ ишингга ҳам
Ҳа ё йўқ деёлмай, берар азият.

Шошмай тур, ҳар кимнинг гали келади,
Келмаган бўлса кут, ҳали келади.
Келажак кўрсатар кимнинг кимлигин,
Кимга лаънат, кимга балли келади.

Ҳаққоният

Мингта дўст бўлиши мумкин одамда,
Яхши кунларида сўрагувчи ҳол.
Лекин улар аро мусибат, ғамда
Бирга бўлгувчиси йўқдир эҳтимол.

Минг ошиқ бўлиши мумкин гўзалда,
Куйдим-ёндим билан айлагувчи лол.
Бироқ чин севгиси бергувчи далда,
Фидойиси чиқмас битта эҳтимол...

Минг йил умр кўрса ажабмас инсон,
Чинордай барқ урса билмасдан завол.
Бошқага не берди бу минг йиллик шон?
У инсоний йилча эмас эҳтимол!

Мингта шеър ёзгандир балки шоир ҳам,
Минг қалбга бағишлаб минг учқур хаёл.
Бироқ бор орзусин этган мужассам
Бир шеърни битмаган ҳали эҳтимол.

Минг қасам бўлиши мумкиндир тилда,
Гўё тошқин чоғи қутқарувчи сол.
Буюк ҳақиқатни пок сақлаб дилда,
Ҳақ сўз-ла фарқ бўлмоқ бахтдир эҳтимол!

Гулистон.

Эргашали Абдуллаев

Онамга хат

Кеча хатингиз олдим, ҳовли-жон тинч экан, бас
Кўрган-билганим менга энди бир оз татийди.
Онажон, бу ёқларда тоғлар сарғари Кавказ,
Бир ҳафтача бўлди-я, баҳор либосин кийди.

Қалбларни яшнатгандек худди меҳр-оқибат,
Баҳор ҳам ўз ҳукмини ўтказди бу ерларга.
Хўмрайган чўққилар ҳам касб этди бир латофат,
Майса ниш урган кўксин тутиб берди елларга.

Афсонавий алпларнинг кумуш камари мисол,
Кўз илғамас нуқтада шалола кўринади.
Дараларнинг ҳуснига излар эканман тимсол,
Кўксимга илҳом отин нафаси уринади.

Хув олис қорли тоғдан руҳимга ёғди шуъла,
Мусаффо кеңликларни қучмоқ бўлди ҳайратим.
Шоҳимардон сойини эслатди Боржомула —
Ой топгандек қувнадим, кун топгандек яйрадим!

Шул олий завқим сабаб дардни қувиб солдим мен,
Қуёшланди интизор кунларимнинг ҳар дами.
Яна юксакликларга муҳиб бўлиб қолдим мен,
Юракка кўчиб кирди ошно юртийннг кўкклами.

Дилафрўз баҳор ичра сезарман қайноқ ёзни,
Гўзаллигу меҳрнинг сеҳридан мен ҳайрона.
Шеъримда икки қўллаб кўтарганча Кавказни
Мунис қучоғингизга қайтгунимча, хайр она...

Фарғона.

Жаҳон тараққийпарвар адабиёти

Ўрхон Камол

Оқшомги зиёфатдан кейин улар меҳмонхонага ўтишди. Бу ерда суҳбат янада қизиб кетди. Уни уй хожаси бошлаб берди:

— Сизларга гапнинг лўндасини айтсам, ҳар нарсанинг бисмилло-си — ахлоқ! Масалан, мен мол-дунёсиз, ҳатто оч-яланғоч яшай оламан, аммо ахлоқсиз яшаш... кечирасизлар, ақлимга сиғмайди ҳеч! Уйлашим билан ўз-ўзидан нафасим қисилиб, бўғилиб кетаман...

— Урф-одатларининг йўқолиб кетишига бепарво бўлган халқ ҳеч қачон гуллаб-яшнаёлмайди. Инсоният тарихида бунга исатганча мисоллар топилади,— меҳмонлардан адвокат гўлдираб қўйди.

Доктор, дорихона ходими, фуқаро мансабдорлари мактабининг инспектори каби меҳмонлар эса, бу нуқтаи назарга бир овоздан қўшилишди.

Давлатманд мезбон осилиб тушган қорнини ушлаб йўталиб олгач, сўзида давом этди:

— Келинг, яхшиси бир бошдан гапириб берай: мен сизга айтсам.

Ногаҳонда йўтал тутиб, нафасини ичига тушириб юборди. Кўзлари ёшланиб, юзлари қорайди.

Ўрхон Камол — ҳозирги замон турк тараққийпарвар адабиётининг забардаст вакилларида. У 1914 йили Адана вилоятининг Жайҳон шаҳарчасида дунёга келган. Адибнинг биринчи ҳикоялар тўплами 1949 йили ўз тилида босилиб чиққан. У юзлаб ҳикоялар мажмуаси ва йигирмадан ортиқ роман муаллифидир.

Адибнинг «Эл қизи», «Жинойтчи», «Ҳодиса» романлари, «Сеҳрли қасоскор» ҳикоялар тўплами рус тилида босилган. Унинг «Эл қизи» романи ва йигирмадан ортиқ энг яхши ҳикоялари жамланган «Устаси фаранг» китоби ўзбек тилида чоп этилган.

Эътиборингизга ёзувчининг турк феодал-буржуа жамиятини кескин фош этувчи «Мунофиқлар» ҳикоясини ҳавола этмоқдамиз.

— Жонимдан тўйдириб юборди бу лаънати, болалаган бронхити, — зўрға гап бошлади у. — Яна, устига-устак, сурункали...

Шу топда бўйи бир қарич келадиган доктор сурункали бронхит ҳақида вайсаб кетди. Инспектор, фурсатни қўлдан бой бермай, ундан «испан тумови» тўғрисида гапириб беришни илтимос қилиб қолди.

Сухбат мавзуи аста-секин сил касалига ўтди. Улар бу дардни даволашнинг янги усуллари борасида узоқ баҳслашишди. Бу соҳада ҳам доктор ўзининг етуқ билими билан бошқаларга оғиз очирмади. У узундан-узун маърузаси давомида даврадаги лаблари гилос, қўллари хиноли, ярим яланғоч тарзда кийинишган гўзал хонимларга гоз қараш қилиб оларди.

Адвокатнинг аёли инспектор аёлига оҳиста гап қотди:

— Қандай маданиятли киши-я! Бирам ҳавасим келаяпти унга...

Докторнинг сочини маллага бўяб олган хотини эса, қадди-қоматини намоийшкорона кўз-кўз қилиб, ўзини билармон қилиб кўрсатишга тиришди:

— Оврупа таълимини олган-да! Тиббиёт илмини ҳам ўша ерда ўрганиб келган.

Бу пайтда мезбон ва меҳмонларнинг ўғил-қизлари радиодан ўйноқни куй таралаётган, ярим қоронғи қўшни хонада кўнгил очишар, меҳмонхонага уларнинг ҳис-ҳаяжонли овозлари эшитилиб турарди. Бироқ катталар докторнинг тиббиёт соҳасидаги сўнгги мўъжизалар ва дори-хона ходимининг яқингинада Фарбдан келтирилган турли хил дори-дармонлар ҳақидаги ҳикояларига берилиб кетганларидан бунга аҳамият беришмасди. Ногоҳ қовоқ-тумшуғи осилган уй бекаси ўрнидан туриб, қўшни хонага чиқди. У ер нимқоронғи, битта йигит билан бир қиз хонада майин таралаётган мусиқа оҳангига мос ҳаракатлар қилиб, рақс тушарди. Уй бекаси чироқни ёқди. Бирдан хона қий-чув бўлиб кетди. Ешлар худди сувараклардек ўзларини дуч келган томонга уришди. Катта ўғил Водат ётган еридан сакраб турди-да, юзидаги лаб бўёгини қўли билан арта бошлади. Дорихона ходимининг у билан бирга айқашиб ётган қизи жонҳолатда туриб ўтириб олди. Докторнинг қизи сочилиб кетган маржони доналарини қисимлаб, ўтирган ҳолатда бекага бақрайиб тикилиб қолди. Уй эгасининг иккинчи ўғли шошилишда инспекторнинг қиз билан бирга диван остига яшириниб олган экан. Улар ҳам диван тагидан бошларини чиқаришди.

Водат гўё ҳеч нарса бўлмагандек, хотиржамлик билан онасига деди:

— Ҳа, онажон... Тинчликми? Нимага кирдингиз?!

— Йўқ, йўқ, шундай ўзим, болагинам, — деди аёл. — Кўнгилхушлик қиялпсизларми?

Ешлар биргаликда жавоб қилишди.

— Кўнгилхушлик, онажон!

— Кўнгилхушлик, холажон!

— Кўнгилхушлик!..

Водат онасига яқин келди. Бека зўрма-зўраки жилмайиб:

— Отангнинг кўзи тушмасидан, юзингдаги бўёқни артиб ол, —

деди.

Йигит бепарво қўл силтади:

— Э-э, кўрса нима? Шунгайм ота гўри қозихонами?!

— Нималар деб валдираяпсан, Водат? Уят бўлади-я!

— Ҳа, майли. Айтдим-қўйдим-да.

— Яхши, болалар. Вақтихушлик қилаверинглар. Фақат жуда ҳам ошириб юборманглар, шовқин солманглар. Овозларинг бизларга ҳам эшитиляпти.

Водат онасини эшиккача кузатиб қўйди.

— Яхши, яхши. Бизни холи қолдиринг!..

Онаси эшикни ташқаридан ёпар экан, у қўшимча қилди:

— Ниҳоятда очиккўнгил кампиршойимиз бор-да? А-а?.. У чироқни ўчирди. Қоронғиликда яна ҳаммаси аввалги ҳолатида давом этди.

Уй бекаси меҳмонхонага кириб келганида, жуфти ҳалоли ваъзхонликни давом эттирарди. Сўнгги модада олинган бир тутам қора соқоли гап оҳангига мос равишда, эчкининг думидек селкиллар эди.

Одатда, кечқурун ишдан қайтиб келган бей афанди бошидан шляпасини юлқиб оларкан. (шляпа бўлганда ҳам анов-манов эмас, Италиянинг машҳур «Борсолино» фирмасининг маҳсулоти), хитоб қиларди:

— Жин урсин, бу гуляр андозасини!

У шляпа ўрнига чиройли қилиб тикилган дўпписини кийганида, шойи пижамасини тунги, гулдор батист кўйлак билан алмаштирганида, ўзини қушдай енгил ҳис этарди. Шундан сўнг, шарқ услубида жиҳозланган хонадаги болишга ёнбошлаб, тўқсон тўққиз донали тасбеҳини қўлига оларкан, кўзини аста юмиб, алланималарни ўзича пичирлаб, ширин хаёлларга берилиб кетарди. Бироқ, ҳар қанча уринмасин, чарчоғи ёзилмасди... Унинг тилидан илоҳий гаплар булоқдай қайнаб чиқаётган бўлса ҳам, дилида бутунлай бошқа фикрлар ғалаён қиларди. Бей афанди хорижга чиқариладиган маҳсулотлар, лицензиялар, экспортга тааллуқли ишлар ҳақида ўйларди...

— Ёшлар қалбидаги худога бўлган ишончни юлиб олишди. Юлиб олиб, жаҳаннамга улоқтиришди.

У сўзламасди, балки қайнаб тошарди:

— Худосизлар! Имонсизлар! Бу қандай ахлоқки, ўз илдинини диндан олмаса, худо олдидаги ишончга асосланмаса?..

Гўзал хонимлардан бири астагина эснади.

Уй эгасининг шахсий табиби бўлган доктор унинг бирор сўзига ишонмаса ҳам, гапини тасдиқлади.

— Жуда тўғри.

Уй эгасидан тез-тез қарзга пул олиб турадиган инспектор доктордан орта қолишни истамасди. У ҳам хайрихоҳлик билдирди:

— Бор гапни гапирясиз, бей афанди!

Бошқалар эса, уларга кўшилиб, бей афандининг гапларини маъқуллаб, бош қимирлатишди.

Бей афандига бу вазият жуда хуш ёқди. Нафасини ростлаб, энди навбатдаги гапга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, меҳмонхонанинг эшиги очилди. Эшикда оқ пешбанд тутиб олган ёқимтойгина оқсоч қиз кириб келди. Унинг қўлидаги патнисда қаҳва тўла пиёлалар дид билан тўғарак қилиб терилганди. Келишган оёқларига эркакларнинг суқланиб боқилишини олдиндан сезган қиз ўзини стол панасига олмоқчи бўлди. Бу билан у бей афандига одатдагидан ҳам кўҳлик кўринди. Бей афанди бир зумда динини унутган ёшларни эсидан чиқариб юборди. Даврадаги доктор билан дорихона ходими ҳам соҳибжамолдан кўз узолмай қолди. Дорихона ходими ҳатто қизнинг бўйнидаги кўкариб қолган ерига ишора қилиб: «Бегойим, анавини қаранг, кўкариб қолибди-ку!» дея уй бекасининг нигоҳини тортмоқчи бўлди.

Уй бекаси бу дамда докторнинг хотини билан ниманидир шипшиб, уқтираётганлигидан унинг имо-ишорасига эътибор бермади.

Адвокат хотиннинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Қизнинг нозик қадди-қомати ва момикдай сонлари унинг кайфиятини бузиб юборган эди. Эрига кўз қирини ташлади. Эри уялмай-нетмай, қизга бақрайганча қараб турарди. Адвокатнинг хотини ўзини ғазабдан зўрға ушлаб турар, эрини ўзига қаратиш ниятида, уни елкаси билан ҳам туртди, йўталиб ҳам олди — бўлмади. Ҳечқиси йўқ, шовмай турсин ҳали, аёллар билан кўз уриштириш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди унга!

Инспекторнинг хотини уни туртиб, хаёлини тўзғитиб юборди. У қиз томонга боши билан имлар экан:

— Мўъжиза-ку, шундай эмасми?— деди.

Адвокатнинг аёли ғазабнок нигоҳини эрига қаратди. Лабини тишлаб жавоб қилди:

— Нимаси мўъжиза?! Бор-йўғи бир оқсоч-да. Савил қолгур ёқимдойлиги бор экан, холос.

Қиз қаҳва қуйилган пиёлаларни тарқатиб меҳмонхонадан чиқиши билан, уй эгаси сўз қотди:

— Мана, мисол учун шу бечора қизни олайлик...

Ҳамманинг нигоҳи қиз чиқиб кетган томонга қаратилди.

— Биласизми, мен раҳм-шафқат қилиб, уни ҳомийлигимга олдим. Агарда мен бу бояқишни ахлат ўрасидан тортиб олмаганимда, ким билади — қаерларда санқиб юрарди.

Ҳар томондан уни маъқуллаган овозлар эшитилди:

— Албатта, турган гап!

— У сиз учун куну тун ибодат қилиши керак!

— Албатта, албатта!

— Менимча, бу сизнинг ҳаддан ташқари, бемисл олижаноблигингиз мевасидир!

Сўнги сўзни адвокат гапирди. Унинг нигоҳи хотини билан тўқнашди. Хотини бўлса ғазабланганлигидан ўзини аранг тутиб турарди. Адвокат ноҳўя иш қилиб қўйганини сизди шекилли, ерга тикилганича, бўйинбоғини тузатган бўлди.

Меҳмонлар ярим кечага яқин тарқалишди.

Водат ва Содат ўз хоналарига кириб кетишди.

Уй бекаси ваннадан чиқиб, ётоқхонага кириб келганида, бей афанди тунги кўйлагига, бошига дўппи қўндирган ҳолда турарди.

— Доктор ниҳоятда маданиятли одам-да. Нима дедингиз?— дея савол ташлади бегойим хўрсиниб.

Бей афанди энсаси қотиб жавоб берди:

— У фақат касбига оид тиббиёт мавзуида сўзлади. Шунинг нонини ейди... Кўрмадингми, улар мени қанчалик берилиб тинглашди. Шундай бўлса-да, сен ҳеч қачон ўз жуфти ҳалолнинг қадрига етмайсан!

— Нималар деяпсиз, жонгинам! Сиз ҳам жуда баъмани нутқ ирод этдингиз, аммо...

— «Аммо»си нимаси?

— Аммо докторнинг маърузаси ҳам ёмон бўлмади-да!

— Касб-кор борасида билимдонлик... Бу ҳали етарли эмас... Бу ҳали кам... маданиятли киши учун. Унинг устамонлиги шундаки...

Уй бекаси докторнинг устамонлиги нимада эканига қулоқ ҳам солмай, хонани қоронғилатиб, тунги қизил чироқни ёқди-да, эрининг ёнига ётди. Эр-хотиннинг оғирлигидан қароватнинг пружинаси бир муддат шикоятмуз ғижирлаб, секингина тинди...

Оқсоч қиз эшигини оҳиста тақиллатишганда, вақт ярим тундан ошганди. У кун бўйи оёқда туриб, итдек чарчаганидан эшитмади... Эшитса ҳам, ширин уйқусини бузгиси келмадими, у ёнидан-бу ёнига ағдарилди.

Эшик жаҳл билан, янада қаттиқроқ тақиллай бошлади.

Қиз уйғонди. Уйғонди-ю, ҳузурижон ўриндан тургиси келмади. Эшик ортидаги овоз ғазабнок янгради:

— Парвин!!! Эй, кунингни кўрсатаман! Эшитяпсанми, тешик тоғора! Буларнинг ҳаммаси оқсоч қизнинг жонига теккан эди! Лекин на-чора, очмасликка иложи йўқ! У бориши, эшикни очиши ва ҳаммасига чидаши керак. Урнидан туриб, эшикни очди.

— Ҳали сен майнавозчилик қиладиган бўлиб қолдингми-а?!

— Водат бей, чин сўзим, бугун...

— Пешонангдан дарча очиб қўймай тагин!

— Чин сўзим, бугун шундай чарчабманки!.. Ишонмасангиз, қасам ичай, жуда ҳам чарчабман!..

— Шовқин солма!

— Ҳозир бу ердан бегойим ўтиб қолиши мумкин... Чин сўзим, ўтиши... Сизга гапиряпман... Бегойим...

Йигит хонага кириб олди. Эшикни ичидан бекитиб, илгагини солди. Бей афанди уйғониб кетиб, девордаги осма соатга қаради. Соат иккидан ўн минут ўтибди. Хотини ёнбошлаганча, қўли манглайи аралаш юзини бекитиб ётар эди.

Бей афанди пешонасини тириштирди, бошидаги дўпписини тузатиб кийди. Кейин каравотидан секингина тушди. Бўёғи ялтираб турган чувагини оёғига кийиб, тунги кўйлагида хонадан ташқарига чиқди. Ҳожатхонага Парвиннинг хонаси ёнидан ўтиларди.

Қайтишида бей афанди бирдан оқсоч қизнинг хонаси олдида тўхтади. Кимларнингдир пичирлаб гаплашаётгани қулоғига чалинди. Қизиқсиниб эшик ойнасига юзланди. Аммо ҳеч нарса кўра олмади. Бирдан эшик тутқичи аста ҳаракатга келди. Бей афанди ўзини панага олиб, яқинида турган ўриндиққа ўтиришга улгурди. Юраги гуп-гуп урарди. Эшикдан кўзини узмай, нафасини ичига ютиб кутди. Парвиннинг хонасидан пижамалик бир одам аста-секин чиқиб, оёқ учида юриб, йўлакка кириб қоронғиликка сингиб кетди.

Бей афанди ўзининг кенжа ўғлини дарров таниди.

Эшик беркилди.

У кўзларига ишонмасди. Беномус! Бузуқ! Бу қанақаси?! Болакайни-я, мактаб ўқувчисини йўлдан урса-я. Бунинг оқибати нима бўлади?.. Бола ўқишни ташлайди, йўлдан озади, аҳлоқсизлик ботқоғига ботиб кетади-ку!

Ғазабга тўлган бей афанди юқорига кўтарилиб, ўша эшикка яқинлашди-да, тақиллатди. Эшик очилди, у ичкарига кирди.

— Бу ерда Содат нима қилиб юрибди?!

Парвин гуноҳкорона бош эгиб турарди.

— Мен сендан сўраяпман, бу ерда Содат нима қилиб юрибди?

Жавоб бўлмади. Бей афанди қизнинг даҳанидан ушлаб, бошини кўтарди:

— Гапир, нима иши бор экан бу ерда Содатнинг?!

Қиз миқ этмади.

— Уялмайсанми? У, ахир, она сути оғзидан кетмаган бола, мактаб ўқувчиси-я!

Парвин ютинди.

— Қўлимдан нима ҳам келарди?.. Қулоқ солишмайди. Неча қайталаб керакмас, келманглар, дейман... Улар бўлса...

— Нима?! Улар?! Кимлар улар?!

— Ҳа, ким бўларди, Водат билан Содат-да... Ўз хобхоналарига келишгандек, ҳеч тўртинмай кираверишади.

— Хўш, нега хонанга киргизасан? Овозинг борица бақирмайсанми? Бизларни ёрдамга чақирмайсанми?!

— Мени уришади. Бақира кўрма, дейишади... Ғинг десанг, онамга айтиб, ит кунингни бошинга солиб ҳайдаттириб юборамиз, дейишади... Мен нима ҳам қила олардим?..

Бей афандининг жаҳли чиқди.

— Бўлмаган сафсатани сотишмасин, итваччалар! Ҳайдаттирар эмишлар-а! Бу — менинг уйим. Бу ерда мен хўжайинман. Менгина буйруқ бера оламан бу уйда! Одамни хизматга олиш, ҳайдаш учун авваламбор мендан рухсат олинади. Биласанми, аммо сенга ичим ачийди... Сен ҳеч кими йўқ бахтсиз қизчасан...

Парвиннинг яланғоч елкалари титрарди.

Бей афанди ярим очиқ эшикдан йўлакка мўраллади. Кейин қизнинг қўлидан ушлади:

— Шундай эмасми?.. Сен ёлғизсан, бахтсиз қушчасан... Еки нотўғри гапираяпманми?..

У қизни ўзига тортди. Катта маймоқ қўли билан белидан қучоқлаб, иккинчи қўлини қизнинг елкасига ташлади.

— Қўйинг... — илтижо қилди қиз.

— Тс-с-с-с... Биз бу уйда ёлғиз эмасмиз... Умуман, дунёда, одамлар орасида яшаётганингни ҳеч қачон унутма...

Уй бекаси эрининг оқсоч қиз хонасидан чиққанини кўриб қолди. Хотини билан тўқнаш келган бей афанди бир муддат эсанкираб қолди. Бироқ ўзини дарҳол қўлга олиб, сўкинишга тушди:

— Беномус! Суугоёқ!

Уй бекаси ҳайратланиб сўради:

— Нима гап ўзи?.. Кимни сўқаяпсиз?..

— Мен анави хизматкор қизни гапираяпман. Уйга кир, ҳозир ҳам-масини билиб оласан!

Етоқхонага киришгач, бей афанди тутақиб дағдаға қилди:
— Ё сен у қизнинг паттасини қўлига тутқазасан ёки мен итваччаларимизни интернатга бераман. Гап шу, вассалом.

Хотини ҳеч нарсага тушунмади:

— Ўзи нима гап? Нима бўлди? Ҳовлиқмай, бундоқ бир бошдан гапирсангиз-чи?

— Мен унинг хонасидан Содат қай аҳволда чиқиб келаётганини кўрдим.

— Содат?!

— Ҳа, Содат! Водат ҳам кираркан унинг олдига.

— Улар хизматкор қизнинг хонасида нима қилишаркан?

— Нима қилишарди? Ҳаммаси шундоқ равшан-ку!

— Ажаб,— деди бегойим.— Асло ақл бовар қилмайди. Водат... ва айниқса, Содат... Бир хизматкор аёл учун шунчалик паст кетишадими, а?

— Жонгинам, жамият урф-одатларини мана шунақанги суюбоёқлар топгайди. Ким билади дейсан, бизникига келгунча у қанча эшик кўрган. Эндиликда менинг мусичадек ювош, маънавий соғлом болаларимни бузаяпти. Бунинг маъноси нима? Бунинг маъноси шуки, у бу иши билан урф-одатларга бефарқ, бепарво авлоднинг шаклланишига муҳит яратаяпти. Урф-одатларини йўқотган халқ эса гуллаб-яшнамайди!

Уй бекаси хўрсинди:

— Мен аллақачон уни ҳайдаган бўлардим. Аммо сиз — ўзингиз унга ҳомийлик қилиб келдингиз.

— Мен бунақалигини туш билибманми? Муштипар, ёлғиз деб ўйладим. Ёрдам бериш керак, бу қабиҳ дунёда жувонмарг бўлиб кетади, дедим.

— Фарзандларимиздан бўйида бўлиб қолган бўлса-чи, бу жувонмаргнинг?

— Э, ҳа, бу ҳақда ўйламабман.

— Судга беради унда...

— Ҳа, унда ўз ёғимизга ўзимиз қоврилиб қолаверамиз. Шундай бўлса-да, ҳам емайман. Битта нонни кам ҳам емайман. Шу савил хизматкорларнинг афти-ангори ҳаммага беш қўлдек маълум...

— Яхшиси, эртага... Ўзим биламан уни нима қилишни. Эртага онасини кўрсатиб қўяман унинг!

— Буни қара, қарасанг-чи, оёқ-қўлларим ҳалиям титраяпти-я,— деди таъкидлаб у.— Қарасанг-чи, ахир... Уйғониб кетганимни айтмайсанми, а?..

— Яхшим, уйғониб қолибсиз, бей. Гафлат босиб, уйғонмаганингизда нима бўларди?.. Епиғлиқ қозон ёпиқлигича қолаверарди.

Эртасига Содат мактабдан одатдагидан барвақтроқ қайтди. Пиллапоядан кўтарилар экан:

— Парвин!— деб бақирди.

Онаси югуриб чиқди.

— Болагинам, сенга нима бўлди?

— Шиппақларим қани?

Онаси шиппақларини келтирди. Унинг тили калимага келмасди.

— Парвин қани?

— Биласанми... Жиноят устида қўлга туширдик. Ер юткур, ўғри экан.

— Ҳайдаб юбордингларми?— Содат талмовсираганча пиллапоядан юқорилаб борарди. Юқорига чиқди-да, тўхтади. Онасининг юзига қаролмай, бошини ҳам қилди. Ташвишланиб сўради:

— Овқат-чи, овқат нима бўлади? Қорин карнай чалапти-ку...

Эркин ҚОДИРОВ таржимаси.

Сотимхон Иномхўжаев

ҚЎШҚАНОТ ПАРВОЗИ

Оламда тасодиф кўп. Аммо ҳар бир тасодиф ўз қонуниятларига ҳам эга. Биз ҳикоя қилаётган ажойиб оила тақдири бир қарашда тасодифлар занжиридан иборатдек кўринади — ўзбек қизининг парашютчилиги ҳам, унинг министр уринбосари даражасигача юксалиши ҳам, турмуш ўртоғининг Берлин, Лондон, Парижга парвози ҳам, ниҳоят Юлиус Фучикнинг Бибинисога бағишланган очерки ҳам.

Ҳа, айти дамларда туғилганининг саксон йиллиги кенг нишонланаётган Юлиус Фучикнинг Ўзбекистон билан алоқаси ҳақида алоҳида гапириш керак. У «Руде право» газетасининг 1935 йил 3 ноябрь сониде «Озод ўзбек хотин-қизлари» деб номланган очеркидаги бир бобни бизнинг қахрамонимизга бағишлаган эди. Бу боб «Бибинисо Болтабоева ва ўттиз парашютчи қиз» деб аталганди. Очеркни ўзбек хотин-қизлари шаънига бағишланган 30-йилларнинг энг яхши кўшиғи, деб айтиш мумкин. Бибинисо эса ана шу 30-йиллардагина эмас, балки ҳаётининг барча босқичларида ҳам қўшиқ қилиб куйлашга арзигулик даражада яшади. Агар Юлиус Фучик тирик бўлганда, осийлик қахрамонининг кейинги тақдирини ҳам изчил кузатар, унинг ҳар жасоратига юксак жарангдор қўшиқлар бағишларди. Эҳтимолки бу қўшиқлар «Бибинисо ва ўттиз парашютчи қиз»нинг давоми ўлароқ, «Бибинисо технологияси», «Бибинисо ва Надежда Крупская», «Осмондаги учрашув» каби жарангдор номлар билан аталган бўларди.

Келинг, энди қахрамонимиз Бибинисо Шомуродовна Болтабоева — кўксини қатор орден ва медаллар беаган кекса коммунист, меҳнат ветерани, ўзбек аёлининг Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан кейинги шонли йўлини ўзида жамулжам этган табаррук инсон билан таништирай.

— Бибинисо Шомуродовна, ўзингиз, умрбоқий ишларингиз ҳақида билгимиз келади, — дедим мен, — назаримда, бугунги ўзбек аёлининг Ленин мукофоти лауреати даражасига кўтарилишида сизнинг жасоратингиз ҳиссаси ҳам бор, шундай эмасми?

— Эҳтимол. Бўлмаса гапни парвоздан эмас, ибтидосидан бошласак.

Ўзида шарқ аёлининг ифати ва назокати, европа маданиятининг энг мумтоз дурдоналарини ажойиб бир кўркамлик, табиий бир уйғунликда мужассамлантирган табаррук онахон бир оз ўйга толди.

— Ўзбекистонимизда менга ўхшаган аёллар кўп, жуда кўп, — деди у сўзида давом этиб. — Аммо, Олмаотанинг шундайгина биқинида жойлашган қишлоғимиз Кескелен кўни кечагидай эсимда. Ҳа, ҳа, таажжубланманг, мен Қозоғистонда, Қозоғистон бўлганда ҳам Олмаотанинг ёнгинасида туғилганман. Қозоғистонлик ўзбеклар оила-сида. Биз онлада олти бола эдик. Олти бола! Уша пайтдаги шароитни ҳисобга олганда бу бир даҳшат эди. Ахир, шунча болани боқишнинг ўзи бўлармиди! Қарангки, бахтимизга «Рабфак». («Ишчилар факультети») деган гаплар чиқиб қолди. Бу — ёц Совет ҳокимияти бизлар, камбағал болалар учун берган бахтга йўлланма эди. Мен ҳам қанот қоқиб Тошкент сари учдим. «Рабфак»да ажойиб ўқитувчилар қўлида таҳсил кўрдим. Рус тилига меҳрим тушиб, тезда уни ўрганиб олдим. Замона зайлига боқсам, техникада гап кўп. Техника билан қизиқа бошладим. Устозларим менинг бу мойиллигимни сезиб, тўқимачилик машиналари сирларини эгаллаш учун Москвага йўлладилар. Уша пайтлар Тошкент тўқимачилик комбинати эндигина қурилаётганди. Ишчилар ҳам, инженер-техник ходимлар ҳам сув ва ҳаводек зарур эди. Шунинг учун ўқишга бир йўла 150 кишини жўнатдилар. Улар орасида қизлар бор-йўғи учтагина эдик...

Москвадан қайтганимдан кейин, — деб ҳикоя қилади Бибинисо Шомуродовна, — Тошкент тўқимачилик комбинатига монтажчи-механик бўлиб ишга кирдим. 30-йилларда бу комбинат улкан қурилиш майдони бўлиб, шаҳар, область ва республиканинг кўпгина ғайратли ёшлари шу зарбдор қурилишга тўпланган эдилар. Комбинатнинг бир қисми ишга тушган, янги цехларнинг қурилиши ва монтажи давом этарди. Цех

бошлиқларидан тортиб, оддий ишчиларгача — ҳамма ёшлар эди. Шунинг учун иш ритми ҳам, қурилиш ва монтаж суръати ҳам юксак эди.

Шу пайтларда Бибинисо Шомуродовна комбинат дастгоҳларининг монтажи билан шуғулланарди. Аслида бу эркаклар иши. Бироқ Москвада таълим олган Бибинисонинг ишини унча-мунча эркак бажаришга қодир эмасди. Узининг ана шу ўрни, имкониятини билгани учун ҳам Бибинисо мислсиз ватанпарварлик руҳи билан ишлар, стахановчи қиз сифатида Иттифоқ бўйлаб донг таратган эди.

Кунлардан бир кун, айна иш қизиб турган пайтда уни завод ишчилар комитетига чақириб қолишди. Бу воқеа 1934 йили бўлган эди. Дастгоҳни монтаж қилаётган Бибинисо ишчи қоржомасида кабинетга кириб борди. У ерда хушрўйгина, истараси иссиқ, ерли халқларга ўхшамаган бир киши ўтирарди.

— Айтинг-чи, Бибинисо, — деди ҳалиги киши кўкқисдан, — нега сизни комбинатда илғор, деб айтишади?

Даставвал Бибинисо довдираб қолди. Чунки савол унга мутлақо нотаниш тилда берилган ва таржимон қиз орқали русчага ўғирилган эди.

— Билмадим, — деди Бибинисо ийманибгина ва меҳмонга зимдан зеҳн сола бошлади. Бу — Юлиус Фучик эди.

Келинг, сўзни энди Юлиус Фучикка берайлик. «Руде право»да босилган «Бибинисо Болтабоева ва ўттиз парашютчи қиз»да у ёзади: «Унинг ийманиши ғоят самимий эди, зеро у тушган вазиятда бошқача бўлиш ҳам мумкин эмасди. Тошкент тўқимачилик комбинатида ўша пайтлар хотин-қизлардан 4000 киши ишларди (бир йилдан кейин эса ишчилар сони ўн беш мингга етиши лозим эди). Уларнинг кўпчилиги донг таратган зарбдорлар бўлиб, Бибинисо бу сафдошларига ҳавас қиларди. Дарвоқе, ўша илғорлар ҳам Бибинисога ҳавас қилишиб, у ҳақда гапириб юришарди. Тошкент тўқимачилик комбинатининг қурилиши эпосида нуқул пландан орқада қолиб юрувчи Айзатуллин бригадаси билан мусобақадosh Қулматов бригадаси ҳақида ажойиб кўшиқ бор. Бибинисо ҳам Қулматов бригадасида ишларди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, Айзатуллиннинг бригадаси қандай йўл билан бўлмасин планни бажариш, Қулматов бригадасидан ўзиб кетиш учун белгиланган соатларга қўшимча вақт ҳисобидан ҳам ишлаш бошлади. Бригада аъзолари қурилиш атрофида уйма-жуйма юришар, бош инженер чиқиб кетиши биланоқ цехга қайтиб, ишни давом эттиришарди. Қулматов бригадасининг аъзолари келиб, мусобақа бунақа бўлмаслиги, ишчиларнинг дам олиш соатлари ва саломатлигини йўқотиш ҳисобига ғолиблик учун курашиш но-тўғрилигини тушунтиргунча бу ҳол давом этди. Бари бир, айзатуллинчилар нечоғлик уринишмасин, қулматовчилар илғорликни қўлдан беришмади, чунки қулматовчилар орасида ажойиб бир жонкуярлик бор эди: янги техника силарини тезда ўзлаштириб олган Бибинисо ҳам ўз шахсий намунаси билан бутун бригадани олға ундарди».

— Фучик ҳақида сизда қандай таассурот қолди? — сўраймиз Бибинисо опадан.

— Замон шунақа эди, — дейди Бибинисо Шомуродовна, — ҳаёт шашти ўзгача эди. Ҳозирги кунни космос даври деймиз-ку; аммо 30-йилларнинг ўсиш ва ривожланиш суръати ҳам тез эди. Давр биздан бутун имкониятларимизни сафарбар этишни тақозо этар, биз ҳам ўзимизни заррача аямасдик. Кимки шу суръатга ҳамоҳанг бўлса чуқур ҳурмат қилардик. Бизнинг Юлиус ҳам давр билан ҳамнафас одимларди.

«Бизнинг Юлиус». Агар Чехословакияда шундай дейишса қулоққа ғалати чалинмасди. Бироқ Ўзбекистонда ҳам бу ибора ғоят табиий, самимий эшитиларкан. Чунки Фучикнинг қаҳрамонлари ҳануз ораимизда, унинг башоратлари амалга ошмоқда, бизнинг Фучик ҳануз биз билан яшаб келяпти.

Фучик ўшанда «Руде право»да яна ёзганди: «Совет Иттифоқидаги буюк социалистик қурилиш эпосларида минглаб бундай кўшиқлар янграйди. Бибинисо — ўзига ўхшаган мингларнинг бири. Шунинг учун ҳам унинг камтаринлиги, ийманиши табиий. Бироқ у билан бирга ишловчи ўртоқлари Бибинисонинг ички бир қудратини ҳам кўра олдилар. Советларга сайловлар яқинлашуви билан унинг исми ҳам депутатликка номзодлар рўйхатида пайдо бўлди. Сайлов чоғида эса фақатгина тўқувчилар эмас, балки комбинат қурилишида ишловчи олти минг кишининг ҳаммаси ҳам илғор деб ном таратган монтажчи, йигирма ёшли комсомол қиз Бибинисо Болтабоева учун яқдиллик билан овоз бердилар.

Бибинисо буларни менга ийманиб, тортиниб ҳикоя қилди. Зотан у ҳали ўз зафарлари ҳақида эл олдида сўзлаб беришга ўрганмаган эди. Фақат шаҳар совети қошидаги ишлари ҳақида гапирганда сира тutilмади. Афтидан тўқувчилар дастгоҳининг қисмлари ҳақида ҳам у ана шундай дадиллик билан гапирса керак.

Бошқа масалаларга келганда эса у ниҳоятда уяларди, чиндан ҳам уяларди, шунчалик уялардики, ҳали болаларча беғубор юзлари алвон лоладек қизариб кетарди».

Қизиқ, инсон табиати ажойиб экан-да. Бибинисо опа, мана, етмиш ёшда, аммо ўша ийманиш, тортиниш одатлари уни ҳануз тарк этмаган. Айниқса, опа мажбур бўлиб қолиб, ўз ишлари, ютуқлари ҳақида гапирганда бу самимият, камтаринлик, хоксорлик ялт этиб кўзга ташланади.

— Тағинми? Тағин, кўп дугоналарим қатори стахановчи эдим, кейин партия сафига кирдим. 1936 йили комбинат комсомол ташкилотининг секретари бўлиб ишладим, Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетининг Бюро аъзолигига сайлашди.

— Янглишмасам, сизни Совет Иттифоқи, қолаверса бутун оламга машҳур этган яна бир фазилатингиз бор. Сиз ўзбек хотин-қизлари ичида биринчилар қатори парашютчи бўлгансиз. Бу қандай бошланган эди?

— Кутилмаганда, — деди Бибинисо опа. — Бир куни ишлаб турсам парткомга чақиринди. Қизиқ, мен бутун фаолиятим давомида жуда кўп мухбирлар, журналист-

лар билан гаплашдим, жуда кўп интервьюлар бердим. Аммо, ҳар гал партком, рабком ёки бошқа раҳбар идорага чақирса, кўз олдимга ялт этиб Юлиус Фучик сиймоси келади, мен билан узоқ суҳбатлашган, оппоқ кўйлак кийган ўша чех журналистининг кулиб турган чеҳраси гавдаланади. Нимага шунақа, билмайман. У мен суҳбатлашган журналистлар ичида энг доноси, энг аълоси, энг баркамолли бўлганлиги учундир, эҳтимол... Мана, у қаҳрамонларча ҳалок бўлиб кетди. Аммо мен уни ҳамон Тошкент кўчаларида кўраётгандай бўламан, у орамизда юргандай туюлаверади. Назаримда, Юлиус Фучик Тошкентни, Ўзбекистонни сира тарк этмайдиган сиймога ўхшайди... Хуллас, ўша куни парткомга чақиришганда ҳам юрагим шиғ этиб кетди — борди-ю, Юлиус кутиб ўтирган бўлса-я, деб ўйладим. Афсуски...

* * *

— Юракдан борми? — деди партком секретари тўсатдан.

Бибинисо аввалигиз ҳеч нарсага тушунолмади. Кабинетда икки-уч нотаниш киши ўтирар, афтидан, гап бирор масъулиятли иш устида бориши муқаррар эди. Шунинг учун ёшига қараганда кўпроқни кўрган бу идрокли қиз партком секретари савол бермаётганлиги, балки Бибинисога чуқур ишончини меҳмонлар олдида намойиш этаётганлигини тушунди. Меҳмонлар ҳам ундан, шак-шубҳасиз, тасдиқ жавобини кутаётганликлари аниқ эди.

— Бо-о-ор, — деди Бибинисо ҳам маънодор қилиб, — нимаиди?

— Ана, айтмадимми! — деб баланд руҳ билан қўлларини ишқади партком секретари ва жўшқин давом этди, — парашюта сакраймизи?

— Қерак бўлса сакраймиз, — деди Бибинисо ийманибгина.

— Қерак, қизим, қерак! — деди партком секретари ҳамон ҳаяжон билан, — ўзбек қизининг куч-қудратини олам аҳлига кўрсатиб қўйшимиз қерак.

«Олам аҳлига!» Бу гапнинг муболағаси йўқ эди. Партком секретари дилидаги самимий гапни айтган эди. Буни Бибинисо ҳам тушуниб турарди, ўзбек қизининг қудратини оламга намойиш этиш зарур эканлиги, ўзбек хотин-қизларини осмонга, парвозга, юксак парвозларга даъват этиш зарур эканлигини яхши тушунарди. Шунинг учун бўлса қерак, унинг аэроклубга ёзилиши тасодиф эмасди. Бу тадбирнинг нечоғли муҳим эканлигини ақлан ва қалбан тушуниб, дугоналарини аэроклубга фаол жалб этиши, ғайрирасмий ташкилотчи ва инструкторга айланиб қолиши кутилган воқеа эди. Буни ундан аэроклуб мутасаддилари ҳам, Ватан ҳам кутган эди. Шундай қилиб, Бибинисо Болтабоева фақат донгдор тўқимачи эмас, балки донгдор парашютчи, парашютчи бўлганда ҳам ўзбек қизларининг сардори ва раҳнамосига айланиб қолди.

Бу пайтда унинг Юлиус Фучик билан учрашганига деярли бир йилча бўлиб қолган ва бу улкан журналист республикамиз бўйлаб иккинчи марта саёҳат қилиб юрган пайтлари эди. Ўзбекистон хотин-қизларининг биринчи съезди ҳам айна шу пайтга тўғри келиб қолди. Ҳар ҳолда, Бибинисо ва Юлиус — бири делегат, иккинчиси меҳмон ва халқаро матбуот вакили сифатида съездда иштирок этдилар ва тақдир уларни яна юзлаштирди.

«Съезд мажлисларининг тўртинчи куни эди, — деб ёзади Юлиус Фучик «Руде право»нинг 1935 йил 3 ноябрь сониди. — Саҳнага биринчи ўзбек парашютчи қизларининг делегацияси кўтарилди. Унга бир қиз бошчилик қиларди. Уша қиз минбарга шахдам чиқиб, дадил ва жанангдор овоз билан съезд делегатларига парашютчи қизларнинг табриklarини топирибгина қолмасдан, парашютдан сакрашнинг аҳамияти ва бу иш қандай бажарилиши ҳақида ҳам гапириб берди. Мен ўзбек тилини билмайман, аммо унинг ҳар бир сўзини тушуниб турардим. У қизни бундан аввал ҳам кўргандай бўлардим, жудаям яқин танишдай туюларди. Ниҳоят мен уни танидим: у Бибинисо Болтабоева эди! Уша, ўн ой муқаддам гапиришга ийманган, текстиль комбинатидаги уятчан қиз эди. Энди эса, орадан бор-йўғи ўн ой ўтгач, у мислсиз дадиллашган, ўзбек хотин-қизлари ўртасида парашют спортининг жасоратли пионери даражасига кўтарилганди.

«Бу юртда кишилар ана шундай тез ўсади».

Юлиус Фучик шак-шубҳасиз ҳақ эди, албатта. Бу Ватанда кишилар жуда тез ўсарди. У ўз қаҳрамони Бибинисо Болтабоева намунасида бунга янада тўлароқ ишонч ҳосил қилганди. Чунки Бибинисо икки ой ичида ўзбек парашютчи қизларини олти кишига етказди, ўша йилнинг еттинчи ноябрида, Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабасининг тантанали кунларида эса ўттиз ўзбек қизи парашютдан группла бўлиб сакради. Юлиус Фучик таъбири билан айтганда: «Ҳануз кўп хотин-қизлар паранжига ўраниб юрган ўлкада бу буюк революцион воқеа эди».

Юлиус улуғлаган бу қиз партия ва халқ ишига жон-дили билан киришиб кетди. Балки камтарлик ва билимга интилиши, ҳалоллик ва фидокорлиги унга мангу ҳамроҳ бўлганлиги учундир, Бибинисо Болтабоева ҳадемай партиявий раҳбарлик ишларига кўтарилиб кетди. Натижада у Ўзбекистон Компартиясининг бир қатор съездларига делегат қилиб сайланди, Файзулла Хўжаев, Йўлдош Охунбоев, Усмон Юсупов каби йирик давлат арбоблари билан учрашиш, фикр алмашиш, бирга ишлаш бахтига муяссар бўлди.

Мана, ўз даврида оламни кезган яна бир фотосурат. Унда шарқ аёлларининг бир гуруҳи Надежда Константиновна Крупская билан биргаликда расмга тушганлар. Зотан, бу фотосурат ҳозир ҳам муътабар ва эларо машҳур тарихий ҳужжатлардан

бири ҳисобланади. Ана шу фотосуратда, Надежда Константиновна билан ёнма-ён турган, чеҳрасидан нур ёғилаётган мамнун қиз ҳам бор. Мабодо шу расмга кўзингиз тушиб қолса, билинги, ўша мамнун боқаётган ўзбек қизи бизнинг қаҳрамонимиз Бибинисо Болтабоевадир.

Баъзан бир умр яшаб, бир умр ўқишга тўғри келади. Бибинисо тақдири ҳам шунга мойилроқ бўлди, чунки, у бир умр курслар, малака ошириш, комсомол ва партия ўқувларида таълим олиб борди, узлуксиз меҳнат билан узлуксиз ўқишни бирлаштириб юрди. Ниҳоят, машҳур тўқимачи-механик Бибинисо иқтисод ва планлаштириш масалаларини чуқурроқ эгаллаш муродида институтнинг шу факультетига ўқишга кирди. Ана шу институтдаги байрам кечаларидан бирида тақдир уни Абдусаммад билан, эндиликда икки муҳим соҳани бошқараётган икки олим ва ташкилотчи фарзандларнинг отасига юзлаштирди.

Абдусаммад ўша пайтлари институтнинг ёнгинасида жойлашган бир техникумнинг талабаси бўлиб, ўзи, гарчи ёғ-мой мутахассислиги бўйича таълим олаётган бўлса ҳам, қалби кўнда, осмонда, баланд парвозлар орзусида эди. Бўйчан қадади-қомати келишган бу дуркун йигит азияцияни ҳар қанча орзу қилса арзирди. У ўзбек парашютчиси Бибинисони яхши кўриб қолганлиги хусусида ҳам ҳолис фикр айтиш мумкин. Эҳтимол, орзу бирлиги, ният бирлиги, қалб ҳамоҳанглиги қовуштиргандир уларни. Машҳур парашютчи қиз билан учувчиликни орзу қилиб юрган йигит бир-бирининг қалбига йўл топа олгани қандай яхши!

Бундан уч йил муқаддам Абдусаммад ака билан учрашгандик. Бизни беқасам чопон кийган Абдусаммад ака кўтиб олган эдилар. Ушанда, гап орасида бу ажойиб инсон, машҳур учувчи ва соф виждонли коммунистнинг таржимаи ҳоли бизда катта қизиқиш уйғотган эди. Чунки, гап Бибинисо опа тўғрисида борса-да, оилавий «архив» материаллари бирга сақланганлиги учун, Абдусаммад акага оид ҳужжатларни ҳам кўриб ҳангу манг қолгандик: мана, «Огонёк» журнаlining ялтироқ муқовасида кулиб турган жасоратли, мунаввар сиймо — бу машҳур совет авиатори Абдусаммад Тойметович Тойметов! Газеталар, журналлар, китоблар, фотоҳужжатлар! Ҳаммаси бир-биридан қизиқ, бир-биридан гўзал, бир-биридан мазмунли. Уларда ўзбек учувчисининг жасорати, ўзбек авиацияси ветеранининг ташкилотчилик қобилияти мадҳ этилган.

Бибинисо билан Абдусаммад топишишгач, юксак парвоз уларнинг муштарак орзулари бўлиб қолди. Бибинисо асосий иши билан бирга, парашютда сакраш бўйича инструктор сифатида ҳам фаолиятини жонлантириб юборди. Абдусаммад эса Балашов шаҳридаги учувчилик билим юртига ўқишга кириб, ўз орзуларини амалга ошириш учун астойдил урина бошлади. Уни битиргач эса учувчилик фаолиятини бошлади.

Улуғ Ватан уруши Бибинисо ва Абдусаммад оиласига ҳам ўз аламини ўтказди. Бу орада биринчи фарзандлари, ҳозирда Бутуниттифоқ халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасининг планлаштириш бўлими бошлиғи Марат Абдусаматович Тойметов туғилган эди. Қалбда севиқли ер, ширин фарзанда меҳру муҳаббат, босқинчи фашистларга чексиз нафрат туйғуси билан фронтга жўнашди. У роса тўрт йил давомида мунтазам олдинги ва масъулиятли сафларда бўлди.

Дэвоке, «Фан ва турмуш» журнали муқовасида ҳам ҳарбий аэродромда, уруш йиллари фашистларга даҳшат солган «Дуглас» олдиди турган ҳарбий учувчи Абдусаммад ака фотосурати акс эттирилганди. Расм остига оддийгина, лекин маъноси оламшумул сўзлар ҳам илова этилганди: «Улуғ Ватан урушининг қатнашчиси, тошкентлик учувчи Абдусаммад Тойметов юксак шарафли ва ўта масъулиятли топшириқни бажариб, фашистлар Германиясининг сўзсиз таслим бўлиши ҳақидаги актни имзолаш учун, 1945 йил 8 майда СССР ҳукумат делегациясини самолётда Москвадан Берлинга олиб борди, сўнгра бу тарихий ҳужжатни Москвага олиб келди». Бунгача у 100 мартадан кўпроқ жанговар парвоз қилди, уч марта ҳаводан уриб туширилди, ҳарбий госпиталларда ётиб чиқди ва яна парвоз қилди.

Абдусаммад Тойметов узоққа учувчи авиация — АДД (авиация дальнего действия)да хизмат қиларди. АДД эса фашистларни мудом даҳшатга солиб турувчи, «бир ҳафта ичида Москва тақдири ҳал бўлади», деб Гитлер мақтанган бир пайтда Берлинни бомбардимон қилган, мақтанчоқ Фюрерни жаҳон аҳли кўзи олдиди шармандаю шармисор этган қудратли куч эди. Шунинг учун ҳам уларнинг душмани кўп бўлар, АДДнинг ҳар бир самолётини уриб туширган фашист алоҳида тақдирланарди. Шунга қарамай, Абдусаммад Тойметов ўз «Дуглас»и билан жуда кўп марта лаб Белоруссия партизанлари ўрнашган фронтorti нуқталарига учди — қурол-яроғ, ўқ-дори, озиқ-овқат, кийим-кечак етказиб берди, оғир ярадорлар ва оператив муҳим ҳужжатларни Катта ерга олиб келди. У Европа ва Осиёдаги кўп йирк давлатларнинг пойтахтига, шу жумладан Техрон ва Лондонга учди. Уша пайтлар Лондонга учининг ўзи бўлмасди. Қора денгиз, Шимолий Африка бўйлаб бутун Европани айланиб ўтишга тўғри келарди. Шунинг учун ҳам, Бибинисо опа билан Марат ойлаб хат кутганда, Буюк Советлар мамлакатининг ишончли шунқори, ҳарбий учувчи Абдусаммад Тойметов Лондонга ёки Нью-Йоркка дипломатик ёки ҳарбий миссия вакилларини олиб кетаётган бўларди.

Жасур ўзбек ўғлони Абдусаммад Тойметовнинг Улуғ Ватан урушидаги ажойиб жасоратига алоҳида тўхтаб ўтишга тўғри келади. Берлиннинг шарқий қисмида, Карлхорстдаги бир вақтлар ҳарбий инженерлик билим юртининг ошхонаси бўлган икки қаватли бинода 1945 йил 9 май куни соат роса 00.42 минутда фашистлар Германиясининг сўзсиз таслим бўлиши ҳақидаги акт стол устига қўйилди. СССР номидан ўнга маршал Жуков, СССР бош прокурори Вишинский ва маршал Соколовскийлар имзо чекдилар.

Абдусаммад Тойметов бошқарган «Дуглас» Темпельгоф аэродромидан кўтарил-

масдан олдин экипаж қўлига ғилофланган бир байроқни ҳам топширдилар. Бу — ғалаба байроғи, Рейхстаг устида ҳилпираган байроқ эди. А. И. Семенов билан А. Т. Тойметов ғалаба байроғини кўз қорачиғидай асраб Кремлга етказиш учун қасамёд қилаётган чоғларида, «Дуглас»нинг юк ортиш люкига свастикали немис ҳарбий қисм ва бўлинмаларининг ўлжа байроқлари юкланаётган эди. 9 май куни, Совет Армияси, совет халқининг фашистлар Германияси устидан ғалабаси байрами куни эса, Абдусаммад Тойметов олиб келган ғалаба байроғи Кремль узра юксак кўтарилди. Фашистлар байроқлари ва свастикалари эса В. И. Ленин мавзолейи олдида оёқ остига ташланди. Шундай қилиб, жаҳон тарихида мислсиз аҳамиятга эга бўлган тарихий ҳужжатни Абдусаммад Тойметов ўзининг жангларида тобланган «Дуглас»ида Москвага олиб келди, Олий ставканинг махсус буйруғини шараф билан бажарди. Аммо, буларнинг баридан ҳали Бибинисо ҳам, жажжи Марат ҳам бехабар эдилар.

Шу куни кечга яқин эса Қизил майдонда ғалаба салютлари берилди. Ўз ўртоқлари билан парад формасини кийиб, жанговар орденларини тақиб келган ҳарбий унвучи Абдусаммад Тойметовни москваликлар қўлларидан осмонга отиб, завқу шавқ билан табрикладилар.

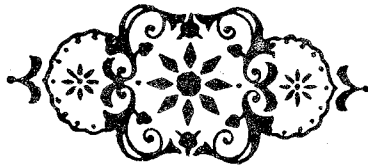
Абдусаммад Тойметов ғалабадан сўнг Тошкентга қайтди, граждон ҳаво флотининг лайнерларида ишлади. Узоқ йиллар давомида Тошкент аэропортининг бошлиғи лавозимида ишлади. Бибинисо опа эса бу орада райижроком раиси, Тошкент шаҳар партия комитетининг ходими, Ўзбекистон енгил саноати министрининг ўринбосари каби масъул вазифаларни бажариб келди. Бибинисо Шомуродовна Болтабоева ҳануз халқ хизматида. Оилада урушдан кейин туғилган фарзанд Жаҳонгир бўлса, қишлоқ хўжалиги бошқармасининг механизация бўлими бошлиғи бўлиб ишляпти.

* * *

Тошкент шаҳридаги Юлиус Фучик номли кўчанинг бошланишида оташин революционер, талантли чех журналисти, коммунист ёзувчи, жасур ва қалби дарё инсон — Юлиус Фучикнинг ҳаёти ва курашини, унинг Ўзбекистон меҳнаткашлари билан учрашувларини акс эттирувчи музей очилди. Музейни очиш маросимида Чехословакия хотин-қизлар иттифоқининг фахрий раиси, толмас курашчи, Юлиуснинг содиқ дўсти, сафдоши ва рафиқаси Густа Фучикова, Чехословакия журналистлар союзи раисининг ўринбосари, «Живот страни» журналининг бош редактори Йозеф Валента бошчилигидаги қардош мамлакат делегацияси ҳам бор эди.

Музей очилишига бағишланган митингда КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов иштирок этди ва фахрли меҳмонлар китобига музей экспонатлари ҳақидаги ўз таассуротларини ёзиб қолдирди.

Юлиус Фучик очеркларининг бир гуруҳ қаҳрамонлари қатори Бибинисо Болтабоева ҳам ана шу табаррук айёмда қатнашди. У Густа Фучикова ҳамда Чехословакиядан келган бошқа меҳмонлар билан учрашиб, оташин революционер, буюк интернационалист Юлиус Фучикнинг башоратлари амалга ошганлиги, бунинг ёрқин мисоли ўз тақдири ва ҳаёт йўли эканлигини сўзлаб берди. Густа Фучикова билан Йозеф Валента Юлиус Фучикнинг севимли қаҳрамони бўлмиш Бибинисони чексиз меҳр-муҳаббат билан бағрига босдилар. Шундай кунлар келишига буюк инсон Юлиус Фучик ишонган ва башорат қилиб, буни олдиндан айтган эди.

Маматқул Ҳазратқулов

УШАЛГАН ОРЗУ

1

1937 йил. Раҳим Мажидович Қориев — яқиндагина ўқишни битирган, ёш мутахассис. Бунинг устига фарзанд кутмоқда. Вақт-соати етиб, у хотинини туғуруқхонага олиб борди. Врачлар: «Кетаверинг, эртага эрталаб хабар оласиз», дейишди. Эрталабгача сабр чидармиди? Нима қилиш керак? Уйлаб-уйлаб бир фикрга келди. Бир парча қоғозга телефон, номини ёздида, навбатчи ҳамширага узатди:

— Агар бирор гап бўлса мана шу номерга кўнғироқ қилинг, илтимос.

— Уйингизда телефон борми?

— Йўқ, бу уйим эмас. Шу номерга телефон қилиб фалончига айтиб қўйинг десаңгиз бас.

У вақтларда Пушкин кўчасида телефон йўқ эди. Ҳозирги «Москва» магазини ўрнида бир махсус уй бўлар, уйнинг биринчи қаватида биттагина телефон бўлиб, бир чол унга қараб ўтирар эди. У туғуруқхонадан чиқди-ю, тўғри ўша чолнинг олдига келди. Бор гапни тушунтирди.

— Кечаси соат нечада бўлса ҳам сизга кўнғироқ қилишади, амаки. Мен рўпарадаги уйнинг 19-квартирасида тураман. Сиздан илтимос, кўнғироқ қилиши билан менга хабар беринг. Агар қиз бўлса ўттиз сўм, ўғил бўлса ўн сўм суюнчи бераман.

Чол унинг юзига тикилиб турди-да:

— Шошма, ўғлим, нима дединг? Сен янглишдинг назаримда, тескарисини айтмоқчи эдинг, шекилли? — деди.

— Йўқ, амаки, янглишганим йўқ. Қиз бўлса ўттиз, ўғил бўлса ўн оласиз. Чунки мен қизларни яхши кўраман. Биринчи фарзандим қиз бўлишини орзу қиламан, — деди-ю, йўлга тушди.

— Таваба, — деди чол ўзига-ўзи, — бунақасини ҳеч учратмовдим...

— ...Салом, Раҳим Мажидович.

Унинг хаёли бўлинди. Рўпарасида табиш бир жувон турарди.

— Э, салом, Бернораҳон. Қалай, соғлиқларинг яхшими?

— Раҳмат. Табриклайман! Адашим Давлат мукофоти олибди. Муборак бўлсин!

— Раҳмат! Куллуқ!

Раҳим Мажидович яна йўлда давом этди. Пушкин кўчасига чиқди. Беихтиёр «Москва» магазини томон қаради. Яна телефончи чол билан бўлган суҳбат ёдига келди. Худди кечагидай, яқиндагина бўлган воқеадай аниқ, тиниқ эслади. Узи-ча жилмайиб қўйди...

Кечаси соат тўртларда эшик қаттиқ тақиллади. Стол лампасига энгашиб китоб варақлаб ўтирган Раҳим ака ўрнидан сапчиб турди. У эшикка етиб келгунча овоз эшитилди.

— Ҳой, ўғли, қани бўл, ўттизни чиқар. Қиз кўрибсан. Бўла қол, ваъданг эсингдами?

Чолни хурсанд қилиб жўнатди-ю, апилтапил кийиниб, ўзи ҳам йўлга тушди. Кимсасиз кўчаларда ёлғиз ўзи югуриб борар экан, қизига қандай исм қўйишни ўйлар эди.

2

1957 йил. Москвада классик рақслар ижро этувчи ёш балериналарнинг Бутуниттифоқ конкурси бўлди. Бу конкурсда Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат опера ва балет театрининг ёш балеринаси Бернора Қориева ҳам қатнашди. У ўзининг юксак ижрочилик санъати, классик рақсларни маромига етказиб ўйнагани туфайли конкурснинг ғолиби бўлди, кумуш медаль билан тақдирланди. Конкурс жюриси раиси, машҳур балерина, СССР халқ артисти, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ленин мукофоти лауреати Галина Уланова Берноранинг ижроси ҳақида ўшанда шундай деган эди: «Классик рақснинг мустақкам заминини эгаллаганлиги, унга юксак бадий дидини уйғунлаштира олганлиги Ўзбекистондан келган ёш балеринанинг ижодий қиёфасини кўрсатишга тўла имкон берди...»

Бу ёш балеринанинг дастлабки жиддий ютуғи эди. Зотан, у бунга қадар балет санъатини бир қадар чуқур ўрганган, бир неча катта-кичик партияларни ижро этган, ўзининг нозик ҳаракатлари, таъсирчанлиги билан устозларининг, мутахассислар ва томошабинларнинг назарига тушган эди.

Тошкент хореографик билим юртида, кейинчалик Москва академик хореографик билим юртида таҳсил кўриши, энг муҳими Галина Уланова, Майя Плисецкая каби устозлардан сабоқ олиши, СССР Большой театрида қўйилган балет спектаклларида қатнашиши унга бу сеҳрли, нозик санъатнинг сирларини очиб берди. Аслида унинг Москвага ўқишга боришига СССР халқ артисти Раиса Стручкова сабабчи бўлганди. Тошкентга гастролга келган бу санъаткор хореография билим юртининг бешинчи синфида ўқиётган Берноранинг ҳаракатларини, балет санъатига бўлган ҳавасини кўриб, унга Москва академик хореография билим юртига бориб ўқишни тавсия этади. Бернора бу нафосат ва билим масканида ўқиш билан бир қаторда СССР Большой театри спектакллариининг кордебалетига қатнашиб юрди. Устоз санъаткорлар маҳоратини партияларни ижро этиш, ўзлаштириш санъати ва маҳоратини кунт билан ўрганди. Бу ёш балеринага жуда катта мактаб вазифасини ўтади.

У Москва билим юртини 1966 йилда туғатиб келгач, Алишер Навоий номидаги театрда ижодий фаолиятини бошлади. Б. Астафьевнинг «Боқчасарой фонтани» балетигаги бош партия — Мария унинг илк етакчи ролларидан бўлди. Бунга қадар бу партияни ажойиб балерина ва раққосамиз Галия Измайлова ижро этар эди. Ёш балеринанинг ижроси ҳаммага, шу жумладан Галия Измайловага ҳам маъқул бўлди. Биргина ана шу партияни ижро этиш билан ёш балерина классик рақс санъатини, унинг ўзига хос техникасини, ижро усулларини пухта ўрганганлигини, ижро этаётган партиясига ижодий ёндаша олиш маҳоратини намойиш қилди. Бошқалар ижросини такрорлаш, уларга тақлид қилиш санъатда узоққа олиб бормаслигини, ҳар бир рақсга ижодий ёндашиш, унга ўзидан нимадир қўшиш, аниқроғи, ўзининг оригинал ижро услубини яратиш лозимлигини Бернора дастлабки йилларда, илк партияларда тушуниб етган ва шунга қатъий амал қилган эди. Ҳозир машҳур балерина бўлиб етишган, кўпгина ёшларга устозлик қилаётган бугунги кунда ҳам шу принцип унинг асосий шиори. Шоғирдларига ҳам шуни ўргатади. У балет партияларини шунчаки ижро этиб кўя қолмайди, балки ҳар бир партия орқали томошабинга ўзининг дардларини, қарашларини, туйғуларини изҳор этади. «Мен одамларга нимани айтмоқчи бўлсам, рақс тилида гапираман. Чунки ўйинларимга ўзимнинг фикр ва тушунчаларимни жо қиламан» дейди у.

Балерина репертуаридаги қайси партияни томоша қилманг, бу гапнинг амалий ифодасини яққол кўрасиз. Мана, композитор Улуғбек Мусаевнинг «Афсоналар водийси» балетигаги Наргиз партияси. Балерина бу образнинг ўсиш жараёнини гоят аниқ рақсларда, тадрижий ривожланишда кўрсатади. Наргиз қалбидан муҳаббат жой олганда балерина яйраб кетади, эҳтирос ва жўшқинлик авжига чиқиб, томошабин қалбини ҳаяжонга солади. Қиз қалбигаги бахт ўринни хавф-хатар эгаллаганда, у мисоли драматик актрисага айланади. Хусусан, Бамбур билан бўлади-

ган дуэт рақсларда, ўзи ёлғиз қолганда балерина қалбининг изтиробни очик-ойдин сезилади. Бу партия Бернора Қориева ижро услубига хос кенг қамровлиликни, образнинг турли ҳолатларини гоят аниқ ва тезкорлик билан ифода эта олиш маҳоратини тўла намоен қилади. Бу партия орқали балерина инсон руҳининг қудратини, иродасини мадҳ этади.

Бундай муваффақиятга у осонликча эришгани йўқ. Берноранинг бир яхши одати бор. У ҳеч қачон балет либреттоси билан чекланмайди. Унга асос бўлган асарни ҳам қайта-қайта ўқийди, мутолаа қилади. Авторнинг ниятини, бу образ орқали илгари сурган ғоясини чуқур ўрганади. Наргиз партиясини ижро этишга киришганда ҳам шундай қилди. Балетга асос бўлган қиссини кўп марта ўқиди, мағзини чақди. Атоқли ёзувчининг бу асар, хусусан Наргиз образи орқали илгари сурган фикрини, ғоясини пухта ўзлаштирди. Натижада Наргиз партияси фақат Бернора Қориева ижодигагина эмас, бутун ўзбек балет санъатида энг ёрқин, ажойиб образлардан бўлиб қолди.

3

Анна Каренина. Жаҳон адабиётида яратилган энг гўзал, дилбар аёллардан бири. Улуғ Лев Толстой даҳоси яратган бу қаҳрамон, унинг аянчли тақдир кимни ҳаяжонга солмаган?

Хўш, ана шундай ажойиб асар, шундай севимли қаҳрамон музика асарига айлантирилганда, унинг психологияси, ички дардлари рақс ҳаракатлари орқали ифода қилинганда, кўзланган натижага эришилдимиз? Ахир Толстойдай даҳо яратган асарнинг мазмунига путур етмадимикан?

«Анна Каренина» балети қўйилиши ҳақидаги эълон Тошкент кўчаларида пайдо бўлганда кўпчиликнинг ҳаёлига шу фикр келди. Балетни атоқли совет композитори Радион Шchedрин яратган. Балет намойиш қилинганч, унинг бош партияси — Аннани Бернора Қориева ижросида томоша қилгач, юқоридаги шубҳа-ғумонлар тумандек тарқаб кетди. Бернора Қориева Анна Каренинанинг бутун ҳаётини, ички изтиробларини, қалб кечинмаларини, руҳиятини рақс тили билан ифода қилиб бера олди. Анна Бернора ижросида гоят мағрур, тубан шахслардан, қебиҳ ишлардан нафратланувчи, эркин ва соф муҳаббатга ташна аёл сифатида гавдаланади. Анна партиясини тўлақонли яратиш учун яхши раққоса бўлишнинг ўзи кифоя қилмас эди, айни вақтда актрисалик маҳорати ҳам талаб қиларди. Бернорада эса шу фазилат тўла намоен бўлди.

Маълумки, Анна Каренина партиясини илк марта СССР Большой театрида машҳур совет балеринаси Майя Плисецкая ижро этган эди. Балетни Тошкент театри сахнасига ҳам шу атоқли санъаткор қўйди. Спектакль премьераси муваффақиятли ўтди, Бернорани ҳамма самимий олқишлади. Шундан кейин Майя Плисецкая бундай деган эди: «Бернора Қориева билан яқиндан танишишим ва бу билан икки ой давомида ёнма-ён ишлаш вақтида олган таассуротларим бир умр эсимдан чиқмайди. Ҳам балерина, ҳам балетмейстер си-

фатида шу нарсани таъкидламоқчиманки, ўзбек балети Бернора Қориева мисолида катта қудратга эга бўлган тиргак санъаткори борлиги билан фахрланса арзийди...»

Балетнинг сири, қудрати шундаки, унга таржимоннинг кераги йўқ. Уни ҳамма мамлакатда, ҳамма халқ бемалол тушунаверади. Шунинг учун ҳам бизнинг давримизда айниқса санъатнинг бу тури кенг оммалашди, миллионларнинг маънавий эҳтиёжига айланди. Буни чуқур ҳис этган Бернора Қориева эса ўзининг юрак садоларини ана шу рақслар, турли балетлардаги турли партиялар орқали ифода этади. Унинг репертуарларида М. Плисецкая айтганидек, трагик образлар анчагина. Лоақал «Захарли ҳаёт» балетидаги Марьямхон образини эслаб кўрайлик. Ҳамза асари асосида композитор Р. Вильданов яратган бу балетнинг бош қаҳрамони Бернора ижросида ўзининг мукаммал талқинига эга бўлди. Марьямхон образи орқали йигирманчи йилларда санъат оламига кириб келган, аммо очилмай ҳазон бўлган кўпплаб ўзбек ёш хотин-қиз санъаткорларининг фожияли тақдирини ифода этилган. Буни балерина фоят маҳорат билан ҳар бир рақсга, ҳар бир ҳаракатга маълум бир маъно юқлаб акс эттиради, Нурхон («Танавор» балети) партиясида ҳам худди ана шу мавзу акс этган. Бу образ ижроси ҳам балеринамизнинг рақс санъатида фожий образ яратиш қудратини намойиш қилди. Нурхоннинг қисқа, аммо фожияли ҳаётини балерина нозик чизгиларда томошабин қалбини ларзага соларли даражада аниқлик билан ифодалайди. Буни кузатган томошабин балет санъатининг имконияти нақадар кенглигига, таъсир кучи нечоғли ўткирлигига тан беради. Урни келганда шунини эслатиш керакки, Бернора Қориеванинг деярли барча рақслари ҳаракатчан, энгил ва тезкор, жуда тиниқ, сербўёқ ва жозибали. Унинг ўйинларида ҳақиқий классик рақсга хос хусусиятлар бўртиб кўринади. «Бегона», «Элегия», «Муҳаббатга муҳаббат билан» ва бошқа балетларда Бернора Қориева яратган партияларда ана шу хусусият кўзга айниқса ёрқин ташланади.

4

Ташкентдаги 1-шаҳар шифохонасида Шарқнинг буюк алломаси Абу Али ибн Синога ўрнатилган ҳайкалнинг тантанали очилиш маросими. Микрофон олдида СССР халқ артисти Бернора Қориева.

Шунда кўпчилик ҳайрон бўлди. «Медицинага балетнинг нима алоқаси бор?» Бироқ бу янглиш тушунча эди. Шахсан мен медицина билан балет санъати ўртасида қандайдир узвийлик кўраман. Балет ҳам ўзининг назокати, мусиқийлиги, майинлиги билан киши дилига ором бағишлайди, кайфиятини энгил қилади, фикрини тиниқлаштиради. Энг муҳими, гўзалликни севишга, эзгуликни кенгашга ўргатади. Дили пок, кайфияти энгил, гўзалликни сезувчи одам эса соғлом, бардам бўлади. Бошқача айтганда, медицина тан ярасига шифо бўлса, балет дил ярасига малҳам бўлади. Демак, медицина билан балет санъати ўртасида, гарчи рамзий маънода

бўлса-да, узвийлик, яқинлик бор. Буни тушуниш, ҳис қила билиш керак.

Бернора Қориева иштирок этадиган балетларни кўрганмисиз? Уларга диққат билан разм солганмисиз? Агар бу балетларни эътибор билан кўрсангиз, балеринанинг рақсларини кузатсангиз, унга юқланган вақфани, англасангиз, юқоридаги фикрнинг тўричилигига имон келтирасиз. «Оққуш кўли», «Жизель», «Сухайл ва Меҳр», «Афсоналар водийсида», «Севги тумори», «Семурғ», «Дон Жуан», «Тоҳир ва Зухра» ва бошқалар. Бу лирик балетларнинг жозибасини сўз билан таърифлаш қийин. Буларнинг барчасида бош партияни Бернора ижро этган. Классик балетлардан П. И. Чайковскийнинг «Оққуш кўли» балетини ким ҳам берилиб томоша қилмайди?! Раққосаларнинг гўё оққушлардай саҳна узра «сузиши» ҳеч кимни лоқайд қолдирмайди. Балетнинг бош партияси — Одетта — Одиллия Бернора Қориева ижросида нечоғли назокатли, нафис. Унинг ҳаракатлари, қуш патидай энгил рақслари томошабини ҳаяжонлантириб юборади. Зотан, унинг ижро маданиятига Москва ва Ленинград, Киев ва Харьков, Минск ва Новосибирск, Боку ва Душанба шаҳарларининг юксак дидли томошабинлари ҳам қойил қолишган. Уша 1959 йилда Москвада ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасидаёқ у пойтахт санъат мухлислари эътиборига тушган. Уша кунлари Л. Лапутининг «Маскарад» балети ўзбек артистлари ижросида СССР Большой театри саҳнасида уч кун намойиш қилинган. Муҳтамак зал уч кун ҳам томошабин билан лик тўлган, артистларни гулдурос қарсақлар билан қайта-қайта саҳнага таклиф қилган эдилар. Бу муваффақиятда балетнинг етакчи партияси — Нина образини маҳорат билан яратган Бернора Қориеванинг улуши, ҳиссаси катта эди...

Берноранинг саҳнага чиққанига салкам ўттиз йил бўлди. Шу йиллар давомида У қирқга яқин балетда етакчи образларни тўлақонли яратиб, уларнинг характерини, психологиясини рақс тили билан акс эттириш учун балерина озмунча меҳнат қилмаган? Бунинг устига Бернора доимо изланишда, ҳатто ижро этаётган, томошабинларга маъқул бўлган образларни ҳам янада бойитиш, янги-янги деталлар билан тўлдириш учун интилади. Дўстлари, ҳамкасблари, устозлари билан маслаҳатлашади. Шунинг учун ҳам у П. Йоркин, О. Дадишкилиани, А. Кузнецов, И. Смирнов, М. Сатуновский, Т. Литвинова, Р. Захаров, Г. Измайлова, И. Юсупов, М. Плисецкая ва бошқа балетмейстерлардан Баҳром Иноятов, Фазлиддин Шамсидинов, Дилбар Абдурахмонова каби дирижёрлардан беҳад миннатдор. Балет санъатининг мураккаб сирларини ўзлаштиришда, партнер билан ишлашни чуқур ўрганишда, ижро этаётган партия образига кира билиш маҳоратини ўзлаштиришда ана шу устозлар ва касбдошларининг ёрдамлари, хизматлари каттадир. Бинобарин, кейинги йигирма-йигирма беш йил давомида ўзбек саҳнасида яратилган балет спектаклларининг аксарияти Б. Қориева номи билан боғлиқ. Демак, ўзбек совет балет санъати ривожини Бернора Қориева санъатисиз тасаввур қилиб бўлмайди...

Кечга томон Бернора отасига телефон қилиб, «Ишдан кейин бизниккига ўтинг, меҳмонлар келишади», деди.

Раҳим Мажидович қизининг уйига кириб борганида уй тўла меҳмон экан. Улар Бернорани юксак мукофот билан қўлагани келишибди. Турли мавзуда суҳбат бўлди. Меҳмонлардан бири сўраб қолди.

— Раҳим Мажидович, нега қизингизнинг отини Бернора қўйгансиз? Бу исмни қаердан олгансиз?

Раҳим Мажидович кулди.

— Ҳа, бунинг сабаби, тарихи бор, — деди у. Кейин хотинини туғуруқхонага олиб боргани-ю, телефончи чолга суюнчи ваъда қилгани — ҳамма-ҳаммасини айтиб берди. — Чол суюнчини олиб кетиши билан қизимга нима от қўйсам экан, деб ўйлай бошладим. Тун ярмида кимсасиз кўчалардан ёлғиз ўзим югуриб кетаяпману хаёлимда ана шу фикр кезади. Уша кезлар санъатни, адабиётни жуда севар, ҳар бир спектаклни қўймай томоша қилар эдим. Жаҳон классик ёзувчилари, драматурглари асарларини берилиб ўқийман. Менга классик драматурглардан Бернард Шоу асарлари айниқса кўп ёқарди. Унинг асарларини кўп ўқирдим. Бунинг устига, Шоунинг одамлар билан муомаласи, соддадиллиги менга хуш келар эди. Уша ярим тунда ёлғиз кета туриб хаёлимга қуйдаги фикр келди: «Бернард Шоу. Бернард.. Хўш, нега энди Бернора дейиш мумкин эмас? Нега энди қизимга шундай исм қўёлмайман? Ахир Бернард Шоудай одамнинг номини қўйиш, қолаверса шу улуг номга муносиб бўлиш шараф-ку». Шу фикр қатъийлашди.

Лекин буни эшитган таниш-билишларим, қариндошларим ҳайрон бўлишди. Айримлари гаплашмай қўямиз ҳам дейишди. «Қаёқдаги от, айтиб бўлмайди. Биронта ўзбекча исм қуриб кетибдими». Аммо мен фикримда қатъий турдим. Биласизлар, ҳар кимда бир орзу бўлади. Мен ҳам қизимни, айниқса тўнғич фарзандимни ақлли, эл-юртга хизмат қиладиган, обрўли одам бўлишини орзу қилганман. Қариндошларнинг эътирозига қарамай, қизимга Бернора деб от қўйдим. Мана ўша жажжи Бернора, — деди бир чеккада жилмайиб отасининг ҳикоясини тинглаб ўтирган қизига ишора қилиб.

— Ушанда аразлашган қариндошларингиз билан кейин ярашдиларингизми?

— Қариндошлар мисоли эт билан тирноқ. Этдан тирноқни сира ажратиб бўлмайди. Арзимаган нарсалар учун аразлашишлар, гаплашмай юришлар — ҳаммаси вақтинчалик. Энди уларнинг ҳаммаси хурсанд. Биласизми ҳозиргача қанча одамлар қизларига Бернора деб исм қўйишди. Бернораларнинг кўпини танийман. Бирови врач, бошқаси инженер, яна бири бошқа касб эгаси. Ҳатто бугун эрталаб ҳам бир ошнам телефон қилиб неварасига Бернора исмини қўймоқчи эканлигини, шунга ижозат беришимни сўради.

— Демак, бу билан ўзбек қизлари

исмлари қаторига янги исм ҳам олиб кирибсиз-да?

— Балки. Лекин мен бир нарсадан хурсандман. Ушанда катта орзулар билан буюк санъаткорнинг номини қўйган эдим. Хайриятки, қизим юзимни шувут қилмади. Эл-халқи, партия ва Ватани учун керакли одам бўлиб вояга етди. Ардоқли санъаткор бўлди.

«Бернора Қориева деганда ҳозирги замон балет санъатининг ўткир билимдонларидан, моҳир ижрочиларидан, жонкуяр тарғиботчиларидан бирини тушунмайиз». Бу СССР халқ артисти, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, машҳур совет композитори Тихон Хренниковнинг сўзлари. Чиндан ҳам Бернора Қориева балет санъатининг туб моҳиятини чуқур билади. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир ижроси тўлақонли, мукамал чиқади. Шунинг учун ҳам у балет санъатини кенг тарғиб қиладди. Узи ижро этиш билан чекланмайди, ёшларга ўргатади. Ўзбекистоннинг ёш балетини ташкил этиши ва раҳбарлик қилиши ҳам бежиз эмас. Томошабинлар билан учрашганда санъатнинг бу тури ҳақида тўлақонли сўзлайди, унинг келажагига катта ишонч ва умид билан қарайди. Ўзбек балетининг келажаги янада серпарвоз, сершухрат бўлишини орзу қилади. Орзу қиладигина эмас, шунга эришиш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилади. Томошабинлар билан ижодий учрашувларда ҳам, Тошкент шаҳар Советининг депутати сифатида сайловчилар билан суҳбатлашганда ҳам ўзбек балетининг келажаги ҳақида фикр юритади, таланти йигит-қизларни жалб қилишга катта эътибор беради.

Санъатнинг барча тури каби балет ҳам давр тароналарини куйловчи бир восита, деб тушунади. Ижодда шу нуқтага назардан иш тутади. Унинг қуйдаги фикрлари бунга далил бўла олади:

«Мен ҳар бир ижодий самарани ўз даврим талаблари билан боғлайман, мен доим изланаман. Мен иштирок этадиган навбатдаги балет тарихийми, афсонавийми, қаҳрамонлиқми, эртақми — қандай шаклда ёзилган бўлмасин, у асардан бугунги кунимизга ҳамоҳанг актуал ғоя бор-йўқлигини қидираман. Чунки спектаклимизни кўргани келган томошабин қалбида учкун олиб кетиши, балет ҳароратидан баҳраманд бўлиши керак. Мен ижро этган ҳар бир партиямда инсонни, унинг ички дунёсини тўлалигича очишга интиламан. Ҳар бир спектаклни томоша қилган ихлосмандлар янада олижаноб, гўзал, оқибатли бўлиб қолишларига, ўрталаридаги дўстлик ва меҳр-оқибатни авайлашларига интиламан. Ҳар гал сахнага чиқарканман, шу мақсадларни олдимга қўяман».

Бу сўзлар санъаткор ижодий принципини белгиловчи программ қарашлардир. Бутун ижодий фаолияти давомида ана шу ақидага амал қилиб келаётган санъаткор бундан кейин ҳам бир-бирдан гўзал, нафис образлар билан ўзбек балет санъати ривожига муносиб ҳисса қўшаверишига ишончи миз комил.

Анвар Жабборов

ФАФУР ҒУЛОМ ИЖОДИДА ОЗАРБАЙЖОН МАВЗУСИ

Ўзбек совет адабиётининг шаклланишида рус ва бошқа қардош халқлар адабиётлари билан бир қаторда озарбайжон адабиётининг ҳам ўзига хос улуши бор. Адабиётимизнинг суронли йилларда яшаган намоёндалари ижодида бундай ажойиб дўстлик самараларини кўрсатувчи далилларнинг кўплиги адабиётшунослигимизда қайд этилган. Езувчи ва санъаткорларимизнинг бадий маҳоратини тоблашда, ўзбек совет адабиётининг мазмунан ҳамда шаклан бойишида ўзбек — озарбайжон адабий алоқалари муҳим аҳамият касб этиб бораётганлиги ва бундай алоқалар доимо икки тарафлама бўлиб келаётганлиги қувонарли ҳолдир.

Совет даври ўзбек — озарбайжон адабий алоқаларининг энг ёрқин ва бой, ранг-баранг жиҳатлари Ўзбекистон халқ шоири, Ленин мукофотининг лауреати Ғафур Ғуломнинг шахсий ҳаёти ва ижоди мисолида ҳам намоён бўлади.

Шоирнинг Озарбайжон билан бевосита алоқаси асримизнинг 30-йилларидан бошланган эди. Шоир илк бор Бокуга 1936 йил боради ва озарбайжонлик пахтакорлар, нефтчилар даврасида бўлади. Озарбайжон вақтли матбуотида, «Ўзбек шоири Ғафур Ғулом Бокуда» деган мақолада, ўзбек шоирининг Озарбайжон билан самимий дўстлиги меҳр билан тилга олинади. Шоир умрининг кейинги йилларида Озарбайжонга турли муносабатлар билан бир неча мартаба борган. Ғафур Ғуломнинг бу қардош диёрга ҳар бир ташрифи олам-олам қувонч, таассуротлар ва жўшқин илҳом билан тўлиб-тошиши демек эди. Албатта, бу ҳодиса унинг ижодида ўз муҳрини босганлиги табиийдир. Шоирнинг «Нефть» шеъри 1931 йил 5 апрелда республикамизнинг марказий газетаси «Қизил Ўзбекистон» саҳифаларида эълон қилинган эди. Асар қуйидаги хабар билан бошланган: «Бокунефть булоқлари бўйича беш радио орқали эълон қилинган. Бу эса совет ҳокимиятининг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётдаги муҳим ҳамда улкан зафарларидан бири бўлиб, ушбу кураш йўлида турган барча меҳнат-қаштар учун, айниқса ёш совет ҳокимиятининг чет эллик мухолифлари унинг ҳар бир зафарини тасодиқий ва ёлғон деб турган бир чоғда муҳим ҳодиса эди. Шоир асарнинг биринчи мисраларидаёқ мухолифларга шундай ўт очади:

**«Бу саноқлар яшайишдан
Кўп узоқ хаёл:
Қандай мумкин беш йил каби
Сиқик чанбарда
Босиб ўтиш,
Толиққанлар бўлур сафарда,**

**Келажак... у, толеъ синаш...»
Кабн ғайбий фол
Телбалари ситиқ туйма
Кабн яроқсиз,
Пуфаклардай ўчмоқдалар
Қолдиролмамай из.**

Ана шу тариқа шоир асарнинг бошланишидаёқ икки хил бир-бирига қарама-қарши тезисни ташлайди. Бу конфликт — давр зиддияти, совет воқелиги, коммунистик идеал учун кураш олиб бораётган иродали инсонлар билан буржуа жамияти ўртасидаги кескин, муросасиз қарама-қаршилиқ эди. Ғафур Ғуломнинг мазкур шеъри ушбу икки қутб лагерининг диалоги бўлиб янграйди ва лирик қаҳрамоннинг ғалибона нутқи сифатида шундай яқунланади:

**Шақатгина фол тахтасин
Кўрган фолбинлар!
Сизга «ёрдам» юзасидан
Берайлик хабар:**

**— Шў ютуқлар
Беш йилликнинг учидангина,
Қолган «пайғамбарлик» ҳақи
Сизлардан яна!**

«Нефть» шеърида шоир ўзининг ғоявий позицияси аниқ ва таъсирли чиқишини таъминлаш ниятида диалог приёмидан фойдаланади. Лирик қаҳрамоннинг душман билан очиқ, юзма-юз туриб олишиши асарнинг таъсир кучини янада оширган. Эллик олти мисрадан иборат бу асар Ғафур Ғулом ижодиётининг яна бир му-

ҳим хусусиятини аниқ белгилайди. Бу — шоирнинг пролетар интернационализи ғояси, халқлар дўстлиги йўлидан бориш ва унга хизмат этиш принциpidир.

Ғафур Ғуломнинг кейинги йилларда ёзган озарбайжон мавзусидаги асарлари унинг бадиий маҳорати анча ошган, санъаткорлик даражаси тўлароқ намоён бўлаётган бир даврга тўғри келади. Бунинг ёрқин мисолини машҳур «Бири бирига шогирд, бири бирига устод» (1950) шеърда ҳам кўриш мумкин.

Шоирнинг бу асарида унинг услубига хос бўлган жуда кўп жиҳатлар: «Кўтаринкилик, эҳтирослилик, қаҳрамонона руҳ, ҳаётбахш патетика, жанговар публицистика ва чуқур фалсафий йўналиш, воқеликни теран идрок этиш ва баҳолашда кенг кўламлилик» (С. Мамажонов) аниқ намоён бўлади.

**Шогирдлар қалб уйининг
Порлаган чароғидир.
Шогирд устоддан ўтса,
Дил уйи шунча равшан.
Маърифат инсонга хос,
Гўё кўз қароғидир.
Билимдон эгаларнинг
Қўлида чаман — Ватан,
Офарин, умри билан
Шунчалар бўлиб обод.**

**Бири бирига шогирд,
Бири бирига устод.**

Инсоният тарихи ва тажрибаси, ҳаёт ҳақиқати тасдиқлаган бундай хулосалар, шеърда анъанавий тарзда бўлганидек, аввал ҳаётий-бадиий асослар натижасида келтирилмайди, аксинча, ўқувчига асарнинг бошиданоқ ҳавола этилади. Бу билан муаллиф асарга фалсафий йўналиш беради. Шеърнинг кейинги саккиз мисрасида юқоридаги хулосалар шарҳланади:

**Фузулий лирикасин
Булоқбоши устози —
[Ўзи тан берганидек]
Шоир ота Алишер...
Бу икки халқ азалдан**

**Бири бирига шогирд,
Бири бирига устод.**

Навой ва Фузулий, Ширвоний ва Муқимийнинг устод — шогирдлик муносабатини ёдга олиб ўтган шоир асар бошида келтирилган умумий хулосани конкретлаштиради, икки қардош халқ тарихидаги ажойиб дўстлик анъаналарини поэтиклаштиради. Шеърнинг кейинги «Таълим олди Боқунинг жаҳон хазинасидан» сатри билан бошланувчи саккизлиги ҳақида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин. Лекин муаллифнинг бундай усулдан фойдаланишидан асосий мақсади бошқа нарсада. Шоир ўзбек ва озарбайжон халқлари ўртасидаги азалий, ибратли дўстона алоқалар тарихан қанчалик бой ва мазмунли бўлмасин, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина ҳақиқий интернационал мазмун ва шакл касб этганлиги ғоясини поэтик тарзда таъкидлашни ўз олдига бош масала қилиб қўйган эди. Шеър шундай яқун топади:

**Билмаганини ўрганиб,
Одамзод топди камол
Ва асрий илмимизнинг
Дебочаси, тугроси
Ленинизм ғояси
Қуёшдай билмас завол.
Қардошлар гурунгининг
Ақлига раҳнамо ул,
Эй, устодлар устои,
Яша, соғ бўл, зиндабод!**

**Биз доим сенга шогирд,
Сен доим бизга устод!**

Бу шеърини хулоса кўп миллатли совет халқлари дўстлиги ва Коммунистик партиямиз изчиллик билан олиб бораётган ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси бўлиб янграйди. Икки халқ ўртасидаги дўстлик мисолида айтилган фикр барча қардош халқларнинг ўзаро муносабатларининг бош шорига айланиб кетади.

Хуллас, Ғафур Ғулом ўзининг юқорида номлари тилга олиб ўтилган ва «Озарбайжонлик пахтакор қардошларга», «Қирқ ёшли Озарбайжон», «Самад Вурғунга», «Хазар» каби асарлари билан ўзбек совет адабиётида озарбайжон мавзусига асос солди.

Совет ҳокимияти Ватанимиз халқларига, бутун совет кишиларига моддий ва маънавий фаровонлигини ошириш учун ҳамма имкониятларни яратиб беради. Бу эса янги давр қурувчилари бўлган совет кишиларининг юксалишида, жамоат меҳнатига социалистик муносабатда бўлишида, сиёсий онгининг ўсишида, ақлий камолотга эришувида ва мамлакат қиёфасини бутунлай ўзгартириб юборадиган улуғ ишларни амалга оширишда ҳал қилувчи омил бўлди. Ғафур Ғулом мана шундай ранг-баранг меҳнат ва ижод фаолияти билан нафас олаётган совет кишиларининг меҳнат ғалаба-

ларини яхлитлигича кўра олган ва уни кенг кўламда зўр овоз билан мадҳ этган санъаткорлардан эди. Бу жиҳатдан шоирнинг «Қирқ ёшли Озарбайжон» (1950) шеъри диққатга сазовордир.

Шоир мазкур шеърида бир тану бир жон бўлиб меҳнат қилаётган совет кишиларининг барча ғалабаларини янги меҳнат зафарларига бошловчи омил деб билади ва қуйидаги мисраларда фахр туйғуси билан озарбайжон халқига мадҳия ўқийди:

**Инсонлар қудратига яна қудрат қўшади,
Хазар нефтчиларининг денгиз қаъри меҳнати.
Бу машаққат, журъатдан қалб фонтандай жўшади,
Яна ошиб кетганда одам бағрин иззати.**

Ғафур Ғуломнинг бу шеърида бир жиҳат кўзга яққол ташланади. Бу Озарбайжоннинг табиати ва маданиятига оид бўлган типик деталларни ўз ўрни билан, маълум бир «шеърий юк» асосида бера олишидир. Албатта, бу хислат шоирнинг озарбайжон мавзусидаги барча асарларига тааллуқли. Зотан, унинг мазкур мавзудаги асарлари озарбайжон халқининг узоқ ўтмишини («Самад Вурғунга»), бугунги бахтли ҳаёти, орзу-истакларини («Қирқ ёшли Озарбайжон»), ўзбекининг қардоши бўлган озарбайжон халқига чексиз меҳр-муҳаббати, СССР халқлари ўртасидаги монолит дўстликни улугловчи шеърлардир.

«Қирқ ёшли Озарбайжон» шеърида Ғафур Ғулом улуг шахсларнинг номларини ёдга олиб ўтиш орқали Совет Озарбайжонининг катта тарихий-инқилобий йўлини чизиб беради.

**Киров, Наримонов ҳам Боку комиссарлари —
Барчаси фарзандларинг, барчаси сенга авлод;
Арғувон гилам каби Озарбайжон ерлари
Ҳар қадам ободликда бу зотларни қилур ёд.**

Шу шеърда Ғафур Ғуломнинг, у мансуб халқнинг озарбайжон халқига, унинг маданиятига бўлган самимий муҳаббати, қардошларча муносабати, дўстлик туйғуси баралла янграйди:

**Озарбайжон халқининг кўркам шеъри, санъати
Жуда қадим-қадимдан дўстларга ёддош.
Отахон Низомийнинг сўздаги маҳорати
Шарқдаги кўп шоирнинг ижодига эмукдош.**

**Бизлар яхши ўқиймиз Фузулий, Видодийни,
Асримиз классиги Самад Вурғун шеърини.
Ҳузур билан тинглаймиз Узаирбек ижодини,
Тушунамиз бу халқнинг фалсафий зўр фикрини.**

Устоз Ғафур Ғулом ижодининг Озарбайжон билан боғлиқ томонлари унинг баъдий тафаккур соҳасида қилган ишлари билан чегараланиб қолмайди. Унинг ўз сафдоши, совет адабиётининг улкан намояндаларидан бири, Озарбайжон халқ шоири Самад Вурғун билан дўстлиги икки халқ, икки адабиёт ўртасидаги дўстликнинг янги босқичдаги ёрқин мисолидир.

Ғафур Ғулом қардош халқлар адабиёти ва санъати ютуқларини тарғиб қилиш ишида жонбозлик кўрсатганлигини қуйидаги далил яхши тасдиқлайди. 1947 йилда буюк Озарбайжон мутафаккир шоири Низомий Ганжавийнинг 800 йиллигини нишонлаш олдидан у улуг шоир ҳақида радио орқали сўзлаган, 13 сентябрда марказий матбуотда мақола билан чиққан, 11 сентябрда Наманган, 13 сентябрда Андижон, 17 сентябрда эса Озарбайжонга Низомий юбилейида қатнашиш учун етиб борган эди.

Атоқли шоиримиз Ғафур Ғулом мақолаларининг бирида адабий ҳамкорликнинг аҳамияти ҳақида фикр билдириб, шундай деб ёзган эди: «Қардош халқларнинг санъаткорлари ўртасидаги ижодий ҳамкорлик умум маданиятимизни янада яшнатишда катта аҳамиятга эгадир. Мен ҳам, шу буюк ишга ҳисса қўшиш мақсадида, қардош дўстим, Озарбайжон халқининг атоқли ёзувчиси Самад Вурғуннинг драматик асарларидан бирини таржима қилиб, Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрига совға қилмоқчиман...». Афсуски, бу қутлуғ режа шоирнинг бевақт ўлими туфайли амалга ошмай қолган. Юқоридаги қалб сўзларидея буюк дўстлик туйғуси, икки халқнинг бир-бирига қардошлик муносабати балкиб турибди. Албатта, бу дўстликка, қадимий юнон файласуфи Демокрит айтганидек, «қариндошлик муносабатлари эмас, қарашларнинг бирлиги олиб келган».

Азиз Қаюмов,

филология фанлари доктори

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР

Машҳур шоир ҳаёти ва ижоди тўғрисида айрим лавҳалар

Янгилик

Фарғона вилоятининг бош шаҳари Андижон. Бу шаҳарнинг улкан қўрғонига Мовароуннаҳрда фақат Самарқанд ва Кеш сингари катта шаҳарларнинг қўрғонигина баробар кела олади. Уч дарвозаси бор. Шаҳарнинг жануб тарафида улугвор арк қад кўтарган. Қалъа чуқур ҳандақ билан уралган. Унинг атрофи зич маҳаллалар.

899 (1494) йил. Сешанба, рамазон ойининг бешинчи куни. Шаҳар ҳовлиларига баҳоли қудрат ифтор тадориги.

Шоҳи тўқувчи Мулла Алижоннинг ташқари ҳовлисидаги меҳмонхонада бугун ифтор учун кичик бир жамоат жам бўлган. Улар Қиёсий, Журъат, Асирий ва Хонанда Соатхон. Бу жамоат ҳаммалари касиблар, аммо таъби назм аҳлига мансуб касиблар. Улар Мулла Алижоннинг азиз меҳмони, Хўқон ўрчинидан келган шоир Сабрий ша-рафига йиғилганлар. Сабрийнинг ҳам ҳунари тўқувчилик. У гулабардор. Ҳар бир тў-қувчи касибнинг ипаклари эшилиб бўлгач, гуласини кўтариб беради. Шундан кейин-гина касиблар ипак матолар тўқишга киришадилар. Сабрий моҳир ҳаттот ҳам. Мулла Алижоннинг меҳмонхонасига безак бўлиб турган хушнавислик билан жалий хатида битилган қитъаларни ҳам Сабрий битган. Бу қитъалар қатор терилган, ёруғ ёнаётган шамлар шўъласида жилोलаниб турипти. Сабрийнинг кўп дилрабо ғазаллари эл оғзи-га тушиб кетган. Ғоят камтарин, одамохун, нафис дид ва покиза қалб эгаси бўлмиш бу зот ҳамма қадршунослар ўртасида азиз ва мўътабар бўлган бир киши эди.

Мулла Алижон салом бериб хонага кириб келди ва меҳмонларнинг ўзаро да-вом этаётган илиқ сўхбатларига ҳалал етказмай оҳиста хона ўртасидаги хонтахтага дастурхон ёзди, нон, ширинлик, мева-чева қўйди. Оғиз очилгач, ифтор учун тайёр-

Азиз Қаюмов — ўзбек адабиёти тарихининг зукко билимдони, за-бардаст тадқиқотчиларидан бири. Олимнинг «Қўқон адабий муҳити», «Қадимият обидалари», «Беруний ва адабиёт», Алишер Навоий «Хам-са»си тадқиқ қилинган «Садди Искандарий», «Ҳайратул аброр» талқи-ни», «Фарҳод ва Ширин» сирлари», шунингдек, «Машҳур кишилар ҳаёти» туркумидаги «Алишер Навоий», «Устоз Беруний» китоблари нашр этилган. У «Ўзбек адабиёти тарихи» 4 томлигини тайёрлашда, Ибн Синонинг «Тиб қонунари»ни арабчадан ўзбек тилига таржима қи-лишда фаол қатнашган. Журналимизда аввал олимнинг «Абу Райҳон Беруний» асари босилган ва ўқувчиларимиз томонидан қизғин кутиб олинган эди. Муаллифнинг машҳур шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳақидаги бу асари ҳам журналхонларимизни мамнун қилади деган умиддамиз.

ланган таом келтирилди. Бу сабзи ва беҳи билан қўшиб қовурилган қирғовул гўшти эди.

— Ҳай, ҳай,— деди меҳмонлардан бири таом тановул этилиб бўлгач,— ҳўб семиз қирғовул экан-да.

— Андижон далаларида ов қуши кўп бўлур, хусусан қирғовули жуда семиздур,— деди Мулла Алижон шоир Сабрийга қараб.

— Нашватилар ҳам ёмон эмас,— деди Сабрий кўлидаги пичоқча билан дастурхондан олган бир нашватининг пўстини арчар экан.

— Қовун ва узумлари ҳам гоят мазали. Улардан ҳам марҳамат қилиб тановул этингиз,— деди уй эгаси.

Сўхбатдошлар туркий (эски ўзбек) тилда сўзлашар эдилар. Уларнинг талаффузи, ифода услуби жуда адабий эди. Бу фақат таъби назм эгаларига эмас, балки бутун Андижон халқига хос бир одат. Ҳар бир саводли хонадонда, бундай хонадонлар Андижонда кўп, кишилар Мир Алишер Навоийнинг шеърлари туркий тилининг Андижон лаҳжасида ёзилганини қайд этар ва бу билан ифтихор қилар эдилар: яна машҳур мусиқий устода Хожа Юсуфнинг Андижондан эканини ғурур билан эслатардилар. Хуллас, гўзал Фарғона вилоятининг бу сўлим пойтахти кишиларининг фазли ва ҳунари, табиатининг ёқимли ва сермахсуллиги билан шўҳрат қозонган даргоҳ эди.

Таомдан сўнг шеърхонлик бошланди. Сўхбатдошларининг илтимосига кўра Сабрий ўзининг янги бир шеърини ўқиб берди. Бу Навоий ғазалига боғланган мухаммас эди. Асирий, Қиёсий, Журъатлар ҳам ўзларининг янги шеърларидан ўқидилар.

Мулла Алижон ўзи шеър ёзмаса-да, шеърни жуда севар ва нозик тушунар эди. У дўстларининг шеърларини ҳузур қилиб тинглади. Сўнг Соатхон Навоий ва Жомий ғазалларидан шашмақом оҳангида куйлади. Сўхбат хуш кечмоқда.

Буларнинг асосий хурсандчилиги шу. Кун бўйи зах ҳужрада ип ва ипак чангини ютиб, тинмай моки отиб, кўзи тиниб, ўпқаси гардага тўлайдиган косиблар аҳенда бир шундай жам бўлишиб ҳордиқ чиқарар эдилар.

Соатхон кўшиқни тугатган ҳам эдики, тўсатдан меҳмонхона эшиги очилиб, уйга яна бир меҳмон кириб келди. У — баланд бўйли, йўғон жуссали киши — шоир Ҳайбат эди. Ҳайбат карвон хизматида. У гоҳо Андижондан Ахсига, ундан Марғилон ё Усрушона томонга йўл олади. Тўсатдан Косонда пайдо бўлади, гоҳ Уш, Узганга жўнайди. Фарғона вилоятини муттасил гир айланади. Шунинг учун Ҳайбат ҳамма ишдан бохабар. Ўз ҳўжраси ва дўконидан узилмайдиган косиб дўстларига барча янгиликларни Ҳайбат келтиради. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Ҳайбат меҳмонлар билан саломлашиб бўлгач, уй эгасининг таклифига кўра, дастурхон ёнига ўтирди ва қирғовул гўшtidан каттагина лўқмани кесиб олиб оғзига солди. Уни икки чайнаб бир югач, ўтирганлардан сўради:

— Янги гаплардан хабарингиз борми?

— Сиз келдингиз, энди хабардор бўламыз-да.

— Бўлмаса, тинланг,— деди Ҳайбат. У олдин қовун косасидан бир карч олиб оғзига солдию уни филт этиб ютди, сўнг сочиқ билан кўли ва оғзини артди. Шундан кейин олдида турган пиёладан бир қултум чой ҳўплаб, сўнг гапга тушди:

— Фарғона вилоятининг подшоҳи Умаршайх мирзо Ахсикентда жардан йиқилиб вафот этибдилар. Умаро жам бўлиб Андижонда Умаршайхнинг катта ўғли Заҳириддин Мўхаммад Бобир мирзо номига хутба ўқитиптилар. Бугундан эътиборан ўн икки яшар Бобир Мирзо Фарғона вилоятининг ҳўқмдори бўлиптилар».

Бу жуда мўҳим ва кўтилмаган янгилик эди. Ҳамма бир зум жим қолди. Сўнг қазо қилган Умаршайхга фотиҳа ўқилди.

— Бобир мирзо кўп ўқимишли ва фозил йигитдир,— деди Асирий фотиҳадан сўнг пайдо бўлган тинлик сўнгида.— Ўзи туркий, форсий ва араб тилларидан мукамал таълим олган. Фарғонага оллоҳ инояти билан ҳўб фазилатли подшоҳ насиб бўлмишдир, мунинг шўкронасини қилмоқ керак.

— Бобир мирзонинг таърифини кўп эшитганмиз. Аммо у ҳали жуда ёш. Умаро ва беклар яна ўз ҳўқмларини ўтказиб, элга жабр-ситамларини оширмасалар эди.

— Ақл ёшда эмас, бошда. Зора Бобир мирзо злу юрт кўнглини олиб, улўсдан ўзига мадад ва қувват топур. Ушанда унинг ҳўқимияти барқарор ва ўзи элнинг ҳўсни таважжўҳига сазовор бўлур.

— Бобир мирзонинг таъби назми ҳам бор, дейдилар. Таъби назм эгасида фаросат ҳам ортиқ бўлур.

— Ҳўқимият учун таъби назм эмас, сиёсат даркор.

— Бобир мирзонинг бутун ҳаёти ҳали олдинда. Иншооллоҳ, Фарғона вилояти унинг адолатли ҳўқмронлиги соясида осойиш ва фаровонлик топар, Мирзонинг таъби назми эса камол касб этиб, шеърлари Мир Алишер Навоий шеърларидек улўсга мақбул ва манзур бўлур.

Сабрийнинг бу тилақларини мажлис аҳли бир оғиздан маъқулладилар.

Сабўқлар

Сабрий айтганидек Фарғона вилоятининг ёш ҳўқмдори Заҳириддин Бобирнинг бутун ҳаёти ҳали олдинда эди. У Фарғона тахтига ўлтирар-ўлтирмас Самарқанд ҳўқмдори Султон Аҳмад мирзо жанўбда ўз ҳўжумини давом эттириб, Фарғона ўлкасининг катта шаҳарларидан Уратепа, Хўжанд ва Марғилонни эгаллади, қўшини билан Андижондан тўрт йиғоч масофадаги Кубога келиб тўхтади. Бобир ундан сулҳ сўради.

Аммо Султон Аҳмад мирзонинг беклари сулҳга кўнмадилар. Қаттиқ жанглар бўлди. Ниҳоят Бобирнинг сипоҳи билан аҳолининг яқдил ва ҳамжиҳатлиги, уларнинг жон ва танларида рамақ ва қувват бор экан, жон чекиб жанг қилувларига душман тоб келтира олмади. Султон Аҳмад мирзо кейинча ўзи сулҳ сўради ва қўшини билан Самарқандга қайтиб кетди.

Шу йили Тошкент ҳукмрони Султон Маҳмудхон Хўжанд суви (Сирдарё — А. Қ.)нинг шимолидан келиб Фарғона ўлкасининг марказ шаҳарларидан Ахсини қамал қилди. Унинг қўшини неча қатла Ахсига уруш солди. Аммо Ахсидаги Бобирга қарашли беклар ва йигитлар яхши жанг қилиб ёвнинг хуружини қайтардилар. Султон Маҳмудхон ҳам ҳеч нарсага эриша олмай ўз юртига қайтмоққа мажбур бўлди.

Кошғар ва Хўтан ҳоқими Абубакр дуғлот Кошғарий ҳам шу йили Ўзганд тарафга бостириб келди. Аммо Бобир қўшинлари унинг ҳужумини ҳам қайтардилар. Абубакр дуғлотнинг ўзи эса юз макр ва ҳийла билан аранг жон сақлаб қочди.

Шундай қилиб турмуш Бобирга дастлабки сиёсий ва жанговар сабоқларини бера бошлади. Аммо катта синовлар ҳали олдинда.

Бир йилдан сўнг Ҳасан Яъқуб Бобирга қарши фитна уюштирди. Бобирнинг катта онаси Эсон Давлат бегимнинг қатъий ҳаракатлари натижасида бу фитна бостирилди. Шаъбон ойида Бобир ҳарбий юриш қилиб бориб Исфарада Иброҳим сорунинг фитнасини бостирди. У ердан Уратепа орқали ўтиб, Хўжандни ўзига бўйсундирди. Сўнг Шоҳруҳияда Тошкент ҳоқими Султон Маҳмудхон билан учрашди. У ерда бирикки кун бўлиб хон эътирофини қозонгач, Бобир ўз қўшини билан Кандирлик довоини орқали Ахси ва Андижонга қайтди. Бир оз фурсат ўтгач, Бобир Уратепага юриш қилди. Аммо қиш совуқ келгани, озиқ-тулик етишмаслиги туфайли бенатижа Андижонга қайтди.

901 (1495—1496) йили шаввал ойида Бухоро ва Ҳисор султонлари билан биргалашиб, Бобир Самарқанд қамалида қатнашди. Уч-тўрт ой давом этган қамал натижа бермади. Қиш ҳавоси совуқ, шаҳар мудофааси кучли эди. Қамол қилганлар ҳеч нарсага эриша олмай ўз юртларига қайтдилар. 903 (1497—1498) йили Самарқандда юз берган сиёсий бошбошдоқликдан фойдаланиб, Бобир ҳарбий юриш қилиб бориб, Самарқандни эгаллади. Бу Бобирнинг Самарқанд шаҳари ва вилоятини биринчи бор ўз ҳукмига ўтказиши эди. Бобир Самарқандда юз кун ҳукмронлик қилди. Андижонда фитна кўзгалгани тўғрисида хабар келгач, у Андижон сари отланди. Аммо Андижонни кайтариб олмақ иложи бўлмади. Самарқанддан ҳам маҳрум бўлди. Бобир сарсонликда қолди. У оз сонли қўшини билан Хўжандда бир оз тўхтади. У ердан Пашоғарга ўтди. Кўп одамлари Бобирни ташлаб кетдилар. Бобир икки юзга яқин содиқ навқари билан қаён борарини билмай Зомин, Пашоғар, Хўжанд, Уратепа атрофида тентираб юрди.

Бормоққа не маскан муяссар, Турмоққа не давлат муқаррар.

деб ёзган эди Бобир ўзининг бу пайтдаги сарсон-саргардонликлари тўғрисида.

904 (1498—1499) йили Бобир Марғилонга келиб, ўз ҳоқимиятини Фарғонада тикламоқ учун кураш бошлади. Бу курашлар ғалабалар ва мағлубиятлар билан алмашиб турди.

Зафар ва мағлубият

905 (1499—1500) йили Бобир Фарғонадаги ички курашлар давомида Андижон, Ахси, Ушни қўлдан берди. Унинг аҳволи жуда танг бўлди. Шу пайт Самарқанд ҳоқими Муҳаммад Мазид Тархон Бобирни Самарқанд вилоятининг ҳоқимиятига чақирди. Бобир бу таклифни дарҳол қабул қилди. У Ахсига одам юбориб ўз ғанимлари билан сулҳ тузди ва шу йили зулқаъда ойида Фарғонадан Самарқандга йўл олди. Муҳаммад Мазид Тархон унинг истиқболига чиқди. Улар ҳали Самарқандга етганларича йўқ эдики, Самарқандни Шайбонийхон эгаллади, деган хабар келди. Бобир Кешга кетди. Бу ерда Муҳаммад Мазид Тархон Бобирни қолдириб Ҳисорга, Ҳисравшоҳ хизматида ўтиб кетди.

Бобир ва унинг одамлари шаҳар ва вилоятдан маҳрум, борар-турар жойлари йўқ, тентираб қолдилар. Баъзилар Бобирдан ажралиб ҳар тарафга кета бошладилар. Бобир ўзига содиқ қолган одамлар билан тоғлар оша, яйлоқлар ўта Куҳак дарёси бўйига етиб келди. Бу вақт Бобирнинг ёнида икки юз қирқ кишигина қолган эди. Шу асқар билан Бобир 906 (1500) йили Самарқандга ҳужум қилиб, уни эгаллади. Шунда Бобир ўн тўққиз ёшда эди. Бу Бобир томонидан Самарқанднинг иккинчи қайта эгалланиши эди. Самарқанд аёнлари Бобирга садоқат изҳор қилдилар. Шоирлар бу ғалаба учун «Фатҳи Бобур баҳодураст, бидон» («Билгил, Бобир баҳодир фатҳидир») деб тарих туширдилар. Атроф вилоятлардан Бобирга ёрдам учун қўшинлар кела бошлади. Бобир катта куч йиғиб Сарипул деган жойда Шайбонийхон қўшини билан тўқнашди. Бу жангда Шайбонийхон қўшини устун чиқди. Бобир ўз одамлари билан шаҳарга кириб дарвозаларни беркитди. Шайбонийхон Самарқандни қамал қилди. Бобир қўшини ва Самарқанд халқи қамалда оғир азобларни бошдан кечирдилар. Шаҳарда озиқ-овқат қолмади. Ҳеч қаердан ёрдам келмади. Бобирнинг баъзи лашкарбошилари ўз одамлари билан шаҳардан чиқиб қоча бошладилар. Шу вақт Шай-

бонийхон сулх таклиф қилди. Бобир ноилож бу таклифни қабул қилди ва бир гуруҳ содиқ одамлари билан Самарқандни қолдириб, Шайхзода дарвозаси орқали шаҳардан чиқиб кетди.

Саргардонлик

Қамалда очлик азобини чекиб, ҳар лаҳза ўлим юзини кўриб турган одамлар Самарқандни ташлаб чиқиб Дизак (Жиззах) сари йўл олдилар. Отлар ориқ ва ҳорғин. Улар зўрға қадам ташлайдилар. Очлик ва қамал уқубатидан ҳамманинг тинкаси курриган, кишиларнинг ранги ўчган, қовоқлари солиқ. Кўплар отларини етаклаб олганлар. Ҳамма олдинга қадам босади. Аммо олдинда уларни нима кугаётганини ҳеч ким билмайди. Шу йўсинда Халилия кентига етиб келдилар. Мағлуб подшоҳга ким эътибор қилар эди. Бобир ва унинг одамлари бу ерда ҳеч қандай илтифот кўрмадилар. Шунинг учун унда тўхтамадилар. Дизакда қандай кутар эканлар?

Сангзор дарёси қувнаб оқади. Унинг зилол сувлари тошдан-тошга урилиб ўйнашаётган тўлқинлар билан тўла. Атрофдаги тоғлар кенг далалар бағрида дарё ёқалаб хориб-толиб йўл босаётган одамлар ва отларга беларво боқадилар. Гуруҳ олдида Бобир ва Қосимбек қавчин. Ҳар иккаласининг қўлида от тизгинлари. Уларнинг кетидан отлари ҳорғин қадам ташлайдилар. Отлар ҳам очликдан шундай толиққанларки, энди улар одамларни эмас, одамлар отларни ташимоқдалар.

— Фақат шукрона билан яшамоқ керак,— дейди Қосимбек қолдан толган Бобирга — энг муҳими ўлим хавфи ортда қолди. Дизакда Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой ҳокимлик қилади. У кўп инсофли ва мусулмонваш йигит. Кеча унга киши юборганман. Иншооллоҳ, у сизни лозим ҳурмат билан кутгусидир.

— Умидвормиз,— деди Бобир ғамгин жилмайиб,— аммо мундан нари не бўлгусини ёлғиз оллоҳ таоло ўзи билур.

— Мундан буён ҳам тангри иноятига умид боғлаб, ўз ҳокимиятингизни барқарор этмоқ саъйингизда маҳкам турингиз. Ёнингиздаги беклар ва йигитлар муҳим синовдан яхши ўтдилар. Уларга ҳамиша таянмоғимиз мумкин,— деди Қосимбек қавчин.

Шу пайт узоқдан бир гуруҳ отликлар кўринди. Улар шитоб йўл босар эдилар. Бобир одамларига бир оз ваҳима тушди. Ҳамма қурол-яроғини ҳозирлади. Бобир ва Қосимбек бир-икки йигит билан олдинга чиқдилар. Лекин бу хавотир ноўрин экани тезда маълум бўлди. Келаётган отликларнинг бошида Тоҳир дўлдой кўринди. Қосимбек уни дарҳол таниди ва буни Бобирга айтди. Тоҳир дўлдой анча нарида тўхтаб отидан тушди. У билан келаётган бир тўда навкар ҳам тўхтаб отдан тушдилар. Дизак ҳокими бир-икки одам билан Бобир қаршисига пиёда келиб, унга таъзим қилди. Шоҳона учрашув маросимининг барча қоидаларига биноан у Бобирни кутиб, Дизакка ўзи олиб кирди.

Бобир одамлари билан Дизакда уч-тўрт кун истироҳат қилди. Семиз этлар, майин таомлар, арзон ва ширин қовун ва узумлар қамалда очлик азобини тортган одамларга роҳат бағишлади.

Бир куни кечқурун Бобир ва Қосимбек ёлғиз қолишганларида Бобир ўзи ёзган бир шеърини парчани бекка ўқиб берди:

**Ваҳму усрат [бандилик]дан амоне топтук,
Янги жон, янги жаҳоне топтук.**

Қамалда ўлим дағдағаси, очлик шиддатини чекканлар учун Жиззахдаги бу оддий истироҳат ҳақиқатан янги жон, янги жаҳон бўлиб туюлган эди.

Қосимбек ёш подшоҳнинг бундай тез кўтаринки руҳ касб этганидан мамнун эди. Умуман Бобир кўнгли ҳиссиётларга бой, ҳар нарсадан, хоҳ ёмонлик, хоҳ яхшилик бўлсин, қаттиқ таъсирланар эди.

— Бу шеърдан ўз қўлингиз билан ёзилган бир нусҳани Тоҳир дўлдойга қолдирайлик,— деди Қосимбек.

— Мақбул фикр,— деди Бобир.— Унинг меҳмоннавозлиги туфайли менга шундай хаёл бўлурки, умримизда мунча фароғат қилмайдир эдук. Умр давомида амонлиг ва арзонлиг қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усратдин сўнг, фароғат машаққатдин кейин лаззатлироқ ва яхшироқ кўринур.

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Бобир ўз одамлари билан меҳмондўст Дизакдан чиқиб Уратепа кентларидан бири — Даҳқат деган жойда қишламоқ учун тўхтади. Қиш пайти яна бир неча сипоҳийлар Бобирни ташлаб кетдилар. Янги синовлар бошланган эди. Қиш ўртасида Шайбонийхон Хўжанд сувини муз устидан ўтиб Шоҳруҳия ва Пискент шаҳарларини босганлиги тўғрисида хабар келди. Буни эшитган Бобир ўзининг оз сонли одамлари билан Даҳқатдан Пискентга йўл олди. Бу йўл Ҳодарвеш даштидан ўтар эди.

Қаҳратон қиш созуғи авжида. Тўрт томони кафтдек текис ва очиқ Ҳодарвеш даштида совуқ, шиддатли шамоллар эсади. Уларнинг кескир тиғи қовжирган ўталафларни чўрт кесади. Шамоллар чинқириб, ваҳима солиб олдинга югуради. Шундай даҳшатли пайтда бир гуруҳ одамлар дашт ичра йўл босади. Шамол бу одамларнинг кўкрагидан итариб йиқитгудек бўлади, кийимлари остидан сирғаниб кириб баданларини чимчилайди. Отлар пишқириб шамол билан олишади. Шамол ва совуқ зарбига тоб беролмай баъзилар отдан йиқилиб, жон беради. Аммо гуруҳ отлиғу пиёда тўхтамай олдинга босади. Ҳамманинг олдида ўн тўққиз яшар Заҳриддин Бобир. У Шайбонийхон билан урушмоққа интилади... Бобир ва унинг одамлари шундай машақ-

қатларни чекиб дашдан ўтдилар ва Хўжанд суви (Сирдарё) бўйига етиб келдилар. Хослар деган жойда дарёдаги муз устидан ўтиб Пискентга етдилар. Бу ерда Шайбонийхон Шоҳруҳияни босиб, талаб, сўнг ортига қайтгани маълум бўлди.

Бобир Пискентдан Оҳангаронга ўтди. Оҳангарон кентларидан Сом сийрак деган жойда уч-тўрт кун тўхтади. Сўнг Даҳқатга келди.

Қиш ўтди. Ёзнинг сафоли кунлари бошланди. Тоғ чечаклари яшнаб, музли чўққилардан жилғалар ўйнаб оқа бошлади, ҳаётбахш шаббодалар елди. Аммо Бобир ва унинг одамлари бошига кетма-кет турмуш зарбалари тушмоқда. Қиш ичи яна бир гуруҳ одам Бобирни қолдириб Андижонга кетганди. Содиқ кишилар оғаймоқда. Келажак номаълум. Ёз ичи Шайбонийхон Уратепани босди. У ердан текис ерда жойлашган Даҳқатга етиб келмоғи осон. Бобир ўз одамлари билан Масчо тоғини ошиб, Оббурдан кентига келди. Тоғ оралиғидаги бу холи ва тинч жойда аҳли аёл ва кўчини жойлаб, ўзи йигитлари билан Оббурдан доवони орқали Даҳқатга қайтди. Унинг мақсади Шайбонийхон билан олишмоқ эди.

Аммо Шайбонийхон Уратепани талаб, сўнг кетган экан. Бобир яна Оббурданга қайтди.

Шубҳали ўлим

Бобир ўз кишилари билан Пискентга келган пайти бир фожиа юз берган эди. Пискент ҳокими Абдуманноннинг Мўмин деган укаси бор. Бобир Самарқанд ҳокимиятини эгаллаганда Мўмин унинг ҳузурига келган эди. Аммо бу қилиғи совуқ, ёқимсиз одам Бобирга ёқмади. Унинг ғийбат гапларни кўп гапириши, қўлидан бир иш келмагани ҳолда ўзгаларнинг қилган яхши ишларини ўзиники қилиб кўрсатишга уринмоғи дарҳол билиниб қолди. Бобирнинг садоқатли одамларидан бири Нўён Кўкалтош Мўминнинг ярамас ишлари тўғрисида Бобирни муттасил огоҳлантириб турган эди.

Пискентда Шайбонийхон билан кўзда тутилган жанг бўлмаي қолганидан кейин Бобир бу ерда узоқ турмай Оҳангарон сари кетди ва Сом сирак деган жойда уч-тўрт кун тўхтади. Бу ерга келган кунларининг эртасигаёқ Пискентдан бир шум хабар келди: Нўён Кўкалтош мастликда жардан йиқилиб ўлибди. Бобир бу хабарни эшитган заҳотиёқ Нўённинг тоғаси Ҳақназарни бир неча киши билан Пискентга юборди.

Мўмин тоғ бағрида бир жой қилиб у ерда зиёфат уюштирган экан. Унга Нўён Кўкалтош билан бир-икки одамни таклиф қилган. Ҳақназар ва у билан борганлар ана шу суҳбат қурилган жойдан бир ўқ отими нарида жар тагидан Нўённинг жасадини топдилар ва уни Пискентда кўмиб қайтдилар. Садоқатли сипоҳи ва дўсти Нўён Кўкалтошнинг бу шубҳали ўлими ёш Бобирга қаттиқ таъсир қилди. Мўминнинг қилғилиқларини текшириш ва ҳақиқатни аниқлашнинг вақти эмас, бунинг учун имконият ҳам йўқ эди. Шунинг учун аламини ўзидан олиб ёш йигит узун қиш кечалари юм-юм йиғлаб чиқар эди. Бир ҳафта-ўн кунгача шу аҳвол давом этди. Ниҳоят Бобир ўзини қўлга олди ва дўстининг хотирасини абадийлаштирамоқ учун бир жумла билан унинг вафотига тарих тушурди:

Фавт шуд Нўён («Нўён вафот этди»).

Бу жумладаги ҳарфларнинг сон маъноси Нўён вафот этган 907 (1500) йилни англатади.

Дастлабки машқлар

Бобир шеър ва китобни жуда севар, Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Низомий, Хисрав Дехлавий, Жалолоддин Румий ва бошқа улуғ шоирларнинг шеърларини берилиб мутолаа қилар эди. Унга айниқса Алишер Навоий асарлари жуда ёқар эди. Навоийнинг она тили туркийда ёзган гўзал шеърлари Бобир кўнглига ором берар, турмуш машаққатларидан юзага келади дардларига дармон бўлар, унинг қалбида она юрт, она тилига муҳаббат туйғуларини ажз олдиради эди. «Алишербек назари йўқ кишидур. Туркий тил била шеър айтибдурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас» деб Бобир кўнглидан ўтқазар ва бу улуғ шоир Навоийнинг қобилияти ва меҳнатсеварлигига ҳайратда қолиб, унга таҳсинлар ўқир эди.

Бобир 907 (1500) йили иккинчи бор Самарқандни эгаллаганда Алишер Навоий Ҳиротдан Бобирга бир мактуб юборган эди. Бобир бу мактубни ўқиб, шундай улуғ зотнинг эътибор ва ҳимматидан жуда мамнун бўлди. Бобир Навоийга дарҳол жавоб ёзиб, хат кетига она тили туркийда битган бир шеърини ҳам қўшиб жўнатди. Аммо кейин юз берган воқеалар бу мактуботни давом эттирмай имкон бермади. Кўп ўтмай Навоий дунёдан кўз юмди (3. 1. 1501).

Бобир ўз замондош шоирларидан Муҳаммад Солиҳ, Ҳажарий, Ҳисорий ва бошқа шоирларнинг шеърларини ҳам диққат билан ўқир, бу шеърлардан кўпларини ёд қилар эди.

Самарқандда экан вақтида Бобир Муҳаммад Солиҳ билан биринчи ва охириги бор учрашди. У вақтда Муҳаммад Солиҳ Самарқандда Хожа Яҳё хизматида бўлган. Бобир Муҳаммад Солиҳ билан бир оз суҳбатлашди. Аммо бу суҳбат унча ёқим-

ли таассурот қолдирмади. Умуман Муҳаммад Солиҳ Бобирга «шарир (қаттиқ) ва золим таъб ва бераҳм киши»дек кўринди.

Ваҳоланки, у билан шахсан учрашгунгача Бобирнинг бу шоир ҳақидаги тасаввури яхши эди. Айниқса Бобирнинг бошига ишқ шўри тушганда, у Маҳаммад Солиҳ шеърларини ўқиб, ўз ҳолининг тасвирини кўргандай бўлган эди.

Ишқ шўри

Самарқандаги муваффақиятсизликдан кейин Фарғонага қайтгач, сиёсий воқеаларнинг дағдағалари устига ёш Бобир бошига севги ғулғулалари ҳам тушди. Бу дард чангалида Бобирнинг дил қуши беомон типирлар, ўзини кўйгани жой тополмас эди.

Бир куни Бобир ўз одамлари билан шаҳар кўчаларидан кетаётганда бирдан унинг аҳволи ўзгариб қолди. Ёнидаги беклар ва навкарлар Мирзонинг паришон ҳолини кўриб ҳайрат билан боқдилар. Бобир улардан юзини ўгириб, ўзидаги талвасани яширмакчи бўлди. Аммо ҳамма буни сезди-ю, ўзларини сезмаганга солдилар. Кечқурун Бобир билан Қосимбек Қовчин икковлари холи қолганларида, Қосимбек Бобирдан сўради:

— Мирзом, кундузи аҳволингиз бир оз тайғир топти. Сихатингизга бирор халал етмаганму экин?

Бобир ўзининг отаси ва мураббийси каби бўлмиш бу одамдан яширадиган сири йўқ эди. У жавоб ўрнига Қосимбекка шоир Муҳаммад Солиҳнинг бир байтини ўқиди:

**Шавам шарманда ҳаргаҳ ёри худро дар назар бинам,
Рафиқон суйи ман бинанду ман суйи дигар бинам.**

(Қачон ёримни кўрар бўлсам, ҳижолатдан шарманда бўлиб қоламан, ўртоқларим ажабланиб менга боқадилар, мен бошқа тарафга қарайман).

— Ажиб ҳасби ҳол бўлибдир, — деди ташвишноқ жилмайиб Қосимбек. Кўчада Бобир ўзи кўнгили боғлаган маҳбубани кўриб қолган эди. Бобирнинг кўнгилида ишқ-муҳаббат туғени ғалаён қилмоқда. У ёшлик ва телбалик таъсири остида бошяланг, оёқяланг кўй ва кўчаларда ёрини қидириб юргудек бўлади, кўзига бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Ёрнинг бепарволигидан шикоят қилиб оҳ чекади.

**Ҳеч кас чун мен ҳаробу ошиқу расво мабод,
Ҳеч маҳбуба чу ту бераҳму бепарво мабод.**

(Ҳеч ким мен сингари харобу ошиқу расво бўлмасин, ҳеч севгили сендек раҳмсиз, бепарво бўлмасин.)

Ҳақиқатда эса ёр бепарво эмас. У ҳатто ўз ошиғининг ишқини сезмагандир ҳам. Чунки ошиқ ўз дардини сир сақлайди. У барча азобларини яширин тартади.

**Ошиқ ўлғоч беҳуду девона бўлдим, билмадим
Ким пари рухсоралар ишқига бу эрмиш ҳавас.**

Ошиқ ўзининг шайдо кўнгилидан шикоят қилади, ўзининг бетоқатлиги, на ўлтирмақда, на бормоқда қарори, на турмоқда ихтиёри борлигида кўнгилини айблайди:

**Не борурға қувватим бор, не турарға тоқатим,
Бизни бу ҳолатқа сен қилдинг гирифтор, эй кўнгул.**

Бу ёшлик севгиси турмуш зарбалари остида чилпарчин бўлди. Аммо унинг ошиқ кўнгилига солган излари узоқ сақланди.

Бу севги яна Бобирнинг таъби назмининг камолига ҳам таъсир кўрсатди. Дастлабки шеърини машқларнинг бир қисми шу севги таъсири остида юзага келган эди.

Булоқ бошида

Оббурданнинг яқинида, тоғлар орасида бир булоқ бор. Зилол сувлар дара оралиғидан қайнаб-қайнаб чиқади. Тиниқ сув ичида балиқлар юзади. Булоқ юзаси шундай тиниқки, қараган киши унда ойнадаги каби ўз аксини кўради. Булоқ бўйида мрамар тошлар бор. Уларга турли шеърлар ўйиб битилган. Атроф қуюқ дарахтзор. Дарахт шохларида қушлар ўйнайдилар. Уларнинг қўшиқлари атрофни ёқимли жаранг билан тўлдирди.

Бобир дарахтзор ичра сайр қилиб булоқ сари келмоқда. Қушлар овози сал тинганда дарахт барглариининг сирли шивирлашлари эшитилади. У ён-бу ёнга йиқилган оғочларнинг қуриган таналари чўзилиб ётади. Уларнинг ёнида нозик ниҳоллар бош кўтармоқдалар.

Атроф қуёш нурларидан мунаввар. Булоқ сувлари бепарво жимирайдилар. Бобир дарахтзордан чиқиб келиб булоқ бўйидаги бир харсанг тош устига ўлтирди ва жимираган сувларга қараб хаёлга чўмди. Юз йиллар бурун ҳам, кейин ҳам қуёш бу булоқ ва дарахтзорга нур соча беради, зилол сувлар ўйнаб қайнайберадилар. Дарахтлар ўсади, йиқилади, қуриydi, янгилари ўсиб чиқадилар. Яна шу доира так-

порланади. Бобир ҳаётнинг ачиқ ва чучукларидан бир қисмини тотиди. Андижон ва Самарқанд тахтада ғоз ўлтирди, ғалаба жомидан кайф қилди. Сўнг мағлубият заҳаридан тортди; очлик, қувғин, хиёнат найзаларидан жароҳатланди. Ҳозир Бобир Мирзонинг борадиган жойи, яшайдиган ери тайин эмас. Кўп яқинлари ундан юз ўгирганлар, садоқатли деб ҳисоблаган кишилари уни ташлаб кетмоқдалар. Ҳаётнинг маъноси недир? Беш кунлик дунё учун шунчалар кулфат ва уқубат чекмоқ зарурми? Ана шундай хаёллар Бобирнинг фикрини чулғаб олди. Шунда унинг лаблари беихтиёр пичирлаб, бу фикр марваридларини назм ипига тера бошлади:

**Шунидамки, Жамшиди Фаррух сиришт
Ба сарчашмае бар санге навишт:
Барин чашма чун мо баче дам заданд,
Бирафтанд, то чашм барҳам заданд.
Гирифтём олам ба мардийю зўр
Валекин набурдем бо худ ба гўр.**

(«Эшитдимки, қутлуғ табиатли Жамшид бир булоқ бошида тош устига бундай деб ёзган экан: бу булоқ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтирдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламини мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элта олмадик. С. Мирзаев ва П. Шамсиев таржимаси).

Бобирнинг бу уч байт шеъри унинг қалбидаги бир олам ғулғула инъикоси эди. Кейин Бобир ана шу байтларни тошга ўйдириб ёздирди ва у тошни булоқ ёнидаги ёзувли тошлар қаторига ўрнаттирди.

Меҳмон

Бир куни эрталаб нонуштадан сўнг Бобир ўз хонасида мутолаа билан банд эди. Унга бир меҳмон келганини хабар қилдилар. Бобир меҳмонни киритмоққа рухсат қилди. Уй эшиги секин очилиб, хонага ўрта бўйли, тўладан келган, калтасоқол нуруний юзли бир киши салом бериб кириб келди. Бобир дарҳол хурсандлик билан ўрнидан туриб, келган киши билан саломлашиб кўришди, меҳмонни ўлтирмоққа таклиф қилди. Ултиришди. Фотиҳа тортилди. Бу меҳмон ҳисорлик шоир Ҳажарий эди. Бобир Ҳажарий билан Андижонда бир учрашган, унинг кўп шеърларини ўқиган. Ҳажарийнинг шоирлик қобилияти ва инсонийлик фазилатларини юқори баҳолар эди. Кўзидан ёқимли нигоҳ, юзидан майин табассум аримайдиган, вужуди самимият ва покизалик билан тўла шоир Ҳажарий Бобирнинг шоирлик истеъдодидан бохабар ва уни жуда қадр қилар эди. Ҳажарий Бобир Мирзонинг ҳозирги тушкунлик ва саргардонлик пайтида, унинг кўнглини кўтармоқ ҳам суҳбатидан баҳраманд бўлмоқ учун атайлаб тоғ ошиб, Ҳисор ўлкасидан Оббурданга келган эди.

Бобир Ҳажарийнинг келганидан жуда мамнун бўлди. У оқибатли ва меҳрибон шоирга самимий мулозамати учун миннатдорлик изҳор қилди. Ҳар икки шоир ва кадршунос мириқиб суҳбат қурдилар. Суҳбат асносида Ҳажарий Бобирга деди:

— Булоқ бошидаги мармартошга битилган шеърингизни ўқиб хуб мутаассир бўлилди. Чин ва самимий сўзлар битилибдур.

— Искандарнинг яланғоч илки ҳам тобутдан чиқариб қўйилган эдики, жаҳонни олган қўл ҳам бу дунёдан қуруқ кетмоқда; одамлар кўриб ибрат олсинлар деб шундай қилишган эди. Аммо инсон кўзи ибратга кўрдир.

— Кўр кўз кўрмайдиган нарсани инсоннинг қўлогига қуймоқ даркор. Ибратомуз сўзларни кўпроқ эшитса, зора одамларнинг кўр кўзлари очилса.

Суҳбатдошлар енгил табассум қилдилар.

Шоир Ҳажарий бир неча кун Бобир ҳузурда меҳмон бўлиб турди. Ҳушёр фикрли, мулойти табиатли, назокатли қалб эгаси ва кишиларга ғамхўр шоирнинг суҳбатидан Бобир кўп баҳра олди. Шоирнинг одамийлиги, оқибатлилиги Бобирда инсонга, ҳаётга ишонч ва ҳурматни қайта тиклагандай бўлди.

Хайрлашув пайти келганда Бобир Ҳажарийга уни улуғлаб ёзган байтини тақдим этди. Бу ёш шоирнинг ўз меҳрибонига қарата айтган юрак сўзлари эди:

**Такаллуф ҳар неча сурат тутулса андин ортуксен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуксен.**

Ҳажарий кетганидан сўнг Бобир унинг меҳрибончилигини мамнуният билан кўп эслади. Кейинчалик Ҳажарийга бағишлаб айтилган байтини давом эттириб, уни беш байтга етказди:

**Парининг ҳусн ичра гарчи оти бениҳоятдур,
Мени девона қошинда ва лекин андин ортуксен.
Пари бу ҳусн бирла кўрса юзунгни бўлур телба,
Сени таъриф этар, лекин сифат қилгондин ортуксен,
Қадам ранжида қил кўнглум учун, эй ёрнинг ўқи,
Менинг бу нотовон кўнглумга чун дармондин ортуксен.
Иқомат чунки қилдинг, Бобиро, ул ҳур қўйнида,
Мақоминг раваздин авло, ўзунг ризвондин ортуксен.**

Шундай қилиб Бобирнинг илк «Ортуксен» радиопли шеъри 907 (1500—1501) йили Масчонинг Оббурдан кентида ҳисорлик шоир Мулло Ҳажарийга бағишлаб айтилган матлаждан (биринчи байт) бошланган эди.

Ғурбат сатрлари

Бобирнинг ҳукмрон сифатида бирор ўлкаси йўқ. Қўшинбоши сифатида қўшини йўқ. Оддий одам сифатида яшайдиган тайинлик жойи, урнашган ери йўқ. Оила пароканда, ўзи саргардон. Бу кайфиятини ёш шоир дардли бир рубойида ифодалаган эди:

**Ед этмас эмиш кишини меҳнатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.**

Бу рубой кундалик турмуш ташвишлари, уқубат ва ғурбат остида эзилган ғариб кўнгулнинг бўғиқ фарёди эди.

Бу рубойни Бобир 907 (1500—1501) Масчодан Тошкентга келаётганда ёзди. Уша йили Бобир Масчодан Оббурдан кўтали (довон) орқали Тошкентга йўл олди. Қурбон ҳайитини Шоҳруҳияда ўтказдилар. Сўнг Тошкентга келдилар. Тошкент хони — Бобирнинг амакиси, таъби назмли киши эди. Аммо хон на шеърга парво қилди, на шоирга. Аксинча, у Бобирга қарши янги макр ва ҳийлалар тузмоқда эди. Бу пайтда Фарғона ҳокимиятини эгаллаган, Бобирнинг ашаддий душмани Аҳмад танбал кўшин билан Ахсидан келиб Уратепага тушган эди. Хон ўз одамлари билан унга қарши отланди. Улар Сомсирак навоҳийсига келдилар. Бобир ҳам ўзига ажратилган ҳарбий қисм билан шу ердаги Турок чорбоғига тушди. Бобирнинг кўнгли ғаш, фикри паришон. Чунки хоннинг на Шайбонийга, на Аҳмад танбалга қарши астойдил курашмоқ нияти бор, у ҳарбий ишда беқарор, душман хавфини сезмас, элу юрт бошига келаётган хавотирликка бепарво эди.

907 (1500—1501) Сомсирак навоҳийсидаги Турок чорбоғида Бобир ўзининг биринчи ғазалини ёзди. Унда ёш шоир ёлғизлик, кўнгли яралик, бирор меҳрибон дўсти, ҳамдами йўқлигидан шикоят қилар, жаҳоннинг бевафолигидан таассуфланар эди:

**Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.
Жонимдек ўзга жони дилафкор кўрмадим,
Кўнглум киби кўнгулни гирифтор топмадим.
Усрук кўзига токи кўнгул бўлди мубтало,
Ҳаргиз бу телбани яна ҳушёр топмадим.
Ночор фирқати била ҳуй этмишам, нетай,
Чун васлига ўзумни сазовор топмадим.
Бори бораи эшикига бу навбат, эй кўнгул
Нечаки бориб эшикига бор топмадим.
Бобир, ўзингни ўргатакўр ёрсизки, мен —
Истаб жаҳонни, мунча қилиб, ёр топмадим.**

Бобир бу ғазални етти байт дейди.¹ Лекин бизга олти байти маълум. Бобир бундан буён ёзадиган ҳар бир ғазалини шу тартибда тугатадиган бўлди.

Бобирнинг бу ғазалида лирик қаҳрамон ифода этмоқда бўлган туйғулар ўзининг хаётийлиги, таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Ифода услуби равон ва енгил. Мураккаб жумлалар, оғир ташбеҳлар йўқ. Ҳақиқат ва гўзаллик ҳамиша оддий ва аниқдир.

Ушбу ғазал Бобирнинг илк ғазали. Аммо биз Бобир шеърини ижодини шу ғазал билан бошлаган, демоқчи эмасмиз. «Бобирнома»да 905 (1499—1500) йиллардаги воқеаларни ҳикоя қилар экан, Бобир: «Ул маҳаллар бирор байт, иккирор байт форсидин айтур эрдим», деб ёзади ва «ҳеч ким чун мен харобу ошиқу расво мобод» деб бошланадиган байтини келтиради.² Яна адабиёт мухлисларига 906 (1500—1501) Бобир Самарқандни иккинчи бор эгаллаганда Биноий билан Бобирнинг бир-бирларига ёзган рубойлари маълум.³ Бу ҳақда Бобир ёзади. «Ул фурсатларда бирор, иккирор байт айтур эрдим. Вале ғазал тугатмайдур эрдим. Биргина туркий рубойи айтиб (Биноийга — А. Қ.) юбордим.⁴

Яна Бобирнинг Самарқанддан 1500 йили Алишер Навоийга жавоб мактуби ёзгани ва унга бир туркий рубойни қўшиб жўнатганидан хабардормиз.

Бу мисоллар Бобирнинг 16—17 ёшларда таъби назми ривож топгани, туркий ва форсийда шеър айтиб уларни энг улуғ шоирлар диққатига ҳавола қилганидан дарак беради. Бу шеърлар кўпроқ байт, рубойий шаклда бўлган. Бобирнинг илк ғазаллари эса «жонимдан ўзга ёри вафодор топмадим» (Тошкент яқинидаги Сомсирак навоҳий-

¹ «Бобирнома»нинг русча таржимасида олти байт дейилган. «Бабурнаме», Тошкент, 1958, с. 117. (пер. М. А. Салье).

² «Бобирнома», Тошкент, 1960, 132-бет. (Нашрга тейёрловчилар П. Шамсиев, С. Мирзаев).

³ Уша китоб, 142—143-бетлар.

⁴ Уша ерда.

сида Турок чорбоғида ёзилган), «Такаллуф ҳар неча сурат тутулса андин ортуқсен» (Масчода Оббурдан кентида шоир Ҳажарийга бағишланган) деб бошланадиган ғазалларидир. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам 907 (1501—1502) йили ёзилган. Бобирнинг ҳар бир ёзган шеъри бевосита турмуш воқеаларининг таъсири остида яратилган ва уларда ана шу воқеалар туфайли шоир кўнглида туғилган ҳис ва кайфиятлар ўз баъдий ифодасини топган.

Турмуш воқеалари

Бу воқеалар хилма-хил ва бири-бирдан мураккаб. Фарғонада туғилиб ўсган, 899 (1494—95) йили, ўн икки ёшида Андижонда ҳокимият тахтига ўтирган, икки бор Самарқандни ўз ихтиёрига ўтказган Заҳриддин Муҳаммад Бобир мирзо тақдир зарбалари остида чекина-чекина охири Фарғона ва Моварсуннаҳрни абадий қолдириб чиқиб кетди.

У 909 (1503—1504) йили рабиул аввал ойининг охирида Кобил ва Ғазна вилоятларини эгаллади. Бобирнинг ўз Ватанига қайтмоқ йўлидаги кейинги интилишлари ҳам муваффақиятсиз чиқди. Эрон шоҳи Исмоил Сафавий Шайбонийхон устидан ғалаба қозонгандан сўнг, шохнинг ёрдами билан Бобир учинчи бор Самарқандни олди. Аммо сиёсий воқеаларнинг бориши шундай бўлдики, Бобир бу гал ҳам Самарқандни қолдириб кетди.

Шундан кейин Бобирга ўз она Ватанига қайтмоқ насиб бўлмади.

Кобил, Ғазна, Қандаҳор, Бадахшонда ўз ҳокимиятини ўрнатган Бобир подшоҳ 925 (1519) йили Ҳиндистонга юриш бошлаб, то 932 йилгача (1525) беш мартаба қўшин тортиб охири Ҳиндистонни забт этди. 932 (1525) ражаб ойининг саккизида одина (жумъа) кунни Понилаб яқинида қаттиқ уруш бўлиб, Бобир Ҳинд султони Иброҳим Лўдий устидан ғалаба қозонди. Шу ойнинг келгуси одина кунни Деҳлида жумъа намозида Бобир номига хутба ўқилди. Шу билан Ҳиндистонда Бобир ва бобирийлар ҳокимияти ўрнатилди. Тарихда бу «Буюк мўғул империяси» деб номланган. Ҳар бир зобит каби Бобир ва унинг саркардалари ҳам Афғон ва Ҳинд ерини қаттиқ сиёсат билан идора қилган. Бу ҳокимиятни ўрнатиш йўлида қирғин урушлар ҳам кўп бўлган, албатта. Улар ўз синфий доиралари манфаатларини ҳимоя қилар ва бунга қарши қаратилган ҳар бир ҳаракатни кескинлик билан бостирмоққа интилар эдилар. Гоҳ бу иш амалга ошар, гоҳ муваффақиятсиз чиқар эди. Ҳарҳолда феодал тузумида мавжуд бўлган барча қони ҳол Бобир доирасида ҳам мавжуд бўлган. Аммо кўп курашлар феодал гуруҳларнинг ўзаро ҳокимият таллашиб ёки марказий ҳокимиятга қарши курашларидан иборат эди. Бу курашлар қандай мақсад йўлида олиб борилмасин, ким томонидан уюштирилмасин, оддий фуқаронинг қони тўкилар, эл йигитлари қурбон бўлар эди. Шунинг учун ягона марказлашган кучли давлатни барқарор этмоқ йўлидаги ҳаракат, албатта, ижобий мазмунга эга. Бобир Афғонистонда ҳам, Ҳиндистонда ҳам ягона, қудратли, марказлашган давлат яратишга ҳаракат қилди. Маълум даражада бунга эришди ҳам. Шу нуқтаи назардан Бобирнинг сиёсий мақсадлари ижобий аҳамиятга моликдир. Бу масалалар алоҳида тадқиқ этилмоққа сазовор. Бу соҳада бирмунча илмий ишлар амалга оширилган. Бизнинг вазифамиз эса муҳтарам ўқувчиларимизни Бобирнинг ижодий фаолияти билан таништирмоқдир. Шунинг учун энди яна ўз сўхбат мавзуйимизга қайтамыз.

Наврўз ҳайити

909 (1503—1504), шаъбон ойи. Бобир ўз қўшини билан шу йили қўлга киритилган Кобилдан Ҳиндистон сари йўл олди. Қўшин манзилма-манзил йўл босиб, бир даштга чиқди. Даштнинг ғарбида, дашт билан Дуки деган жойнинг ўртасида, Кўҳи мөҳтар — Сулаймон тоғи бор. Қўшин шу томонга йўл олди. Чунки шу тоғнинг тумшугидан ўтайдиган йўл тўғри йўл эди. Қўшин Гумал дарёсини ёқалаб бориб, тоғ яқинида дарёни кечиб ўтди ва нариги қирғоқда тўхтади.

Наврўз ҳайити яқинлашиб қолган кунлар эди. Бир-икки кун ёмғир ёғиб ўтганлигидан ҳозир дарё сувга тўла. Сувлар ҳайқириб, тўлқинлиб оқади. Енгил шаббода елади. Қош қораймоқда. Дарё ёқасидаги ерларда чодирлар ўрнатилган. Ҳар ёнда олов ёнади. Қозонлар қайнамоқда.

Бобир дарё яқинидаги ўз чодир олдида ёлғиз ўтирипти. У қорайиб келаётган осмонга боқди. Кўк юзасида янги ой ўроғининг сал-сал сезиладиган излари оқариб кўринди. Бобир юзига қўлини олиб бориб фотиҳа ўқиди. Атрофдаги кўп одамлар ҳам янги ойни кўриб фотиҳа ўқидилар. Фитр ҳайити келган. Бу йил ҳайит билан наврўзнинг тафовути бир-икки кун холос. Ҳаммада ҳайит кайфияти ҳукмрон.

Уша кеча Бобир ўз чодирда ўтириб бир ғазал ёзди. Бу ғазал наврўз байрами мадҳияси эди. Аммо шоирнинг айтувича, чин байрам янги ойнигина эмас, балки севикли ёр юзини кўрмак, чин ҳайит етишув кунининг нашъасини сурмакдир. Ана шундай чин ҳаётий ва инсоний шодликлардан маҳрум кишига наврўз шодликлари татирми эди?

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду хуррамлар,
Менга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.

Менинг бу тори мў янглиғ танимға тоблар солди,
 Ул ойнинг юзида сунбул киби зулфидаги ҳамлар.
 Ҳавога дуди оҳин тутратур ишқ аҳли ғайратдин,
 Сабо таҳрикидин ҳаргаҳ паришон бўлса парчамлар.
 Очилди зулфи-ю, хайлар намудор ўлди юзинда,
 Гул узра чун бўлур пайдо кеча очилса шабнамлар.
 Мену ғам кунжию оху фиғону ашки хун олуд,
 Не хушдур гўшаи холи, майи софию ҳамдамлар.
 Кўнгулни ишқ бузди, не асиғ, панду насиҳатдин
 Менинг машруҳ кўнглумға ярашмас ушбу малҳамлар.
 Юзи наврўзию васли йидни Бобир ғанимат тут,
 Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Шундай қилиб, ёр васли наврўзини улуғловчи бу ғазал 909 (1503—1504) йили Кобилдан Ҳиндистон сари борадиган йўлда, Гумал дарёси ёқасида, Кўҳи Сулаймон меҳтар тоғи этаклари остида ёзилди.

Йўл азоби

912 (1506—1507) йили эди. Бобир Кобилдан Хуросонга келди. Бу ерда Султон Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг кўш ҳокимият ўрнатилган. Марҳум султоннинг икки ўғли Бадиуззамон ва Музаффар мирзолар баравар хукмронлик қиладилар. Икки ўрда, икки сипоҳ, икки қўшин. Бобирнинг мақсади улар билан Шайбонийхонга қарши иттифоқ тузмоқ эди. Аммо бир-бирлари билан иттифоқ тузмоққа ноқобил бу шахзодалар Бобир билан бир фикрга кела олармидилар. Ҳафсаласи пир бўлган Бобир ўз одамлари билан Ҳиротдан Кобилга қайтди.

Яқинроқ йўл тоғ чўққилари бўйлаб ўтар эди.

Киш. Қор қалин ёғмоқда. Лангари Мирғиёсдан ўтиб, Гаржистон четидаги кентлар орқали бораётганларида айниқса қор жуда кўп ёғди. Чахчаронга етганларида қор уюми отнинг тизидан ошди; Чахчарондан сал юқори кўтарилгач, узангидан баланд бўлди. Кўпинча отнинг оёғи ергача етмас, қорда кўмилиб қолар эди. Қор яна тинмай ёғмоқда. Султон деган йўлбошловчи чол йўлдан адашди. Бошқа йўл кўрсатувчи топилмади. Одамлар таваккал қилиб олдинга босар эдилар. Йўл қорга лиқ тўлган. Совуқ борган сари авж олади. Одамларнинг ҳоли ғоят танг. Бобир, Қосимбек ва унинг икки ўғли, яна бир неча киши олдинда қорни топтаб йўл очар эдилар. Сўнг бу очилган йўлдан отлар ва одамлар ўтардилар. Манман деган беклар, ёвқур йигитлар от устида ҳолсизланиб ўлтирар эдилар. Жуда оғир машаққат бўлди. Бобирнинг кўнгли жуда ғаш, ўзи ғоят чарчаган эди. Хуросон сафари ҳам муваффақиятсиз чиқди. Сиёсий иттифоқ тузилмади. Мирзолар Бобирни Хуросонда қишловга таклиф қилдилар, аммо қишловга шароит қилиб бермадилар.

Бу маънавий қийноқлар устига яна бир йўл азоби — гўр азоби. Охири улар қор тепа-тепа бир ғорга етиб келдилар ва шу ерда бир кеча тунаб жон сақладилар.

Ана шу уқубатли йўлни босиб ўтар экан, шоир қалбини тўлдирган дарду аламлар фикран секин-секин шеърий мисраларга терила борди:

**Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимۇ,
 Хаста кўнглум кўрмаган дарду балоси қолдимۇ,
 Мени хор эттию қилди муддаийға парвариш,
 Даҳри дунпарварни ўзга муддаоси қолдимۇ...
 Ошиқ ўлғоч кўрдум ўлумни ўзумга, эй рафиқ,
 Ўзга кўнглумнинг бу оламда ҳароси қолдимۇ.
 Эй кўнгул, гар Бобир ул оламини истар, қилма айб,
 Тангри учун, де, бу оламнинг сафоси қолдимۇ.**

Бу қайғули мисралар 912 (1506—1507) йил қишида, рамазон арафасида Ҳирот билан Кобил орасидаги тоғ йўлида, Инжукон деган жойдан Заррин кўталининг тубига бораётганда ёзилган. Унда шоирнинг фақат йўл азобини эмас, балки умуман турмуш уқубатларини чекаётгандаги оғир кайфияти ўз аксини топган. Ҳам маънавий, ҳам амалий изтиробларни тўласича тортган лирик қаҳрамон ўзининг хаста кўнгли ҳамма дарду балоларни кўрганлиги, шунинг учун энди у нариги дунёни тилаб қолганини айтади. Чунки, тангри ҳақи, унинг учун бу дунёнинг ҳеч бир сафоси қолмади.

Бу бир кичик ғазал бир дунё туйғуларни ўз ичига олган. Бу туйғулар ўзининг ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. Улар кундалик ҳаёт кўринишларининг шоир қалбида тўғдирган гўлғулалари таъсирида юзага келганлар.

Аммо ҳаёт ҳамиша қайғули ва аламли бўлабермайди. Машаққатлар кетидан роҳатли кунлар ҳам келади. Тоғ йўлидаги қорларни босиб ўтган кулфатзадалар водийга тушганларида ҳузурли дамларга ҳам етишдилар. Улар Яка ўланги деган жойга келганларида бу ердаги одамлар Бобирни ва унинг кишиларини меҳмондўстлик билан кутиб олдилар. Бу тўғрида Бобир ёзади: «Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтув ва тезакка не ҳад ва не ғоят; андоқ совуқ ва қордин кутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ; андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ нон ва семиз қўйлар топмоқ ҳузурдурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур; фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар».¹

¹ «Бобирнома», Тошкент, 258-бет.

Кобил баҳори

Хуросондан Кобилга етиб келганларидан сўнг бу ерда бир неча нохуш сиёсий воқеалар юз берди. Бобир уларни қатъият билан бартараф қилди. Бу ишлар саранжом топгач, Бобир ўз одамлари билан Борон, Чошбута, Гулбаҳор доманасига сайрга чиқди. Эрта баҳор. Қизил лола жомлари яшил япроқлар орасидан бош кўтарганлар. Дашт лоларанг гиламдек товланади. Эрталабки шабнам лолазорга ёрқинлик бағишлайди. Бу гўзалликдан турли-туман жониворлар шодланиб ўйнайдилар. Юзларни сийпалаб майин ел эсади.

Бобир даштнинг бир четида ўрнатилган ҳиргоҳ олдида, гилам устида ўтирипти. У ловиллаб ёнаётган оловдек яшнаган лолазор жозибасига маҳлиё. Узоқда бир неча одамлар лола термоқдалар. Оз фурсат ўтгач, улар қучоқ-қучоқ лола кўтариб келиб, Бобир ҳиргоҳи ёнига қўйдилар. Бобир бу одамларнинг биридан сўради:

— Лолазорда турлук-турлук лолалар очилур. Улар неча навъ бўлса экин?

Ҳеч ким бу саволга аниқ жавоб бера олмади. Чунки бирор киши бу масалага аҳамият бермаган эди.

— Санаб чиқингиз-чи, неча навъ бўлур,— деди Бобир.

Уч-тўрт киши лолазор сари кетдилар. Улардан бири иккинчисига йўл-йўлакай дер эди:

— Подшоҳ ҳазратларининг ажиб табиатлари бор. Лолаларнинг навъини билмоқ у кишига не керак?

— Бобир мирзо ҳам шоир, ҳам олим. Олим одамнинг табиати ҳар бир ҳодиса ва нарсанинг моҳиятини билмоққа интилуру. Менинг эшитишимча, Мирзо ҳар куни содир бўлаётган воқеаларни, кўрган-билганларини бир дафтарга битиб юрар эмишлар. Кейинчалик бу ёзувлардан катта бир китоб тузилса эмиш.

Ҳар иккала суҳбатдош шу йўсинда сўзлаша-сўзлаша лолазор бўйлаб кўп кездилар. Бошқа одамлар ҳам даштнинг турли бўлақларида лола турларини аниқлаб юрардилар.

Бир қанча вақт ўтгач, ҳаммалари барча топилган навларини кўтариб Бобир ҳузурига келдилар. Ҳисоблаб чиқилганда, ўттиз тўрт нав бўлди. Бобир бу натижани ўз дафтарига ёзиб қўйди. У Кобил, Борон, Гулбаҳор навоҳийларининг баҳор латофатидан касб этган ажиб чиройидан жуда завқланган эди. Шу кайфиятни ифодалаб ўз дафтарига яна қуйидаги шеърни ҳам битди:

**Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобил баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор.**

Бу жаннатоса гўзаллиқни тавсифлар экан, Бобирнинг кўз олдидан Фарғона қирларида ҳозир униб ётган баҳор гуллари; Андижон, Уш, Наманган, Марғилон, Рошидон, Хўқон, Хўжанд, Исфара боғларининг гуллаб-яшнаган оғуши, Тошкент ва Дизак яқинидаги бепоён лолазорлар, Самарқанд ва Кешнинг серунум далалари бирма-бир кечди. Она ер, тугилиб ўсган Ватан тупроғини ичикиб соғинди. Бу дард Бобирнинг кўнглини шунчалар босиб кетдики, унинг кўзларида тирқираб бир-икки томчи ёш айланди, боши айланиб ёруғ дунё кўзига қоронғулашиб кетгандек туюлди. Ватандан абадий айрилиқ Бобирнинг қалбини ҳамиша тирноқ орасига санчилган зиралчадек ачитар эди. Ҳозир эса бу оғриқ авж олди. Аммо аччиқ ҳақиқатга тан бермай илож йўқ. Ана шу куйдирувчи туйғулар туғенида Бобир ўз қалб ҳаяжонларини бирма-бир қогозга тушира бошлади:

**Менинг кўнглумки, гулнинг гунчасидек таҳбатаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.
Агар ул қоши ёсиз боғ гаштин орзу қилсам,
Кўзумга ўқдурур сарв-у, кўнгүлга гунча пайкондур.
Баҳору боғ сайрин не қилайким, дилситонимнинг
Юзи гул, зулфи сунбул, қомати сарви хиромондур.
Висоли лаззатидин рав топмоғлиғ эрур душвор,
Фироқи шиддатинда йўқса жон бермоқлиқ осондур.
Бошидин эврүлүр армони бирла ўлдум, эй Бобир,
Менинг наъшимни бори ул пари куйидин айлондур!**

Баҳор ва ёр таърифи, Ватан иштиёқи, дилсўзлик изтиробларини тараннум этувчи бу ғазал 913 (1506—1507) йил баҳорида Кобил вилоятининг Борон, Гулбаҳор деган жойларидаги лолазор бағрида вужудга келган эди.

Дўстлар суҳбати

Бобир дўстлар суҳбатини хуш кўрар; уруш, сиёсий ғавғолар, хиёнат ва ҳарбий таҳликалардан озгина қутулган пайтларида, албатта, бирор шеър битар, шеър қадрини тушунган аҳл билан суҳбат қўрар эди.

Бобирнинг яқинларидан бири Хўжа Калон. Унинг отаси Кичик Ҳасан ҳам Бобирга садоқат билан хизмат қилди. Хўжа Калон ҳам ҳамиша Бобир билан бирга. Хўжа Калон урушда ботир, хизматда садоқатли, адолатли, хушсуҳбат, яхшигина таъби назми бор, дилкаш бир киши эди. 1525 йили Ҳиндистон юриши вақтида Бобир қўшини

Бажур қўрғонини эгаллади. Бобир бу қўрғонни Хўжа Калонга топширди. Хўжа Калоннинг биринчи қилган иши асирларни озод қилиш, уларнинг аҳли аёлларини қайтариб беришдан иборат бўлди. Шу йили якшанба куни, муҳаррам ойининг ун тўртинчисида Хўжа Калон туғ билан Бажур қўрғонига кетди. Лекин орадан бир икки кун ўтар-ўтмас Бобир Хўжа Калоннинг суҳбатини қўмсаб қолди ва бу соғинчини бир форсий рубойида ифодалаб, уни Хўжа Калонга жўнатди:

**Қарору аҳд ба ёр инчунин набуд маро
Газид ҳажру маро кард беқарор охир.
Ба ишваҳои замона чи чора созад нас,
Бажур кард жуда ёрро зи ёр охир.**

(«Менинг ёр билан аҳд ва қарорим бундай эмас эди-ку! Охирда ҳажри чақиб беқарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қила олади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди». П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржимаси.)

Шундан кейин якшанба куни, сафар ойининг бошида, икки дўст Хўжа Калоннинг уйида учрашиб суҳбат қурдилар.

1525 йили җумадус-соний ойининг ғуррасида (биринчи куни) Бобир Шоҳмансур бошлиқ Юсуфзай афғонийнинг улуғларига заррин тўнлар кийдирди, улар билан ўз-ара яхши муносабатлар ўрнатиш тўғрисида келишиб олди.

Уша ойнинг сешанба куни эди. Эрталаб Бобир подшоҳ ҳузурига сипоқбошларидан Шоҳ Ҳасан Шоҳбек салом бериб кириб келди. У Бобирга ялинганнамо овоз билан сўзлай бошлади:

— Жаноб ҳазратим. Сизнинг иноятингиз беқиёс, мурувват ва шафқатингиз беҳад бўлганидан, бир беадабона илтимосимни рад қилмасангиз.

— Не илтимосингиз бордур, эшитайин, айтингиз.

— Марҳаматингиз соясида ҳозир тирикчилигимиз фаровон, уруш алғов-далғовлари хейли тинчиган. Агар рухсати олий бўлса, бир-икки беклар ва ичкиларни уйга меҳмонга қақирмоқчи эдим.

Бобир бу пайтларда нотоблиги туфайли чоғир ичмакдан воз кечган эди. Беклар Бобир подшоҳ ҳузурига чоғир ичмакни ўзларига эп кўрмай, Шоҳ Ҳасан уйда йиғилмоқчи бўлганлар. Бобир Шоҳ Ҳасаннинг илтимосини қондириб унга рухсат қилди. Уша куни Хўжа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар ва ичкилар Шоҳ Ҳасан уйда жам бўлуб, чоғир суҳбати қурдилар.

Уша куни Бобир ўзининг яқинлари Юнус Али ва Гадоий тағойиларга деди:

— Менинг ҳануз чоғирдан парҳезим бор. Мен хушёр ўлтириб, йиғилганлар чоғир ича олмайдилар. Мен соғла-соғ туриб, бир бўлак ўзини масту хароб эта олмайди. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мен бир оз вақт томоша қилиб, хушёрларнинг мастлар билан суҳбат ва муомаласи қандай бўлишини кўриб-билайин.

Бу таклиф чоғир хумори бўлиб юрган бекларга хўб ёқиб тушди. Чинор боғи дарвозаси ёнидаги Суратхонанинг шарқи-жанубида ўрнатилган оқ уйда (чодирда) ана шундай суҳбат тузилди.

Суҳбат жуда қизғин ва жонли бўлди. Хусусан Фиёс масҳара келиб кўп қизиқчиликлар қилди. Уни неча бор ҳазил қилиб йиғиндан ҳайдаган бўлдилар. У масҳарабозлик билан турли қилиқлар қилиб, яна қайтиб мажлисга кириб олар эди. Суҳбат хуш-чақчақлик билан ёқимли равишда ўтди. Бобир Шоҳ Ҳасан уйда жам бўлган улфатларга қуйидаги рубойини ёзиб, Иброҳим чухра орқали жўнатди:

**Аҳбобки, базмида гулистон ҳуснтур
Йўқ, лек алар базмида бизга дастур.
Ул жамъда гар ҳузурӣ жамъият бор,
Юз шукр бу жамъ беҳузур эрмастур.**

Уша йили Рамазон ойининг сабоҳи ийд душанба куни юриш давомида Бобир ва унинг одамлари Хайбар кўталига келиб тушдилар. Бобир юриш ҳолати ва яна лозим ишлар тўғрисида бир фармон ёзиб Бажур қўрғонига, Хўжа Калонга жўнатди. Бу фармоннинг ҳошиясига (чеккасига) бир байт ҳам битди:

**Сабо ба лутф бигу, он физоли раъноро,
Ки сар ба куҳу биёбон ту додан маро.**

(Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмшоқлик билан айтки, бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирган сәнсен. П. Шамсиев ва С. Мирзаев таржимаси.)

[Давоми келгуси сонда]

Юбилейларимиз

Атоқли совет шоири ва жамоат арбоби Сергей Владимирович Михалков адабиётнинг турли жанрларида ўз истеъдодини кенг кўламда намоён қилган санъаткордир. Ижодкорнинг дастлабки шеърларидаёқ кўзга ташланган хусусият — «тарбиянинг ижтимоий асослари»ни бадий ифода этиш — шоир ижодининг бош фазилатига айланди. Шу жиҳатдан унинг «Шеърлар», «Стёпа амаки», «В. И. Ленин музейида», «Миллионер», «Биллур ваза», «Ўттиз олти ва беш», «Булут», «Сашанинг кашаси» сингари шеърлар ва дostonларидан тузилган тўпламлари, «Том Кэнти», «Мухим топшириқ», «Қизил галстук», «Мақтанчоқ кўенча», «Ўзига ёдгорлик» каби драмалари қимматли аҳамиятга эга. Сергей Михалковнинг мазкур асарларида совет ёшларининг бахтиёр ҳаёти, қизиқиш олами, уларнинг маънавий дунёси характеридаги «ях-

ши» ва «ёмон» томонлар ранг-баранг шаклларда, турфа манзараларда ифода этилган. Ижодкорнинг Улуғ Ватан уруши даври ва ундан кейинги йилларда яратилган халқаро мавзудаги ўткир сиёсий ва публицистик руҳ билан суғорилган масаллари шу жанрнинг совет адабиётидаги баркамол намуналарига айланди. Сергей Михалков Совет Иттифоқи Давлат Гимнининг муаллифларидан бири. Шоир ижодий фаолиятини жамоат ишлари билан бирликда олиб бормоқда. У бир неча йиллардан бери РСФСР Ёзувчилар союзи правлениесининг раиси, Бутуниттифоқ ҳажвия киножурнали «Фитиль»нинг муҳаррири сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ленин мукофоти лауреати Сергей Михалковнинг асарлари кўп тилларга, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган. Биз серқир-

ра ижодкорни етмиш ёши билан қутлаб, унинг «севимли қаҳрамонлари» бўлган болаларга бағишланган шеърларидан бирини эътиборингизга ҳавола этамиз.

Сергей Михалков

Уйқубезор

«Ухла» сўзи ёқмас менга,
Эшитаман уни ҳар кеч:
«Айтмабмидим ёт деб сенга,
Ундан ошди. Бўлди-ку кеч!»
Баҳслашмайман, мен аввало
Ошхонада ичаман чой,
Уринтирмай ўзни асло,
Нонга шошмай суртганча мой.
Қорним тўяр, шунда бироқ
Йўл-йўлакай босар мудроқ.
Қўл-бетимни юваман мен
Ва уйқумни қуваман мен.
Кейин янграр яна овоз
(Менинг учун буйруқ албат):
«Бор, уйқуни бошла бир оз,
Ун бирдан ҳам ошди соат».
Мен хотиржам ўлтираман.
Ечмоқ учун тўғличаман.
Ҳе, ечишга улгураман,

Аввал бир оз олай дамни.
Бу ишга ҳам кетар бир зум,
Уйғоқ яшаш менинг орзум,
Лекин, ана, таниш товуш:
Бу — соатда ку-қулар кўш.
Буришади дадам афти:
«Ўтирганча ухлаб қопти!»
«Ухла» — шу сўз ёқмас менга,
Эшитаман уни ҳар кеч:
«Жойингга бор, дедим сенга,
Ундан ошди, бўлди-ку кеч».
Бўлса эди менда ҳуқуқ,
Ухлар эдим хоҳлаган дам.
«Ухла», «ухла» дея буйруқ
Бермас эди бирор одам.
Шундай бўлса қандай яхши,
Уйғоқ яшаш қантдай яхши!

Сафар БАРНОЕВ таржимаси.

Танқид ва адабиётшинослик

Марат Нурмухамедов

ЎзССР Фанлар академиясининг академиги

ТЕРАН ТОМИРЛАР

Қорақалпоғистон автоном совет республикасининг навбатдаги маданият кунлари 1982 йилнинг декабрь ойида Тошкентда, 2000 йиллигини нишонлашга кенг тараддуд кўраётган кўҳна ва навқирон шаҳарда бўлиб ўтди:

Қадимий Тошкент ўзбек-қорақалпоқ халқларининг ўзаро муносабатлари тарихида сезиларли роль ўйнади.

XVI—XVIII асрларда Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида яшаган қорақалпоқлар Тошкент билан яқин алоқада бўлиб келганлар.

Тошкент ҳукмдори Турсунмухаммад қўшини (у Тошкентни 1611—1627 йилларда идора қилган) ўзбеклар, қорақалпоқлар ва қозоқлардан иборат бўлган.

«Туркистонлик» (ёки сирдарёлик) қорақалпоқлар 1723 йилда жунғор (ойрот, қалмиқ) босқинига дучор бўладилар, шундан кейин уларнинг бир қисми — «юқори қорақалпоқлар» ўзларига паноҳ излаб Тошкент томон йўл оладилар. Уларнинг асосий қисми — «пастки қорақалпоқлар» Сирдарё ва Амударё оралиғига жойлашадилар, кейинчалик қозоқ хони Абулхайр ҳужумидан сўнг Орол денгизининг жануби ва Амударёнинг қуйи оқими этакларига жойлашадилар.

Тошкент илгари ҳам (масалан, 1635, 1709 йилларда) жунғорларнинг ҳужумига дучор бўлган қозоқлар ва қорақалпоқлар учун бошпана бўлганлиги маълум.

«Юқори қорақалпоқлар»нинг бир вақтлар Тошкент билан алоқаси шу даража яқин эдики, ҳатто 1861 йилда қорақалпоқ Дўст Муҳаммад Тошкентда ҳокимлик лавозимида бўлган. Ака-ука Ойхўжа ва Ҳакимхўжалар кейинги вақтларда Тошкент шайхул-исломи ва қозикалони мартабаларини эгаллаб келишган («Туркистон ҳаваскор археологик тўғараги аъзолари йиғилиш ва ахборотлари Протоколи», 1915 йил, 12-бет).

Тошкент қадимдан энг катта маданият марказларидан бири эди. Қорақалпоқлар орасида ҳозирда ҳам инқилобгача бўлган даврда Тошкентда литографик усулда босилган китобларни учратиш мумкин (Навий, Бедил асарлари, «Гўрўғли» эпоси ва бошқалар).

Қорақалпоқ халқининг буюк шоири Бердақ ўзининг «Изҳор этдим» сарлавҳали шеърида шундай хитоб қилади:

**«Чор китоб»дан нари қочдим,
Навийдан савод очдим,
Фузулийдан дурлар сочдим,
Доноларни излар эдим.**

Моҳир лирик шоир Ажиниёз ўзининг баъзи асарларини ўзбек тилида ҳам ёзган. Унинг «Бўзатов» достонида (қорақалпоқлар илгари уни ўзларининг миллий гимни деб бежиз ҳисоблашган эмас) қорақалпоқлар, ўзбеклар ва туркманларнинг 1858—1859 йилларда хонликка қарши қўзғолонлари тарафидан этилди.

Қорақалпоқ халқининг «Шора Ботир» достони 1895, 1922 йилларда, шунингдек, «Алломиш» эпосининг баҳши Жилмурод Бекмухамедовдан ёзиб олинган қорақалпоқча варианты 1902 йилда қорақалпоқ ва рус тилида Тошкентда чоп этилган.

Тошкент Туркистон ўлкасининг маркази сифатида, илғор рус маданиятининг тарғиботчиси эди. Масалан, Тошкентдаги «Пушкинхонлик жамияти»нинг таъсирида Қорақалпоғистонда ҳам пушкинхонлик кунлари ўтказилди. Хусусан, 1902 йилда Тўрт-

кўлда «Полтава» достони (рус аҳолиси учун), маҳаллий аҳоли учун эса «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак» (тингловчилар орасида хотин-қизлар ҳам бўлган) ўқилган.

Кейинчалик Амударёнинг қуйи оқимларида инқилобий ҳаракатнинг кучайиши ва у ерларда совет ҳокимиятининг ўрнатилишида Тошкент шаҳри муҳим роль ўйнади.

Кечмишдан шундай эди.

Совет даврида ўзбек-қорақалпоқ адабий алоқалари янги поғонага кўтарилди.

Бу алоқалар сарчашмасида революционер шоир, ўзбек халқининг улуғ фарзанди Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий туради. У ўзининг Қорақалпоғистондаги икки йиллик фаолияти орқали (1922—1924 йиллар) қорақалпоқ драматургияси ва театр санъатининг туғилишига улкан таъсир кўрсатди. Шу билан бирга у Қорақалпоғистонда рус, татар, озарбайжон ва бошқа халқлар бадиий адабиётларининг тарқалишига ҳам муносиб ҳисса қўшди.

30-йилларда Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи таъсирида қорақалпоқ ёзувчиси Қорабой Эрмоновнинг «Ўтган вақтлар» асари ёзилганлигини эсга олиш керак. Қ. Эрмоновнинг асари ўқувчилар орасида муваффақият қозона олмади, бироқ ёзувчининг Абдулла Қодирий романига мурожаат қилиш фактининг ўзи эътиборга моликдир.

ҚҚАССР Ўзбекистон ССР таркибига кирган 1936 йилдан ҳозиргача ЎзССР ва ҚҚАССРнинг иқтисодий, социал ва маданий алоқалардаги муносабатлари янада ривожланди ва бугунги кунларга келиб у юксалиш даврини бошдан кечирмоқда.

1939 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи қошида Ҳамид Олимжон ташаббуси билан тузилган фольклор советида қорақалпоқ достони «Қирқ қиз»нинг ёзиб олинганини маъмуният билан айтиб ўтиш керак. Шунингдек, ўзбек ва қорақалпоқ ёзувчиларининг ўзаро таржимачилик фаолиятини қайд қилишни ҳам истар эдик. Миртемир, Зулфия, Абдулла Қаҳҳор, Михаил Швердин, Лола Тожиева, Асқад Мухтор, Ҳамид Фулом, Жуманиёз Жабборов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Али ва бошқа жуда кўп ўзбек ёзувчиларининг китобхонларни қорақалпоқ адабиётидаги энг сара асарлар билан таништиришдаги хизматлари каттадир. Шунингдек, қорақалпоқ китобхонларини ўзбек адабиёти намуналари билан таништиришга ҳисса қўшмаган биронта ҳам қорақалпоқ шоири ёки адиби йўқ.

Совет адабиётларининг қон-қардошлиги уларнинг бир-бирига ўзаро самарали таъсирини ҳам англатади. Мабодо гап қорақалпоқ адабиётига бирон бир адабиётларнинг таъсири ҳақида борар экан, бу ўринда биринчи навбатда, рус ва ўзбек адабиётларининг хизмати катта эканлигини тилга олиш лозим.

Ўз навбатида Қорақалпоғистон ҳам ўзбек ёзувчилари ижодиға самарали таъсир кўрсатди. Бу ўринда лоақал ўзбек адабиёти ва санъатининг 1959 йилда Москвада бўлиб ўтган декадасида китобхонлар ва ёзувчиларнинг юксак баҳосига сазовор бўлган Асқад Мухторнинг «Қорақалпоқ қиссаси»ни, Миртемирнинг гоёвий-бадиий юксаклиги билан ажралиб турадиган «Қорақалпоқ дафтари»ни эслаш кифоя қилади.

Қорақалпоқ адибларининг асарларини ўзбек тилига таржима этган ёзувчилар ҳам ўзлари учун фойдали бўлган сабоқлар олганига шубҳа йўқ, ҳар қандай бадиий асар таржимоннинг сезги ва ўйлари орқали ўтар экан, албатта, ўзидан қандайдир из қолдиради.

Бу ҳол ўзбек шоири ёки адиби қорақалпоқ мавзуида асар ёзганида ҳам рўй бериши мумкин.

Мазкур ўринда мен Миртемир қаламига мансуб биттагина тўртлик ҳақида, ўзбек шоири қорақалпоқ халқ миллий характериға кириб бора олганлигини кўрсата олувчи мисралар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтишни истардим.

- Енгажон!— дедим,
- Қайним-ов!— деди.
- Берроқ кел!— дедим,
- Айнима!— деди.

{«Енгажон»}.

Қорақалпоқларда «жувоб уриш», «дегинма», «басқиласма» (ўзбек аскиясиға монанд) сингари сўзамолликда баҳслашиш одати бор. Бунда хотин-қизлар ҳам фаол иштирок этишлари мумкин. Пайти келиб қолганда, у хоҳ эркак ёки аёл бўлсин, сўзға чечан одам ўз имкониятини бой бермайди. Баъзан ёш йигитлар «енга» — турмушға чиққан ёш келинчақларға ҳазил қилишади, уларнинг ёрдамида баъзан ўзларига умр йўлдоши ҳам танлашади. «Енга» ҳазиломуз диалогда «жон» деб иштирок этиши мумкин, айни пайтда йигитни (мабодо у қуюшқондан чиқиб кетса) чечанлик билан ўз жойига ўтқазиб қўйиш ҳам ҳеч гап эмас.

Тасаввур қилинг: ёз, колхоз даласи. Қизлар ва аёллар пахта парвариши билан банд; Миртемир овуллар аро, айтайлик, Хўжабек Сеитов билан бирга кезиб юришибди. Ёзувчилар машинани тўхтатиб, колхозчилар ёниға «Хорманг!» деб яқинлашадилар. Миртемирнинг кайфияти баланд, маҳаллий одатларни билган ҳолда, ўша даладаги меҳнатини бирпас қўйиб турган аёлларнинг биронтаси, айтайлик, каттаси билан ҳазиллашишға қарор қилади.

У эркалик ва мулоимлик билан «Енгажон!» деб мурожаат қилади ва жавобан яна мулоимроқ «Қайним-ов!» деган илтифотни эшитади. Бу илтифотлардан дадиллашган шоир ҳазилни давом эттиради, маънодор қилиб «Берроқ кел!» дейди ва шу заҳоти ўз гапига жавоб сифатида қаттиқ танбеҳ-жавобни олади: «Айнима».

Фақат қалбан бир-бириға яқин самимий одамларни бундай «қаттиқ» ҳазил қила оладилар ва гаплари қанчалик қаттиқ бўлмасин, бир-бириға ботиш у ёқда турсин, аксинча, ўртадаги меҳрни товлантиради. Тўртликни яна бир бор тинглаб кўрайлик:

- Енгажон!— дедим,
- Қайним-ов!— деди.
- Берроқ кел!— дедим,
- Айнима!— деди.

Ҳаммаси бўлиб тўрт мисра, 9 сўздан иборат, бироқ уларда қанча маъно ва ҳарорат бор. Шеър энгиллигини айтмайсизми!

Мен мазкур тўртликни ҳеч иккиланмасдан бутун бошли поэмага ёки кичикроқ пьесага тенг деб ҳисоблайман, чунки унда кўз олдингизда бутун бир ҳаёт манзараси намоён бўлади.

Бугунги қорақалпоқ адабиёти — камолотга эришган, ҳар томонлама ривожланган, барча адабий жанрлар тараққий топган адабиётдир.

Проза байроғини миллионларча совет китобхонларини «Қорақалпоқ қизи», «Маманбий афсонаси» романлари билан мафтун этган Тўлепберген Қайпбергенов баланд кўтариб турибди. Ажойиб лирик шоир Ибройим Юсупов назик оҳангларда поэзия байроғини тўқимоқда. Ўз ижодида халқ поэзиясидаги донолик ва образлиликини яққалам қилган Тиловберген Жумамуротов, Аяпберген Мусаев ғайрат кўрсатмоқдалар. Қорақалпоқ шеърятининг оксоқоли Жўлмирза Оймирзаев қорақалпоқ совет адабиётининг туғилишидан бошлаб самарали ижод қилиб келмоқда. Оймирзаев ижоди — бу қорақалпоқ совет адабиётининг изланишлари, муваффақиятлари, айрим камчиликлари ва умумий юксалиш жараёнини кўрсатиб берувчи бадий ҳужжатлардир десак муболаға бўлмайди.

Ёш ёзувчиларнинг муваффақиятлари ҳам кишини хурсанд қилади. Эл-юрт, халқ олдидаги юксак граждандлик масъулиятини ҳис қилган ёш шоирларнинг улкан бир гуруҳи камолга етмоқда. Уларнинг интилишларини Кенесбой Раҳмонов яратган қуйидаги мисралар ёрқин ифода эта олади:

**Тупроғингга томчи қон инар бўлса,
Шумуртингнинг бир шохи синар бўлса,
Чинорингнинг биттаси ёнар бўлса,
Мен гуноҳкор, жазом бергин, Ватаним.**

[«Ватан»].

Юксак ғоявийлик, бадий теранлик ҳозирги қорақалпоқ ёзувчиларининг энг яхши асарларига хос хусусиятдир. Партиявийлик, интернационализм, халқлар дўстлиги ғоялари — ҳозирги замон қорақалпоқ адабиётининг асосий мавзусига айланиб қолган.

Бугун ҳар бир қорақалпоқ шоири ёки ёзувчиси ўзини совет халқлари қон-қардошлигига алоқадор деб билар экан, Ибройим Юсуповнинг қуйидаги ажойиб мисраларини баралла айта олади:

**Мен — дурагай, қадим тупдан кўқарган,
Пушкин билан Навойнинг шонидан...**

Озод Шарафиддинов,

Беруний мукофоти лауреати

ҚУЁШ ОШИҒИ

[Адабий портретга чизгилар]

1979 йилнинг баҳорида Москвада СССР Ёзувчилар союзи қошидаги ўзбек адабиёти советининг йиғилиши бўлган эди. Унда ўзбек шеърятининг аҳволи, бир қатор шоирларнинг ижоди муҳокама қилинди. Шулардан бири Ҳусниддин Шарипов эди. Унинг тўғрисида сўзлаган нотикларнинг ҳаммаси Ҳусниддиннинг ўз ижодий қиёфасига эга, услуби шакланган забардаст шоир деб таъкидлашди. Ю. И. Суровцев, М. Н. Пархоменко, З. С. Кедрин каби таникли адабиётшунослар муҳокама муносабати билан ўзлари учун Ҳусниддинни кашф этишганини айтишди. Шоир Анатолий Передерев эса «Сотволдидан салом» достонини Иттифоқ поэзиясида воқеа бўладиган асар деб баҳолади. Адабиётга ҳаммиша энг юксак талаблар билан ёндошадиган москвалик ижодкорларнинг бундай юксак баҳоларини эшитиб ўтириб, табиийки, қалбимни гурур туйғулари чулғади. Мен ўзбек шеърятини учун ҳам, тинимсиз изланиб, муттасил меҳнат қилиб, унинг парвозини таъминлаётган шоирларимиз учун ҳам ғоятда фахрланиб кетдим. Аммо, айни чоқда, бу туйғуга соя ташлаб турган бошқа ҳис ҳам бор эди: москвалик танқидчилар ва шоирлар-ку Ҳусниддинни кашф қилишипти, унинг забардаст шоирлигини тан олишипти, хўш, биз-чи? Яъни ўзбек танқидчиларини-чи? Гап, албатта, биргина Ҳусниддинда эмас, балки у билан бирга олдинма-кейин адабиётга кириб келган ва бугунги шеърятимиз хазинасини аллақачон чинакам дурдона асарлар билан бойитиб улгурган бутун бир авлод ҳақида кетаяпти.

Тўғри, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов ва Ҳалима Худойбердиева, Омон Матжон ва Гулчехра Нуруллаева, Барот Бойқобилов ва Ойдин Ҳожиёва, Рауф Парфи ва Нормурод Нарзуллаевларнинг номи танқидчиларнинг тилидан тушмайди. Уларнинг асарлари ҳақида мунтазам равишда тақризлар ёзилади, обзор мақолаларда айтилади, бирор адабий муаммо муносабати билан таҳлил қилинади. Бироқ бу шоирларнинг ҳар қайсиси ҳақида муфассал фикр юритадиган, ҳар бирининг ўзига хос ижодий қиёфасини очиб берадиган, адабиётга қўшган ва қўшаётган ҳиссасини бор бўйи-басти, жамини салмоғи билан, кўпайтирмай ва, айни чоқда, қамайтирмай, ҳолисона кўрсатиб берган танқидий асарларимиз борми? Майли, монографияларни айтмаёқ кўяқолайлик. Лоақал, кўпчиликнинг оғзига тушган, адабиёт муҳлисларига манзур бўлган ижодий портретлар ёхуд мақолалар борми? Мабодо, бор бўлса ҳам, бармоқ билан санарли. Борлари ҳам уларнинг шоир сифатидаги қиёфасини кўрсатишдан кўра кўпроқ нуқсонларини, қусурларини, иллатларини «очиб ташлашга» бағишланган. Афсуски, биз — ўзбек танқидчилари бу авлод вакилларини ҳали ўзимиз учун ҳам, китобхон учун ҳам кашф этганимиз йўқ. Шунинг учун ҳам шеърият муаммолари билан шуғулланадиган ҳар бир мунаққид ўзини бу авлод қаршисида жуда қарздор деб билиши керак. Қолаверса, у фақат шоирлар қаршисида эмас, бутун адабиёт олдидан ва энг муҳими — кўп сонли китобхонлар олдидан қарздор.

1979 йилнинг апрель кунларидан бирида СССР Ёзувчилар союзининг муҳташам конференция залида ўстига кўк мовут ёпилган қадимий стол теграсида нотикларнинг гапини тинглаб ўтирар эканман, кўнглимни чулғаган ғурур туйғусига ана шундай фикрлар соя ташламоқда эди. Уша муҳокама қаҳрамонларидан бири — Ҳусниддин Шарипов бугун эллика кирити. У эллик йиллик умрининг ярмидан кўпини адабиётга бағишлабди. Унинг «Ниҳол» деб аталган биринчи шеърий тўплами 1956 йилда босилиб чиққан эди. У пайтларда Ҳусниддин эндигина Тошкент қишлоқ ҳўжалик институтининг ўрмончилик факультетини битириб, туғилган юрти Наманганга қайтиб, ўрмон ҳўжалигида инженер бўлиб ишлаётган 23 яшар навқирон йигит эди. Мутахассислиги бўйича узоқроқ ишлаш унга насиб этмади — шеъриятга муҳаббат, ижод иштиёқи ғолиб келди. Орадан кўп ўтмай у Тошкентга кўчиб ўтади. Шундан бери ўтган салкам чорак аср мобайнида Ҳусниддин ўзбек ва рус тилларида бирин-кетин ўн еттита шеърий тўплам эълон қилди, ўн эдикта дoston ёзди, битта шеърий роман яратди. Унинг тўртта драматик асари республика театрларининг сахналарида намойиш этилди. Ҳусниддин булар билан чекланмай, росмана танқидчи сифатида юзлаб мақолалар билан чиқди, қардош халқлар шоирларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Ҳусниддиннинг кўпгина шеърий китоблари ва дostonлари адабиётимизда воқеа бўларли асарлар эди. Улар ўз вақтида адабий жамоатчиликнинг ижобий баҳосига сазовор бўлди. «Ильични ўйлайман» китоби учун эса Ҳусниддин Шарипов республика Ленин комсомоли мукофоти билан тақдирланди. Унинг асарлари анча-мунча қардош халқлар тилларига таржима қилинди. Хуллас, қарабсизки, бир вақтлар Ҳусниддин шеърият боғига эккан ниҳол ўсиб, улғайиб, бугун чинор бўлипти. Шундоқ экан, нечун унинг ижоди ҳақида ёзмаслик керак? Кечикиб бўлса-да?

* * *

Ҳусниддин Шариповнинг биринчи шеъри Наманган область газетасида 1948 йилда, республика матбуотида эса 1950 йилда босилган, «Ниҳол» тўпламидан кейин Ҳусниддиннинг «Кўнгул буюргани» деб номланган яна бир китоби эълон қилинди. Бу асарларни, менимча, шоғирдик босқичининг мевалари деб қараган маъқул. Ҳусниддиннинг шоир сифатида туғилишини «Кўёшга ошиқман» дostonи билан боғласак тўғри бўлар. Чунки айни шу дostonда Ҳусниддиннинг ўзига хос шоирона нигоҳи, воқеликни мустақил ва оригинал идрок этиши, янгича, оригинал поэтик образлар системасини яратиш иқтидори биринчи марта рўй-рост кўринганди. Дoston эълон қилиниши биланоқ адабий жамоатчиликнинг ҳам, китобхонлар оммасининг ҳам диққат-эътиборини жалб қилди. Дoston ҳақида кўплаб тақризлар ёзилди. У мўътабар адабий анжуманларда тилга тушди. Айрим мунаққидлар дostonни Р. Рождественскийнинг «Парвозга 15 минут бор» ва О. Сулаймоновнинг «Инсонга таъзим қил, замин» каби машҳур поэмалари билан бир қаторга қўйдилар. Поэманинг бундай юксак баҳоланиши бежиз эмас эди, албатта.

«Кўёшга ошиқман» бениҳоя актуал мавзуга — биринчи космонавт Юрий Гагариннинг парвозига бағишланган. Бироқ унинг муваффақиятини таъминлаган нарса шоирнинг ҳозиржавоблигига эмас эди. Шоир мавзунинг ғоят мураккаблигини яхши англаган ҳолда унинг замиридаги буюк ҳақиқатни ҳам теран идрок этган ва бадий шаклда мужассамлантирган.

Юрий Гагариннинг парвози инсоният тарихида янги саҳифа очди: инсон асрлар давомида ўзига садоқат билан хизмат қилиб келган бешигини — она заминни тарк этиб, «қоинотнинг сирли чўлига кўёвдай қадам ташлади». Бу — инсоннинг улғайганидан, тарихий камолотидан далолат беради. Инсоннинг фазога парвози заминга қоинот юксакликларидан назар ташлашга, заминнинг асрий муаммоларига ҳам, инсоннинг ўзига ҳам янги босқич — энди у янгича миқёслар билан фикрлаши керак. Ҳусниддин Шарипов буни яхши тушунади ва дostonда фазони ўзлаштириш жараёнида туғила бошлаган оламни янгича идрок этишни, воқеликка янгича муносабатини ифодалайди. Бошқача айтганда, шоир дostonда заминда туриб, фазогирни кузатиш билан чекланмайди, балки фазогирнинг ёнида туриб, юксакликдан заминга кўз таш-

лайди, замин муаммоларини шу мавқедан таҳлил қилади. Шоир фазогирнинг парвозини инсониятнинг янги уфқлар сари интилиши деб талқин қилади, унинг буюк ижтимоий моҳиятини очади. Инсон бутун тарихи давомида юксакларга интилган. Куёшга талпинган, коинот жумбоқларини чақишни орзу қилган. Бироқ унинг бу орзулари фақат бизнинг давримизда, бизнинг социалистик жамиятимизда рўёбга чиқди. Коинотга биринчи бўлиб совет кишиси қадам қўйди. Шоир бу ҳодисанинг қонуний эканини яхши кўрсатади:

**Ердаги занжирни парчаламасдан
Инсон уча олмас эди фалакка.**

Ердаги занжирни эса инсон биринчи марта 1917 йилнинг 25 октябрида парчалаган эди. Шунинг учун ҳам бўрондай пишқириб коинотга йўл олган «Восток» кема-сининг шиддатиде шоир зулмат замонининг инқирозидан дарак берган «Аврора» зеплининг акс-садосини кўради. Шунинг учун ҳам шоирнинг фикри табиий равишда серташвиш йигирманчи йилларга — ҳали деҳқон сигир билан ер ҳайдаётган, ҳали юртдан жанглarning доғи ювилмаган бир шароитда совет кишисининг коинотга учиши муқаррар эканига ишонган, шу тўфайли минг-минглаб зарур ва ошиғич ишлар орасида Циолковскийни ўйлаган, унга ғамхўрлик кўрсатган улуғ муаллимга — Ленинга кўчади. Шоир талқинида Ленин ғояларининг тантанасини ўзида мужассам этган ижтимоий тузум, тенглик, эркинлик, адолат қарор толган социалистик жамият инсоннинг коинот сари парвози учун мустаҳкам замин бўлди.

«Куёшга ошиқман» дostonи том маънодаги социалистик гуманизм ғоялари билан суғорилган. Унинг лирик қаҳрамони Гагарин парвози баҳона бутун инсониятнинг тақдири ҳақида ўйлайди. Бу ўйлар жаҳоннинг барча меҳнаткаш халқларига муҳаббат руҳи билан суғорилган. Лирик қаҳрамон мардона курашиб озодликка эришган ва янги ҳаёт кураётган Куба халқига биродарлик саломларини йўллайди, мустақиллик ва озодлик йўлида курашаётган Африка халқларига бирдамлик туйғуларини изҳор қилади. Айни чоқда, у инсоннинг азалий ҳуқуқларини поймол қилаётган қора ниятдиларни, атом бомбасини силкитиб, инсонга таҳдид қилаётган қонхўрларни, «дардни даволаш учун маргимуш танлайдиган кўр табиб»ларни эҳтирос билан қоралайди. Лирик қаҳрамон инсон тафаккурига, унинг эзгулигига, қудратига ишонади, унинг ҳар қандай қора кучлар устидан ғалаба қозониши муқаррар эканини, «қиличдан нозик гулқайчи ясалишини, гўзаллик олдида ажал тиз чўкишни»ни тасдиқлайди. Шоир жаҳон халқларининг биродарлиги ва дўстлиги ғоясини олға суғарар экан, бу ғояларни янгича поэтик образларда мужассамлантиради. Шу жиҳатдан дoston сюжетига сингдириб юборилган океан образи муҳим аҳамиятга эга. Океан шоир назарида шу пайтга қадар қитъалар орасида улуғ тўсиқдай ястаниб ётган, «элларни эллардан ажратиб ташлай деб олишган». Лекин энди замон ўзгарди — инсон ўз бешигига фазодан назар ташлаб, унинг гўзаллигини ва, айни чоқда, коинот бўшлиқларида ҳимоясиз эканини кўрди. Инсоннинг фазога парвози элларнинг бир-бирига боғлиқлигини янада аён қилиб қўйди. Заминимизнинг тақдири, одамларнинг эртанги истиқболи жаҳон халқларининг аҳиллигига, иттифоқига боғлиқ бўлиб қолди. Буни яхши тушунган шоир ўз қалбидан кечган ҳисларни океан образида шундай ифодалайди:

**Беш оғайни бўлса қитъалар,
Океан ўртада ипак дастурхон.
...Океан
Океан,
Улкан океан.
Бешиқда тебратиб кўлган океан.
Бориш-келиш қилса оламнинг аҳли
Ўртада кенг кўприк бўлган океан.**

Шу тарзда «Куёшга ошиқман» дostonида дунёни янгича идрок этаётган, янгича миқёсларда фикрлаётган ва безовта қалб билан инсоният тақдири ҳақида ташвиш чекаётган замондошларимизнинг тўлақонли лирик характери яратилди. Бу характерларда эса шоир давримизнинг энг муҳим жиҳатларини ёрқин ифодалашга муваффақ бўлган.

Шундай қилиб, 60-йилларнинг бошида ўзбек шеърляти сахнасига яна бир бақувват, истеъдодли, ўзига хос мустақил нигоҳга эга шоир кириб келди. Хўш, Ҳусниддинни шоир қилиб етиштирган замин қайси, унинг истеъдодига қанот бахш этган омиллар қандай, унинг шеърляти қайси булоқлардан сув ичиб улғайди? Табиийки, Ҳусниддиннинг улғайишида энг катта роль ўйнаган биринчи манба — ўзбек адабиётидир. У классик адабиётимизнинг улуғвор анъаналарини чуқур ўрганди ва улардаги гуманизмни, самимиятни, маҳоратни ўзига сингдирди. Ҳамза ва Ғафур Ғулomлар, Ҳамид Олимжон ва Ойбеклар, Шайхзода ва Зулфиялар, Уйғун ва Миртемирлар, Шукрулло ва Асқад Мухторлар тўплаган бой ижодий тажриба Ҳусниддиннинг шеърлий парвози учун бақувват пойдевор бўлиб хизмат қилди. Айни чоқда, ёш шоир халқ поэзиясининг битмас-туганмас бойликларидан, сеҳрли жозибасидан баҳраманд бўлишга интилди. Ҳусниддин халқ ижодидан ўрганар экан, унинг юзада ётган ташқи жиҳатларини эмас, ички руҳини қабул қилишга, унинг халқчиллигини, теранлигини, донолигини ўз шеърлятига сингдиришга ҳаракат қилди. Ҳусниддиннинг ижодий ўсишини рус классик ва совет поэзиясининг тажрибасидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. У, айниқса, Маяковский шеърлятидан кўп нарсани ўрганди. Урганганда ҳам, бир вақтлар бўлгани каби Маяковский шеърлятининг ташқи белгиларига тақлид йў-

лидан бормади, буюк шоир кашф этган образларни такрорлашга интилмади, балки у буюк шоир шеърларининг мағиз-мағизига сингиб кетган революцион руҳни, қудратли оптимизмни, муросасиз жанговарликни, том маънодаги гражданликни қабул қилди. Ҳусниддин Шарипов ўзини Маяковский шогирдларининг шогирди деб билади ва бу билан фахрланади. Ҳусниддиннинг Маяковскийга ва унинг шеърлятига муносабати «Маяковский билан учрашганда» шеърисида ва «Шоир ҳақида» достонида яхши ифодаланган. Айниқса, дostonда Ҳусниддин Маяковскийнинг қабарик образини чизар экан, ундаги революцион эҳтиросни, партиявийликни, Ленин ғояларига садоқатни алоҳида таъкидлайди. Шу билан бирга дostonда Маяковский образини жонлантирадиган ҳаётий деталлар, биографик чизгилар кўп учрайди. Буларнинг барчаси шоирнинг Маяковский ҳаётини чуқур ўрганганидан, унинг ижодий лабораториясига анча ичкари кирганидан, Маяковский эстетикасининг энг муҳим қирраларини пухта ўзлаштириб олганидан далолат беради. Шоир жаҳон поэзиясида «Маяковский» деб аталган ҳодисанинг моҳиятини тўғри белгилайди: Маяковский демак — дастгоҳлар гуррасидан қулоғи битганларга севги изҳор қилмоқ, севги ҳақида илк бор ҳақиқатни айтмоқ демакдир. Ҳусниддин Шарипов Маяковский ҳаётининг айрим лавҳаларини чизар экан, шоирликнинг мақсади ва моҳияти ҳақида муҳим хулосалар чиқаради:

Томошабин эмас шоир,

жангчи бўлар шоир деган,

Шунинг учун торми, кенгми —

жанг майдони бўлса бас.

Бу буюк жангдан мақсад эса «пароканда юракларни пайванд айламоқдир». Бу фикрлар, ёҳуд ижодий принциплар шогирднинг устоз сабоқларидан чиқарган муҳим хулосаларидир.

Совет поэзиясининг тажрибасини пухта ўрганиш, Маяковский дорилфунунидан сабоқлар олиш Ҳусниддинга ўз ижодий қиёфасини аниқлаб олишга, ўзининг эстетик программасини яратишга имкон берди.

Бу жуда муҳим эди, чунки Ҳусниддин адабиётга кириб келган даврда мамлакатимиз тараққиётининг янги босқичига қадам қўйганди. Кейинчалик олимлар бу босқични «ривожланган социализм даври» деб номлашди. Ривожланган социализм даврида санъат ва адабиётда ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади. Янги тарихий шароит ҳаёт билан янада мустақамроқ боғланган жамиятнинг ривожланиш тенденцияларини теранроқ тадқиқ этадиган, инсонни чуқурроқ тушунадиган, ҳар қандай маҳдудликдан, догматизмдан, юзакиликдан ҳоли, юксак эстетик қимматга эга бўлган адабиётни барпо этишни тақозо қилади. Бу вазифани самарали адо этиш учун эса ижодкор ўзининг муайян эстетик программасини ишлаб чиқиши керак. Албатта, ижодкор янги давр талабларидан келиб чиқиб, ўз эстетик программасини шакллантирар экан, у кўп миллатли совет адабиётининг йиллар давомида шаклланган, курашларда тобланган ғоявий-эстетик принципларига таянади, уларни бойитади. Ижодкор ўз шахсиятидан, истеъдодининг хусусиятларидан, ҳаётий ва ижодий тажрибасидан келиб чиқиб, адабиётимизнинг умумий принципларини ўзи учун қайтадан кашф этмоғи, бошқача айтганда, уларни ўзининг ички эътиқодига айлантирмоғи лозим. Фақат шундагина у ижоднинг катта йўлига чиқиб олиши мумкин, фақат шундагина унинг ижодий йўли раvon ва нурафшон бўлиши мумкин.

Ҳусниддин Шарипов шоирнинг жамиятдаги ўрнини жуда юксак деб билади. Унинг шеърларида шоирнинг жангчилиги, солдатлиги қайта-қайта таъкидланади. У қалами билан ўз халқининг бахт-саодати, Ватанининг фаровонлиги, жаҳон халқларининг тинчлиги учун курашади. Шунинг учун шоирни ёруғлик тантанаси учун курашувчи, яхшилик, адолат ва ҳақиқат нурларини таратиш учун курашувчи одам деб ҳисоблаш керак. «Маяковский билан учрашганда» шеърисида Ҳусниддин улуг устоз тилидан шоирни сафарбар жангчи деб таърифлар экан, унга шундай таъриф беради:

Солдатга не ҳожат лаш-луш ва ҳовли!

Унинг Ватани бор —

буюк ва жўшқин.

Минтақа чизиги бўлиб ҳар қўли,

Шоир ерни қучар ва айтар ишқин.

«Тарас улкан эди» шеърисида эса шоир билан халқнинг бирлиги ҳақидаги ғоя олға сурилади. Шоир ўз халқининг дилидагини шеърга солиши керак. Халқнинг қувончи ҳам, дардлари ҳам шоир сатрларида теран ифодалангандагина шеърят яшашга ҳақли бўлади. Бунинг учун эса шоир қалбида муқаддас чўғ бўлиши керак.

Юрагида чўғи бор бўлмаса,

Юрагида йиғи бор бўлмаса,

Ҳазабининг тиги бор бўлмаса,

Шоир шеър ҳам тўқиб беролмасди.

Шеърятнинг моҳиятини бу қадар юқори қўядиган шоир ижодда юзакиликни, сафсата, куруқ баёнчиликни ҳам қилолмайди, шеърятнинг қудратли кучини беҳуда сарфлашга чидаб туролмайди. Унинг назарида қуруқ насиҳатбозлик, «чанқаганда сув ич, бўлмагин ўғри, билар пул йўқотган кармон қадрини» қабилдаги гапларни қофиялаб, назм яратиш шоир шаънига ярашмайди. Бундай қиладиган шоир «келида сув туйиб умр ўтказган» одамга ўхшайди. Ҳақиқий шоир чинорнинг сояси эмас, чинорнинг ўзи бўлиши керак.

Ҳусниддин Шариповнинг шеърят ҳақидаги қарашларини аниқлашда «Африка

ҳикояти» деган поэтик асари алоҳида аҳамиятга эга. Унда қадимий ривоятлардан бири ҳикоя қилинади: куйчининг шуҳратига ҳаваси келган сардор етти торли соз ясаптириб, уни чалади. Лекин торлар қафасга тушган кушдай титрайди-ю, сайрамай-ди, Ногаҳон уруш бошланади. Даҳшатли қирғинда сардор бирин-кетин етти ўғлидан ажралади. У эгик бош билан уйига қайтади ва пешвоз чиққан элига, хотинига нима дейишини билмай лол қолади.

Не десин!
Нима ҳам дея оларди!
Найзани узатди,
Қўлга олди соз.
Қайнаб ич-ичига сиғмаган дарди,
Оқди етти торидан сирқираб бехос.

Мана шу соддагина ривоят замирига санъатнинг моҳияти сингдириб юборилган. Шуҳрат иштиёқидан санъат бунёдга келмайди. Ҳақиқий санъат ичга сиғмай вулқондай қайнайдиган дардлардан, одамнинг ҳаловатини олиб, сира тинч қўймайдиган поёнсиз қалб туғёнидан туғилади. Фақат шундай ижодгина бошқаларнинг қалбига йўл топади ва уларни ларзага солади. Шоир қалбининг теранлиги, халқ қалби билан туташганлиги шеърни санъат даражасига кўтаради.

Хусниддин Шарипов мана шу тарзда адабиётимизнинг ғоявийлик, халқчиллик, ҳаётийлик каби принципларини ўзининг этиқодига айлантирди ва уларга ижоди давомида оғишмай амал қилиб келмоқда. Бу эса шоирга социалистик воқеликнинг кўпгина муҳим жиҳатларини ҳаққоний акс эттириш имконини берди.

Нурулла Аҳмедов,

филология фанлари кандидати

ҚАЛБ ҚАЛБНИ ТОПАДИ

(Ўзбек ва литва адабий алоқалари мисолида)

Ўзбек ва литва халқларининг адабий алоқалари адабиётимиз тарихида муҳим ўринни ташкил қилади.

Бу ҳар икки халқ ҳам этник, ҳам хил группаси жиҳатидан бир-бирдан анча узоқ. Аммо маданий, адабий алоқалар, маънавий яқинлик учун бу хусусиятлар ҳеч монелик қилмайди.

Ўзбек ва литва адабиётлари ўртасидаги алоқалар асосан социализм қурилиши даврида ривожланди. Шу даврдан республикаларимиз халқлари ўртасида тамомила янгича муносабатлар бошланди. Бир-бирининг ҳаёти, маданияти ва адабиётига қизиқиш кучайди. Шу маънода ўзбек ва литва адабий алоқалари тарихини ўрганиш халқларимиз ўртасидаги дўстликнинг узоқ илдиэларини кўрсатишга ёрдам беради.

Мазкур республикалараро адабий алоқалар Улуғ Ватан урушидан олдин жадал тус олган эди. Уша пайтда Пятрас Цвиркэ таҳрири остида Литвада чиқарилган биринчи адабий-бадий журнал — «Раштай» саҳифаларида қардош халқлар адабиётлари ҳақида мақолалар тез-тез босилиб турарди. Ана шу журналда 1941 йили литва ёзувчиси И. Склүтаускаснинг Алишер Навоий ижодига бағишланган мақоласи эълон қилинди. Муаллиф: «Навоийдан бизни беш аср ажратиб турса-да, шоир литваликларга нотаниш тилда ёзган бўлса-да, унинг ижоди ҳаммага мансубдир. Алишер Навоий ҳеч қачон тор миллий қобилда бўлмаган. Шунинг учун ҳам унинг ижоди умуминсоний масалаларни кўтарган, шунинг учун ҳам барчани ҳаяжонлантирган ва ҳаяжонлантиради.» — деб ёзган эди.

И. Склүтаускаснинг Ўзбекистонга бўлган қизиқиши тасодифий эмас. Адиб бу хусусда шундай ёзганди: «Мен Ўзбекистон ҳақида биринчи марта география ўқитувчимиздан эшитганман. Шунда менда жуда катта қизиқиш пайдо бўлди...» У Ўзбекистонни ўзининг иккинчи она Ватани деб билади. Маълумки, Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон бошпанасиз, етим қолган болаларни ўз бағрига олди. Улар орасида Литвадан келтирилган норасидалар ҳам бор эди.

И. Склүтаускас уруш йилларида Ўзбекистонга эвакуация қилинган болаларнинг ўз она тилларида сўзлаганларини мароқ билан таъкидлайди. У ҳаваскорлар концертида литвалик болалар ўз халқ ўйинларини намойиш этганини ҳам ёзади.

Адиб уруш даврини эслар экан, ўзбек халқининг бағри кенглигини, меҳмондўстлигини, бир бурда нонни ҳам дўсти билан баҳам кўришини алоҳида мамнуният билан тилга олади.

Халқларимиз ўртасидаги адабий алоқалар урушдан сўнг кенг ривож топди. 1948 йилда Вильнюс шаҳрида улуғ ўзбек шоири Навоийнинг 500 йиллик юбилейига бағиш-

ланган тантаналар бўлиб ўтди. «Пяргале» журналида М. Путинаснинг «Навоий ва унинг ватани» деган катта мақоласи эълон қилинди. Мақола муаллифи Навоий юбилейга бағишланган тантаналар ҳақида гапирар экан, ўзбек адабиётининг улкан тўйи халқлар дўстлигининг ажойиб байрамига айланганини айтади. У бир халқнинг ижодий ютуқлари барчанинг маънавий бойлигига айланиши фақат социалистик жамият шароитидагина амалга ошишини қайд этади.

М. Путинас литва китобхонларини ўзбек шеърятининг ижодий қиёфаси билан таништиради. Уни «қоронғи осмондаги умидбахш нур» деб атайди.

Ўзбек ва литва адабиётларининг шаклланиши ва тараққиётида умумий томонлар кўп. Бундай ҳол ўзбек адабиётининг асосчиси Навоий ва литва адабиётининг асосчиси Донелайтис ижодларида ҳам учрайди.

Бир-биридан узоқ бўлган классиклар ижодини ўрганганда ажойиб фактларга дуч келамиз. Аввало улардаги фикр яқинлиги, гоёлар умумийлиги кишини ҳайратлантиради. Навоийнинг «Хамса»си ва Донелайтиснинг «Йил фасллари» каби ўлмас асарларини бир-бирига яқинлаштирадиган нарса ватанпарварлик туйғусидир.

Навоий билан Донелайтис ижодидаги ҳамоханг туйғулардан бири она тилига нисбатан бекиёс ҳурмат, муҳаббатга бориб боғланади. «Ҳайратул аброр»даги «Шоҳ ҳамма жиҳатдан, ташқи жиҳатдан ҳам, моҳият жиҳатдан ҳам қулга ўхшайди» деган фикрлар Донелайтиснинг «Йил фасллари»даги қарамонларидан бири, деҳқон Бужаснинг: «Деҳқон ҳам худди аслзода сингари яланғоч туғилди» ёки «аслзода ҳозиргача қўлида қилич билан туғилган эмас» деган фикрларига уйғундир.

Совет тузуми Навоий ижодини мамлакатимиздаги барча халқларнинг муштарак мулкига айланишига имкон яратди.

Ленин мукофоти лауреати, таниқли литва совет шоири Э. Межейлайтис 1942 йилда қамал қилинган Ленинградда тўпларнинг гумбурлаган садолари остида Навоийга бағишлаб ўтказилган конференцияни шундай эслайди: «Фашистларнинг снарядлари Навоий шеърятининг улуғ қуввати остида ўз кучини йўқотди. Ана шунинг ўзи ҳам гуманизмнинг буюклиги, чинакам санъатнинг мангу барҳаётлигини билдиради» (Э. Межейлайтис. Алишер билан мулоқот, «Шарқ юлдузи» журнали, 1964, 4-сон).

Халқларимиз ўртасидаги адабий муносабатлар бугунги кунда мустаҳкам илдиэ отди. 1961 йилда ўзбек китобхонлари литва шоирларининг шеърлари жамланган «Дўстлар овози» китобини ўқишга муяссар бўлдилар. 1962 йилда эса «Литва ҳикоялари» тўплами ўзбек тилида босмадан чиқди. 1954 йилда таниқли ўзбек эдиби Ҳамид Фулом Литва бўйлаб саёҳат қилди, республиканинг адабий-маданий ҳаёти билан яқиндан танишди.

Шу сафар натижаси сифатида унинг «Литва совет ёзувчилари» деган мақоласи ёзилди.

Ҳамид Фулом учун Литвага қилинган сафар «гўзаллик олами»га саёҳат бўлди. Ўзбек шоири литвалик ҳамкасблари билан шахсан танишди, ижодий тажриба алмашди.

«Биз Литва ёзувчилари билан сўхбатлашар эканмиз, — дейди Ҳамид Фулом, — совет кишилари учун шаҳарлар, ўлкалар ўртасидаги масофаларнинг аҳамиятини йўқлигини, ҳаммамиз бир катта оилада яшаб, баробар меҳнат қилаётганимизни, ҳар бир халқ ўз миллий маданияти билан умумсовет маданияти хазинасини бойитаётганини чуқур англадик».

«60-йилларда ҳар икки адабиёт ўртасидаги алоқалар кенгайди, ўзаро таъсирнинг янги шакллари пайдо бўлди. Адабий алоқалар тараққиётида таржимонларнинг фаолияти, олижаноб меҳнати катта роль ўйнади.

Галина Кобецакйте литва таржимонларидан биринчи бўлиб бевосита ўзбекчадан таржима қила бошлади. Унинг таржимасида чоп этилган асарларнинг литва китобхонларига маъқул бўлиши таржимонни янги ижодий меҳнатга руҳлантирди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай дейди: «Столим устида мен таржима қилган олти китоб бор. Биламан, бу — камтарона иш, бироқ уларнинг ҳар бири қардош ўзбек адабиётини билиш учун тикланган маълум пиллапоялардир, булар литвалик китобхонлар учун ҳам янгиликдир».

Узимни шу билан бахтиёр хис қиламанки, мен ўз республикамда ўзбек, озарбайжон ва қозоқ ёзувчиларининг асарларини бевосита оригиналдан таржима қилиш шарафига муяссар бўлдим.

Ҳусайн Шамсинг «Душман», Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», Пиримқул Қодировнинг «Қора кўзлар» асарларининг қаҳрамонлари литва тилида сўзлай бошладилар...»

Галина Кобецакйте таржимонгина эмас, балки ўзбек адабиёти ва маданиятининг Литвадаги жонқуяр тарғиботчиси ҳамдир. У Саид Аҳмад, Ўлмас Умарбековларнинг ижоди ҳақида қизиқарли адабий портретлар тайёрлаган. У ўзбек қаламкашларининг асарларини доммо диққат билан кузатади ва улар ҳақида литва матбуотида ўзининг мақола ҳамда тақризларини эълон қилади. У «Урта Осиё осмони остида» деган мақоласида бир қатор ёш ўзбек шоирлари ва ёзувчилари ҳақида маълумот бериб, уларнинг асарларини таҳлил қилган.

Ўзбек ёзувчиларининг асарларини литва адабий жамоатчилиги ва китобхонлари қизиқиб билан кутиб олмоқда. 60-йилларда Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён», Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак», Ҳабиб Нуъмоннинг «Ёшлиқда берган кўнгил», Асқад Мухторнинг «Давр меннинг тақдиримда» асарлари литва тилида босилиб чиқди.

Литва ёзувчилари яратган романлар ҳам ўзбек ўқувчиларига манзур бўлди.

Мухожа, муҳокама, мунозара

Ортиқбой Абдуллаев,

филология фанлари кандидати

«МЕН НА ДЕЙМАН-У, ҚЎБУЗИМ НА ДЕЙДИ...»

Газета ва журналларни varaқласак, кейинги вақтларда ўзбек тилига таржима қилинган асарлар ҳақида саноқли мақола, тақриз ёзилганини кўрамыз. Ҳолбуки ҳозир жаҳон адабиётининг нодир намуналарига айланиб қолган бебаҳо ёдгорликлар ўзбек тилида кўп вақт нашр этилмақда. Бу асарларнинг гоёвий-бадий фазилатлари нимага қараганда иборат, шу фазилатлар таржимада сақлаб қолинганми-йўқми? Таржимон ўз бурчини сидқидилдан бажариб, асарнинг умрбоқийлигини таъминлай олганми ё бошқа халқнинг фахри, ғурури ҳисобланган ҳақиқий санъатқорни нўноқ таржима туйғули ўртача ёзувчи, шоир, драматург даражасига тушириб қўйганми? Адабиётшунос ва танқидчилар ҳар бир таржима асарини чуқур таҳлил қилиб, юқоридаги саволларни ойдинлаштириши, албатта, зарур.

Шу жиҳатдан атоқли авар шоири, Ленин мукофоти лауреати Расул Ҳамзатов шеърларининг ўзбекча таржималарига назар ташласак, ғалати бир аҳволни кўрамыз. Шоирнинг «Юксак юлдузлар» тўплами 1964 йилда Мамарасул Бобоев ва Зоҳиджон Обидовлар таржимасида босилиб чиққан эди. Шундан кейинги йилларда матбуот саҳифаларида Эркин Воҳидов, Юсуф Шомансур ва бошқа шоирларнинг янги таржималари эълон қилинди. Яқинда эса Расул Ҳамзатов асарлари бир гуруҳ ижодкорлар таржимасида Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида (1982 йил) чоп этилди. Мазкур таржималарни қиёслаб кўрсак, улар орасида ер билан осмонча фарқ борлигини сезамиз.

«Юксак юлдузлар» таржимасидаги мавжуд бўлган ютуқлар ва айрим камчиликлар бугунги таржимонлар учун яхши сабоқ бўлиши лозим эди. Дарҳақиқат, «Бир хонадон фарзандлари»нинг ноширлари буни ҳисобга олиб, аввалги нуқсонларни бартараф этишга интилгани кўриниб турибди. Маълумки, «Юксак юлдузлар» тўпламининг таржимаси атоқли шоирга Ленин мукофоти берилгандан кейин тезкорлик билан амалга оширилган эди. Ана шу тезкорлик оқибати таржималарнинг сифатига қанчалик таъсир этганлигини сезиш қийин эмас. Кейинги тўплам чиққунча ўтган салкам йигирма йиллик вақт Расул Ҳамзатов шеърларини саралаб таржима қилиш ва энг яхши таржималарни танлаб олиш учун ҳар томонлама катта имкониятлар очиб берар эди. Ҳўш, тўпламни тузувчилар бу имкониятлардан қандай фойдаланганлар? «Бир хонадон фарзандлари»ни varaқлаганимизда, биринчи навбатда, таржимонлар доираси кенгайганлигини кўрамыз. Бу ишга Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, Омон Матжон, Раззоқ Абдурашидов, Машраб Бобоев, Миразиз Аъзам каби тажрибали шоирлар қаторида Мирпўлат Мирзаев, Муҳаммад Раҳмон, Хуршид Даврон, Эргаш Муҳаммад, Барот Исроил, Шукур Қурбонов, Тоҳир Қаҳҳор, Турсун Али, Мирза Кенжабоев сингари ёш шоирлар ҳамда адабиётшунос Нуриддин Шукуров ва Нурулла Остоновлар жалб қилинган. Шунингдек, марҳум шоир Юсуф Шомансур қаламига мансуб таржималар ҳам тўпламга киритилган. Буларнинг ҳаммаси яхши, албатта.

Таржимачилик соҳасида мутахассис олимлар, ижодкорлар ва кенг жамоатчилик томонидан муҳокама қилиниши зарур бўлган бир қанча муаммолар, жумбоқлар мавжуд. Шунинг учун редакция таржима муаммолари хусусида баҳс очди ва бу соҳадаги ютуқлар, камчиликларни таҳлил этишга бағишланган мақолаларни бундан кейин ҳам журнал саҳифаларида ёритиб боради.

Шеърин таржиманинг муваффақияти таржимоннинг таржима қилинаётган шоирга услуб, ижодий қиёфа ва истеъдод йўналиши жиҳатидан яқинлигига, маҳорат даражасига боғлиқ. Масалан, Маяковский услубига руҳан яқин бўлган бошқа халқ шоири Есенин шеърларини таржима қилса, кўнгилдагидек чиқмаслиги мумкин ёки аксинча. Шунинг учун ҳам чинакам таржимонлар дуч келган асарни эмас, ўз қалбига ўрнашиб, кўнгил мулкига айланиб қолган, ўз истеъдод йўналишига мувофиқ келадиган бадиият намуналарини танлаб таржима қиладилар. Бу ишга бутун ҳаётини, истеъдод ва маҳоратини аямай сарфлаб келаётган виждонли, эътиқодли ижодкорлар бизда кўплаб топилади. Шу жиҳатдан қараганда, «Бир хонадон фарзандларидаги» Эркин Воҳидов ва Мухаммад Али қаламига мансуб таржималарни алоҳида мамнуният билан тилга олиш керак бўлади. Улар Ҳамзатов шеърлятига хос юксак бадиият оламига чуқур кириб боришга ва ўзбек китобхониға мукаммал етказишга муваффақ бўлганлар. Ҳар икки шоирнинг заҳматли меҳнати туғайли Гётининг «Фауст», С. Есениннинг дилрабо шеърлари, Роберт Бёрнснинг ҳаётбахш кўшиқларию буюк ҳинд эпоси «Рамаяна» ва яна кўплаб нодир асарларни завқ билан ўқишга муяссар бўлганмиз. Севимли шоирларимиз Расул Ҳамзатов шеърлятига катта ҳурмат ва муҳаббат, айни замонда катта масъулият билан ёндашганлар. Оқибатда «Она тили», «Шомил» (Эркин Воҳидов таржимаси), «Она», «Туғилган йилим» (Мухаммад Али таржимаси) каби асарларда Ҳамзатов услубига хос юксак фазилатлар сақлаб қолинган. Расул Ҳамзатовнинг шеърляти халқ оғзаки ижоди ва классик аъналарни муваффақиятли ривожлантириш асосида юксак парвозлар касб этгани маълум. Худди ана шу фазилатлар юқоридаги икки шоирнинг барча изланишларига нур сочиб туриши тадқиқотчилар томонидан эътироф қилинган. Демак, таржиманинг ютуғида услубий мушта-раклик, ижодий қиёфадаги ҳамоҳангликда гап кўп экан. Энди бир-икки шеърини парчани биргалашиб ўқийлик.

Расул Ҳамзатовнинг «Она тили» шеъри совет шеърлятининг нодир намуналари қаторида туради. Унда шоирнинг она тилига, она юртига бўлган оташин меҳри, улкан муҳаббати юксак пардаларда жаранглайди. Ўз она тилини ҳурмат қилмасдан, уни юракдан севмасдан туриб, маълум миллатнинг ҳақиқий фарзанди, айни замонда, чинакам интернационалист инсон бўлиш қийин. Ўз она тилини камситган киши, аслида, ўзини камситган, ўзининг юзига шапалоқ билан урган бўлади. Шоир Совет Ватанини севади, унга жонини фидо қилишга тайёр. Шунинг учун СССРдаги барча катта-кичик элатлар унга қадрдон, аммо Совет Ватанини она тили — авар тилида куйлаш, улуғлаш эса шоир учун юксак шараф, улуғ бахт. Шеърда ана шу ғоя ленинча партиявий позицияда мустаҳкам турган ҳолда юксак пафос ва маҳорат билан акс эттирилган.

«Она тили» шеърининг ўзбек тилидаги аввалги таржимаси (М. Бобоев ағдарган) нисбатан дуруст бўлса-да, Ҳамзатов шеърлятига хос ҳарорат, эмоционал бўёқларни тўла ифодалай олмаган эди. Мисол учун қуйидаги парчани кўздан кечирайлик:

**Бошқа тил эҳтимол бировга даво,
Менга шарт масдир унда куйламоқ.
Эртага йўқ бўлса тилим мутлақо,
Ўлганим яхшидир менинг бугуноқ.**

**Уни деб доимо ёнаман дилдан,
Майлига десинлар уни камбағал.
Майли, янграмасин ассамблейда,
Аммо у мен учун улуғ ва гўзал.**

Русча текст билан қиёслаганимизда, бандлар сўзма-сўз айнан чиққани, шеър мазмунини тўғри ифодалангани маълум бўлади. Аммо, юқорида айтилганидек, таржимада шунинг ўзигина кифоя қилмайди. Шоирнинг услуби, ҳис-ҳаяжонлари, қалб зарблари ҳам ўзбек китобхониға аниқ етиб боришга, унга эстетик завқ бағишлашига эришиш лозим эдики, бу масъулиятли ва шарафли ишни кўнгилдагидек адо этиш ниҳоятда қийинлиги, ортиқча исботларсиз ҳам маълум.

Мазкур бандлар янги тўпلامдаги Эркин Воҳидов таржимасида тамоман бошқача оҳанг ва бўёқлар касб этган:

**Майли, ким қай тилдан завқу шавқ олса,
Менинг ўз тилимга минг жоним фидо.
Эрта оёна тилим агар йўқолса,
Мен бугун ўлишга бўлурман ризо.**

**Майли, қашшоқ бўлсин, майли, беҳашам,
Лекин менинг учун азиз ва суюқ.
Жаҳон минбаридан янграмаса ҳам
Она тилим менга муқаддас, буюқ.**

Кўрамизки, таржимон изланишдан эринмаган. У ўзбек тилининг бой ички имкониятларини маҳорат билан ишга солган ва Ҳамзатов шеърлятига хос бадиийликнинг эмоционал таъсир кучини тўла сақлаб қолишга муваффақ бўлган. У гўё илгариги таржимон билан ижодий мусобақага киришгандек туюлади ва аввалги таржимада мукаммал чиқмай қолган нуқталарни қиёмага етказишга астойдил интилади. Шоир тутган бу йўлни қандай баҳолаш керак? Жаҳон адабиётининг нодир намуналарига айланган кўпгина асарлар бир неча авлод томонидан қайта-қайта таржима қилингани рус адабиёти таърибасидан маълум. Шекспир, Данте, Гёте ва Гейне асарларининг турли таржималари бунга яхши мисол бўла олади. Бундан чиқди, аввал қилинган барча таржималарга хоҳлаган одам қайтадан қўл ураверса бўлар экан-да? Йўқ, албатта. Масаланинг моҳияти шундаки, ҳар бир янги таржимада илгари мавжуд бўлган баъзи сақталиқлар тугатилгани, айрим нуқсонлар бартараф этилганини кўрамиз. Натижада, таржима асари тобора сайқалланиб, аниқлик ва мукаммаллик касб эта борган. Бу ўзига хос маҳорат мусобақасида асл нусханинг ғоявий-бадиий хусусиятларини, муаллиф услубини сақлаш ва охори тўқилмаган ҳолда бошқа халқ китобхониға мукаммал етказиш ҳар доим асосий мезон бўлиб қолаверган. Олдингига нисбатан савияси паст ёки қуруқ қайтариқлардан нарига ўтган «таржималар» эса, табиий равишда, рад этилган, уларни нашр этиш ҳақида гап-сўз ҳам бўлмаган, ал-

батта. Ҳатто бадий-эстетик қуввати жиҳатидан бир хил даражада чиққан таржималар (М. Лозинский ва Б. Пастернакларнинг Шекспир ижодидан қилинган таржималарини эсланг)нинг ҳар бири ўзига хос маълум фазилатлар, ранг-баранг бўёқларга эга бўлгани учунгина баравар фойдаланиб келинади. Айни замонда, ҳеч қандай таҳрир ва тузатишларга муҳтожлик сезмаган чинакам таржима намуналари ҳам бўлган-ки, авлодлар уларни кейинги насларга етказиш учун қайгурганлар.

Хуллас, бу мураккаб масаланинг ана шундай нозик жиҳатларини тўғри англагандан кейингина «Она тили» шеъри нима учун қайтадан таржима этилганини тушунишимиз мумкин.

Муҳаммад Али таржима қилган «Туғилган йилим» достонидан парчаларда ҳам нафосат барқ уриб кўзга ташланади. Таржимон Ҳамзатов достонига хос ўйноқи оҳанглар, муסיқийлик ва бадий жозибани, теран мазмунни ўзбек ўқувчисига содда ва раvon мисраларда етказишга муваффақ бўлган. Масалан, достонда катта маҳорат билан битилган қуйдаги бандларга разм солайлик:

**В нашем крае весна,
Посмотри, Али!
Сходит с гор седина,
Посмотри, Али!**

**Зазвучали вдали
Ручейки, Али!
И фиалки зазгли
Огоньки, Али!..**

Халқ қўшиқлари оҳангида қуйма ифодасини топган бу нафис мисраларни бутун тароватини бузмасдан ағдариш осон дейсизми?! Бу байтлар ўзбекчада қуйдагича жаранглайди:

**Бизнинг ўлкада баҳор,
Қарагин, Али!
Кўчаётир тоғдан қор,
Қарагин, Али!**

**Ариқчалар чалдилар
Қўнғироқ, Али!
Бинафшалар ёқдилар
Гулчирик, Али!**

Таржимон Ҳамзатов асаридagi образлар ёрқинлиги ва услуб раvonлигини сақлаб қолиш учун астойдил меҳнат қилганлиги туфайли шеър мазмуни ҳам, бадий воcиталари — вазн, ритм, туроқ, қофиялари ҳам ўзбек тилида мукамал ўз ифодасини топган.

Тўпلامдан жой олган «Онамга» (таржимон Машраб Бобоев) шеърининг таржимаси ҳақида ҳам юқоридagi каби мулоҳазаларни билдириш мумкин. Кейинги таржима бадий жиҳатдан аъча мукамал. Шунингдек, Раззоқ Абдурашид, Омон Матжоңлар қайта таржима қилган айрим шеърлар, саккизликлар ҳам муваффақиятли чиққан. Хусусан, «Тоғлик кексалар» (таржимон Раззоқ Абдурашидов) таржимасидagi аввалги нуқсонлар бартараф этилганлиги, шеърининг бадий таъсир қудрати тикланганлигини ҳам мамнуният билан айтиш лозим.

Ёш шоирлар Мирпўлат Мирзаев, Тоҳир Қаҳҳоровлар қаламига мансуб янги таржималар ҳам тўпلامдagi муваффақиятлардан саналади. Аммо, афсус билан қайд этиш керакки, бошқа ёш шоирларнинг таржималари кутилган натижани берган эмас. Ёш таржимонлар Расул Ҳамзатов шеърини оламининг ич-ичига чуқур кира олмаганликлари, фақат унинг ўзигагина хос бўлган индивидуал хусусиятларни сақлаб қолишга бирдек қайғурмаганликлари ва, энг муҳими, ижодий қиёфаси ва истеъдод йўналиши — «таъби назми» жиҳатидан Ҳамзатовдан узоқ бўлганликлари туфайли кўп шеърлар юксак поэтик ширадан маҳрум бўлиб, ўқувчини ҳаяжонга сола олмайдиган даражага бориб қолган. Маҳорат ҳеч қачон ёш билан чегараланмайди. Масалан, Усмон Носир «Демон»ни таржима қилган вақтида ҳозир биз «ёш» деб атаётган шоирлардан кам деганда ўн яшар кичик бўлган. У амалга оширган ажойиб таржима эса ҳар доим завқ, ҳаяжон, ҳавас билан ўқилади.

Демак, ижод жараёнида ҳамма нарса истеъдодга, маҳорат даражасига бориб тақалади. Тўпلامни тузувчилар, чамаси, худди ана шу нозик нуқтага етарлича эътибор бермаганга ўхшайдилар. Шунинг учун ҳам таржималарнинг савияси худди муаллифларнинг ўзи каби бири баланд, бири паст бўлиб қолган. Бундан ташқари, ёшлар таржима қилган шеърларнинг кўпчилиги «Оксак юлдузлар»нинг 1964 йилги ўзбекча нашрида босилган эди. Уларни жиддий қиёслаб чиқиш, аввалги таржималардан ҳар жиҳатдан устун турадиганларинигина танлаб олиш зарур эди. Афсуски, бу оддий талаб бир чеккада қолиб кетган. Ҳатто янги таржималар русча текст билан дўрустроқ солиштириб кўрилмагани ҳам шундоққина билиниб турибди. Мисол учун Эргаш Муҳаммад таржима қилган «Севадирман алвон баҳорни» шеърини (аввалги таржимон Мамарасул Бобоев) қиёслаб кўрайлик.

Эргаш Муҳаммад таржимасида:

**Севадирман: уйимда эмас,
Кенг далада бошга қўйиб тош,
Ётсам мудраб майсазорда маст,
Ой бошимга қўймагунча бош.**

Мамарасул Бобоев таржимасида:

**О, қандай соз, тор уйда эмас,
Утлоқларда ястансам хушқол.
Гиёҳларнинг ҳиди қилса маст,
Бошим узра энгашса ҳилол.**

Хўш, қайси бандни мукамал, таъсирли дейиш мумкин? Менимча, Мамарасул Бобоев тузган мисраларда шоирона ҳарорат, ҳаяжон мўлроқ эканлиги шундоққина кўриниб турибди. Унда нафосат бор, шеърий жозиба бор. Мисралар раво, завқ билан ўқилади. Эргаш тузган сатрлар орасида одам қоқилиб, туртиниб қолади. Улардаги ички боғланиш мустаҳкам эмас («Севадирман, уйимда эмас» каби). Такрорий сўзлар («бош» сўзи уч марта қайтарилади) гашига тегади. Кейинги бандларда Эргаш Муҳаммад ҳатто қош қўяман, деб кўз чиқариш даражасигача борган: «Я без крова обошелся, б даже, Мне не надо в жизни ничего» жумласини бутунлай нотўри таржима қилган:

**Топажакман яшаш иложин,
Ҳатто менга қон ҳам (!) керакмас,
Фақат тоғлар, чўққилар тожи
Юрагимга яқин бўлса бас.**

Юқоридаги мисрада қон ҳақида эмас, аксинча «уй», «бошпана» устида гап кетмоқда. Таржимон тилдаги мураккабликлар, маъно нозикликларини чуқур ҳис қилиши даркор эди... Мамарасул Бобоев эса банд мазмунини тўғри ифодалаган:

**Зарур эмас уйлар, бўлмалар,
Ҳеч нарса ҳам менга керакмас.
Фақат тоғлар, узун тизмалар
Юрагимни суяб турса бас.**

Қиёслаб кўрганимизда, Эргаш Муҳаммад аввалги таржимадаги қофияларни ҳам (керакмас — бас) айнан такрорлагани, кейинги икки мисрани эса салгина «таҳрир» билан ўзгартиргани маълум бўлади. Бундан ташқари, Мамарасул Бобоев вариантдаги «юрагимни суяб турса» ифодаси кучли жаранглайди. Худди шу ифоданинг кейинги нусхада «Юрагимга яқин бўлса» тарзида ишлатилишида эса маъно салмоғи камайиб кетган. Шеърнинг бошқа бандлари ҳам ўртача савияда эканини кўргач, беихтиёр: «Янги таржиманинг нимаси афзал экан? Аввалгиси ўз ўрнида қолса дуруст бўлмасмиди?» — деб ўйлаб кетамиз.

Халқимизда «Мен на дейман-у, қўбузим на дейди» деган нақл бор. Одам — одамнинг дилидагини тушунмаганда айтилади бу гап.

«Каспий» шеърининг таржимасида худди шундай бўлган.
Русча текстдаги:

**То утихаш, как больной мудрец,
Осмеяный удачливым невеждой —**

мисраси Эргаш томонидан:

**Омадли келини масхара этган
Бемор донишманддек жим турасан гоҳ,—**

деб таржима қилинган. Русча нусхада «омадли жаҳолат» (невежда) устида сўз боради. Эргаш эса буни «омадли келин» (невеста) деб тушунади. Мазкур мисрада қайночасининг кўзига чўп солиб, уддабурронлик билан ишини битириб юрган «омадли келин» ҳақида гап кетаётгани йўқ. Бу ерда ҳаёт зиддиятларининг бошқа бир қирраси акс этган. Донишманд бемор, жаҳолат эса уни мазаб қилиб куляпти, чунки у голиб чиққан. Шунинг учун ҳам «омадли» деб таърифланаёпти... Кўрамизки, таржимоннинг бепарволиги оқибатида Расул Ҳамзатов шеърдаги теран фалсафий руҳ бутунлай ўзгариб кетган. Тўпламини тузувчи ўртоқлар эса бунга ҳатто эътибор бермаганлар ҳам.

Шу ўринда атоқли болқор шоири Қайсин Қулиевнинг таржимонларга қаратилган бир таънаси ёдга тушади: «...баъзи ҳолларда таржимада сенинг учқур аргумоғинг сизирга айланиб қолади,— деб ёзади у.— Ҳаммамиз, шубҳасиз, сизирни яхши кўрамиз, аммо аргумоқ — аргумоқлигича қолиши шарт» («Литературная газета», 1975 йил, 1 январь). Бу ҳазиломуз, аммо ҳаққоний сўзларга изоҳнинг ҳождати бўлмаса керак.

Мамарасул Бобоев «Ватаним ҳақида» («О моей родне» — бу ерда қариндош-уруғлар ҳақида гап бормоқда) деб таржима қилган шеър анча мукамал, пухта чиққанлигига қарамай, негадир янги тўпламга шу шеърнинг Эргаш Муҳаммад ағдарган нусхаси киритилган. Кейинги таржиманинг «Аймоқларим ҳақида» деб номланишиёқ эътироз тўғдиради. Шеър — табиатан гўзаллик рамзи бўлгани учун ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир образда нафосат барқ уриб турмоғи керак. Шундай экан, «аймоқларим» дейиш, яна уни сарлавҳага чиқаришнинг ўзи қулоққа эриш туюлади. Хўп, бу жузъий нарса бўлақолсин, дейлик-да, иккала таржимани қиёслаб кўрайлик. Мамарасул Бобоев катта шоир сифатида сўз сеҳрини, маъно нозикликларини яхши ҳис қилади, ўрнини топиб, тежаб ишлатади. Шунинг учун унинг таржимаси ширадор, раво. Эргашда эса худди шу фазилат етишмайди. Сўзма-сўз аниқ бўлса ҳам, қуруқ, ҳароратсиз, ҳаяжонсиз чиққан.

Шу ерда табиий бир савол туғилади: Тилимизга аввал ағдарилган ва чоп этилган таржима қўлимизда турган ҳолда бадий жиҳатдан ундан кўра бўш нусхани янги тўпламга киритишни... қандай баҳолаш мумкин? Юмшоқ қилиб айтганимизда, бу — фақат олдинги таржимонгагина эмас, балки китобхонга, қолаверса, шоирнинг ўзига ҳурматсизлик эмасми?

«Саккизликлар»нинг асосий қисми ҳамда «Битиклар» ҳақида ҳам афсуски, худди шу гапларни айнан такрорлаш керак бўлади. Масалан; «Далаларда кўкарса экин» (таржимон Мамарасул Бобоев) деб бошланадиган шеър янги тўпламга Нурулла Остонов таржимасида киритилган. Ундаги иккинчи банд Мамарасул Бобоев талқинида шундай эди:

**Бу ерларнинг ҳамма сатҳини
Қонимиз-ла суғоради ғам,
Уроқчидай билиб вақтини,
Уриб олар бир кун бизни ҳам.**

Нурулла Остоновда:

**Бу бепоеъ далалар кўксин
Қонимиз-ла суғоради ғам.
Худди шундай, ҳасратлар бир кун
Уриб кетар буткул бизни ҳам...**

Авалги таржиманинг афзаллиги шундоққина кўриниб турибди. Бундан ташқари, кейинги таржимада қофияни ҳисобга олмаганимизда ҳам, айрим мисраларгача айнан такрорланадики, буни фазилат, бадий ижодга муносиб иш деб баҳолаб бўлмас керак.

Худди шундай, «Унутибсан куйларинг, сурнай» (Мамарасул Бобоев таржимаси) саккизлигини Нурулла Остонов ағдарган нусхасида ҳам юқоридаги аҳволни кўрамыз.

Олдинги таржимада шира, ҳарорат мавжудлиги туфайли мисралар равон оқади, ҳар бир сўз ўз ўрни, ўз салмоғига эга. Таржимоннинг заҳматли меҳнати туфайли шеър мазмуни ва бадий таъсирчанлиги сақлаб қолинган. Кейинги таржима эса сояга ўхшайди. Сафрлар, сустлиги учун шиддат, кўтаринкиликдан маҳрум. «Қани—сани» каби жўни қофияларнинг такрор-такрор ишлатилиши шеър жозибасини ҳам, мазмун салмоғини ҳам бўшаштириб юборган.

«Оксак юлдузлар» тўпламидаги «Йигитлар кўп эди, ботир йигитлар» саккизлиги Хуршид Даврон томонидан қайта таржима қилинган. Унда ҳам янги тўпламга киргизиш учун ҳуқуқ берадиган дурустроқ фазилат кўрмадик. Очиғини айтганда, кейинги таржимада ҳис-ҳаяжон камлиги туфайли Ҳамзатов шеъри оддий, жўнгина назм намунасига айланиб қолган:

**Оловларда ёнган жанггоҳга
Кетди неча ботир болалар.
Ҳозиргача дил тўлиб қонга
Уларни деб йиғлар оналар.**

Шу сатрлар Мамарасул Бобоев таржимасида ўзгача куч билан жаранглаган эди:

**Йигитлар кўп эди, ботир йигитлар,
Ут билан, қон билан юрт чулганган чоғ,
Уларни ёд этиб ҳозир ҳам йиғлар
Етимлар, есирлар юрагида доғ.**

Лаънати урушнинг юртимиз бошига келтирган даҳшатли фалокатлари, юракларни ногирон қилиб кетган шум ваҳимасини юқоридаги сатрлар таъсирли жонлантиради. Бу таржима ҳаётийлиги, турмушни тўғри акс эттириши жиҳатидан ҳам ибратлидир. Маълумки, уруш қурбонларини фақат оналаргина эмас, балки улардан қолган фарзандлар — етимлар ҳам ёд этиб, хотирасини эъзозлаб яшайди. Мамарасул Бобоев ана шу ҳаётий ҳолатни «Етимлар, есирлар, юрагида доғ» деган мисра орқали ифодалашга муваффақ бўлган. «Етимлар», «есирлар» сўзларидаги кучли маъно мазкур шеърни тутиб турган устун даражасига кўтарилган. Хуршид Даврон таржимасида эса ана шу мағиз йўқ. Шунингдек, «ботир болалар»да ифодаланган маъно «ботир йигитлар»даги руҳни бера олмайди. Бундан ташқари, янги таржимада ҳатто қофиялар ҳам сўник, оҳангдош эмас. Биринчи банддаги жанггоҳга — қонга, болалар — оналар, иккинчи банддаги улғаяр — боқар, ўғлонлари — бари сингари чала қофиялар шеърдаги нафосатни бир қадар камайтиради. Умуман, Расул Ҳамзатов шеърларидаги русча таржималар мукаммал қофияланган, бенуқсонлиги билан ҳам ўқувчига катта эстетик завқ бағишлайди. Уларда шакл билан мазмуннинг ажойиб тарзда уйғунлашиб кетганини кўрамыз. Унинг асарлари ичидан шеър техникасига оид нуқсон топиш қийин. Шундай экан, аслида йўқ камчилик таржимада бўртиб кўриниб турса, ижодкор ҳақида нотўғри тасаввур уйғонмайдими? (Шу ўринда шеърда қофия бут бўлиши шартми? Мазмун тўла ифодаланса бўлди-да, деб эътироз билдириш мумкин. Бундай қараш асоссиздир. Шеър қофияли қилиб ёзиладими, демак, ҳаммаси тўла-тўқис мукаммал бўлмоғи шарт. Агар сарбаст шеър бўлса — унинг йўриғи бўлак).

Қофияга эътиборсизлик Хуршид Даврон таржималари учун типик нуқсон десак муболаға бўлмас. Бундай камчилик Омон Матжон таржималарида ҳам тез-тез кўзга ташланади. Мисол:

**Тонг билан шом, тун билан кундуз
Оқ балиқчи, қора балиқчи.
Олам — денгиз, бизлар балиқчимиз,
Чўқур ерда сузиб борувчи.**

**Олам — денгиз. Балиқчи бедор,
Қармоқ, тўри шайдир қўлида.
Ушлашига мени қанча бор
Кун қармоғи, туннинг тўрида!**

Қофияларнинг оҳангдош эмаслиги мисралардаги равонликка путур етказган. Бундан ташқари, таржимон сўзларни ишлатишда меъеридан ташқари «иқтисод» — тежамқорликка берилиб кетадики, оқибатда сатрлар керакли ширадан маҳрум бўлиб, қуруқшаб қолгандек кўринади. Шу шеърнинг Мамарасул Бобоев ағдарган таржимаси (қофиялар бутлигини ҳисобга олмаганда) анча равон ва ширадор чиққан. Шунинг учун ҳам, у таъсирчанлиги жиҳатидан кейинги таржимадан устун туради.

Шукур Қурбонов таржима қилган «Айланаркан токи ер шар» (Мамарасул Бобоевда «Токи бу ер айланар экан...») шеърида ҳам қофиялар бир текис силлиқ чиққан эмас. «Қувониб — яна, яшайман — дейман; туриб — шар, кун — маҳдум каби.

Бундай нуқсонларни истаганча келтириш мумкин. Бунинг учун эса, афсуски, китобнинг жуда кўп бетларини айнан кўчириб олишга тўғри келадики, биз бундай имкониятга эга эмаслигимиз учун журналхондан уэр сўраймиз.

Миллий бўёқларнинг аниқлиги ва қуюқлиги Ҳамзатов шеърларининг етакчи хусусиятидир. Таржимон буни, бир дақиқа бўлсин, унутмаслиги лозим. Шу жиҳатдан қараганимизда, шоирнинг «Юксак юлдузлар» тўпламига кирган «Элларда қадимда уч хил қўшиқ бор» шеъри анча яхши таржима қилинган. Бу шеърда шоир шарқ халқлари, хусусан, аёлларга хос хусусият — фарзанди ўлганда фарёд солиб йиғлаш ҳолатини аниқ тасвирлаб, миллий руҳни усталик билан кўрсата олган.

**Вторая — тоже песня матерей.
Рукою глядя шеки ледяние,
Ее поют над гробом сыновей...**

Таржимада эса фақат онанинг фарёд солиши ҳақида гапирилади:

**Оналар қўшиғи иккинчиси ҳам,
Буни фарёд солиб айтади улар —
Фарзанд тобутини қучоқлаган дам...**

[Мамарасул Бобоев таржимаси]

Фарёд солиш орқали ҳам она мусибати очилган, аммо миллий хусусият етарли даражада сақлаб қолинмаган. Русча нусхасини ўқир эканмиз, марҳумнинг совиб қолган юзини силаган ҳолда тобутни қучоқлаб фарёд солиб йиғлаётган она кўз ўнгимизда намоён бўлади ва унинг изтиробни юрагимизни титратиб юборади. «Ўзини силаш» ифодаси ҳиссиётни чуқурлаштириб, таъсирли бўлиши учун хизмат қилган. Таржимада эса ана шу энг муҳим нуқта тушириб қолдирилгани туфайли шеърнинг таъсир кучи ва бадийлиги анча бўшашган. Шоир муваффақиятли топилган кичик-кичик деталлар орқали тоғ халқларига хос бўлган миллий хусусиятларни гавдалантирадими, таржимон шеърдаги бу деталларнинг аҳамиятини тушуниб, тўғри таржима қилиши керак эди.

Балки бу нуқсон кейинги таржимада бартараф этилгандир? Йўқ, Хуршид Даврон ағдарган янги вариантда ҳам ана шу миллий бўёқлар деярли ҳисобга олинмаган.

**Иккинчи қўшиқни ҳам она қуйлар зор,
Уни қуйлар она, қуйлар зўриқар
Ўғиллар жасадин қучганда мазор.**

Кўрамизки, бу таржима бадий жиҳатдан анча хом. Биринчи мисранинг насрга ўхшаб қолганлиги, вазн бузуқлигини ҳисобга олмаганимизда ҳам «қуйлар зўриқар» қабиллидаги ифода азали аёл ҳолатини кучайтиришга хизмат қилган деб бўлмайди. Ҳамзатов шеърдаги таъсирчанлик, умуман, бу таржимада ўз аксини топган эмас.

Хуршид Даврон ағдарган қуйидаги саккизлик таржимаси ҳам Ҳамзатов шеърининг хос эмоционалликни ўзида мужжасамлантирмаган:

**Жаҳл келса, ақлу хуш кетиб
Тохи йиғсин дея эсини,
Ҳанжарларга қўйингиз битиб
Болаларнинг маъсум исмини.**

Мазкур сатрларда ҳам маҳоратли шоир дастхати сезилмайди. Жумлалар оддий, жўн. Ҳар икки бандда ҳам алоҳида урғу бериб такрорланган «йиғсин дея эсини», «йиғсин деб эсин» ифодаси қутилган ғоявий вазифани бажариш ўрнига, аксинча шеърнинг таъсир кучини, мазмун салмоғини камайтириб юборган. Бу саккизликнинг Зоҳиджон Обидов ағдарган олдинги нусхаси эса таржимон изланиш йўлидан борганини кўрсатади:

**Болалар номини қилиб нақшинкор,
Ҳанжарга ёзинглар, бераркан сайқал,
Гуноҳсиз ёшларни эслатиб ҳар гал,
Жиззаки одамини қилсин у хушёр...**

Албатта, мен бу таржимани нодир кашфиёт, ҳаммага намуна бўладиган етук андоза деб айтиш фикридан узоқман. Вақтлар ўтиб, у яна қайта таржима қилинар, янада мукамал қиёфага кириб, ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан сайқал топар... Мен бунга ишонаман. Аммо ҳозирги туришида уни юқорида келтирилган янги таржимадан ёмон деб бўлармикин? Адолат билан айтганимизда, у ҳар жиҳатдан янги таржимага нисбатан етук, жозибадор, мазмундор чиққан-ку!

Шунингдек, тўпламдаги:

**Жилга тошар, шаршара гувлар
Ва олисларга бориб сингади,—**

деб бошланадиган саккизликни (Хуршид Даврон таржимаси) аввалги таржима (Зоҳид-жон Обидов ағдарган) билан қиёслаб кўрсак («Ирмоқлар шарқираб, янграб шаршара, Кўп олис ёқларга йўқолиб кетур»), маҳорат мусобақасида ғолиблик соврини олдингисиде кетгани маълум бўлади.

Бундай танқидий мулоҳазаларни тўпламдаги Муҳаммаджон Раҳмонов, Мирзо Кенжабоев таржималари хусусида ҳам айнан айтиш ва кўллаб мисоллар келтириш мумкин. Биз бу хайрли ишни зукко таржимашунос-олимлар адо этади деб умид қиламиз.

Нурулла Остонов ва Нуриддин Шукуров ағдарган айрим шеърлар, саккизликлар ва тўртликлар ҳам сўзма-сўз аниқ, шеър мазмунини асосан тўғри ифодалаб берганлигига қарамай, уларни чинакам бадий таржималар сифатида қабул қилиб бўлмайди. Сабаби, улар шоирона маҳорат жиҳатидан анча оқсайди.

Нурулла Остонов кўпроқ сўзма-сўз таржима йўлидан боради ва айрим бирикмалар, ибораларнинг ўзбекча муқобилини топишга унчалик эътибор бермайди. Оқибатда ғализ, ўзбек тили табиатига тўғри келмайдиган жумлалар ҳосил бўлади. Масалан, «Гуноҳ ва жазо» шеърисида шундай сатрларга дуч келаемиз:

**Мачит билан ичгумки қасам,
Иснод учун синарди таёқ.**

Русчада ҳам «клянусь мечетью» дейилган. Аммо бу бирикмени айнан ўзидек ўғриш мумкин эмас. Ўзбек тилида «мачит билан қасам ичаман» деган ифода сунъий, ғализ эшитилади. Салгина бош қотирилса, бу иборага мос келадиган муқобил вариантлар кўллаб топилган бўларди.

Сўзма-сўз таржимага маҳлиёлик Эргаш Муҳаммад ағдарган шеърлар савиясига ҳам жиддий путур етказган. «Доғистонга» шеърисида бу ҳол айниқса бўртиб кўрилади.

Русча нусхада:

**Даришь свою мне и старь ты и новь,
Реки, как барсов, вскормив на плечах.
Верстами любви не меряют любовь,
Все рождены мы с пристрастьем в очах.**

Таржимада:

**Сен менга борингни этасан тақдим,
Сойни ҳам, қоплондай елкангда боқиб,
Ишқни чақиримлаб ўлчамас ҳеч ким,
Тўғилдик баримиз кўзда кин балқиб.**

Банднинг ўзбекчаси шеърини маҳорат жиҳатидан оралиқда, ўртача савияда осилиб қолган. «Сойни ҳам, қоплондай елкангда боқиб» жумласида русчадаги маъно тўғри ифодаланган эмас. У ўзбек тилига сингишмай турибди. Қулоққа қандайдир хунук эшитилади. Охири мисрадаги «с пристастьем в очах» иборасини «кўзда кин балқиб» тарзида таржима қилиниши ҳам тўғри эмас. Бу ерда «кин», «нафрат» ҳақида эмас, аксинча, шайдолик, мафтунлик, ҳаётсеварлик ҳақида гап кетаяпти. Мазкур бандда депсиз турган ҳаётга шайдолик, она диёрга мафтунлик ҳисси Ҳамзатов шеърятининг асосий руҳини ташкил этадики, таржимон бу нозик, пинҳон нуқтани пухта идрок этмоғи лозим эди.

Шеърнинг охириги бандида ҳам шу аҳволга дуч келаемиз. Русчадаги:

**Гулом ушелий меня позови,
Посвистом, что предназначен коню,—**

мисралари ўзбек тилига:

**Мени ғордек гувлаб чорлагил доим,
Отга мўлжалланган ҳўштакка айлан,—**

тарзида сўзма-сўз айнан таржима қилинган. Оқибатда банддаги нафосат ўрнини шеърят табиатига тўғри келмайдиган кўпол, сунъий ифодалар эгаллаб олган. Шу шеърнинг бир банди эса негадир бутунлай ташлаб кетилганки, бу ҳолни фақат таржимоннинг бепарволиги деб бўлмаса керак.

Хуллас, бундай мисоллар мазкур таржимонлар ўз зиммасидаги юксак бурчга анча енгил-елпи муносабатда бўлганлигидан далолат беради.

Саккизликлар таржимасидаги:

**Янги ва зўрроқ ноодамий қурол
Ихтиро этмангиз одамлар учун —**

каби ғализ ифодалар (Мирзо Кенжабоев), «Отдай соғломликдан айтинг» (Мирпўлат Мирзаев) каби қовушмаган иборалар, «янгиормоқда йил», «товшига тўлсин» (Шукур Қурбонов), «аста учётган» (Миразиз Аъзам), «кекса билим» (Раззоқ Абдурашид) каби сўзларни бузиб ишлатиш ҳолатлари ҳам тўпламнинг қадрини туширади, албатта. Тўпламдан тўмтоқ таржималарни, ғализликларни ва чалкашликларни яна хоҳлаганча келтириш мумкин. Қизиғи шундаки, булар асосан ёшлар томонидан бажарилган қайта таржималарда яққол намоён бўлади. Бу эса, ўз навбатида, «Бир хонадон фар-

зандлари»нинг тузувчилари таржимонларни саралашга жуда масъулиятсизлик, эътиборсизлик билан қараганларидан далолат беради. Ҳатто олдин Мамарасул Бобоев таржима қилган «Қийин эмас асли журъат кўрсатмоқ» саккизлик кейинги нашрда бирваракайга икки ерда — Н. Остонов (165-бет) ва Юсуф Шомансур (170-бет) таржималарида тақдим этиладик, буни ҳеч қанақасига оқлаб бўлмайди. Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар қандай шеър қайта таржима қилиниши мумкин. Таржимонлар орасида бўлиб ўтадиган бу ижодий баҳс, мусобақада ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан мукамал, нафис, етук таржималар ғолиб чиқади ва яшаш ҳуқуқини қўлга киритади. «Бир хонадон фарзандлари»даги қайта таржима қилинган аксари шеърлар, хусусан, саккизликлар ва битикларда эса, афсуски, биз тескари ҳолни кўрдик. Аввалги нисбатан дуруст таржималардан нима учун воз кечилгани ва уларнинг ўрнига бўш, пала-партиш таржималар киритилгани сабабини тушуна олмадик.

Галнинг сирасини айтганда бўш таржималардан фойдалангандан кўра, аввалги таржималардаги баъзи сакталиклар, айрим ғализликларни тузатиш, таҳрир қилиш йўлидан борилгани маъқул эди. (Нашриёт муҳаррирининг вазифаси шу эмасми ахир?) Бу ҳол, қайтага ортиқча сарф-харажатлар ва ҳозирги кўнгилсизликларнинг олдини олган бўларди. Бундан ташқари, ёш таржимонлар «тафтиш»га киришиб кетмасдан, Ҳамзатовнинг ўзбек тилига ҳанузгача таржима қилинмаган кўплаб асарларини ағдаришга қўл уриб, куч синасалар фойдали эмасмиди? Шуни ҳам айтиш керакки, жуда кўп аввалги яхши таржималар «Бир хонадон фарзандлари»га умуман кирмай қолган. Шоир Зоҳиджон Обидов қаламига мансуб таржималардан ҳам саралаб фойдаланиш зарур эди. Негадир бу имконият четлаб ўтилган. Бу эса, ўз навбатида, тўпламини тузувчилар ишга қандайдир нотўғри принциплар билан ёндашганларини кўрсатади. Бу аччиқ гапларимиздан ёш ижодкорларни таржима ишларидан узоқлаштириб қўйиш керак, деган нотўғри хулосага бормаслик лозим. Аксинча, уларни бу хайрли ишга кўпроқ жалб этиш даркор. Фақат шарт шуки, ёш таржимонлар меҳнатдан, изланиш, ўқиб-ўрганишдан эринмасинлар, масъулият ҳиссини чуқур ҳис қилишга ҳозирдан жиддий ўрганинлар. Ўз куч-имкониятлари, маҳорат даражасини тўғри чамалаган ҳолда бу шарафли ишга қўл урадиган бўлинлар. Ана шундагина биз адабиётимизнинг келажаги, ўз-ўзидан аёнки, таржимачилигимизнинг ҳам истиқболи бўлган ёш ижодкорларни авлодлар эстафетасини муносиб давом эттиришга жалб этган бўламиз. Шу маънода таржима асарларининг савияси, эстетик қимматига ҳар доим талабчанлик билан қараш кераклиги, бу ишда юзхотирчилик, кўнгилчанликка ўрин қолдирмаслик зарурлиги ўз-ўзидан равшан.

Гоявий-бадий мукамаллиги ва ҳаққонийлиги билан кишини ҳайратга солади-ган шеърларни майиб-мажрўҳ таржима қилинганини кўриб, индамай кетавериш жуда оғир. Чунки Расул Ҳамзатов шеърлари совет шеърляти хазинасига қўшилган бебаҳо дурдоналардан ҳисобланади. Шундай экан, унинг асарларини бошқа халққа етказишдек шарафли ишга бел боғлаган таржимон олдида жуда қийин вазифа туради. Бу — заҳматли ижод маҳсули бўлган асарларни ана шундай заҳмат билан таржима қилиш, уларнинг таъсир кучини, гоявий-бадий фазилатларини, шоирнинг фақат ўзига хос бўлган услубини иккинчи тилга тўла, мукамаллигича етказиш вазифасидир. Зотан, таржима санъатининг темир қонунлари деганимиз ҳам шу-да!

Таржимон олдида бошқа халқ адиби томонидан яратилган асарни иккинчи бир халқ дилида умри узоқ бўлиб яшашини таъминлашдек шарафли ва машаққатли бурч ётар экан, кўлига қалам олган ижодкор бу бурчни сидқидилдан бажариши шарт.

«Бир хонадон фарзандлари»даги яхши, мукамал таржималарни тан олган, маъқуллаган ҳолда, иккинчи кўнгилсиз манзарани жиддий, очиқ айтишга мажбур бўлдик. Тузувчиларнинг лоқайдлиги оқибатида ҳар хил савиядаги таржималарга кент ўрин берилгани учун мазкур тўплам ҳозирги туришида Расул Ҳамзатов ижоди ҳақида ўзбек китобхонига тўғри тасаввур бера олмайдиган даражада бориб қолганки, бу хусусда жиддий ўйлаб кўриш, ютуқ ва камчиликларни умумлаштирган ҳолда, объектив хулосалар чиқариш зарур. Айниқса, нашриёт «Дўстлик кутубхонаси» рубрикаси остида СССР халқлари адабиётининг нодир намуналарини кўплаб нашр этишдек қўтлуғ ишнинг амалга ошираётган ҳозирги кунларда таржима маҳорати, масъулияти ҳақида ўйлаш, бу ишга фақат етук ижодкорларни жалб этиш вазифаси катта амалий аҳамият касб этади.

ШОИРНИНГ БЕШ ДОСТОНИ

Барот БОЙҚОБИЛОВ, «Шарора». Достонлар. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1980.

Барот Бойқобилов кўпгина достонлар ҳамда шеърӣ роман ва шеърӣ қиссалар муаллифидир. Унинг «Шукуҳли қарвон», «Кун ва тун» асарлари адабий танқидчиликнинг ижобий баҳосини олди. Биз фикр юритмоқчи бўлган «Шарора» тўпламига шоирнинг беш достони жамланган. Гарчанд булар мавзу ва материали, қаҳрамонлари ва ғояси жиҳатидан мустақил асарлар бўлса-да, воқеликнинг эпик кенгликда идрок этилиши ва замонавийлик руҳининг жүшқинлиги билан бир-бирига туташ. Барот Бойқобилов ўзбек поэмачилигига янги ҳаётӣ материал олиб киришга интилиши билангина эмас, балки жанрдаги самарали изланишлари орқали ҳам адабий жамоатчиликнинг эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда.

Шоирнинг шеърӣ романи ҳали яна жиддий таҳлилни талаб қилади. Чунки ўзбек шеърӣятада қатор шеърӣ романлар майдонга келди. Булар ўз олдига қўйган ғоявий-бадий вазифани бажара олдим, жанрнинг янги қирралари очилдими ёки ҳозир, роман жанри кенг кўламда ривожланаётган пайтда, у ўзини оқладими, китобхонлар оммаси қалбига етиб бордими — бундай саволлар хусусида ўйлаб кўриш керак бўлади. Гарчанд жаҳон адабиётида шеърӣ романга мурожаат этиш жуда кам бўлса-да (совет шоирларидан Б. Пастернак, И. Сельвинский, Е. Долматовскийнинг муваффақиятли чиққан шеърӣ романлари мавжуд), бари бир бу жанрда изланишлар давом этмоқда. Ўзбек шеърӣятада бу жанрда «куч синаш»га интилишнинг табиий томони, асоси бор. Ўзбек классик адабиётидаги ҳаётни кенг кўламда қамраб олувчи, кўп тармоқли эпик сюжет ва эпик характерга, лирик асосга эга бўлган «Хамса» типидagi достонларимизнинг шакли Европада машҳур бўлган шеърӣ романларга жуда яқин туради. Шунинг учун ҳам шу асрий анъана булоғидан баҳраманд бўлган ва Европа шеърӣ романчилиги мактабини ўқиган ҳозирги ўзбек шоирларининг бу шаклга қўл уриши табиий ҳол. «Шукуҳли қарвон»да тасвирланган воқеликнинг кучлилиги ёки асарнинг маснавий шаклида ёзилиши ҳам бежиз эмас. Аини чоқда, унда ҳозирги драматик поэмага хос фазилатларнинг фаол иштироки асардаги ҳаракатни, драматизмни янада кескинлаштирган. Тўғри, асарда Навоидан келтирилган шеърӣ парчалар салмоғи ошиб кетган. Агарда шу шеърларнинг ғояси, руҳи қаҳрамон характери-

га ва воқеа, ҳолатлар мағзига синдириб юборилса, шоир янада ютган бўларди.

Барот Бойқобилов шеърӣ роман ва шеърӣ қиссаларида ҳам, достонларида ҳам мавзу, материал ва ўзининг ғоявий ниятидан келиб чиқиб жанрнинг у ёки бу турига мурожаат этади. «Шарора» тўпламидаги «Сибирь сурури», «Шарора», «Ҳайкаллар сўзлайди», «Самарқанд ушшоғи», «Садоқат» достонларининг шакли бир-бирига ўхшамайди. Фақат «Сибирь сурури» билан «Ҳайкаллар сўзлайди» асарларининг шаклида ўхшашлик бор. Буларда шартлилик принципи воқеликни ва инсонни бадий тадқиқ этишнинг асосий воситаси даражасига кўтарилган. Биринчисида Саян, Шоир, Енисей, Замин, Инсон, Шуш қишлоғи, Сибирь, Уч оғайни ботирлар, Гагарин юраги, Саяногорск, Дўстлик дарахти, БАМ тилга кириб мулоқот қилишса ва шу аснода Сибирда ҳозир юз бераётган улуғвор ўзгаришлар кўрсатилса, «Ҳайкаллар сўзлайди»да шиддатли Улуғ Ватан уруши даври фожиаси, халқимизнинг қаҳрамонлиги ва ундаги юксак дўстлик, интернационал руҳ жонланган ҳайкаллар орқали ифодаланади. Иккаласида ҳам ўтмиш билан бугунги кун яхлитлигича олинади, идрок қилинади ва бадий талқин этилади. Буларда эпик сюжет ўрнини лирик кечинмалар, ўй-мушоҳадалар эгаллаган. Асар персонажларининг монолоғи ва диалоғи асосига қурилганлиги учун унда лиризм, публицистик пафос кучли. Лекин ички моҳияти жиҳатидан икки асар бир-бирдан жиддий фарқ қилади. «Сибирь сурури» мадҳ этиш усулида ёзилган. «Ҳайкаллар сўзлайди»да драматизм кучли, унда кечинмалар, тақдирлар бор ва буларнинг ўзаро муносабати поэманинг воқеавий сюжетини ҳам таъминлаб туради. Аввалги поэмада Сибирдаги ўзгаришлар манзарасини гавдалантиришга эътибор берилган, бунда шоир диққатида инсон тақдири туради ва шу орқали ўтмишнинг (уруш даврини) ва бугунги ифодалайди. Поэмада озодлик ва она Ватан деб қаҳрамонларча курашган, улуғ идеаллар йўлида қурбон бўлган жангчи ота образи, она, фарзанд, немис қизи образлари гавдаланади. Энг муҳими, уларнинг ҳаммаси катта фикр — ният тўғрисида — дунёдан ёвузликни йўқотиш тўғрисида ўйлайди. Шоир уруш фожиасини бир улуғ сабоқ тарзида тасвирлайди ва янги уруш оловини ёқишга уриналган ҳозирги фашизмдан оғош бўлишга чорлайди:

Фашистлар қимлигин биласиз, аммо
қонли қўлларини қўймайсиз боғлаб.
Сизнинг қўлингизда қолган бу дунё —
Кўксини сизлар ҳам кетмангиз доғлаб.

...Бир қуёш мўлкени кўришиб баҳам,
Ҳаттоки ҳайкаллар кирмоқда тилга.
Асрим омон бўлсин, эй азиз Одам,
Мўсибат бемаҳал кўнмасин дилга.

Сизни деб, мени деб, шу Ватанни деб,
Оталар қон тўқди жангда беомон.
Она ер ҳуснига беролмасдан зеб,
Ҳайкал бўлиб қолди миллионлаб инсон!

Барот Бойқобиловнинг шеърларига хос бўлган публицистик руҳ, шу парчадан кўришиб турганидек, унинг поэмаларида ҳам кучли ва улarga жанговарлик, ҳужумкорлик бахш этади. Мазкур поэмдаги шартлилик принципи ўзини оқлаган. «Сибирь сурури»даги композицион тарқоқлик бунда йўқ. «Садоқат» поэмаси ҳам урушнинг инсон бошига келтирган фожиаси тўғрисида ҳикоя қилади. Уруш энди висолга етишганларни бир-биридан жудо қилади. Чимилдиқда қолган Юлдуз севгилиси Содикнинг ҳалок бўлганлиги тўғрисида шум хабар олади, ягона фарзанди Санжарни авайлаб ўстиради ва «Ургут тоғи қадар армони» билан севгилиси руҳига содиқ яшайди. Поэмада эпик сюжетнинг шунчаки чиқилари бор, холос. Шоир кўпроқ қаҳрамон кечинмаси, ҳолатини, ўй-мушоҳадаларини беради. Поэмачиликда жуда кам қўлланилган октава банд тузилиши (абабабвв) шоирнинг шу юқоридаги ниятининг рўёбга чиқишига кўмак берган. Айниқса, қофиялаш тартибидagi жарангдорлик ва ҳалқасимонлик дostonнинг биринчи қисмидаги (16 октавагача) кўтаринки руҳни — севги ва висол нашидасини ифодалашда ва иккинчи қисмидаги мунгни, драматизмни беришда шоирга кўмак берган ва эски мавзунинг янгича жаранг-лашига бир восита бўлган.

«Самарқанд ушшоғи»да шоир шаклда яна бир дадил изланиш қилади. Сонет энг қийин шакл, ўн бешта сонетдан ташкил топадиган сонетлар гулдастасини яратиш эса ундан ҳам мушкул. Барот Бойқобилов мазкур дostonни ўттиз битта сонет асосида яратади. Ҳар бир сонет тугал бўлиши ва айни чоқда, қолганлари билан занжирдек боғланиши керак. Ҳар бир сонетдаги банд ҳам тугал бўлиши шарт, унинг устига, биринчи катреңда фикрни қўйиши, иккинчисида ривожлантириши ва биринчи тереңда ечим белгиланиши, иккинчисида яқунланиши керак. Шу охириги банд фикран ғоят ўткир, чуқур, образлилиги жиҳатидан ҳам юксак, ёрқин, жозибали бўлиши шарт. Мана шу талабларнинг ўзи шоир зиммасига катта масъулият юклайди. Сонет муҳаббат мавзуини талкин қилишда қўл келган шакллардан бири. Шоирнинг бу шаклга мурожаат этишининг боиси ҳам шундан. Зотан, унинг узок вақтдан буён сонетда жиддий, самарали изланишлар қилиб келаётганлиги ўз олдига қўйган мақсадини юзага чиқаришда кўмак берган. Дostonда бахтиёр севги қуйланади. Асар қаҳрамонларидан бири — шоир йигит. Назаримда, бу образ учун Ҳамид Олимжон сиймоси прототиплардан бири

вазифасини ўтаганга ўхшайди. Чунки муаллиф йигит тилидан айтилаётган шеърларнинг мазмуни, руҳи, оҳанги, ғоясига Ҳамид Олимжон шеърляти фазилати сингдирилган:

Етолмасдан гулнинг васлига,
Зор-зор йиғлаб ўтганлар бордир.
Қалбин кўмиб гулнинг фаслига,
Қўшиқ айтиб кетганлар бордир.

Ёки:
Баҳам кўрсанг дунё ташвишин,
Севги фақат демасанг висол,
Енгил қилиб бир одам ишин,
Оқибатда топсанг ҳам завол.

Ўқинмасанг ҳаётдан агар,
Бу ёш кўнглим сени дер, Баҳор.

Гап фақат Ҳамид Олимжон руҳиятининг, қалб зарбларининг сезилиб туришидагина эмас, балки, шу билан бирга, шоир образнинг улугвор, пок, кўтаринки ва дилгир қилиб яратилишида улкан шоиримизнинг муаллифга суянчиқ бўлганида, албатта.

Дostonда теран, тугал, қўйма сонетлар билан бирга жўн ва бўш сонетлар ҳам йўқ эмас. Ҳатто «Ширин ҳаёлимни вайрон этасан, ширин табассумлар, жилвалар билан» мисраларидаги каби «ширин» сўзи такрорланиб келади. Сонет жанри фикрлар ёки образлар такрорини сира ёқтирмайди.

«Шарора» маснавий шаклида ёзилган. Шарқ ва ўзбек халқ ижоди дostonчилиги билан боғланган нуқталар унинг қофиялаш тарзидагина эмас, балки воқеани баён қилиш ва талкин қилиш йўлида, саргузаштли сюжетнинг қатор ички новеллалардан ташкил топишида ва ҳаётни, бош қаҳрамон образини ўзгалар ҳикояси, баҳоси ва нуқтаи назари орқали гавдалантиришида ҳам ёрқин кўринади. Асар «Муқаддима»си «Обкомга бўлибди янги секретарь!» деган хабар ва қандайдир афсонавий воқеа ҳақида ҳикоя билан бошланади, кейин ҳам шу йўл давом этади:

Луқмон бува хонадони кенг экан,
Қариндоши бир қишлоққа тенг экан.

Қишлоқ ичра бегонаси йўқмиш ҳеч,
Очиқ экан дастурхони эрта-кеч.

Луқмон бува чинор каби чўнг экан,
Колхозда ҳар иши доим ўнг экан...

Шоир — лирик қаҳрамон — обкомнинг янги секретари билан учрашмоқчи бўлиб йўлга чиқади, лекин унга рўпара кела олмайди. Аммо у турли тақдирдаги, турли касб ва турли ёшдаги одамларга дуч келади ва уларнинг обком секретари тўғрисидаги ҳикоясини, баҳосини эшитади. Ҳаммаси ўз тажрибасидан келиб чиқиб, ўзи кўрган-билган ёки шахсан ўз тақдири билан боғланган воқеалар, далиллар орқали собиқ ва янги секретарнинг қиёфасини, образини чизиб берадилар. «Луқмон бува ҳикояси», «Саодатнинг эйтирози», «Меъмор ўйлари», «Олимнинг мулоқоти», «Матонат ая армони», «Дехқон андишаси» каби болларда турли касбдаги

замондошларимиз тақдири кўрсатилибгина қолмасдан, шулар воситасида давримизнинг, ҳаётимизнинг жиддий, ўткир муаммолари кўтарилади. Халқ ҳаракати, жамиятимизнинг маънавий ҳаёти акс этган мазкур поэмадаги таҳлилий руҳнинг кучлилиги шундан. Шоир диққати воқеа ва ҳаракатларнинг ижтимоий моҳиятини очишга қаратилган. Бир бобда хотин-қизлар ва техника масаласи, бирида қишлоқни генплан асосида замонавий қилиб қуриш масаласи, бошқасида қишлоқни ҳар томонлама ривожлантириш ва халқнинг маънавий дунёсини камол топтириш масаласи, яна бирида ривожимизга ҳалақит берувчи иллатларга қарши кураш каби гаплар кўтарилади, жиддий бадиий талқин қилинади, замондошимиз ҳаёти очилади. Поэманинг ютуғи ҳам, энг аввало, воқеликни мураккаблиги, зиддиятлари билан ҳаққоний кўрсатишидир. Элдан ажраган, замон талабидан орқада қолган ва сохта шон-шухратга берилган, майда ниятлар билан яшаган секретарнинг фожиаси яхши таҳлил этилган. Шоир унинг ўзига ҳам сўз беради ва у ўзлигини яққол таърифлаб, руҳий изтиробларини очик айтади:

«Эл тошқин дарёдир, ким бўлса тўғон,
Бир куни бўлажак оғзи-бурни қон».
«Эл билан бўлди у ҳамфикру ҳамдаст
Ва жонин жонига айлади пайваст».

Собиқ секретарь янги секретарга шундай баҳо беради. Ана шундай персонажлар фикри, баҳоси, нуқтаи назари бир ердан чиқади ва пировардида ғоят одил,

ишчан, инсонпарвар, халқчил ва катта мақсадлар билан нафас олувчи, борлиғини халқ ва партия иши учун бағишлаган чин коммунист образи гавдаланади. Шоир «Партия ишончи унга бир умр халқнинг ишончидай муқаддас эрур» дейди ва унчун «янги одам» деб атайди.

Поэма воқеликни эпик кенгликда таҳлил қилиши, даврнинг ўткир масалалари хусусида фикр юритиши, айниқса, янги одам — коммунист образини чизишдаги муваффақиятли изланишлари ва ҳаётнинг диалектик оқимини ҳаққоний акс эттириши жиҳатидан эътиборга лойиқ. Барот Бойқобилов халқнинг бой тили, ундаги гўзал, ўткир иборалар, мақол, маталларини, образли ифодалаш тарзини қунт билан ўрганаётганини поэмада ёрқин намоён қилган. Қаранг, «Отамиз ҳам, онамиз ҳам шу тупроқ, Кошонаю хонамиз ҳам шу тупроқ», «Тилидан бол томар экан кўнгилга, пахтадан дарс берар экан бир элга», «Хар элнинг файзидир олиму шоир, эл денгиз эрса гар, улар — жавоҳир» каби мисралардаги тўлиқлик, қўямалик ва ўткирлик заминиде халқ тилининг туганмас бойлиги, қудратининг муҳри бор.

Барот Бойқобиловнинг поэма жанридаги изланишлари яхши самаралар бермоқда, биз унинг бу жанрнинг ўзига хос янги қирраларини кашф этиш йўлидаги изчил қидирувини қўллаб-қувватлаймиз.

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ,
филология фанлари доктори

ЖАСОРАТ ЙЎЛИ

Халққа унинг буюк фарзандлари орқали баҳо берадилар, деган нақд бор. Дарҳақиқат, халқнинг юксак маънавий фазилатлари улуғ фарзандлари тимсолида зуҳур этади. Очерк ана шу маънавий бойлигимизнинг моҳиятини кашф этувчи ҳозиржавоб жанрлардан биридир.

Улуғ Ватан уруши халқимиз характерининг товланишида энг машаққатли, қаҳрли синов бўлди. Буюк синовда совет халқининг, жумладан ўзбек халқининг ҳам кўп фазилатлари рўёбга чиқди. Биз бу ўринда шундай фазилатлардан бири — ҳарбий жасорат ҳақида фикр юритмоқчимиз.

«Жасорат» номли очерк ва лавҳалардан иборат уч китоб (Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1978, 1979, 1980) халқимиз фарзандларининг Улуғ Ватан уруши давридаги қаҳрамонлигини ҳужжатлар асосида бадиий-публицистик гавдалантириш борасидаги жиддий қадамдир. Уруш ва инсон, хусусан, уруш ва совет кишиси масаласи тўпламларга кирган очеркларнинг ғоявий мазмунини, моҳиятини ташкил этади. Бу мавзу, аввало, уруш ҳақиқатининг рўй-рост акс эттирилишини тақозо қилади.

Уруш ўлим билан маънодош, инсоният ўлимни қанчалик ёмон кўрса, урушни ҳам шунчалик нафратлайди. Уруш иштирокчиси, ёзувчи Илья Вергасов «Қрим дафтарлари» китобида қуйидаги сўзларни эпиграф қилиб келтиради: «Биз ўлдириш ва бировларнинг бизни ўлдиришлари учун дунёга келмаганмиз». Лекин душман урушни муқаррар қилиб қўйгач, унга қарши кураш ҳам муқаррардир. Совет халқи Улуғ Ватан урушида адолатсиз урушга қарши, уни йўқотиш учун, ҳаёт ва истиқбол учун курашди. Инсоният олдидаги шарафли ва муқаддас бурч совет кишиларини мисли кўрилмаган жасоратга илҳомлантирди. Республикамиздан уч юзга яқин кишига Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганлиги бунинг яққол далилидир.

«Жасорат»даги бир қанча очеркларда уруш қийинчиликлари фактлар асосида рўй-рост акс эттирилган. Назир Сафаров «Боис ботир» очеркида душманнинг кучли қаршилиги туфайли танг аҳволда қолган ҳарбий қисмнинг баъзи солдатлари умидсизликка тушганлиги, улардан баъзилари кўрқоқлик қилиб, қочабошлагани, командир Ши-

линнинг бир хойини отиб ташлагани, хуллас, қаттиққўллик билан темир интизомни тиклаб, жангда ташаббусни яна қўлга олгани ҳаққоний чизилади. Муаллиф бир неча дақиқада икки оёғидан ажралган жангчи Дорофеевнинг ҳолатини бундай ифодалайди: «Блиндаж йўлагидан ичкарига тупроқ билан қўшилиб қандайдир нарса юмалаб тушди. Бу ўша йигит, блиндаж зинаси қанотида тамаки чекиб ўтирган жангчи Дорофеев эди. Унинг икки оёғини тиззасидан мина узиб ташлаган эди. Жангчи қип-қизил қонига беланган ҳолда оғриқ азобидан титраб-қақшаб блиндаж устунига ёпишиб олиб, гўё оёққа турмоқчи бўлар эди. Чунки у ҳали иккала оёғи узилиб кетганини англаб етмаган бўлса керак».

Иброҳим Раҳим, Бекмирза Маҳмудовнинг «Икки жанг ҳикояси» очеркида (II китоб) Совет Иттифоқи Қаҳрамони, батальон командири Шодмон Умаровнинг жасорати нақадар оғир шароитларда содир бўлганлиги ҳаққоний ёритилади. Варта дарёсидан машаққат билан кечиб ўтиб, нариги қирғоқдаги бир парчагина территорияга қаттиқ ёпишиб олган совет жангчилари душманнинг тўққиз марта қилган ҳужумини мардлик билан қайтарадилар. Шундай оғир вазиятда жангчиларга яна табиий офат ҳам дорийди. Кечувда уст-бошлари хўл бўлган жангчилар музлаб ўла бошлайди. Музлаганлар «кўз олдимизда терлаб кулиб туради-да, жони узилганини на сиз, на ўзи сезмай қолади». Лекин совет жангчи ва офицерлари эсанкираб қолмайдилар, аксинча, ақл-идрок билан иш қўриб, қийинчиликларни матонат билан энгиб ўтадилар. Командир бу танг билан иш қўриб, қўйинчиликларни матонат билан энгиб ўтадилар. Командир бу танг аҳволдан қўтулишнинг бирдан-бир йўли душман устига ҳужум қилиб, бошпана-жой қўлга киритишдан иборат, деган қарорга келади. Шундай қилиб, табиий офатнинг олдини олишга муваффақ бўладилар. Шодмон Умаров командирлик қилган батальондан етти кишига Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганлиги командирнинг ҳарбий раҳбарлик салоҳиятини кўрсатувчи ёрқин далилдор.

Очеркларда тасвирланган уруш ҳақиқатининг муҳим жиҳати урушда совет характери: метин ирода, юксак инсонпарварлик, садоқат ва фидойилик, душманга кучли нафрат туйғуларининг ёрқин намоён бўлишидир. Совет характери белгиларини очишда авторлар хилма-хил бадиий-публицистик усуллардан фойдаланадилар: Баъзи очеркларда қаҳрамон жасорати, унинг маънавий қиёфасига оид муҳим хусусиятлар образли, публицистик талқин этилса, бошқа бир гурӯҳ очеркларда қаҳрамон жанговар характерининг юқори чўққиси — жасорат тасвири орқали образ яратилади.

Комил Яшиннинг «Генерал Раҳимов», Адҳам Раҳматнинг «Батарея командири», Борис Пармузиннинг «Инқилоб тенгдоши», Оқилжон Ҳусановнинг «Катта орден келадиган», Олег Сидельниковнинг «Нурафшон йўл», Уткир Абдуазимов, Миршароф Мухсиновнинг «Тоғ лолалари» очерклариде қаҳрамонларнинг портретлари ҳаётий ҳужжатлар асосида публицистик характерланади. Беллетристик лавҳаларга нисбатан образли, манتيқий муҳокама устун бўлган очерк ва лавҳаларда ҳам инсон характерини очишнинг ўзига хос имкониятлари мавжуд. Қаҳрамон портрети образли, мантиқий-публицистик таҳлил орқали яратилган очеркларни «Жасорат» китобларида ҳам кўрамай.

Р. Стуловский «Генерал Петров» очеркида қаҳрамон характерини публицистик характерлаш билан бирга таҳлил этишга ҳам ҳаракат қилади. Муаллиф ёзувчи К. Симоновнинг «Генерал Петровда қандайдир оталик меҳри мавжуд» деган фикрини ривожлантириб, бир-бирига у қадар қовушмайдигандай бўлиб туюлган ҳарбийлик ва оталарча меҳрибонлиқнинг генерал Петров қиёфасида табиий мужассамлашганини ишонarli кўрсатиб беради. Бу хусусият интернационал мазмунга ҳам эга. Генерал солдатларнинг миллатига қараб, уларнинг ўз она тилларида — тожикча, ўзбекча, қозоқча, туркманчада бемалол сўзлаша олар, бу ҳол генерал билан оддий аскарлар ўртасидаги ҳарбий муносабатга ўзига хос меҳр, самимият бағишлар эди. Генерал фаолиятига оид фактлар маъноли таҳлил орқали рамзий образлилик касб этади. Тошкентда Генерал Петров кўчаси бор, бу ибора Генерал ҳарбий фаолиятининг инсонпарварлик хусусиятига рамзий ишора ҳамдир. Унинг сермазмун умр йўли одамлар учун узоқ вақт ибрат тисоли бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги очеркларда жасоратнинг моҳиятини публицистик акс эттиришга алоҳида эътибор қилинган бўлса, бошқа бир қатор очеркларда жасоратнинг ўзини кўрсатиш муҳим ўрин тутаяди. Бундай очеркларда жанговар манзараларни ифодалаш орқали қаҳрамон ҳақида ижтимоий-психологик тасаввур ҳосил қилинади. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаров, Назармат, Ҳамид Жалолов, Лев Белов ва бошқа муаллифларнинг очерклари қаҳрамон жасоратининг юксак ижтимоий-инсоний моҳиятини яхлит воқеада, манзаралар воситасида очиш жиҳати билан диққатга сазовордир.

Маълумки, умр — инсон руҳида қарама-қарши туйғуларнинг доимий, ўзаро курашидан иборат. Қаҳрамонлик — шахннинг ўлим даҳшати, қўрқув туйғусини енга олиш, ўлимдан устун келиши демакдир. Улим қўрқоқлар кетидан соядек эргашиб юради, бо-тирларга эса, тан беради. Улуғ Максим Горький «Қиз ва ўлим» поэмасида ўлимнинг мардлар жасорати олдиде тиз чўкиб, улар ҳаётига хиёнат қилишдан воз кечганлигини шоирона, файласуфона асослаб берган. Очеркларда тасвирланган қаҳрамонлар қиёфасида ҳам биз ана шу ҳақиқатнинг ҳаётий исботини кўрамай.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаров асарларидаги Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари — Нарзи Ражабов, Боис Эргашев, Мамадали Топиболдиев аввало бир хусусияти билан бизни ўзига жалб этади: улар ёвуз душманга қарши курашни муқаддас инсоний бурч деб биладилар. Узини халқ, Ватан билан бир бутун, ягона деб ҳис этиш, ўз жасоратининг ёрқин нур бўлиб халқ истиқболини ёритишга ишонч бу қаҳрамонлар маънавиятининг негизидир. Душманнинг катта қўшини қамал ҳалқасидан чиқишга уринарди. Нарзи Ражабовнинг дастлабки қаҳрамонлиги ана шу қалтис вазиятга тўғри келади. Мардлик туйғуси ақллилик, тadbиркорлик билан қўшилган тақдирда юксак самара беради. Пулемётчи Нарзи Ражабов важоҳат билан ўрмалаб келаётган душман

танки олдида ўзини йўқотиб қўймайди. У оқилона иш тутиб, танкнинг қузатув нуқта сини нишонга олиб ўт очади. Танк йўлини йўқотиб, ўз ўрнида айланиб тўхтаб қолади. Бошқа бир вазиятда эса, Нарзи ўзини нишонга олаётган душман мерганидан эпчиллик қилиб, пулемётдан ўт очиб, уни қулатади.

Бойс Эргашев қаҳрамонлиги ҳам шундай довораклик ва оқилона тадбиркорликнинг самарасидир. Жангчиларимиз озод қилинган позицияда айрим қисмлари олиб ташланган душман тўплари дуч келадилар. Бойс Эргашев қаттиқ қаршлик кўрсатаётган душманга зарба бериш учун ана шу тўплардан ўт очиш йўлини топади. Милтиқнинг баъзи қисмларидан фойдаланиб тўпларни ишга солади.

Совет адабиётида «ҳаётбахш ўлим», яъни «умри ғолиблик» деган тушунчанинг кашф этилганлиги бизга маълум. Атоқли совет драматурги Всеволод Вишневскийнинг «Ҳаётбахш ўлим» трагедияси шундай асарлардандир. Шоир ва журналист Ашурали Аҳмедовнинг «Ёрқин нур» очеркида Тўйчи Эрийгитов ўлим муқаррар бўлган оғир вазиятга тушиб қолади. Улим ҳаммавақт фожиалидир. Бироқ доворак инсон ўлимнинг қонли чангалида ҳам ҳаётга фойда келтира олади. Душман дзотига бир неча қадам қолганда оғир ярадор бўлган Тўйчи бутун кучини йиғиб, ўт очиш нуқтасини ўз гавдаси билан тўсади. Тўйчи Эрийгитов ўлими бир гуруҳ одамлар ҳаётини сақлаб қолиш билан бирга, ғалабага йўл очади. Тўйчи Эрийгитовнинг ҳалокати ҳақиқатан ҳаётбахш ўлим эди. Унинг сиймосида совет воқелигининг ҳаётбахш кучи, совет ватанпарварлиги ёрқин намоян бўлганини кўрамиз.

«Жасорат» китобида Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари — Мамадали Топиболдиев, Қўчқор Турдиев, Шодмон Умаров, Абдулла Қурбонов ва бошқаларнинг жасоратлари ҳам ифодаланган. Қаҳрамонлар жасорати қанчалик ишонарли тасвирланса, унинг китобхонга маърифий таъсири ҳам шунчалик кучли бўлади. Мазкур очерклардаги жасорат тасвирлари, биринчи навбатда, ҳужжатли ҳақиқатга асосланганлиги билан китобхонда ишонч пайдо қилади. Очерк қаҳрамонлари ҳаётда ҳақиқатан мавжуд бўлган, баъзилари ҳозир ҳам тирик тарихий шахслар. Уларнинг Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган олий унвонга муносиб жасорат кўрсатганликлари тарихий факт. Лекин ҳужжат ҳақиқати ҳаракатсиз ҳақиқат бўлиб, унда жасоратнинг умумий баёни бор, ҳолос. Ҳужжатлардаги ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга айлантириш катта ёзувчилик маҳоратини талаб қилади. Назир Сафаровнинг бир қанча ҳарбий очерклари ҳужжатли ҳақиқатнинг ишонарли очиб берилганлиги билан ажралиб туради. Юқорида эслатганимиз Нарзи Ражабов ҳақидаги очеркнинг вужудга келишидаги ижодий жараён фикримизнинг далилидир. Назир Сафаров қардош республикалардан бирида уюштирилган катта анжуманда ўзбекистонлик Совет Иттифоқи Қаҳрамони Нарзи Ражабовнинг номини эшитиб қолади. Адиб анжуман тугаши биланоқ, ўз юртдошининг жанговар изларини қидиришга киришади. Молдавиялик қардошлар ўзбек адибининг бу хайрли ишига астойдил ёрдам кўрсатадилар. Адибнинг қатъий изланиши бир қанча ҳужжатли фактларни кашф этишга олиб келади. Шерпени қишлоғида ертўлада куйдириб юборишга мўлжалланган бир гуруҳ аҳолининг Нарзи Ражабов томонидан озод қилиниши ана шундай фактлардан биридир. Адиб воқеани жонли шохидларини излаб топади. Фожиадан омон қолган, ҳозир тирик бўлган Любовь Зуева деган аёл воқеанинг ҳаққонийлигини тасдиқлайди. Нарзи бу кичик қизчани тупроқ орасидан суғуриб олиб санбатга жўнатган, унинг келажаги, тақдири ҳақида тегишли ўртоқларга хат ёзиб, ғамхўрлик қилган эди. Назир Сафаров завод ишчиси Зуевани ўз ёнига олиб, Шерпени қишлоғига боради. Уша ертўлани ўз кўзи билан куради. Қип-қизил бўлиб пишиб ётган олмазорларда қаҳрамон жасоратининг изларини тасаввур этади.

Кишинёвлик Евгений Иванович Красовский тўплаган материаллар папкасидан қаҳрамоннинг комсомол билетини, қаҳрамонликка тавсия этилган анкетани аниқлайди. Адибнинг ёлқинли меҳр-муҳаббати ёзувчи излаб топган, учрашган кишиларнинг Нарзи Ражабовдан чуқур миннатдорлиги — буларнинг ҳаммаси китобхонда қаҳрамон шахсига қизиқиш уйғотади. Адиб шу фактлар асосида Нарзи Ражабовнинг жанговар фаолиятдан бир неча ишонарли лавҳалар чизади. Китобхон тасаввурда романтик бўёқлар билан жилоланган қаҳрамон сиймоси гавдаланади. Унинг шахси афсонавий бир мазмун касб этади, олис юлдузлар нуридек киши назарини ўзига тортади.

Адиб ўзи излаб топган маълумотлар ва улар устида олиб борган катта ижодий меҳнати билан кифояланиши ҳам мумкин эди. Лекин адиб матбуот материаллари орқали изланишни давом эттиради. У Ереванга бориб, Нарзи Ражабовнинг қуролдош сафдоши ва дўсти Гарибяни излаб топади. Нарзи Ражабов ҳақида тугал конкрет маълумотга эга бўлганидан кейингина қаноат ҳосил қилади.

Назир Сафаров изланишларининг моҳияти оддий ижодий жараёндангина иборат эмас. Бу ёзувчининг халқ, мамлакат олдидаги юксак ватанпарварлик, гражданлик ҳамда инсоний бурчи сифатида чуқур ижтимоий-ахлоқий маъно касб этади. Адиб қаҳрамон шахсига ана шундай юксак ифтихор туйғуси билан ёндашади.

Шундай қилиб, очеркда излаб топилган ҳужжатлар, далиллар ва шу асосда чизилган қаҳрамон жасорати манзаралари бир-бирини далиллаб, ҳаётнинг ҳаққоний манзараси ҳосил бўлади. Муаллиф эшитган, кўрганларини уруш воқелиги билимдони сифатида ҳаққоний ёритади.

Ҳақиқатан, Нарзи Ражабовнинг қаҳрамонлиги ҳақида ғоят қисқа ҳамда умумий архив материалларидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Очеркчи Нарзи Ражабовнинг жонли инсон, фидойи жангчи — қаҳрамон сифатида қайтадан тирилтирди. Унинг жанговар сиймоси қалбимиздан ўрин олди. Демак, қаҳрамон бизнинг сафимизга, коммунизм қурувчилари сафига қўшилди, олға етакловчи, жасоратга сафарбар этувчи илҳомбахш кучга айланди. Бу ҳол ҳарбий ёзувчи ижодининг нақадар муҳим сиёсий, тарбиявий аҳамиятга эга эканини кўрсатади. Назир Сафаров жасоратнинг содир бўлишини ҳужжатли

материаллар асосида холисона исботлашга эришган бўлса, очеркчи Ҳамид Жалолов қаҳрамон характерига доир муҳим белгиларни тугал воқеада акс эттириб, жасоратнинг сиёсий-психологик негизларини рўй-рост очади. «Узбеченок» очерки қаҳрамони Абдулла Қурбонов портрети шундай яратилган. Душманнинг орқа томонига разведкага жўнаган тўрт киши фронт чизиғини якка-якка кесиб ўтадилар. Бироқ, белгиланган жойга фақат Абдулла Қурбоновнинг ёлғиз ўзи етиб келади. Кампирнинг уйида бир неча кун яшаб, қишлоқ шароитини ўрганади. Угли Абдулла билан бир қисмда хизмат қилаётганини эшитган кампир Абдулланинг ишларига бажонидил ёрдам беради. Немислар қўмондонлиги жойлашган қароргоҳни кўрсатиб қўяди. Абдулла ёлғиз ўзи штабни кўриқлаб турган тўрт соқчини ўлдириб, ичкари хонада ухлаб ётган генерални ханжар дамидан ўтказиб, фашистлар штабнинг муҳим ҳужжатларини қўлга киритади ва эсон-омон ўз қисмига қайтиб келади. Сиртдан қараганда бу воқеа ақл бовар қилмайдиган жасоратдир. Лекин муаллиф қаҳрамон хатти-ҳаракатларини муфассал мантиқий далиллаш орқали бу воқеанинг содир бўлганига бизни ишонтиради. Абдулла топшириқни бажаргандан кейин фронт чизиғидан ўтиб кетадиган жойни ҳам олдиндан кўздан кечириб, белгилаб қўяди. Тунда қароргоҳ яқинига яширинча келиб, соқчиларнинг алмашилиш вақтларини пухта ўрганади. Операцияни амалга ошириш вақтини кечаси соат тўртга белгилайди. Разведкани бундай ширин уйқу вақтида соқчилар ҳолатида ҳам хиёл бўлса-да ўзгаришлар содир бўлишига умид боғлайди. Ниҳоят, кечаси буталар орасидан эмаклаб бориб, пайт пойлаб ётганида, яқинидаги фашист соқчиси ерга чордона қуриб ўтириб олади. Абдулла қўққисдан унинг тепасида пайдо бўлиб, ўткир ханжар билан бошини кесиб ташлайди. Унинг формасини кийиб олиб, иккинчи соқчига қараб юра бошлайди. Бошқа соқчиларни ҳам худди шундай эпчиллик билан бирин-кетин йўқ қилади. Штабга киргач, стол устидаги немис ароғидан бир стакан ичиб олиб, ўз ҳаяжонини бирмунча босади. Шундан кейин ичкари хонада хуррак ўтиб ухлаб ётган немис генерални бўғизлаш унчалик қийинчилик туғдирмайди. Соқчилар алмашинувида роппа-роса бир соат қолибди. Ёш разведкани белгиланган жойдан ўтиб, душман ўқлари ва изқувар итларнинг вовуллаши остида ўз қисмига етиб келади. Разведканинг ёлғиз бир ўзи ҳаракат қилганлиги ҳам топшириқнинг муваффақиятли бажарилишига ёрдам берган омиллардан бўлиши мумкин. Чунки ҳар хил руҳий ҳолат ва характерларга эга бўлган кишилар ҳаракат қилган тақдирда, балки уларнинг бирортаси хиёл эҳтиётсизлик кўрсатиб, операцияни барбод қилиб қўйиши ҳам мумкин эди.

Юқорида кўрганимиз очеркда ҳаётий-мантиқий далиллар асосида изчил драматизмга эга яхлит сюжетли воқеа яратилган. Қаҳрамоннинг воқеада намоён бўлган жасур ҳаракатлари, метин ирода ва тадбиркорлиги бизни чуқур ҳаяжонга солади.

Маълумки, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони энг юксак жасорат кўрсатган кишиларга берилган. «Жасорат»нинг уч китобига кирган очеркларнинг қаҳрамонлари кўрсатган мардлик ҳам моҳияти жиҳатдан фақуллодда буюқ ҳодисалардир. Бироқ, очерклардаги жасорат тасвирларининг ҳаммаси ҳам бир хил савияда эмас. Марок, очерклардаги жасорат тасвирларининг ҳаммаси ҳам бир хил савияда эмас. Марок, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Қўчқор Турдиев, Неъмат Ҳақимов, татар халқ сарлаҳи Сейтнафе Сейтвелиев қаҳрамонликлари ҳам моҳият жиҳатдан Абдулла Қурбоновнинг қаҳрамонлигидан кам эмас. Лекин мазкур очерклардаги жасорат тасвирлари бизни ҳаяжонлантирмайди. Бунинг сабаби ҳужжатли факт ва материалларни бадиий-публицистик ҳақиқатга айлантиришда масъулиятли ижодий меҳнатнинг етарли даражада эмаслиги, бошқача айтганда, шошмашошарлик оқибатидир.

Ҳужжатли ҳақиқатнинг шунчаки публицистик баёни билангина кифояланиш жасоратнинг ёрқин нурини хиралаштиради, албатта. Айниқса, инсоннинг ўлим билан тўқнашган қалтис вазиятларида ҳар бир жузъий кишич деталь инсон тақдирда кескин бурилиш содир қилишини ҳисобга олганда, муфассал мантиқий ва ҳаётий далиллашнинг аҳамияти катта. Раҳим Бекниёз «Ун бирлардан бири» деган очеркида Уринбой Абдуллаевнинг душман ўт очиш нуқталарини сафдан чиқарганлиги ҳақида бундай ёзади: «Ханжардай кескир қорақалпоқ боласи ракета ёруғида дэотнинг орқа эшигидан ракета отаётган давангир ефрейторни, пулемётни ҳам, шинелга бурканиб хуррак отаётган иккинчи гитлерчини ҳам яққол кўрди. Чап биқинига урган биринчи пичоқдаёқ ефрейторни, бир неча зарб билан эса олишмоқчи бўлган иккинчи фрицни ҳам пичоқдаёқ ефрейторни, бир неча зарб билан эса олишмоқчи бўлган иккинчи фрицни тамом қилди. Бу учинчи пулемёт уяси эди». Бу — қаҳрамоннинг реал ҳаракати ҳақидаги маълумот холос. Бир-бирига ёв бўлган шахсларнинг тўқнашувини китобхоннинг яққол ҳис этмоғи учун муаллиф бу ҳолатни ижодий ҳаёлот асосида аниқ, психологик гавдалантириши лозим эди.

Ёзувчи Айдер Османнинг «Ғалаба йўли» очеркида қаҳрамон бир немисни пичоқлаб, иккинчисига автомат қўллашга мажбур бўлади. «Энди операциянинг пинҳонлиги қолмади. Атрофда душман бўлса, ўқ овозини эшитди», дейди улардан бири. Лекин автор бу огоҳлантиришнинг оқибатини номаълум қолдириб, қаҳрамон биографиясининг қисқа баёни билан очеркни тугаллайди: «Ирода» сарлаҳи очеркида Қўчқор Турдиевнинг қаҳрамонлиги қандай шиддат билан амалга ошган бўлса, авторлар тасвирни ҳам шунчалик шошилиш битказиб қўяқоладилар.

Тўпламларга кирган бир қанча очеркларда юзакилик мавжудки, бу қусур қаҳрамон жасоратининг таъсирли ташвиқ этилишига ёрдам бермайди, аксинча, унинг аҳамиятини пасайтиради. Холбуки, ҳужжатли материални бадиий ифодадаш мураккаб ижодий жараён бўлиб, муаллифдан катта маҳорат талаб этади. М. Горький очеркнинг муваффақиятида мавзу эмас, санъаткор маҳорати ҳар доим ҳал этувчи роль ўйнайди, деган эди.

Ҳужжатли материални бадиий-публицистик ҳақиқатга айлантириш, яъни ижодий умумлаштиришда саралаш ва пайвандлаш муҳимдир. Шу сабабли қаҳрамон фаолият

тида содир бўлган воқеа ва ҳодисалардаги зарур деталлар, фактлар, ҳолатлар, умуман, жасоратнинг олтин зарраларидек уёқ-буёққа сочилган муҳим белгиларини йиғиб, бир-икки типик жанговар лавҳада ёки битта марказий воқеада ифодалаш қаҳрамон жасорати ҳақида яхлит ҳиссиёт ва тушунча ҳосил қилади. Фактларни бир-бирига пайвандлаш билан бирга, уларнинг ҳаётӣ, ижтимоӣ аҳамияти, эмоционал таъсирчанлиги нуқтаи назаридан ўрнини алмаштириш, ҳиссиётларнинг ўсиб боришига мувофиқлаштириб жойлаштириш айни муддаодир. Жасоратнинг олий қаҳрамонлик унвонига сазовор бўлган энг юксак кўриниши, табиӣ, очерк композициясининг кульминацияси бўлиб келади. Айрим очеркларда авторлар қаҳрамон ҳаётининг кульминациядан кейинги оддий жанговар лавҳаларини муфассал баён этишга берилиб кетадилар. Маълумки, юксак қаҳрамонона жасорат муайян вазият, кескин руҳӣ ҳолат ва бошқа нодир хусусиятлар билан чамбарчас боғланган фавқулодда ҳодиса бўлиб, бу ҳол қаҳрамон фаолиятида такрор юз бермаслиги, бундан кейинги воқеалар оддий жанг эпизодларидан иборат бўлиши ҳам мумкин. Шу сабабли юксак жасорат тасвирдан китобхонда ҳосил бўлган таассуротга путур ётказмаслик учун очеркни кульминация атрофида тугаллаш бадийлик талабига мувофиқдир.

Ҳужжатли асарлардаги типиклаштиришнинг бундай усули соф бадий асарлардаги типиклаштириш, яъни материални эркин равишда ўзгартириб ифодалашдан фарқ қилади. Ҳужжатли материалларни саралаш ва пайвандлаш ҳужжатли ҳаётӣ ҳақиқатга зиён етказмайди, уни ўзгартиришга олиб келмайди, балки ҳақиқатнинг мукамалроқ очилишига ва таъсирли ифодаланишига ёрдам беради.

Бадий публицистик умумлаштириш чуқур таҳлил ва тадқиқот демакдир. Очеркда сиёсий, ижтимоӣ, иқтисодӣ проблемаларни публицистик талқин этиш билан бирга, қаҳрамонларнинг руҳиятини очишни кўзда тутган маънавий-психологик таҳлил ҳам муҳим ўрин тутаети. Урушда инсон руҳияти таҳлилинн биз М. Шолохов, Ю. Бондарев, талантли белорус адаби В. Биков ва бошқа ёзувчиларнинг асарларида ўқиганмиз. Шундай асарлар мавжудки, уларда воқеа, хатти-ҳаракатларга нисбатан инсон руҳияти биринчи ўринда туради, воқеа ва ҳаракат инсон руҳияти орқалигина муайян аҳамият касб этади. Ю. Бондаревнинг «Йул танлаш» романида уруш эпизодлари ўз ҳолича қимматга эга эмас. Бир кичик жанг эпизодида инсоннинг ҳаёт ва ўлим муаммоси олдида ўзини қандай тутганлиги, Ватанга хиёнатдан иборат беномус ҳаётдан Ватан озодлиги йўлидаги мардона ўлим афзаллиги чуқур психологик таҳлил орқали ишонарли кўрсатиб берилган. «Жасорат» очеркларига эса, авторлар бутун диққат-эътиборни қаҳрамонлар ҳаётида содир бўлаётган жанговар воқеага, қаҳрамон хатти-ҳаракатларининг тасвирига қаратадилар. Тўғри, урушдаги фавқулодда ҳодисалар ўз ҳолича ҳам муайян маърифий ва ҳиссий қимматга эга, албатта. Масалан, шундай тасвирга асосланган хотираномаларни, айниқса, ҳарбий мемуарларни китобхонлар қизиқиш билан ўқийдилар. Бироқ, портрет очеркларда воқеа, ҳодиса, манзаралар ўз ҳолича эмас, муайян инсон тақдири билан боғлиқ равишда ижтимоӣ, эстетик аҳамиятга эга бўлади. Очеркларимиз инсон характерининг айни ўзини очиш ўрнида кўпинча унинг ҳақида ҳикоя қиладилар. Ҳужжатли материалларнинг манзарали ва публицистик таъриф-таъсифи бор, лекин таҳлил ва тадқиқот етишмайди. Бошқача айтганда, содир бўлаётган воқеалар ҳамда қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларининг улар руҳиятидаги акс-садо тасвирини, яъни руҳӣ таҳлилни эътибордан четда қолдирадилар. Муайян ситуацияда қаҳрамон хатти-ҳаракатининг ички омили очилмайди.

Ҳолбуки, очерклардаги ҳар бир қаҳрамоннинг бошидан кечирган воқеалари йирик бадий асарларнинг мазмунига лойиқ қимматли материаллардир. Масалан, Совет Иттифоқи Қаҳрамони. Самӣғ Абдуллаев ҳақидаги очеркда муқофотлаш варақасидан олинган шундай ажойиб фактлар келтирилади: «1943 йилнинг 16 сентябридан 9 октябригача бўлган қизғин жангларда мина қўйилган йўлларни тозалаб, душманнинг кучли ўқ ёмири остида 2798 та турли типдаги минани излаб топиб зарарсизлантирди. Бу миналарнинг 39 таси олиб бўлмайдиган қилиб, 34 таси ҳеч қутулмаганда «нағма» кўрсатадиган қилиб кўмилган эди. Жангда душман билан олишувда, инженерлик ишларини бажариш пайтида 87 гитлерчи солдат ва офицерни қирди. Олтита кўприк қуришни ҳамда танкларни сувдан нариги томонга ўтказишни таъминлади. Душманнинг тўрт ўт очиш нуқтасини яқсон қилди».

Бу фактларнинг ижтимоӣ қимматини ва энг муҳими, уларнинг маънавий-психологик моҳиятини бир тасаввур этиб кўринг. Унинг замирида қанчадан-қанча ҳаяжон, изтироб, қўрқув ва ботирлик, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги фикр-мулоҳаза, туйғу-таассуротлар олами муҳассам! Албатта, буларнинг ҳаммасини кичик бир публицистик очеркда тўла очиш қийин. Лекин публицистик-психологик таҳлилни тамомила четлаб ўтишни очеркнинг жанр имкониятлари чекланганлиги баҳонаси билан ҳам оқлаш мумкин эмас. Маънавий-психологик таҳлил очерк жанри имкониятлари доирасида ўзига хос қисқа, лўнда, конкрет тасвир воситалари орқали амалга оширилади. М. Горькийнинг В. И. Ленин, Лев Толстой, Чехов, Есенин, Короленко ҳақидаги очерклари бунинг яққол далилидир.

Рухӣ таҳлил чуқурлашиб, образнинг индивидуаллиги қанчалик ёрқин очилса, тасвир шунчалик оригиналлик касб этади. Бу эса, очерклардаги воқеа, манзаралар тасвирини кўзга ташланган ўхшашликка ҳам барҳам берган бўлар эди. Бундай ўхшашлик нималардан иборат? Душманнинг ичкари томонига разведка, «тил» тутиб келтириш, фашистларга пулемётдан зарба бериш, ўт очиш нуқталарини яқсон қилиш, ўз гавдасига гранаталар боғлаб, душман танки остига ташланиш, катта дарёлардан кечув пайтида курсатилган қаҳрамонликлар — очерклардаги жасорат тасвирлари мазмунини умумий тарзда шундай ифодалаш мумкин. Бундай ўхшашлик ҳаёт тақозоси, ал-

батта. Душманнинг ўт очиш нуқтасини ўз гавдаси билан қоплаб, биринчи марта қаҳрамонлик кўрсатган Александр Матроковнинг жасоратини СССРнинг кўп миллатли халқлари вакилларида икки юздан ортиқ киши тақдорлаган. Шундай қаҳрамонлар орасида ўзбеклардан Қудрат Суёнов, Тоштемир Рустамов, Карим Султонов ва Тўйчи Эрийгитовлар ҳам бор.

Совет Иттифоқи Қаҳрамони олий унвонига сазовор бўлган кўпчилик кишиларнинг юксак жасорати Днепр, Десна, Сож, Неман, Одер, Эльба, Висла ва бошқа дарёларни кечиб ўтиш жараёнида, кечувдан кейин нариги қирғоқда душман билан олиб борилган шиддатли жангларда содир бўлади. Масалан, Днепрни кечиб ўтиш олиб борилган жангларда икки мингдан ортиқ кишига Совет Иттифоқи Қаҳрамонлиги олиб берилган. Маълумки, ҳаётдаги ўхшашлик ҳужжатли ҳақиқатга асосланган очеркларда ҳам табиий ўхшашлик келтириб чиқаради. «Жасоратнинг уч китобига кирган олтимишга яқин қаҳрамон ҳақидаги очерк ва лавҳаларда кўзга ташланган бундай ўхшашлик республикамиздан чиққан уч юздан ортиқ қаҳрамоннинг қолган қисми ҳақида ёзилиши мўлжалланган очеркларда янада бўртиброк юз бериши ва қусурга айланиши ҳам мумкин. Хўш, бунинг олдини олишнинг иложи борми? Халқимизнинг асл фарзандлари ҳақидаги очеркларнинг ҳар бирини бетақдор, ўзига хос янги асарга айлантиришнинг ягона йўли маъсулиятли ижодий меҳнатдир.

Маълумки, ҳаётда ҳеч бир нарса бир-бирини тақдорламайди. Сиртдан ўхшашлиги бўлган воқеа, манзара, ҳатти-ҳаракатларнинг ҳар бири ички моҳияти жиҳатидан ўзига хосдир. Ана шу ўзига хосликни кашф этиш асарнинг оригиналликни таъминловчи асосий шарт ҳисобланади. Масалан, душманнинг ўт очиш нуқтасини ўз гавдаси билан тўсган икки юздан ортиқ қаҳрамон жасоратининг ҳар бири, аввало, объектив вазият, ҳолат кўринишларидаги ўзига хосликка эга. Иккинчидан, бу юксак жасоратга журъат этган қаҳрамонларнинг ҳар бири ўзига хос инсоний оламдир. Улим — ҳар бир индивидуал умр йўлида моҳият жиҳатидан фожиа. Лекин шу фожиани ғолиб, ҳаётбахш ҳодисага айлантирган ҳар бир инсон характери янгиликдир. Хуллас, оддий кўздан пинҳоний бўлган бу янгилик, ўзига хосликни сўз санъаткоригина аниқ кўрсатади ва конкрет гавдалантира олади.

«Жасорат»даги очерклар Улуғ Ватан уруши ҳақиқати тўғрисида айрим хулосалар чиқаришга имкон беради. Урушнинг дастлабки даврида устунликка эга бўлган фашизм армиясининг кучи асло солдатларнинг сиёсий-маънавий шижоатида эмас, балки ҳарбий техникасида эди. Одам кучининг ҳажман ортиқлиги ва ҳарбий техникасининг устунлигида эди. «Душман Совет қўшинларидан одам сонига кўра 1,8 марта, танклар сонига кўра 1,5 марта, янги типдаги жанговар самолётлар сонига кўра 1,25 марта устунликка эга эди... 1941 йилнинг ёзи ва кузидаги жанглар оқибатида душман мамлакат ичкарасига 500 километргача кириб борди» («Ўзбек совети Энциклопедияси», 11-том, 531—533-бетлар). Шу туфайли улар Совет Армиясига дастлаб жиддий талафот етказди. Ҳарбий техника кучи тенглашганда, ташаббуснинг Совет Армияси тарафига ўтганлигининг сабаби шундаки, Совет Армияси сиёсий-ижтимоий онглилиги, маънавий-ахлоқий юксаклиги жиҳатидан маънавий қашшоқ ва тубан фашизм армиясидан бениҳоя устунлик қилди ва бу ҳол умумий ғалабамизни таъминлашда ҳал этувчи омиллардан бири бўлди.

Совет жангчилари фидойиларча чинакам ҳужумга ўтганида, юзма-юз жангга — найзабозликка киришганда, немис-фашист солдатларининг қаттиқ саросимага тушиб, тирақайлаб қочиб ва таслим бўлиши манзаралари очеркларда эҳтирос билан тасвирланади. Бу — совет киши қаҳрамонлигини кўтаринки руҳда акс эттириш, фашизм кучини атайлаб камайтириб кўрсатиш ниятида тўқилган эпизодлар эмас, балки Улуғ Ватан урушининг айни ҳақиқатидир. Урушнинг типик манзаралари акс эттирилган очеркларни таҳлил этиб, шу нарсага тўла амин бўлдимки, дунёда совет киши руҳидаги некбинлик қудратини маҳв этадиган куч йўқ. Совет кишини жисмоний майиб-мажруҳ қилиш, уни дунёдаги улуғ мўъжиза — жонли ҳаётдан мажруҳ этиш мумкин, бироқ ундаги ҳаётга муҳаббат, порлоқ истиқболга ишонч — улуғ некбинликни йўқ қилиш асло мумкин эмас.

Совет ҳаракатига хос нодир хусусият юксак некбинлик руҳи бўлса, фашист солдатларига хос типик хусусият ваҳшийликдир. Ваҳшийлик моҳият эътибори билан қаҳрамонликка зид бўлиб қолмай, уни инкор ҳам этади. Ваҳшийлик — қўрқоқликнинг хунук кўриниши... Очеркларда ҳаққоний тасвирланган фашист солдат ва офицерларининг характер белгилари бу фикрни тасдиқлайди.

Совет солдатлари жасорати ўткир тиг бўлиб, фашизмни ҳамма ерда, ҳар қандай шароитда қаттиқ таъкиб этиб борди. Гитлерчилар урушнинг дастлабки даврида совет характерига энгилмас куч-қудратни менсимасликка, тан олмасликка уриндилар. Бироқ, Совет мамлакатига фашистлар ўзлари босиб олган Европа давлатларининг бирортасида учратмаган ғоят кучли қаршиликка дуч келганликларини пирозвардида эътироф этишга мажбур бўлдилар. Натижада совет жангчиларининг мислсиз қаҳрамонликлари олдида гитлерчиларнинг қопқонга илинган бўридай аянчли ҳолатга тушиб қолишлари оммавий тус олди.

«Ўқитиш билимдон қилади, фақат ўрнакларгина илҳомлантиради,— дейди академик Елқин Тўрақулов,— ҳаётда энг мукаммал намуналарга тенглашишга интилишгина инсонийликнинг юксак фазилатларини тарбиялаш ва ривожлантириш гаровидир». Миллий ифтихоримиз бўлган Совет Иттифоқи Қаҳрамонларининг ёрқин сиймоси авлодларга намуна бўлиб хизмат қилмоғи улар жасоратини қай даражада тарғиб ва ташвиқ этилишига ҳам боғлиқдир. Кўп қаҳрамонларимизнинг жасоратлари ҳали халққа етиб келган эмас. Биз бу маънавий бойлигимизни излаб топиб, жон ато қилиб, ҳаракатга келтиришимиз, чинакам халқ мулкига айлантиришимиз керак. Уларнинг

хизматлари ворислари томонидан муносиб тақдирланиши лозим. Уруш даврида машҳур разведкачи сифатида фронт бўйлаб донғи кетган, ҳарбий ўқув юртиларида ҳозир ҳам тажрибаси ўрганилаётган ўзбек фарзанди Сирожиддин Валиев ҳақидаги яхши очеркида Охунжон Ҳакимов қизиқарли фактларни келтиради. Сирожиддин Валиевнинг бир ўзи ўн битта «тилл» тутиб келган, уч юздан ошиқ фашистни ўлдирган. Жанубий фронт сийсий бошқармаси бошлиғи ўринбосарининг таклифига биноан Валиев ҳақида ўша вақтда махсус қўшиқ тўқилган.

Қаҳрамонлар ҳақида энг яхши очерклардан тортиб, қисса, роман, пьеса, кинофильмларгача яратиш зарур. Ажойиб совет ёзувчиси Н. Островский қаҳрамонлар ҳақида китоб яратишнинг ўзи ҳам қаҳрамонликдир, деган эди. Бу жиҳатдан уруш ветеранлари Назир Сафаров, Иброҳим Раҳим, Зиннат Фатхуллин, Назармат, Адҳам Раҳмат, Мумтоз Муҳамедов ва бошқа ёзувчи, журналистларнинг хизматларини алоҳида қайд этмоқ керак. Назир Сафаровнинг партизан қаҳрамон Луқмон Уроқов ҳақидаги пьесаси, Йўлдош Шамшаровнинг Италия партизанлари брасида гитлерчиларга қарши жанг қилган ўзбек фарзанди — Аҳмадҷон Мамаҷонов тўғрисидаги «Виждон амри» деган ажойиб ҳужжатли қиссаси, Омон Мухторовнинг Султон Жўра ҳақидаги китоби ва бошқа шу каби асарлар ҳар тарафлама қўллаб-қувватлашга сазовордир. «Жасорат»нинг кейинги нашрларида ҳарбий-ҳужжатли мавзудаги бошқа жанр намуналари — шеърлар, дostonлар, ҳикояларни ҳам киритиш айни мудоаодир. Шунинг алоҳида қайд этиш керакки, урушни кўрган-кечирган ижодкорларнинг асарларида уруш ҳақиқати нисбатан чуқурроқ акс этади. «Жасорат»га муаллифлар танлашда масаланинг шу жиҳатиға эътибор қилиш фойдалидир. Уруш иштирокчилари — тажрибали ёзувчилар — Владимир Карпов, Александр Удалов, Шўҳрат, Зиннат Фатхуллин, Суннатулла Анорбоев ва бошқалар «Жасорат»га пухта асарлар яратиб беришлари мумкин.

Марказий кино архиви ва бошқа тарихий, ҳаётий материаллардан кенг фойдаланиб, қаҳрамонларимиз ҳақида кўп серияли телефильмлар яратиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Қаҳрамонлар ҳақида санъатнинг бошқа турлари вакиллари ҳам жиддий иш олиб боришлари керак. Қаҳрамонлик жасоратлари композиторлар айниқса, расомлар учун катта ижодий материал беради.

Қаҳрамонлар жасоратини чиннакам халқ мулкига айлантириш воситаларидан яна бири улар хотирасининг абадийлаштирилишидир. Байроқ қанчалик юқори кўтарилса, унинг остига тўпланувчилар шунчалик кўпаяди. «Совет Иттифоқи Қаҳрамони Александр Матросов номига қўйилган мактаб, музей ва хоналар ўн мингдан ошиқ. Зоя Космодемьянская номида тўққиз минг, Николай Гастелло номида беш минг музей ташкил этилган» (И. Шкадаревич. Улмас жасорат. «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1980, 125—126-бетлар).

Республикаимизда қаҳрамонлар хотирасини абадийлаштириш бўйича баъзи ишлар қилингани ва қилинаётгани ҳақида очеркларда қисқа маълумотлар келтирилган, мулоҳаза ва таклифлар баён қилинган. Ёзувчи Оқилжон Хусанов район ва қишлоқларда уруш қурбонларига ўрнатилган ёдгорлик — адресиз рамзий ҳайкаллар шу территориядан чиққан аниқ қаҳрамонлар сиймоси асосида барпо этилса, деган диққатга сазовор таклифни баён қилган. Ёзувчи Олег Сидельников ўз очеркида фронтдош дўстининг қўйидаги асосли таънасини келтиради: «Ветеранларнинг хотираларини ёзиб олиб қолиш керак. Бу бутун бир тарих-ку! Урушнинг бошидан охиригача жанг қилган бўлса ҳам, бир кунгина жанг қилиб сафдан чиқиб кетган бўлса ҳам, ҳар қандай жангчининг, ҳар бир врачнинг, ошпазнинг хотирасини ёзиб олиш керак. Агар ихтиёр менда бўлгандами, ҳамма ёзувчиларни одамларимизнинг буюк жасоратини тўлатқис қозғашга туширишга мажбур қилган бўлардим». Бу фикрлар амалга оширишга муносиб, шу билан бирга айни ҳақиқатдир.

Яна бир таклиф. Республикаимиз пойтахтида шон-шўҳрат музейи ташкил этиш муҳим ва зарурдир. Музейга ҳар бир қаҳрамоннинг тажрибали расомлар томонидан яратилган портретлари, урушнинг кенг панорамаси чизилган йирик полотнолар қўйилиши лозим. Музей илмий ходимлари ижодий ва бршқа мутасадди ташкилотлар билан яқин ҳамкорликда қаҳрамонлар ҳақидаги материалларни тўплаш ишини авж олдириб юборишлари керак.

«Жасорат»нинг кейинги нашрларида унинг тиражи ва бадий безатилишида нашрнинг оммавийлиги нуқтаи назаридан ёндашиш керак. Республикаимизда олтмиш мингдан ортиқ кутубхона мавжудлигини ҳисобга олганда, «Жасорат»нинг ҳозирги тиражи талабга жавоб бермайди. «Жасорат»нинг кейинги китобларини расомларнинг Улуғ Ватан уруши ҳақида ҳамда қаҳрамонликни мадҳ этувчи бадий асарларидан репродукциялар, қаҳрамонлар ҳақидаги фотосуратлар билан безатилган ҳолда чиқариш лозим.

Совет халқи Улуғ Ватан урушида фашизм устидан ғалаба қозониб, улуғ, қонли ва шонли жасорат йўлини босиб ўтган экан, шубҳасиз, бу жасорат йўли адабиёти-мизда ўзининг мукамал ифодасини топмоғи, ёш авлодни келажакка етаклайдиган мардлик ва фидойилик йўли бўлиб қолиши керак.

Очил ТОҒАЕВ,
филология фанлари доктори

МАСЪУЛИЯТ ТУЙҒУСИ

Мақсуд Қориев. «Қиз узатиб борганда». «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент—1984.

Шундай ёзувчилар борки, кўп сонли китобхонлар ҳамда адабий танқидчиликнинг фикрлари асосида йиллар ўтиши билан асарларини қайта ишлаб мукамаллаштира борадилар. Натижада асар янада сайқал топади, образларининг қувват даражаси ортади, китобнинг аввалгидан кўра ҳам ўқишли бўлишига эришилади. Буни таниқли адиб Мақсуд Қориевнинг «Қиз узатиб борганда» қиссаси мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу тўғрида адибнинг ўзи шундай ёзади: «Қисса дастлаб «Шарқ юлдузи» журналида, кейин Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида босилиб кетди. Мен китобхонлардан жуда кўплаб хатлар олдим, учрашувларда уларнинг қизиқарли мулоҳаза ва тақлифларини тингладим. Шу фикрлар асосида ҳамда танқидчиларнинг мулоҳазаларини ҳисобга олиб, қиссани қайта нашрга тайёрлаш жараёнида унга кўпгина қўшимчалар киритдим. Айрим эпизод ва деталларни қайта ишладим, хусусан унинг сўнгги қисми ва хотимаси бутунлай янгитдан ёзилди».

Асарда инсоннинг одамлар олдидаги, она-Ватан олдидаги бурчи ҳақида, садоқат ҳақида ҳикоя қилинади. Қисса воқеаси совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида, босмачилик ҳаракати авж олган даврда бўлиб ўтган. Боғдирё қишлоғида яшовчи Деҳқонбойнинг югурдаги Башар полвон Нурмат кўрбоши учун совчи бўлиб келади. Деҳқонбой ниҳоятда қийин аҳволда қолади. Чўлпон тоғнинг бир неча довони ортидаги қишлоқда яшайдиган Арслонбек деган йигита унаштирилган. Ягона йўл бор: қизни яширинча ана шу хатарли ва машаққатли довонлар ортидаги куёвниқига узатиб олиб бориш керак!

Қисса сюжети ана шу эпизоддан бошланади. Бу эса китобхоннинг асар қаҳрамонлари тақдирига қизиқишини кучайтиради. Деҳқонбой қизи Чўлпонни Башар полвон чангалдан қўтқариш учун «Кизил Армия командири Караганов билан қишлоқ советининг раиси Ҳакимжонлардан мадад сўрайди. Улар ночор аҳволда қолган Деҳқонбойга ёрдам қўлини чўзадилар. Чўлпонни олис довонларнинг нариёғидаги куёвниқига узатиб бориш учун от бериб, қизил аскар Жўрабекни ҳамроҳ қилиб жўнатадилар. Асар сюжети ана шу тарзда жадал ривожланади ва биз қаҳрамонларнинг ички олами, зиддиятли кечинмалари билан танишиб борамиз.

Асар ғоясини очишда қиссадаги ижобий қаҳрамонлардан бири Жўрабек образининг алоҳида роли бор. У командиридан Чўлпонни эсон-омон куёвниқига етказиш учун кўрсатма олган. Жўрабек аскарлик бурчининг маъсулиятини юксак қадрлайди.

Аммо олис сафар давомида у Чўлпонни севиб қолади. Шунинг учун унинг олдига ноқулай вазият вужудга келади. Жўрабек Чўлпонни ўзи билан бирга олиб кетиши ёки уни куёвниқига элиб қўйиши керак.

Ниҳоят аскарлик бурчига садоқат туйғуси устун келади ва у иккинчи йўлни танлайди. Севишганлар тақдирининг бундай ҳал этилиши китобхонда шубҳа туғдирмайди, чунки воқеалар ривожига қаҳрамонлар характери манتيқига мос тушган.

«Қиз узатиб борганда» қиссасининг тасвирий йўсини насрий назмни эслатади, адиб ҳаёт манзараларини лирик пафос билан ифодалайди. Бу лирик тасвир маълум бир мақсадга — ёзувчининг ғоявий ниятини таъсирили очиб беришга қаратилган. Ёзувчи табиат манзараларини тақдорланмас суратини чизишни хуш кўради. Бундай манзаралар қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидаги қандайдир жиҳатларни тасдиқлашга, драматик тарангликни таъминлашга хизмат қилганлиги билан диққатга сазовор. Қиссада шундай тасвир бор: «Шамол турди, булут парчаларини бошлар узра ҳайдаб кела бошлади, қора булут тобора қуюқлашиб ёмғир томчилагандек бўлди, нима бу, балки шамол йўловчиларни хатардан халос этар».

Адибнинг айниқса салбий қаҳрамонлар қиёфасини яратишдаги изланишлари самарали бўлган. Қиссада ҳатто эпизодик характерда бўлган Пирмат махсумнинг кўриниши ҳам китобхон хотирасида узоқ сақланиб қолади. Аммо адибнинг маҳорати асосан Нурмат кўрбошининг ўнг қўли Башар полвон образини яратишда ёрқин намоён бўлади. Башар полвон биз илгари ўқиган инқилобий мавзуда ёзилган асарлардаги салбий образларнинг ҳеч бирига ўхшамайдиган оригинал характер. У айёр, устаси фарағ, ўз қиёфасини ҳар лаҳзада ўзгартира олишга қодир кимса.

«Ушла! Сен кўрганни ҳали ҳеч ким кўрмайди, бахтинг бор экан»,— деди кўрбоши учун Чўлпонга совчиликка келган Башар полвон бир сиқим пулни Деҳқонбойга узатар экан. Аммо у рози бўлавермагач, тилёғламаликка ўтади, «сиз»лаб гапир бошлади. «Нега иккилидан қолдингиз, мухтарам Деҳқонбой? Олтиндан бош тортаяспизми? Шунча бойликдан-а?! Эҳтимол сиз уни умрингизда қўлингизга олиб ҳам кўрмагандирсиз...» Башар полвон кўринишининг бундай тез тусланиб туриши ҳеч қандай изоҳларсиз ҳам китобхоннинг нафратини кўзғайди.

Қаҳрамонлар характерини яратишда адибга контраст усули қўл келган. Чўлпон ва Жўрабек минг машаққатлар билан оғир тоғ йўлини босиб ўтадилар, икки кеча тоғдаги ғорларда бирга тунайдилар ҳам. Аммо Жўрабек хушрўйликда бекиёс Чўлпонга сира ёмон кўз билан қарамайди. Уша оловли йиллардаги қонхўр босмачилар эса инсонга нисбатан шафқатсиз: удар Чўлпонни қўлга киритиш учун ҳар қандай ёзувликдан ҳам тап тортмайдилар, тинимсиз унинг пайига тушадилар.

Қисса шубҳасиз замонавий асар. Асар қаҳрамонларининг курашчанлиги, Жўрабекнинг Ватан, одамлар олдига ўз бурчини адо этиш учун сабот кўрсатиши бугунги ёшлар учун ҳам ибратдир. Айни замонда асардаги барча қаҳрамонлар нўтки етар

бартираф этиш мумкин эмас. Наҳотки ноҳақликлар жазосиз қолаверади, ёмонлик яхшилик устидан устун келаверади? Дада-сидек пок инсон эса порахўр томонидан таҳқирланаверадими?

Норбўта бундай ноҳақликлардан нафратланиш билангина чекланмайди, балки уларга қарши курашади. Қодиркул носфуршни бошига тош билан уриб сувга итариб юборади, совхоз директорига қараб отилади, қўтондаги кўзиларни чиқариб юборади. Энди мактабга бориш арафасида турган боланинг бундай дадиллиги билан ҳаракат қилиши китобхонга ғалати туюлиши мумкин. Лекин шундай «кураш» бораётган атроф-муҳит, шарт-шароитларнинг табиий равишда акс эттирилиши ва айниқса ёзувчининг бола ички кечинмаларини чуқур психологик таҳлил этиб бориши қаҳрамон хатти-ҳаракатларининг ишончли чиқишини таъминлайди. Бу эса, албатта, асарнинг ютуғидир.

Бу курашларда Норбўтанинг ягона ҳамкори сеvimли ити Бўйноқ. Боланинг хурсандчилиги-ю, қайғусини фақат Бўйноқ тушунади, бирга суюниб бирга қайғуради. Ёзувчи бутун асар давомида Бўйноқнинг хатти-ҳаракатларини изоҳлаб боради ва ҳатто баъзи ерларда уни «тилга» киргизади. Бола ўзи сўнмас этиқод қўйган табиат орқали инсонларни кўради, турли ҳодисаларга шу нуқтаи назардан баҳо беради. Бутун оламни ёрқин рангларда кўришга ўрганиб қолган гўдак тасаввурининг кўққисдан ноҳақликка, ёвузликка дуч келиши бола қалбини ларзага солади. Унинг равшан тасаввурларига беҳад зарба беради. Дунёга эндигина атак-чечак қилиб қадам ташлаётган бола қалби мажруҳ этилади ва у асар охирида ҳалок бўлади. Гарчи бу ҳол, бундай ечим адабиётимиз учун янгилик бўлмаса-да, муаллифнинг ишонарли тасвири ўқувчини тўлқинлантиради, ҳаяжонга солади.

Қиссада Норбўтанинг ҳалол, покиза, умри эл хизматида ўтаётган дадаси, меҳрибон аяси, кўп нарсани билувчи энаси образлари табиийлиги билан ўқувчида илиқ туйғу уйғотади. Образларнинг ишончли тасвири қиссанинг ютуғини таъминлаган асосий сабаблардан бири дейиш мумкин.

Тўпламга кирган ҳар учала қисса ҳам қишлоқ кишилари ҳаётига бағишланган. Хусусан, «Салом, тоғлар» қиссаси қаламга олган даври билан, ўзига хос образлари билан бошқа асарларидан ажралиб туради.

Нурали Қобулнинг қиссаларида ажойиб табиат манзаралари, меҳнат кишиларининг, ҳақиқат, яхшилик ва тўғрилиқ учун курашувчиларнинг гўзаллик яратувчи ва уни ҳимоя қилувчиларнинг, пок севги эгаларининг образлари яратилган. Лекин, афсус шундай шахслар борки, улар бировга озор беришни, қотилликни ўзига касб қилиб олганлар. Улар табиат гўзаллигини кўролмайдилар, ҳатто Ойқордаги бутун жондорларни бир кечада қириб ташлашдан ҳам тоймайдилар. «Янги қор тушган кун» қиссасидаги Суюнбой Супрақулоқ мана шундай шахслардан бири.

Ёзувчи бу қиссага халқ сўзини эпиграф қилиб олади: «Ойқорга озор берган кишига юртинг тупроғи буюрмасмиш».

Бу сўзларда чуқур маъно бор. Бу она юртингни ардоқла, одамлар орасида, эл хизматига бўл дегани. Лекин аксини қилган ҳеч қачон бахтли бўлолмайди, ундай кишиларга она «юртинг тупроғи буюрмайди». Қисса асар қаҳрамони Суюнбой Супрақулоқнинг шундай сўзлари билан бошланади: «Мен худонинг бир неча бегуноҳ бандаларининг хунига зомин бўлганман».

Суюнбой Супрақулоқ бутун қишлоқда фақат аммаси — Донавойнинг энаси билан гаплашади, бошқалар билан унинг «каклиги сайрамайди». Шунинг учун ҳам унинг даҳшатли ҳикояларининг тингловчилари фақат Донавой ва энаси. Суюнбой Супрақулоқ баъзан ўз ҳаётдан шундай даҳшатли ҳикоялар айтиб берадики, бола шу пайтда унинг ҳатто юзига қарашга ҳам чўчийди. Чунки унинг «қуёшдан қорайган юзи кўкимтир тусга кириб, кўм-кўк, бир жойда турмайдиган биткўзлари қисилиб кетар» эди.

У қотил. Икки одамни ноҳақ ўлдирганини яхши билади. У қўрқув аралаш: «Уларнинг хуни мени тинч қўймаса керак!» — дейди. Тоғдаги жониворларга зулм ўтказгани учун, у «бир кун гўштингни бурдалаб кетишмаса» деб ажал талвасасига тушиб қолади. Ахир қонхўр одам одатда қўрқоқ бўлади. Маҳлуққа хос бутун ваҳшийликларни ўзида мужассамлаштирган Суюнбой Супрақулоқнинг шаҳид бўлишини ёзувчи ишончли тасвирлаб беради. Одамларга, она табиатга шундай зулм ўтказган кишининг яна одамлар орасида, она юрт қучоғида қолиши мумкин эмасди. Шунини айтиш лозимки, муаллиф эпиграфдаги халқ сўзининг қанчалик ҳақлигини ўқувчига етказишда халқ афсоналари, мақол ва маталлар, иборалардан кенг ва ўринли фойдаланади. Нурали Қобулнинг қаҳрамон характерини ҳар тарафлама очиб беришда халқ оғзаки ижоди элементларидан самарали фойдаланиши диққатга сазовор.

Суюнбой Супрақулоқнинг кимлиги асар бошидан ўқувчига маълум. Муаллиф уни тилидан сўзлатиб, «ўз характерини ёритиб беришга» мажбур қилади. Бу образ китобхон кўз ўнгида бутун даҳшати билан намоён бўлади. Ўқувчида унга нисбатан чексиз нафрат туйғуси уйғонади.

Тўпламга кирган «Салом, тоғлар» қиссасида ҳам халқ оғзаки ижоди элементлари ёрқин кўринади. Ёзувчининг муз остида ухлаётган Покиза ҳақидаги афсонаси асарга романтик руҳ бахш этган. Фойибназар ва Қоракўз учун Покиза чин севги тимсоли бўлиб қолади.

«Салом, тоғлар» эълон қилинганда танқидчилик асарга ўз баҳосини бериб, ёзувчига умидли прозаик сифатида қараган эди. Нурали Қобулнинг кейинги йиллардаги ижоди бу баҳонинг тўғрилигини, у доим изланишдаги ижодкор эканлигини яна бир бор кўрсатди.

Бобир АЛИМОВ,
ТошДУ аспиранти

Иллар, хужжатлар, Воқеалар

АСРЛАР ЯШАГАН НОЁБ КИТОБЛАР

Буюк алломаларнинг илмий мероси бора-бора халқнинг азиз мулкига айланиб қолади. Шарқ халқларининг илмий-адабий, тарихий ва сиёсий қарашларини ўрганиш мақсадида Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан 1943 йилда ташкил этилган Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти бамисоли хазиналар қони. Бу илм даргоҳида сақланаётган қадимий даврнинг автограф асарлари нодир нусхалар бўлиш билан биргаликда ўзининг салмоғи ва илмий қиммати жиҳатидан жаҳонда маълум бўлган Шарқ қўлёзмаларидан қолишмайди.

Шулар жумласидан институтида тарих, фалсафа, тил ва адабиёт каби фанларга доир кўплаб ноёб асарлар сақланади.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 74324 нусха қўлёзма ҳамда босма асар бор. Шундан 42736 таси босма асар.

Нусхаларнинг 20000 дан зиёд қисми махсус фонdda сақланади. Улар қадимги шарқ мутафаккирлари томонидан ёзилиб чоп қилинган ноёб нусхалардир. Бу асарлар шарқ мамлакатларининг 32 шаҳарида 240 матбаада босилган. Масалан, Алишер Навоийнинг 31 та асари 60 марта, «Ғаройиб ус-сиғар» асари эса биргина Тошкентнинг ўзида 35 марта чоп этилган.

Институтида сақланаётган асарлар тарих, адабиёт, фалсафа, астрономия, тил каби фанларга оид тармоқларга бўлинади. Чунки, улардан 4428 таси адабиёт, 1983 таси фалсафа, 2021 таси тарих ва география, 479 таси тиб ва ҳибзисихат, 526 таси фалсафий, 3883 таси диний асарлардир.

Мазкур китоблар форс, туркий, татар, бошқирд, озарбайжон, доғистон, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, уйғур, олтой, мўғил, қўмиқ, рум, қипчоқ, ўғуз, урду, пушту, мажор ва бошқа шарқ халқларининг йигирма олти тилида ёзилган.

Булар орасида мўғил тилида «Мўғул дин китоби», ўғуз тилида «Китоби Дада Қўрқут», қўмиқ тилида «Бўз йигит», уйғур тилида «Таранчилар тарихи», жава тилида «Бурнумотир», қорақалпоқ тилида «Эдика» номли асарлар бор.

Каталогда кўрсатилишича, бу асарлар инқилобдан илгари турли мамлакатларга қарашли 32 шаҳарда нашр бўлган.

Бу ерда мавжуд ўзбек тилидаги китоблар эса Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Қўқон, Наманган, Марғилон, Хива, Қошғар, Истамбул, Қозон, Боку, Москва, Ленинград, Париж ва Ҳиндистонда нашр этилгандир.

Хоразм хони Абулғози Баҳодирхоннинг (1603-1664) Урта Осиё тарихи ҳақида ҳикоя

қилувчи «Шажараи турк» номли асари Қозон шаҳрида император университети тарафидан 1824 йил ўзбек тилида нашр этилган биринчи босма асар ҳисобланади.

Ундан кейин Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Тарихи мулуки аҷам» асарлари бир муқовада Парижда босилган. Шу йилнинг ўзида Алининг «Юсуф ва Зулайҳо» номли асари ҳам Қозон шаҳрида 1841 йилда чоп этилган. Институтида қўлёзма асарларни ўрганиш ва каталогини нашр қилиш билан бирга бу ерда сақланаётган босма асарларнинг ҳам каталогини тузиб, илмий асосда нашрга тайёрлаб юзага чиқариш мақсадида махсус бўлим очилди. Бу муҳим иш фақат шарқшуносларнинггина эмас, балки фан тарихи билан шуғулланувчи барча олимларни қизиқтириши табиий.

Институтида сақланаётган қадимий босма асарлардан «Жиҳоннумо» бундан икки юз эллик йил аввал 1732 йилда Истамбул шаҳрида очилган матбаада чоп этилган.

«Тухфат ул-олам» асарининг Ҳиндистонда босилган нусхасига ҳам бир юз саксон бир йил бўлган. «Муҳаммадия» номли асарнинг эса бир юз саксон олти йил муқаддам нашр этилган нусхаси бор.

Ўзбекистонда китоб нашр қилиш иши XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Тошкентда дастлабки матбаа 1867 йилда очилиб, 1868 йили унда рус олими ва сайёҳи Н. А. Северцовнинг «Тоғ ўлкаси тўғрисидаги хотиралар» номли асари рус тилида босилган. Бу матбаа Туркистон Ҳарбий округи штабининг босмаҳонаси эди. Унда 1871 йилда араб ҳарфи билан илк бор ўзбек тилида беш юз нусхада Шохимардон Иброҳимовнинг ўша йил учун тузган календарни чоп қилинган. Бу календарь ҳозирча топилгани йўқ. У 1872 йилда иккинчи марта беш юз нусхада нашр бўлган. Уша нашрнинг бир нусхаси Навоий номидаги Давлат кутубхонасида сақланади.

Тошкентда Туркистон ҳарбий округи матбаасидан кейин 1876 йилда Петухов матбааси, 1887 йилда Лахтин матбааси очилган. Лахтин матбаасида 1881 йилда босилган «Пикхи кайдоний» ва «Чаҳор китоб» ҳамда 1883 йилда чоп этилган «Фарзий айн» номли асарлар қадимий нашрлардан ҳисобланиб келинади.

Хива шаҳрида 1874 йилда литография—тошбосма вужудга келтирилган. Шу матбаада 1880 йилда Навоийнинг «Хамса»си, Рожий ва Мунисларнинг девони нашр қилинган. Немис тилида ёзилган бир мақолада Мунис девонининг бир нусхаси Германияда сақланади деган маълумот келтирилади. «Хамса» билан Мунис девонининг

ўша нусхасидан бири институтда ҳам бор. Шуниси муҳимки, Мунис девонининг 1813 йилда ижодкорнинг ўз қўли билан кўчирган асл қўлёзма нусхаси институтда 11194 рақам билан сақланмоқда.

1920 йил Хоразм инқилобигача Хива шаҳрида фақат 43 номдагина китоб нашр бўлган. Октябр инқилобигача ҳозирги Ўзбекистон заминида йигирма олти та матбаа бўлган. Чунончи Тошкентда ўн тўртта. Бухорода бешта, Қўқонда тўртта, Марғилон, Наманган ва Хивада биттадан матбаа бўлиб келган.

Алоҳида қимматга эга бўлган нодир китобларнинг институт фондида сақланаётган нусхаларидан бири Абу Райҳон Берунийнинг «Машоҳири Хоразм» номли асари бўлиб, у Хоразмнинг Х асрдаги сиёсий-ижтимоий тарихига оид нодир маълумотларга эга. Унинг асл нусхаси йўқолган. Китобнинг бир қисмигина форс тилига таржима қилиниб, Байҳақий «Тарихи»нинг охирига муаллиф томонидан бир муносабат билан қайд қилинган, у 28 бетдан иборат.

Шунингдек, институтда сақланаётган Фазлулло Рўзбеҳонинг 1509 йилда Ҳиротда форс тилида ёзилган «Меҳмонномаи Бухоро» асари ҳам ўзбек халқи тарихини ўрганиш учун асосий манбалардан бири ҳисобланади. Унинг Тейхрон нашри 403 бет.

Абу Райҳон Берунийнинг «Осори ал-боқия», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб алмақдур», Рашидийнинг «Жоми ут-таворих», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Бобирнинг «Бобирнома», Абу Тоҳир Самарқандийнинг «Самария», Форобийнинг «Орой аҳли Мадина» сингари асарлари ҳам институт фондини бойитиб турибди.

География ва саёҳатномага оид асарлардан бири—муаллифи номаълум «Худуд ул-олам» мамлакатларнинг иқлими, табияти, халқлари, урф-одатлари ҳақида маълумот беради. У форс тилида ёзилган.

XIV асрда араб саёҳи Ибн Батутанинг шарқ мамлакатлари бўйлаб 25 йил қилган саёҳати, жумладан Урта Осиёга (Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Термиз) қилган сафари муносабати билан ёзилган «Уҳфат ун-нузор» асарида тарихий, географик далиллар билан биргаликда турли халқларнинг урф-одатлари, ободончилиги ва олимлар билан қилган суҳбатлари хусусида қизиқарли маълумотлар келтирилади.

«Ҳиндистон саёҳатномаси» Сайидалихоннинг Ҳиндистонга қилган ўн йиллик сафари таассуротлари асосида ёзилган. Туркий тилга таржима бўлган.

«Мўъжам ал-булдон» Ёқут Ҳамавий асари. XIII асрда яратилган. Шарқ мамлакатларига оид географик қомус. 10 жилд, арабча.

Гардизийнинг «Зайнул-ахбор» асарининг ҳам аҳамияти катта. Институтда тил ва адабиётга оид нодир намуналардан Маҳмуд Қошғарийнинг 1071—72 йилда ёзилган «Девони луғотит турк» асари сақланмоқда. Бу асар Солиҳ Муталлибов томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, 1960—1963 йилларда Тошкентда нашр этилган.

Замаҳшарийнинг «Муқаддиматул-адаб» араб тили илмига оид қомуси ҳам институт фондидаги ноёб асарлардан ҳисобланади. Шунингдек, Ибнул Маҳнонинг 1424 йилда ёзилган «Хулятул-инсон» ном-

ли туркча-мўғилча-форсча луғати, Мирзо Маҳдихоннинг «Санглоҳ» («Мабоний ал-луға») номли ўзбекча-форсча луғати, Муҳаммад Ёқуб Чангийнинг «Китоби забони туркий» номли ўзбек тили грамматикасига доир асари институт хазинасини безаб туради.

Институтда қадимги ўзбек тили ва адабиётига оид ёдгорликлардан Аҳмад Югнакийнинг «Хибатул-ҳақойиқ», Урхун китоблари, «Муҳаббатнома», Амирийнинг «Даҳнома», Алининг «Юсуф ва Зулайҳо» достонлари ҳамда ўғузномалар қимматли хазина сифатида авайлаб сақланади.

Бухоролик Рабиъ бинни Аҳмад томонидан 980 йилда форс тилида ёзилган наботот ва тибга оид «Хидоятул-мутааллимин» асари ҳам энг нодир қўлёзмалар сирасига киради. (918 бет. Машҳад нашри).

X асрда яшаб ижод қилган бухоролик гениал олим Абу Али ибн Синонинг тиббиётга оид «Ал-Қонун» номли китобининг нусхалари ҳамда бошқа асарларидан иборат 33 хил китоби мавжуд.

Ҳозир институтда шарқ табобатида машҳур бўлган ҳақимларнинг 400 га яқин қадимда нашр бўлган асарлари сақланиб келинади.

Ахлоқ билан фалсафага оид Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Ибн Рушд каби шарқнинг буюк алломалари ёзиб қолдирган асарларни санаб тугатиш қийин. Шулардан бири «Ахлоқи Жалолий» номли китобнинг муаллифи Жалолидин Даввоний. У XV асрда яшаб ижод этган. Юсуф Хос Ҳожибнинг 1070 йилда ёзилган машҳур «Қутадғу билик» асарининг 1910 йилда Радлов томонидан нашр қилинган нусхаси ҳам ноёб қўлёзмалар сирасига киради. Институтда шарқ мамлакатлари географиясига бағишланган бир қатор ноёб асарлар ҳам мавжуд. Жумладан шундай Жуғрофий асар «Миротул-мамолик» X асрда Саид Али Раис тарафидан туркий тилда ёзилган. Истамбулда нашр этилган. У муаллифнинг Мовароуннаҳрга қилган саёҳати асосида ёзилиб, унда ўша даврга оид муҳим ва қизиқарли маълумотлар келтирилган. Китоб ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентда нашр этилган.

«Хива саёҳатномаси ва тарихи». Инглиз тилидан туркчага ўгирилиб, 1876 йилда Истамбулда чиқарилган.

«Мовароуннаҳрга саёҳат»—Муҳаммад Зоҳир Бегеев асари. 1897 йилда Урта Осиёга қилган сафари асосида яратилган. Татар тилида Қозонда чоп қилинган.

«Туркистон тарихи ва саёҳатномаси»—Шеллер асари. 1873 йилда ёзилган. Туркча таржимаси тарихий расмлар билан Истамбулда босилган. Унда Тошкентга доир кўпгина маълумотлар берилган.

«Ёдгори сафари Тошкент» («Тошкент сафари хотиралари») Тейхрон. 1944. Форсча. Тейхрондан Тошкентга қилинган саёҳатнинг таассуротлари ҳикоя қилинган. Институтда қишлоқ ҳўжалиги соҳасига оид турли мамлакат ва шаҳарларда ҳар хил тил ва ҳар хил вақтларда нашр бўлган бир қатор асарлар ҳам сақланмоқда. Булар: суғориш ишлари, пахтачилик, ипакчилик, асаларичилик, чорвачилик, мезачилик, ер ишлари, зироат масалалари каби қишлоқ ҳўжалигининг кўп тармоқлари ҳақидадир. Улардан айримлари Ўзбекистонда турли вақтларда

бир қатор тилларда нашр қилинган. Хусусан, 1917 ва 1920 йиллар атрофида чоп этилганлари қизиқарли ҳисобланади.

Шунингдек, институтда рус классик ижодкорларидан Пушкин, Лермонтов, Толстой, Крилов, Тургенев, Чехов асарларининг татар ва озарбайжон тилларига таржима бўлган нусхалари билан бирга Шекспир, Ламартин, Вамбери, Жюль Верн ҳамда ҳинд муаллифларининг асарлари мавжуд.

XIX асрнинг иккинчи ярмида рус классик адабиётидан ўзбек тилига биринчи марта таржима қилинган асарлардан Толстойнинг 1887 йилда Тошкентда чоп қилинган «Одамлар нима билан тирик?» номли асари ҳам сақланмоқда.

Октябрь революцияси арафасида (1915-1917) нашр бўлган асарлардан институтда Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Муҳокаматул-луғатайн» номли китоблари ҳамда Ҳамзанинг Қўқонда нашр бўлган 7 рисоласи бор. 1917-1920 йиллар мобайнида нашр бўлган асарлардан 61 нусха сақланмоқда. Жумладан, ўзбек тилида чоп қилинган «Гулдастаи хуррият», «Мардикорлар ашуласи», «Тоza хуррият», «Тиконли гул», «Хуррият меваси», «Русия инқилоби», «Тошкент муулмонлари» каби асарлар намунаи нусхалардир.

Институтда Октябрь инқилобидан аввал (1862-1917) қозоқ, қирғиз ҳамда бошқа тилларда Қозон шаҳрида нашр бўлган юзга яқин асар мавжуд. Шулардан «Ҳалвопуруш қиссаси», «Ҳамро ва Хисрав», «Қизжибек» китоблари қозоқ тилидаги адабий асарларнинг муҳимлари.

Институтдаги китоблар фондида қўлёзма асарлар билан бир қаторда босма асарларнинг ҳам салмоғи катта. Мазкур

босма китоблар турли вақтларда ҳар хил йўллар билан тўпланган.

1919 йилда Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Турон номидаги кутубхона очилган эди. Ҳозирги Тошкент область кутубхонаси. Уша вақтда бу даргоҳга ҳаё этиш ва сотиб олиш йўли билан бир қанча китоблар жамланган. 1924 йилда Орск шаҳридаги машҳур китобфуруш Аҳмад Исҳоқий деган кишининг 5000 атрофидаги ҳар хил фанларга доир хусусий кутубхонаси сотиб олинган. Ана шу область кутубхонасидаги китобларнинг бир қисми кейинроқ Навоий номидаги Давлат кутубхонасига ўтказилган. Шу билан бирга Академиянинг асосий кутубхонасидан ҳам бир қанча китоблар келтирилган.

Кейинчалик эса институт Эрон, Афғонистон, Туркия, Ҳиндистон ва бир қатор араб мамлакатларидан турли йўллар билан китоблар олиб келинган. Институт ҳузурида тuzилган махсус комиссия орқали республикамизнинг турли жойларига бориб, нодир китобларни сотиб олиш йўли билан ҳам унинг фонди бойитилмоқда. Шундай йўл билан бухоролик Саиджоновдан ҳам бир қанча қўлёзма, босма асарлар, ҳужжатлар сотиб олинган.

Институт фондида мавжуд бўлган асарлар қиммати ва илмий аҳамияти жиҳатидан Ленинграддаги қўлёзмалар фондидан кейин мамлакатимизда иккинчи ўринни эгаллаган нодир намуналар хазинасидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга босма асарларнинг сон ва салмоғи ҳам юқори даражада. Бу қўлёзмалар турли фанлар билан шуғулланувчи илм аҳллари учун борган сари қиммат касб этиб бораверади.

Абдулла НОСИРОВ,
илмий ходим

Саргузашит, фантастика

Юрий Ковалёв,
Алексей Карасек

Бўри из қолдиради

Повестр.

1.

Шаҳар ички ишлар бошқармаси бошлиғи генерал Сафаровнинг қабулхонасида бир неча киши навбат кутиб ўтирарди. Шундай бўлса ҳам котиба Ҳожихонов эшикдан кириб келиши ҳамон пешвоз турди.

— Икром Ғаффорович тайинлади: қабулига зудлик билан кирар экансиз. Ахборот бериб ўтиришингизнинг ҳам ҳожати йўқ экан...

Генерал одатдагидек стол орқасидан айланиб ўтиб, Ҳожихоновга яқинлашди.

— Маъзур тутасиз, Абдулла Ҳожихонович, мен сизни отпускангизнинг биринчи куниданоқ безовта қилдим,— дея гап бошлади генерал, у полковникни ўтиришга таклиф қилиб, ўзи ҳам креслога чўкди-да, андак сукут сақлаб тургач, ўйчан боқди.— Илож қанча? Мухим бир иш чиқиб қолди.

Ҳожихонов деярли ҳар кuni генерал билан учрашар ва қорамғиз юзидаги қизларникига ўхшаб кетадиган мозий кўзларига доимо ажабланиб қарарди. Уларнинг бўйи ҳам баравар, ҳар иккаласининг ҳам жуссаси пишиқ ва бақувват, фақат бирининг кўзи шарққа, хос тимқора, иккинчисининг кўзи эса Марказий Россия далаларида июнда гуллайдиган кўм-кўк бўтакўзнинг бутун рангини ўзида мужассам этгандек. Бугун эса, аксинча, генералнинг кўзи ўзгача: қорамтир тусга кириб қолгандай эди.

— Нима воқеа юз берди, ўртоқ генерал?— Ҳожихонов бир оз ташвишланиб сўради.

Генерал жавоб ўрнида унга қизил ва кўк қадамлар билан чизиб ташланган икки варақ қоғоз узатди-да, муштуми билан столга уриб қўйди.

Ҳожихонов қоғозни кўздан кечирмаёқ ҳайрат билан бош чайқади: чунки бундай ҳолни генералда камдан-кам учратган.

2.

Чўл ўртасида жойлашган аэродромга таҳдидли ҳўмрайган қизғиш барханлар тарафидан бир сония ҳам тўхтамай эсиб турган гармсел парвозни кутаётган йўловчиларнинг сабр-тоқатини гўё синовдан ўтказаетгандек эди. Шохлари маъюс эгилган, барглари заъфарон ва сўлғин дарахтлар соя солиш у ёқда турсин, ҳатто уларнинг ўзи қуёш тафтида одамлардан ҳам кўра кўпроқ озор чеккандай эди. Чоққина аэровокзал яқинида турган «АН—24» ҳам разм солиб қараган кишига ғалати, ғайритабиий кўринади: у ҳам чидаб бўлмас иссиқдан гўё қийналган, қанотлари ерга ҳар қачонгидан кўпроқ шалпайиб эгилган.

Олд томонига кенг дераза роми ўрнатилган ҳамда унинг тепасига хушхатлик билан «буфет» деб ёзиб қўйилган залнинг бир чеккасида одамлар бир-бирини туртишиб уймалашарди-ю, дарҳол ҳафсалалари пир бўлиб изларига қайтишарди. Тоқчаларида кўп туриб қолганидан қоғоз ўрами сарғайиб кетган печеньеелардан бошқа егулик ҳеч нима йўқ эди.

— Ақалли оддий сув сотсангиз-чи, ахир! Одамлардан савоб олган бўлардингиз!— йўловчи кампир буфетчи аёлга танбех берди.

— Мен нима қилай!— секингина жавоб қайтарди иссиқ қолдан тойдирган бэр-васта буфетчи аёл.— Менинг сменаи учун бор-йўғи бир қути лимонад келтиришган бўлса... Эҳ-ҳей, ҳазилакам одам борми бу ерда! Ҳалиям биринчи икки рейсда қанча одам учиб кетди. Сизларни сўғоришнинг ўзи бўладими?!

— Савдо қилишни эплаёлмайсиз! Сизларни бу ердан ҳайдаш керак! Фақат ўзингизни ўйлайсиз! Йўловчилар билан ишингиз қанча!— ҳаммаёқдан дўқ-пўписалар, таъна-дашномлар ёғдиришди. Бу ҳол иссиқдан қийналган ва узоқ кутишдан саранг бўлиб кетган кишилар учун асабийлашишга баҳона бўлди. Шу вақт радиорепродуктордан навбатчи баланд овозда йўловчиларни учиш майдончасига чиқишларини эълон қилиб қолди. Ҳамма севиниб, эшикка ёпирилди.

Соқлари тўзиган, қўлида ЖЭК сантехниклари одатда ўзининг жўн асбобларини олиб юрадиган унинг қанчалар кўтарган бир киши кассанинг ёпилган дарчасини пишиллаб тақиллатаётганда самолётга йўловчилар чиқиши аллақачон тўхтатилган эди.

— Битта билет беринг.... Тезроқ!.. Тезроқ!.. Йўқса «Антон»дан қолиб кетаман-а!..

У кассир аёлга икита гижимланган ўн сўмлик чўзди.

— Бу рейсга билет йў! Умуман, бугун самолётлар учмайди... Анави рейс — энг охиригиси эди...— толиққан оҳангда жавоб берди кассир аёл ва дарчани ёпаркан, зарда билан қўшиб қўйди:— Агар билет бўлган тақдирда ҳам, бари бир сизга сотмасдим! Қандай аҳволда эканингиз отнинг қашқасидай кўриниб турибди!

— Керакмас! Бугун бўлмаса эртага учаман!— деб жавоб қилди иши ўнгидан келмаган киши шимининг чўнтагига пулини сола туриб. Сўнгра шаҳодат бармоғи билан дарча томонга пўписа қилди.— Манави масалада сен ақл ўргатма... Уни хотинимга қўйиб бер, сен ташвиш чекма, билдингми?!..

— Гражданин! Жанжаллашманг!— дея аралашди анчадан бери четроқда заҳн солиб турган, бу соҳада хизмат қила бошлаганига унча кўп бўлмаган милиционер.— Билет йўқлигини сизга ётиғи билан тушунтиришди-ку! Эртага учасиз, ҳечқиси йўқ, унча қайфингиз ҳам тарқаб қолар... Яхшиси, ҳозир уйингизга боринг... Ана, автобус шаҳарга жўнай-деб турибди...

◆ ҚИССА
◆ БУРИ ИЗ ҚОЛДИРАДИ
◆ Ю. КОВАЛЕВ, А. КАРАСЕК

— Одам деган мана бундай бўлибди-да!— деди чамадонча эгаси унга меҳри товлангандай қараб.— Хоҳласанг, йигит, сен билан қиттак-қиттак отамиз! Мана,— у чамадончасига уриб қўйди,— ярим шиша бор, газаги ҳам топилади!

— Шу етмай тўрувди!— энди милиционер жиддий гапирди.— Мен ҳатто улў-айём кунлари ҳам ичмайман-ку, сиз бўлсангиз хизмат пайтида ичишимни истаяп-сиз! Автобусга ўтиринг-да, уйингизга жўнанг!

Хизмат пайтим, де!.. Узинг биласан. Таклиф қилиш мендан, рози бўлиш ёки мени нарига жўнатиш... сенинг ишинг. Жўнатсанг... мен кетаман!— у ўрнидан жилаётган автобусга лўкиллаб чопди.— Ҳей шеф, тўхта! Самолётга етолмай қолдим. Энди ерда сайр қилсамам бўлаверади. Шаҳаргача обориб қўй! Ҳей! Сенга айтаман, оч эшигингни!

Автобуснинг орқа эшиклари очилди, у чопганича довдираб зинага чиққан заҳоти машина гувиллаб жилди. Шаҳар автобуси кайфи тарақ кишини олиб жўнаганини кўриб ёш милиционер енгил нафас олди.

3.

— Йўқ, бундай бўлиши мумкинмас, ўртоқ генерал!— ёзилганларнинг маъноси-ни англаб етгач Ҳожихонов креслодан сапчиб турди.— Бирданига иккита шундай хавфли жиноятчининг колониядан қочиши... Қандай қилиб бунга йўл қўйишди?! Ўз ташвишларимиз етмай турибдими?!

— Қизишманг, полковник!— генерал Ҳожихонов жойига қайта ўтиргач, мақсадга кўчди.— Ҳозир эмоцияни бир чеккага қўя турайлик. Хизмат, бурчни ўйлайлик... Сиз «хомаки мўлжал»дан қочганларни қидиришда ёрдам сўрашганини ўқидингиз... Агар шундай илтимос бўлмаганда, биз сизни бекорга бевозта қилмаган бўлардик. Колониядан қочишган экан, демак, улар ҳар қандай талов ва йўлтўсарлик, одам ўлдиришдан ҳам қайтишмайди... Биз қочоқларни то ўз жойларига жойлаганимизча, улар қанча ножўя ишлар қилиши мумкинлигини тасаввур этасизми?

— Тасаввур қилмай бўладими?

Генерал иккала қўли билан столга таянди.

— Энди; қани, ишга киришайлик!

— Сиз, ўртоқ генерал, уларнинг йўли бу ёқларга тушади, деб ҳисоблайсизми?— сўради Ҳожихонов.

Сафаров мужмал қилиб елкасини қисди.

— Уларда йўл битта... Бизда эса ҳозирча ўнлаб йўл бор ва бари мавҳум ҳам чигал. Аввал яна бир «хужжат» билан танишиб чиқинг,— деб у полковникка ёғимланган бир парча қоғоз берди.— Овоз чиқариб ўқинг.

— «Чақириқ қоғози». Ушбуни олган заҳоти район милициясининг Темир йўл бўлимига, 87-хонага етиб келишингиз шарт».

«Чақириқ» кичик ҳарфли машинкада ёзилган ва фақат «Темир йўл» сўзи қўлда кайд этилган эди. Ёзув поёнида «буйруқ берувчи»нинг имзосини ифодаловчи панжарагулчин чиқиқлар битилган эди.

— Ҳеч нимани тушунмаяпман,— самимий иқрор бўлди Ҳожихонов «чақириқ қоғози»ни қайта ўқиркан.— Мутлақо ҳеч нимани!

— Ҳа, район бўлимидан келган махсус билдириш билан танишгунимга қадар,— деди бармоқларини қарсиллатиб генерал,— ўзим ҳам сиз билгандан ортиқча ҳеч нимани билмасдим. Мана у, танишинг!

— Наҳотки, ўша қочганлар... аллақачон ишга киришган бўлсалар?— Ҳожихонов ўз фаразини айтди.— Бирор кунни ҳам, бирор дақиқани ҳам бой бермасдан-а?

— Ҳа, ғалати,— жавоб берди генерал.— Ҳатто ана шундай илон ёғини ялаган жиноятчилар учун ҳам бу муддат сира тўғри келмайди... Аммо, ким билсин, уларнинг қанча ва қанақа шериклари бор? Иккинчи томондан эса, улар ўзлари қамалган бу шаҳарда бекиниб юришлари эҳтимолдан узоқ. Ахир, хавф остида яшаш кимга ҳам хушқарди... Мақсадга кўра, улар шошилиш суръатда, иложи борича узоқроқ жойга кетишга уриниб кўришлари аниқ... Ҳа, майли!— Генерал жўл билан қўл силтади.— Барча таҳминлардан биттасини — ягона фараз, гумон топиб, уларни ўз жойига жойлаш учун ҳам биз бу ерда ишлаяпмиз. Фақат шу иш билан шуғулланадиган оператив группа тузамиз! Мана қоғоз, мана ручка, группа таркибини аниқланг!

— Ҳозирча кўз остимга олиб қўйган фақат группа раҳбари бор...

Ҳурматли журналхонлар, сизга тақдим этилаётган ушбу повесть авторларидан бири Юрий Алексеевич Ковалёв 60 ёшга кирди. У Орёл шаҳрида туғилган, ижодий фаолиятини Ўзбекистонда бошлаб, Ўзбекистонда давом эттирмоқда.

У Жиззах, Қарши чўлини ўзлаштириш бошланганда қаҳрамон чўлқуварлар билан бирга бўлди, кекса адибимиз Назир Сафаров билан пахтазорларни оралаб, олти миллионлик ўзбек оқ олтини хирмонини яратаётган қаҳрамонлар ҳақида ҳозиржавоб очерклар, газета репортажлари ёзди.

Аммо генерал Ҳожихоновнинг бундай гап қилишини унча ёқтирмагандай бош чайқади.

— Ҳазилни бир четга қўйиб турайлик! Биринчи бўлиб Ҳожихоновни ёзинг! Иккинчи?

— Агар эътироз билдирмасангиз, ўртоқ генерал, мен ўринбосаримни киритардим...

— Тўғри, Усмоновни ёзинг!

Яна ким? Қидирув бўлимисиз иш битмайди, бу — унинг бевосита иши... Демак, майор Харченкони киритиш шарт.

Ҳожихонов қовоғини сезилар-сезилмас уйди, ўзи раҳбарлик қиладиган группага Харченкони киритишни истамас эди. Сиртдан қараганда, уларнинг муносабати бошлиқ ва унга тобелар ўртасида бўладиган одатдаги муносабатдан фарқ қилмас эди. Лекин полковник шуни яхши ҳис қилардики, Харченко унинг хизмат бўйича юқори лавозимга кўтарилганини ҳам, Ҳожихоновнинг майор билан тенгдош бўлишига қарамай, полковник унвонига эга бўлганини ҳам ҳазм қилолмайди.

Ҳожихонов бир неча марта майор билан дўстона гаплашиб олишни истади: ўзи учун йўл қидирмаётганига, лавозимлар пиллапоясига тирмашиб чиқишига атайлаб ошиқмаётганини унга тушунтирмоқчи бўлди. Бироқ Харченконинг кўпчиб турган, қандайдир носоғлом юзига қараган заҳоти, унинг кўзларидаги пинҳоний истеҳзо ифодасини ўқиган они ўша истаги бирдан сўнарди. Бўлим бошлиғи сифатида, у, балки ўз ўрнидадир. Тўғри, катта ташаббуслар кўрсата олгани йўқ, аммо топширилган ишларни бажаришда бошқалардан қолишмас эди, фақат баъзан ўжарлик қилиб, ўз тахминларига қаттиқ ёпишиб оларди.

— Хўш, Харченкони ёздингизми? — полковникка синовчан қараб сўради Сафаров.

— Бўлмаса-чи? — саволга савол билан жавоб берди Ҳожихонов бўлим бошлиғи билан унинг орасидан ҳар замон қора мушук ўтиб туришини генерал фаҳмлаётганини билиб.

— Умуман, Абдулла Ҳожихонович, ўз бошқармангиздан кимники зарур деб ҳисобласангиз, ҳаммасини олинг... Ҳа, ўзингиз тушунасиз: кимнинг иши қисталанг бўлса, сабр қилиб туриш керак. Унда бошқа исталган бошқармадан одамларни сафарбар қиламиз... Терговчилардан кимни оласиз? Эҳтимол, Райко маъқулдир?

— Албатта, ўртоқ генерал! Биз Галина Алексеевна билан кўп ҳамкорлик қилганмиз. Бир имоданоқ бир-биримизни тушунамиз... Лекин ҳозирча тергов қилинадиган кишининг ўзи йўқ-ку, нима билан машғул бўларкин?

— Азизим, шунинг учун ҳам ишни сизга топшираяпман, — генерал унга яқин келиб кифтига қўл ташлади. Уридан тура бошлаган Ҳожихоновни елкасидан аста босди. — Утиринг, ўтираверинг. Тез кунда бошқармада терговчи учун иш топишингизни кўзда тутаяпман; шунинг учун ҳам бу ишни сизга ишониб топшираяпман. Яна кимни ёзаяпсиз? Ҳа, Невструевми? Майли, бамаъни йигит. Биз уни бекорга бўлим бошлиғи лавозимига кўтармаганмиз...

Генерал эшик тепасидаги девор соатига диққат билан тикилди, қўл соатидаги вақт билан солиштириб кўриб, шундай деди:

— Йигирма бир-у, ноль-ноль...

Оператив группани қачон тўплаймиз?

— Тўппа-тўғри ҳозирнинг ўзида, ўртоқ генерал! Бу ишни кечиктириб бўлмайди. Сафаров кўнғироқ тугмачасини босди, шу заҳот котиба аёл бўсағада пайдо бўлди.

— Раиса Степановна! — генерал унга яқинлашди. — Мана сизга рўйхат, марҳамат, марҳамат, бошқармада яна ким бўлса, ҳузуримга келишини айтинг. Қолганларнинг ҳаммасига дарҳол машина юборинг, аввал телефонда хабардор қилиб қўйинг, тайёр бўлиб туришсин... Сиздан қаттиқ илтимос қиламан!

— Ҳаммасини ҳозироқ бажарамиз, Икром Гафорович! — деб жавоб берди-да, котиба аёл шошиб чиқиб кетди.

* * *

— Мен сизларни хизмат вақтидан бошқа соатда бекорга тўпламаганимни ҳаммангиз тушуниб турибсиз деб ўйлайман, ўртоқлар, — деб гап бошлади генерал, чақирилганлар унинг кабинетидagi стулларга бирма-бир жойлашиб ўтирганларидан ке-

У рус китобхонини ўзбек совет адабиёти билан таништириш, уни пропаганда қилиш ишида ҳам фаоллик кўрсатмоқда. Назир Сафаров, Улмас Умарбеков, Адҳам Раҳмат, Жонрид Абдуллахонов, Муҳаммад Хайруллаев каби адиблар, Назармат, Сами Абдуқаҳҳор, Олимжон Холдор каби шоирларнинг очерк, ҳикоя, қисса ва шеърларини рус тилига таржима қилди.

Юрий Ковалёв ўзининг 60 ёшга тўлган кунини янги ижодий изла-нишлар, янги режалар билан кутиб олмоқда.

«Шарқ юлдузи» журнали редакцияси ходимлари кўп минг сонли журналхонлари номидан адибни табриклар, унга сиҳат-саломатлик, узоқ умр ва ижодий муваффақиятлар тилайди.

йин.— Биз учун сутканинг бутун йиғирма тўрт соати — хизмат вақти саналишини мендан ҳам яхши биласизлар. Айниқса, кўнгилсизликлар келтириши мумкин бўлган воқеа юз берган чоғда... Колониядан икки маҳбус қочган.

— О-ҳол!— ўзини тутиб туrolмади Харченко. У одати бўйича гарданини қашиб қўйди—да, қамоқдан қочганларни ўзи биладиган жаргонда мазаҳ қила кетди.

Генерал у томонга норози қиёфада кўз қирини ташлади.

— Бизга яхши маълумки, ўртоқ майор, сиз жаргонни мукаммал эгаллаб олгансиз. Бу ҳар қандай кишига насиб этавермайди, албатта... Лекин сиздан гапни бўлмаётган туришингизни сўрардим... Қолган масалаларни кейин муҳокама қиламиз...

— Кечиринг, ўртоқ генерал!— Харченко бир силкиниб олди—да, деворга орқасини тираб ўтирди

— Жиноятчилар ҳозир шахримизда бўлиши эҳтимолдан холи эмас... Тахминларга кўра, бу ерда уларнинг шериклари бор. Ҳозирча калаванинг учи топилганича йўқ. Мулақоат!— генерал сўнги сўзни алоҳида урғу билан таъкидлади ва кўлидаги махсус ахборот ҳамда «чақириқ қоғозини силкипти. — Балки манави қоғозларнинг иккала қочқоққа ҳеч қандай дахли йўқдир... Биз Абдулла Ҳожихонович билан сизни кутиб турган маҳалимизда шошилич суръатда ўш бошлаш зарурлигини мўлжаллаб қўйдик... Мен бу тadbирлар ҳақида министрға аллақачон маълум қилдим, маъқуллаб ҳам олдим. Ҳаялламай ишга киришимиз керак... Юрий Иванович!— генерал тик қоматини ғоз тутиб, кўнғир кўзларини генералга тикди. — Утиринг, илтимос! Қолганлар ҳам... кимни йўқласам, ўрнидан турмасин. Ҳозир илтифоту тавозеъ, манзират кўрсатишнинг ўрни эмас, айти пайтда биз учун вақт ғанимат! Хўш, Юрий Иванович, сиз биринчи рейсда учиб кетишингиз керак... Узингиз билан бирга бўлинмангиздаги бўш ходимлардан бирини ола кетинг...

— Хўжаев Юсуфни олинг, — луқма ташлади Ҳожихонов.

— Розиман!— генерал полковникни қувватлади. — У ёш бўлса—да, лаёқатли ходим. Хўш, жиноятчиларнинг оғзаки баён қилинган портрети «мўлжалда бор... У билан танишинг. Фотосуратларни ҳам олинг; чамаси, кўпайтириб қўйган бўлсалар керак... Қочиш схемасининг энг майда икир-чикирларига ҳам текширинг. Бўлиши эҳтимол деб топилган барча тахминларни ишлаб чиқинг. Қўлимизда ҳеч қандай аниқ далил йўқ. Хуллас, йўқ жойдан иш бошлаймиз. Ягона маслаҳат шуни, қандай бўлмасин, алоқа боғлаш йўлини изланг. Жиноятчилар билан алоқа боғлашнинг чорасини топиш керак. Бизда бундан бўлак йўл йўқ! Сиз бирор нима демоқчимисиз, ўртоқ Харченко?

— Агар сиз лозим топсангиз, ўртоқ генерал, — ўрнидан туриб ва ҳайкалдек қотиб, гап бошлади майор, — бу операцияга раҳбарлик қилишни менга топширингизни сўрардим!

— Таклиф учун раҳмат, Максим Алексеевич, аммо умумий раҳбарликни жиноят қидирув бошқармаси бошлиғи полковник Ҳожихонов амалга оширади... Ситуация тақозо этган кезларда, группа ишига мен ҳам иштирок этман... Бир махфий гапни сизга айтиб қўяй: Москвадан ҳам кўнғироқ қилишди... Яқин-ўртада бундай фавқуллодда ҳодисанинг содир бўлганини эслолмайман, илоё, яна бунақаси бўлмасин...

— Унда, узр сўрайман, ўртоқ генерал!— деб Харченко умидини узган ҳолда стулга ўтирди.

— Эрталаб шаҳар бошқармасининг ҳамма раҳбарлари район милиция бўлимларига боришади... Барча участка милиционерларини тўплаймиз. Ҳозирча сўз билан баён қилинган портретларни тарқатамиз. Эрталабгача улар босмадан чиқади. Бизниқилар ва районларнинг ходимлари қочоқлар пайдо бўлиши тахмин қилинган жойдан кечаю кундуз жилмасликлари керак. Барча ресторанлар ва кафелар кўз остига олинсин. Биз чайқовчилик билан қанчалик курашмайлик, бари бир уларни бартираф қиллолмаяпмиз. Демак, ўша жойларда бизнинг кўзимиз ва кулоқларимиз бўлиши керак. Участка милиционерларини, «ЖЭК» ходимларини бирор хонадонда пропускасиз киши яшаётганини аниқлаш учун уйма-уй юришга даъват этамиз. Вокзал, аэропортдан бир дам кўз узмаслик керак... Хўш, мана кўраяпсизки, ўртоқлар, ҳозирча буларнинг бари жуда умумий кўрсатмалар. Қайтараман: ҳозирча бирор бошқа аниқ йўл-йўриқ кўрсата олмаймиз. Хўш, тагин нима? Ҳа, соқчилик хизматини кучайтирамиз. Бунинг ғамини ўзим ейман. Ҳамма-ҳаммадан бир илтимосим: ишга киришганда арзи-маган, майда нарсага ўхшаб туюлган ҳеч бир нима четда қолмасин. Ресторан ёки сартарошхонадаги гап-сўз ҳам фавқуллодда калаванинг учини топиб бериши мумкинлигини ўзингиз яхши биласиз. Калаванинг учини чувалаштириб тортиб олишни эса биз яхши ўрганганмиз, шекилли. Энди саволлар бўлса, марҳамат!— генерал ўтирганларга бир-бир кўз югуртириб чиқди. — Агар ҳозир саволлар бўлмаса, хаёллариингизга бирор гап келиб қолса... Унда ҳузуримга эрталаб киришларинг мумкин. Бу иш бўйича олдимга ҳеч қандай навбатсиз кириб келаверинглар. Раиса Степановнага айтиб қўяман. Энди мен ҳаммангизга хайрли тун тиламоқчиман-у, лекин билишимча, — маънос жиламайди генерал, — ҳеч ким бу кеча ором олмайди. Бу жумладан мен ҳам... Шунинг учун шунчаки, эрталабгача хайр, деб қўя қоламан! Ҳаммангизга рухсат! Полковник Ҳожихонов қолсин!

— Мана нима учун сизни тутиб қолдим, Абдулла Ҳожихонович?— гап бошлади генерал улар иккаласи холи қолганда. — Сизнинг «чақириқ қоғозини»дан хабардор бўлишингизни истайман.

— Қизиқ!— Ҳожихонов ажабланди.

— Шуниси қайғулики, бундай нохуш воқеа давримизда ва бизнинг шаҳарда

кечаяпти,—хўрсинди генерал.—Узингиз умумий манзарани тасаввур қилаётгандир-сиз. Шундай бўлса-да, мен сизга аҳволни қисқача баён қилиб бермоқчиман, қолганларини, ўзингиз эрталаб тушунтирасиз... Аниқроғи, бугун эрталаб... чунки жабрланувчининг ўзи, дарвоқе, айбли иш қилиб қўйиб, соат роса ўнда келиб сизга учрайди. Ҳожихонов, ҳеч нарсага тушунмаяпман дегандай елка қисди.

4.

Самолётдан тушганлар автобусга ўтириб аэровокзалга бораётганларида, юкларингни ярим соатлардан кейин олишларинг мумкин, деб эслатишди.

— Майли, майли, қизим...— дея розилик билдирди мўйлови энгагига осилиб тушган, модадан қолган узун макинтошдаги бир кекса йўловчи.— Қаёққа ҳам шошардик? Қоронғи тушишига яна икки соат бор... Икки соат ичида бу нотаниш, катта шаҳарнинг бемалол у бошигача етса бўлади. Тўғрими, қизим?

У секин, кавказликларга хос талаффузда сўзларди. Аэрофлот ходими кийимидаги қиз мулойимгина жилмайиб қўйиб бош ирғади.

Чол бўлса кўк формадаги қизга тикилганча оғзининг таноби қочиб:

— Буниси кунгилдагидай... жуда жойида,— дея минғирлар экан, бир қўли билан автобус ўриндиғида турган тикма портфелини ушлаганча бошқа қўли билан мўйловини силар эди.

У аэропорт биноси олдидаги майдонга чиққач, анчадан бери ишламай қуриб қолган фаввора устига портфелини қўйди-да, теваракка қизиқсиниб кўз югуртирди.

— Бай-бай-бай!— дея тилини тақиллатиб қўйиб бош тебратди.— Ҳаво вокзали мунча катта-я... Бизниқига қараганда ўн марта каттарокдир... Аэропорти бунчалик, шаҳарнинг катталиги қанчайкин?! Адресни қандай топдим? Кимдан сўрайман?— Унинг юзидаги ҳаяжон ташвиш билан алмашди.

— Салом, отахон!— шундай биқинида қувноқ товуш янгради.

Чол чўчиб тушди. Аммо у рўпарасида пайдо бўлган аэрофлот ходими кийимидаги очик чехрали ёш йигитга кўзи тушгач, деярли тинчланди. Бунинг устига йигитнинг бошида кишида ишонч уйғотадиган каттакон ялтироқ кокардали фуражкеси ҳам бор эди.

— Салом. Яша, ўғлим!— узун, модадан қолган макинтошдаги чол сўниб қолган фаввора устидаги тирсиллаган портфелидан қўлини олди-да, яна бир карра:— Яш,

Ю. КОВАЛЕВ, А. КАРАСЕК ◆ БУРИ ИЗ КОЛДИРАДИ ◆ ҚИССА

ўғлим!— деб қўйди. Унинг бундай дейишининг боиси узоқ, нотаниш катта шаҳарда ҳамсуҳбат топганигагина эмас, балки унинг ёрдами тегишига умидвор бўлганлигидан ҳам эди.

Самолёт қўниши олдидан юраги санчиб ғижимлаб оғрий бошлаганида кўрқиб кетган чолнинг кўнгли ёришди.

— Биринчи келишингизми дейман, отахон?

— Ҳа, ҳа... биринчи!— Бош ирғади чол.

— Тўғри пайқаган эканман!— деди йигит ўша очиқ чехра, хушчақчақлик билан.— Қарасам, кўзларингиз олазарақ, кутиб олувчилардан бўлса дарак йўқ. Шундан кейин тўғри олдингизга келдим. Вазифамиз шундай, отахон. Шаҳримизни нон-тузли, баракали макон дейишлари бежиз эмас.

— Ай, ай! Раҳмат, ўғлим!—қувониб кетиб қўл берди.—Бу ёққа, албатта, биринчи келишим! Биринчи! Ёрдамми? Ёрдам, албатта, керак. Бироқ қандай бўларкин-а?

— Қандоқ бўлса шундоқ-да, отахон. Сўрай беринг. Биз суворовчасига иш тутамиз: ўзимиз ўлсак ҳам дўстимизни қутқарамиз!

— Бай-бай, ўғлим! Маладес! Раҳмат сенга!— у одамларнинг чанқоғини қондириш учун уринган, лекин аллақачонлардан бери сўниб қолган фавворача устидан семиз портфелини олиб, ерга, оёқлари орасига қўйди-да, иккала кўли билан йигитнинг билагига ёпишди.

— Албатта, ёрдамнинг керак, ўғлим. Бироқ сени бирортаси... гўзал, ёш хоним кутаётгандир. Ҳа-я, отинг нима? Гапирамиз-гапирамиз, бироқ танишиш эсимизга келмапти.

— Мен Иванман...— йигит фуражкасини чаккасига кўндирди.— Кутадиганлар кутаверишсин, ота. Мен ҳозир хизматдаман.

Чол теваракка қараб қўйиб, ички чўнтагига қўл солди. Тўрт букланган бир ва-рақ қоғоз олиб ёзди-да, йигитга узатди.

— Ўқиб кўр, манави адреси балки биларсан, ўғлим.

— Қани, «Углова», 124... М. П.»— ҳижжалаб ўқиди йигит: Юқорироқ кўтариб қўйилган фуражкеси яна қошигача босиб тушди.— Бунақа кўча қаердадир бор. Бўлгандайман. Лекин ҳозир эслолмаяпман. Ҳечқиси йўқ, отахон. Хафа бўлманг. Такси ҳайдовчига булердан ошироқ чўзсангиз бўлди. Тупканинг тагида бўлса ҳам топиб, элтиб қўяди.

— Нима? Нимани чўз, дединг?

— Э-э... йигит гардини қашлади. «Булер»ми? Бу... ақча, «рубль» деганим.

— Илгари ҳеч эшитмаган эканман.

— Қани, отахон, кетдик такси бекатига. Портфелни мен кўтара қолай, олдинроққа ўтиб «мотор»ни гирибонидан ғиппа оламиз. Бўлмаса, қаранг, очередни!

— Ҳозир жўнашининг иложи йўқ, ўғлим. Юкларни ҳали беришмади.

— Ҳали бундан бошқаям юқингиз борми?— ажабланди йигит.— Ўзингизни қийнаб-а? Шу ёшингизда шундан-шунга... Бола-чақанинг ғамини еб-а? Э-эй, ёшларда инсоф қолмаган. Чақалоқликларидан ота-она гарданига бир миншидими, то гўрга тиққунларича тушишмайди. Ўзлари минганлари етмагандай, яна икки эшакнинг юкини ортишади.

— Энди, ўғлим, ёшларни айблаб ҳам бўлмайди. Орзу-ҳавас деган нарса бор...

— Тамом! Биз таслим, отахон,— йигит қўл кўтарди.— Кўп ғамхўр киши экансиз, отахон. Юқингиз оғир эмасми? Икковимиз кўтара олмасак ҳаммол чақирай.

— Битта ўринга. Бироқ оғирроқ. Билетни регистрациядан ўтказганимда ортиқчасига бадал тўлашга тўғри келди...

— Майли, отахон, икковлашиб бир амаллармиз. Сиз шу ерда туринг. Багажни бера бошлашига машина шай бўлиб турсин. Тартибни ёқтираман, отахон. Фақат сиз жойингиздан қимирламанг.

— Яхши, маладес, ўғлим!— чол худо етказган бу кўмакчидан айрилиб қолмасам эди, деб ҳатто андак кўрқди ҳам. У портфелини фавворача устига қайта ўрнаштиради-да, йигит кетган томонга қараб-қараб қўйиб, уни кўра бошлади. Энди у бу нотаниш, катта шаҳарда яна яккаю ёлғиз қолиб кетишдан кўрқа бошлади, сал нарироққа шахмат катакли машина келиб тўхтаганида эса, чинакамига қувонди.

— Мана мен, ота!— деди ўша хушчақчақ йигит яқин келиб.— Қовоғингиз осилиб кетгандай, ҳа? Юкларни беришаяпти, шекилли? Жавоб ҳам кутмай чолни аэропорт биносининг биқинидаги ойнабанд павильонга қараб судради.— Қарасам, беришаяпти! Юра қолинг, тезроқ, отахон! Сен чекиб тура тур!— у такси турган томонга ўгирилди. Шофёр индамай бош ирғади.

— Вой-бўй, мунча оғир!— деб қўйди йигит чолнинг юкини икки кишилашиб такси турган томонга кўтариб боришяётганларида.— Худо етказибди-да, мени сизга, а, отахон? Бўлмаса нима ҳам қила олардингиз ёлғиз ўзингиз?

— Ҳа, ҳа, худо етказди сени!— чол юкларни ортишишдан ҳам кўра халақит бериб ўралашар эди. Унинг қаппайган портфели аллақачон машинанинг орқа ўрин-дигида ётарди.— Нотаниш шаҳарга боргулик қилмасин экан худо. Қайси тешикка бош суқма, кимга учрама билмайман, дейди. Ҳеч ким билмайди-я! Уйингда бошқа гап. Аванес амаки ҳаммани танийди. Аванес амакини ҳам ҳамма танийди! Кўчада кетаялсанг худди атофдагилар бари қариндошдай! Шундақа, ўғлим! Сен биз билан юрмайсанми?— йигит машинанинг олдинги эшигини очиб ўтказаяётганида чол ачинди.— Бизнинг одатимиз бўйича, бундай иш учун ичилади. Танишиш, албатта, катта гап! Юрақолсанг-чи, а, ўғлим?

— Борардим-ку, иложим йўқ... Қилинадиган ишлар кўп. Иш — кутиб турмайди.

Танишганимиз учун ичсак ёмон бўлмасди-я, лекин иложим йўқ. Хизматни ўтаб турган пайтда тўғри келмайди... Шеф, ҳайда! Бобойни элтиб қўй!

— Адреси қанақа?— шофёр сўради.

— Ҳа, айтди! Отахон, ҳуш, энди! Кўришармиз яна! Қидирсангиз, мени шу ердан топасиз. Келинг!— дея қичқирди йигит машина кетидан.

Чол машина ойнагини тушириб, анчагача қўл силкиди.

— Қайга борамиз?— шофёрнинг ҳорғин ва лоқайд товуши эшитилди.

— Ҳозир, ҳозир!— чол шоша-пиша чўнтақларини кавлаштира бошлади. Мана, бу ёқда экан адрес,— у тўрт букланган қоғозни ёзиб, шофёрнинг тиззасига қўйди.— Шунақа кўчани биласанми, ўғлим?

— Биз ҳамма кўчаларни билишимиз шарт... Биз ва милиция...— илгаригидай лоқайдлик билан жавоб қайтарди шофёр.

Чол чўчигандай тисарилиб унга боқди. Шофёр юзининг ярми кўринмас— энгагича чакка соқол қўйган эди.

— М. П.— дея ҳижжалади шофёр.— Бу қанақа ҳарфлар? Уй рақамига қўшимчаларми?

— Қўшимчанг нимаси?— эътироз билдирди чол.— Уй бекасининг исми шарифи... Бош ҳарфлар, яъни Марья Петровна!

— Марья Петровна,— хомуш такрорлади шофёр.— Кам учрайдиган исм.

— Нега кам? Кўп учрайди!— деб чол бирдан жим бўлиб қолди: шофёр балки ҳазиллашаётгандир, деб ўйлади. Бироқ манави энгагича жун босган аввалгидай тунд икки кўзи йўлда эди.— Сен менга айтмадинг-ку, ўғлим, бу адрес ҳали узоқми?

— Сиз сўрамадингиз. Шунга менам айтмадим,— шофёр йўловчига ўгирилиб ҳам қарамай жавоб қилди.— Энди сўраяспиз, айтаман: узоқ... у андак сукут сақлаб қўшиб қўйди.— Шаҳарнинг у бошида... Ундан ҳам нарида.

— Қоронғи тушмай ета оламизми?

Шофёр елкасини қисди:

— Бу томони ГАИга боғлиқ. Йўллардаги чорраҳаларда қизил чироқ камроқ ёнса...

— Қоронғи тушмай етсак тузук бўларди,— дея чол уҳ тортди.— Қидирган жойни тополмай яна.

— Топамиз,— деб қўйди шофёр.

Чол бир оз тинчлангандай эди: у хомуш ўтирарди. Анчадан кейин яна уҳ тортди:

— Катта шаҳар экан... Қачондан бери юрамиз-ку, охири кўринмайди, чол тилини тақиллатиб қўйиб бош тебратди.— Тонг отганда етсак керак-а?— у бехосдан олдинга чайқалди.

— Мана, етиб келдик,— деди шофёр машинани тўхтатиб.— Ана қидирган номерингиз... 124. Кам учрайдиган номдаги хотинни энди ўзингиз қидирасиз.

Шофёр машинадан тушди. Чол шоша-пиша эшикни очиб, йўрғалаганча у томонга ўтди.

— Фақат, ўғлим, сен бир оз сабр қил. Хўпми?— чол шофёрнинг тирсагидан тутиб ёлборди.— Кутасан-а, хўпми? Мен тўлайман, албатта... Борди-ю, уй бекаси бўлмаса ёки бошқа бирор сабаб... Унда нима қиламан?

— Қўнғирроғини босинг, бўлмаса тақиллатинг,— деди шофёр янги сигарет пачкасини оча туриб.— Сизни ўша М. П.нинг қўлига эсон-омон топширмай, бир қадам ҳам жилмайман.

Чол машина юкхонасига кўз ташлаб қўйиб, дарвоза томонга кетди.

Электр кўнғироқ тўғмачаси дарвозанинг шундай кесакисида экан. Чол кўрқипа босиб қўлоқ солди. Ичкаридан овоз эшитилмади. Деразалар қоронғи. Яна босди. Бу сафар ҳовлидан эшик гийқиллагани-ю шап-шуп оёқ товуши эшитилди: кимдир шиппакни судраб босиб келарди.

— Кимсиз?— дарвоза ортидан аёл кишининг бўғиқ овози эшитилди.— Ким керак?

— Марья Петровна керак? Марья Петровна!— деди чол шошалоқлик билан. У йўлда келаётганида адресдаги уйни тополмайдиган, топилган тақдирда ҳам уй бекаси бўлмайдигандай туюлган эди. Аксинча, омади келди.— Бу сизмисиз? Ўзингизмисиз, Марья Петровна?

— Балки шундайдир... Кимсиз ўзингиз, ярим кечада кимга керак бўлиб қолип-ти-я Марья Петровна?

Дарвозанинг ўртасидаги кичкина эшик ҳамон очиладиган эмас.

— Менга, деяпман-ку!— Менга керак! Мен Кавказдан келдим. Парандина холадан салом олиб келдим унга... яъни сизга.

Зулфининг шиқирлагани эшитилиб, эшик қия очилди. Бека ичкаридан туриб синчковлик билан тикилмоқда эди. Ниҳоят у ишонч ҳосил қилди шекилли, эшик баралла очилди. Бироқ Марья Петровна меҳмонни ичкарига киритишга шошилмас эди.

— Парандина хола эсон-омонми?— беканинг кўзи кўча юзасида турган машинага тушиб қолиб, чолни яна сўроққа тутди:— Анави турган қанақа машина?

— Такси-ку! Мени олиб келди.

— Машинада бошқа ҳеч ким йўқми?— Марья Петровна эшикни гавдаси билан тўсганча сўроққа тутди.

— Ҳеч ким! Шофёр билан мен... юким. Юк машинада, портфелим мана...

— Унда кира қолинг... киринг,— ниҳоят уй бекаси розилик билдирди.— Нарсаларингизни олинг-да, киринг.

ҚИССА
БҮРИ ИЗ ҚОЛДИРАДИ
Ю. КОВАЛЕВ, А. КАРАСЕК

— Илтимос, портфелимни ушлаб тура туринг,— чол қўлидагини узатиб, такси томонга шошилди.

Марья Петровна чол билан шофер икковлашиб юкни туширишаётганда унинг оғирлигини ҳис этиб, ўзича гудранди:

— Э-ҳа, чакана эмас...— у узоқ-яқинга кўз ташлаб буюрди:— Бу ёққа эмас, даҳлизга... Тўғри зинапоядан... ҳа ўшатдан киринглар,— Марья Петровна шошганча эшикни занжирлаб уйга кирди. Ўзи қўйган жойдан калитни олиб, катта кўчага қараган даҳлиз эшигини очди ва юкни ичкари киритишларига ёрдамлашди.— Шундай оғир юк билан шундан-шунга! Бу ёққа-бу ёққа!.. Ким тегарди, қўяверинглар..

Чол шофер билан ҳисоб-китоб қилиб қайтиб кирганида Марья Петровна исмини сўраб билгач:

— Машинани бекор жўнатдингиз-да, ҳа, хайр, бошқаси ўтиб қолар кўчадан,— деб кўйди

— Машина нега керак?— ажабланди чол. У кўкрагининг чап томонида самолётда келаётганидагидан ҳам қаттиқроқ оғриқ турганини ҳис этди.— Нега? Бирор ёққа боришимиз керакми?

— Боришимиз керакмас, сиз боришингиз керак бўлади.— Марья Петровна миёнида кулиб кўйди.— Қўшиқда куйланганидек: йўлинг олис, аммо унинг тўнги бор! Ҳа-я, эсимдан чиқаверади, отингиз нимайди?

— Аванес амаки, деб чақирришади...— у йўлда келаётганида ўзига фол кўрган эди: қидирган уйини топса, яна бунинг устига бекажон ҳам уйида бўлса — омади юришганидан далолат! Лекин бари тўғри келди-ку, яна қаёққадир жўнаши керакка ўхшаб турибди. Шундай нотаниш шаҳарда, бунинг устига зимистонда оғир юк билан!

— Юкингизни шу ерда қолдириб кетсангиз ҳам бўлади... Портфелни ҳам,— деди унга узоқ тикилиб туриб.— Аванес амаки, ичкари қирайлик, ўшатда гаплашармиз... Кечирасиз, хоналарни ремонт қилдираяпман: Ошхонада ўтиришга тўғри келади. Бу ёққа, бу ёққа,— у чолни қўлидан ушлаб ён томонга бошлади: — Даҳлиздаги лампочка куйибди. Бошқаси йўқ. Қаёққа ғойиб бўлган, ҳеч қаерда йўғ-а!

Ошхонада иштахани қитиқловчи қовурдоқ хиди анқирди. Газ плита ёнидаги оппоқ қўти устида электр самовар турарди. Аванес амаки узоқ йўл босиб, бир неча соат самолётда учиб, «ишончли адрес»ни қидириб топганича тортган азоблари ниҳоятда ҳолдан тойдирганини мана ҳозир шу ерда билди. «Ишончли адрес»ни-ку, толди, энди бир пиёла аччиқ чой ичиб дам олиш зарур бўлганда яна қаёққадир бориши... Балки тўнги отгунча шу ерда қола қолишининг иложи бордир?

Сўнги сўзини у овоз чиқариб айтди, қайдам, уй бекаси бош чайқади.

— Йўқ, мумкинмас... Куни кеча участка милицияси уйма-уй юриб ёт одам бўлмасин деб таъкидлади... Паспорт режимини бузган уй эгаларига аёвсиз равишда жарима солажagini айтди,— бека участка милициясининг сўзларини лўнда-лўнда қилиб такрорлади.— Аванес амаки, истасангиз чой дамлаб берай, нафасингизни ростланг. Кейин тарқалишамиз... Худо хоҳласа, тўнги отгач яна кўришамиз:

Аванес амаки кўк бўёққа бўялган курсига беҳолгина чўкди.

— Қаёққа бордим ярим кечада?

— Бошқа адрес йўқми? Меҳмонхонада кўна қоларсиз ёки документлар чатоқми?

— Паспортим бенуқсонку-я, бироқ меҳмонхоналарда ҳеч қачон бўш жой бўлганми? Биттасидан иккинчисига юксиз қатнаш ҳам менга азоб.

— Таниш-билишлар?

— Бор. Узоқ бир қариндош. Она авлоддан. Бизга жиян бўлса керак. Бироқ ҳозир уни қандай топсан!

Бу орада Марья Петровна чоққина электр самоварни қайнатиб, чой дамлаб ҳам келди. Бир пиёлага лим-лим қуйиб, меҳмонга тутди.

Аванес амаки қўлидан пиёлани олишга олди-ку, лекин ичгиси келмади. Машинада тун бўйи тентираш ташвиши иштаҳасини бўғиб ташлаган эди: балки шаҳарнинг у бошидадир?! Топа олармикан?

— Мабодо сиз танимайсизми менинг жиянимни?— у уй бекасига умид билан тикилди.— Оти Акоп.

Уй бекаси масхараомуз кулимсиради.

— Қаёқда! Салкам икки миллионлик шаҳар бўлса! Нега йил ёнма-ён яшайдиган кўшнингни танимайсан-ку, аллақандай Акопни сўрайди! Ким у Акоп?

— Пивофуруш... Барда бармен. Оти ўзи шунақа Акоп. Танимайсизми?

Марья Петровна бош чайқади:

— Билмайман... Балки кўрсам танирман. Лекин ундайларни такси ҳайдовчилар таниши турган гап. Улар ғилдирагини ғилдиратиб, топган-тутганларини Акопга ўхшаганларнинг барларида тинчйтишади. Олди-сотди тўғрисида гаплашмаймиз. Тўнги ваъдадан эрталабки нақди яхши дейишади донолар, Аванес амаки. Чой ичмасангиз туринг, кузатиб кўяй.

Чолнинг юраги увийди.

— Машина топилармикан?

— Такси бўлмаса, бошқаси. Киракашлар туни билан изғишади сиздақаларни излаб. Фақат катта кўчага чиқсак, бас,— Марья Петровна кўча эшикка қараб йўл бошлади.— Эрталаб нонушта пайтига этиб келсангиз бафуржа келишиб оламиз.

Марья Петровна ҳақ бўлиб чиқди. Муюлишдан қайрилишлари ҳамон кўк чирогини ёқиб такси келиб қолди.

— Менга қаранг, яхши йигит,— Марья Петровна шоферга яқинлашиб энгашди.— Чолни айтган жойига элтиб қўй. Лекин хафа қила кўрма!— У қўл силтаб пўпика қилган бўлди.— Номерингни ёзиб оламан, қочиб қутулолмайсан мендан!

Номеримни, биринчидан, сиз, холажон, ёзиб ололмайсиз. Чунки у ўзи йўқ. Агар илтимос қилсангиз, марҳамат, айтиб беришим мумкин.. Чолингизга ким ҳам тегарди? Ёнимга ёшроқ, чиройлироқ бирор жононни ўтказганингизда бошқа гап эди. Ушандаям лекин ўйлашиб кўрардим!— деди қушбурун, келишган шофер йигит мўйловини бураб туриб.

Аванес амаки шофернинг ёнига хотиржам жойлашиб олди. Бундайлардан ёмонлик чиқмаслигига у амин эди.

Марья Петровна чолнинг юкни четлаб ўтаётиб қўли билан босиб кўрди. Кейин бир неча бор оёғи билан тепди ҳам. «Юмшоқ нарсага ўхшайди,— дея кўнглидан ўтказди у эшикни ичидан қулфлаётиб.— Майли, нималиги эрталаб маълум бўлади.— Шундай дейишга деди-ку, лекин қизиқиши тобора ортиб бораётганини ҳис этиб, чолдан қопда нималар борлигини сўраб қолмаганига ачинди. У яқинда тўсатдан ўлган итини эслади.— Аттанг, Лайканинг йўқлиги шундай пайтда билинади. Содик кўриқчи эди-да. Чамаси, кимдир кучала берган...»

Ошхонада чой деярли ичилмаган, дастурхон ёзиғлигича турарди. Марья Петровна бир қараб қўйиб, чуқур хомуза тортди-да, қўл силтади: эрталаб йиғиштирар, қочиб кетмас. У диванга жой солди. Чўзилиб чироқни ўчирди-ю, ёта қолди. Бироқ ёстиққа бошини қўйиши билан кўз ўнгига даҳлизда турган тикмақоп пайдо бўлди: юмшоқ-ку, лекин оғир. Нималигини Аванесдан суриштирмапти ҳам. Ҳар қалай бозори чаққон бирор қимматбаҳо молдир. Бўлмаса шундан-шунга узоқ йўл босиб овора бўлмас эди.

Чол... кўринишидан содда, писмиққа ўхшамайди. Ҳа, майли, тонг отаверсин-чи, Марья Петровна яна эснади...

Будильникмикан? У кўзини очмай яна анча ётди. Ҳамон жиринглар эди. Йўқ, узоқроқдан эшитилаяпти. Электр кўнғирок. Аванесмикан? Унинг жаҳли чиқди, жиянини тополмай, ҳойнаҳой, орқасига қайтган.

— Э, жин ургур чол!— Марья Петровна ўрнидан тураётиб қаргади. Бундақа бўш-баёвлар пишган ошниям эплаб ёлмайди, сенгаям едиришмайди. Айтиб эдим-ку: бу ерда тунаши асло мумкинмас! Вокзалда тунайдами ё аэропортда, менга нима!— қоронғида оёғи билан пайпаслаб шиппагини топиши қийин бўлди. Ҳа, мана бу ёқда экан. Ниҳоят, шиппакни оёғига илиб даҳлизга чиқди. Чироқни ёқиб илгакдан яланг пальтосини олиб ёпинди-да, уйқусини бузган чаққирилмаган меҳмонни койий-койий эшикка қараб юрди.

— Ким у?— Марья Петровна ташқарида турган бу ўша ақлини еб қўйган. Аванес жанига ишончи комил бўлишига қарамай, бир қарра сўрашни лозим топди.

— Милиция!— дарвоза ортидан босиқ, аммо ҳокимона овоз эшитилди.— Эшикни очинг, тез!

— Қандай милиция?! Нега? Кечаси-я?!— Марья Петровнанинг оёқларигача қалтираб кетди.— Мен бир ҳимоясиз, ёлғиз хотин бўлсам... Тонг отганда келинглари?! Ҳозир очмайман, тамом!

«Лаънати қопни бир ёққа яшириш ҳам эсга келмапти!» У юзини чимчилади. Шунда оғриқ ўтганиданми бир оз ўзини босиб:

— Эрталаб келинглр, азиз меҳмоним бўласизлар!— дея олди.— Ҳа, эрталаб. Маъзур тутасизлар-да, ҳозир иложи йўқ. Хайр, уйга кириб кетдим.

— Биз нима, сиз билан ўйнашгани кепмизми?— Ташқарида бошқа бир йўғон товуш эшитилди.— Лейтенант, дарҳол очинг! Девордан ошиб тушин!

Кимнингдир оғир зарбидан дарвоза тахталари ғижирлаб кетганида, Марья Петровна кўрққанидан турган жойида тарракдай қотиб қолди.

Чиндан ҳам формали биров девордан ошиб тушди. Кейинги воқеалар кўз очиб-юмганча содир бўлди. Ичкарига кирганларида милиция формасидаги киши:

— Саволларга тўғри жавоб беринг. Фақат ростини айтинг!— дея жиддий огоҳлантирди:— Меҳмонингиз қани?

— Бир чол келганди,— деди Марья Петровна довдираб.

— Қани у?

— Йўқ... Кетди. Мен ёт одамларни уйимда кўндирмайман: Узларинг... участка милицияси қатъий тайинлаган...

— Тартиб-қоидага риоя қилишингиз маъқул. Лекин меҳмоннинг юки... Уша сиз кутиб олган савдогарнинг қопдаги молини қаёққа оширдингиз? Айтинг, тез!

Марья Петровна даҳлизга ишора қилди:

— Шу ерда... бироқ ичиде нима бор, худо ҳаққи, билмайман. Эрталабгача тура қолсин, деб розилик берувдим...

— Бизда ишончлироқ сақланади!— сўроқ қилувчи кинояли жилмайди.— Лейтенант! Шоферни чақиринг. Юкни биргалашиб машинага ортинглр! Сиз эса, гражданка, эрталабгача шу ерда бўласиз. Ҳеч ким тегмайди. Яхши ухлаб туринг. Кейин меҳмонингизни бошлаб ўзингиз район милиция бўлимига борасиз.

Бу орада лейтенант портфелидан қандайдир бланка олиб уй бекасидан исм-фамилиясини сўраб ёзди-да, қўлига тутқазди:

— Мана сизга махсус чақириқ қоғози. Энди хайр эрталабгача!

Марья Петровна диванга қандай қилиб етиб борганини билмайди. Қўққисдан ёпирилган фалокатдан боши айланиб, оёқларида дармон қолмай диванга юзтубан йиқилди.

У кимдир тепасида турганини ва нималардир деяётганини ҳис этиб, кўзини очди. Аванес амаки экан. Рангида қон йўқ. Унинг боқишлари бежо, лаблари тез-тез кимирлаётганини пайқаса ҳам нима деяётганини англай олмас эди.

— Эшик очик қолипти-ку? Қоп... қопим қани, деяпман!— Аванес амаки овозининг борича бақирди.

Марья Петровна тушунди. Аммо жавоб беришга мажOLI қолмай ўшалар қолдириб кетган, қўлидан қўймаган қоғозни унга узатди...

5.

Хадича биринчи сменада ишлар ва, одатига кўра, ҳар гал барвақт уйғонарди. Икки болани отлантириш, каттасини мактабга жўнатиши ҳамда нонушта тайёрлаши керак.

Хотини иш кунларида унинг кўмагини унча хуш кўрмаса ҳам, Абдулла қўлидан келганча ёрдамлашишга уринарди.

— Дам олиш кунлари бўлса — марҳамат!— У эрини доим койирди.— Лекин бошқа вақт сиз ёрдам бераман деб аксинча халал берасиз.

Абдулла бу танбех боисини тушунар: ҳатто кечаси ҳам тинчлиги йўқ, хотинининг ичи ачийди. Тўшақда ўн-ўн беш минут ортиқча ором олсин дейди-да. Бугун ҳақиқатан ҳам мижжа қоқмади. Баъзи тунларни уйқусиз ўтказиш қадрдон «БТ» чекиб юрган дамларида ҳам одат тусига кириб қолган эди ва бундай тунлар ҳар доим йирик операция бошланишидан дарак берарди. Агар ўй-фикрлари аллақачон бир мақсадга қаратилган, ҳали-вери қўлга кирмайдиган ҳамда чувалиб ётган калаванинг учини қидириш бошланган бўлса, кимдан ҳам жаҳли чиқади.

Ҳали вақт бор эди, у хотинини болалари билан боғчагача, сўнгра мактабгача кузатиб қўйди.

Шаҳар ички ишлар бошқармасида уни навбатчи тавозе билан қарши олди ва честь берганича қотиб туриб доклад қилишда давом этди:

— Уртоқ полковник, сизни бир гражданин кутиб ўтирибди...

— Қаерда?— полковник атрофга аланглаб қаради.

— Уни аранг пропуски бюросига жўнатдик... Утиринг, ота, деймиз, қиттак дам олинг, деймиз... Оёққа зўр берадиган ёш эмассиз деймиз. Кўниш қайда...

— Мен кабинетда бўламан. Битта-яримтадан илтимос қилинг, сержант, қолни ҳузуримга бошлаб борсин...

Кабинетга кириб, у дарҳол телефон қўйилган столга борди ва рақамларни тара бошлади.

— Ҳожихонов гапирапти!— деди у.— Лейтенант Зайчиков яқин-атрофингизда кўринмайдими? Район бўлимида, дейсизми? Унда, қаттиқ илтимос қиламан, ўртоқ навбатчи: у қандай транспортда бўлмасин етиб келсин! Ҳа, ҳа, ҳозирнинг ўзида...

Аргувон ёғочидан ясалган қабулхона эшигини очиб, котиба қиздан соат 10. 30 да Усмонов, Райко, Харченкони... ҳузурига чақиришни илтимос қилди.

— Умуман олганда, Лидочка, опергруппанинг ҳаммасини... Айтмоқчи, яна қўшишга тўғри келади... Яна кимни қўшсак экан-а?

— Ўзингизга яхши маълум-ку...— жавоб қилди котиба қиз.

— Тагин... тагин... ўйланиб туриб қолди Ҳожихонов,— катта лейтенант Мелкумов Георгий Семеновични...

— Хўп бўлади,— ўртоқ полковник!— жавоб берди котиба қиз.

Генералнинг ҳикояси бўйича Ҳожихонов «ўзини айбдор санайдиган жабрланувчининг ташқи қиёфасини қисман тасаввур қилган эди». Уша меҳмон юраги дов бермай эшикни қия очиб кирганида, полковник кулиб юборишига сал қолди: унинг хаёлида чизган портрет нақадар тўғри эди. Қадди хийла букчайган, мўйлови паришон осилган, нигоҳи хушомадгўёна, титраётган қўлларини патли матодан тикилган шляпаси билан бекитишга ҳаракат қиларди. Чол бўлиб ўтган воқеадан кўрқиб кетганидан шу қадар довдирар эдики, ҳатто саломлашишни ҳам эсидан чиқазди.

— Салом!— Ҳожихонов унга пешвоз борди.— Ёнингиздаги жавонга шляпангизни илиб қўйинг... Ҳа, ҳа, деворга, деворга... Эшигини очинг... Макинтошни ҳам шу ёққа қўйинг... Хўш, энди ўтиринг.— Полковник креслога таклиф этди. Қани, келишиб олайлик: фақат ҳақиқатни айтасиз! Бизга қанчалик очикчасига ва рост билан...

— Бор билганларимни худди худо қаршисида тургандай айтаман! Фақат сўрангиз бўлгани, ўртоқ начайник! Сўранг. Тезроқ сўранг! Манави еримни бўшатиб олай!— у иккала қўлини чап биқинига босди.

— Отингиз нима? Фамилиянгиз?

— Милицияда бу ҳақда сўрашди... Костандов мен... Аванес Гургенович... Костандов... Мана, паспортим ҳам бор...

— Ёшингиз нечада, Аванес Гургенович?— полковник олдидаги очик блокнотга қалам билан белги қўйди.

— Янги йилга яқин... етмиш тўртга тўламан, ўртоқ начайник!

— Ҳи... ёшингиз улуг экан... Нима учун сиз кексайган чоғингизда бунақа қалтис ишга қўл урдингиз, Аванес Гургенович?

— Набирам бор, ўртоқ начайник...— оҳиста гап бошлади Аванес Гургенович.

— Набира кекса одамда бўлади-да...

— Бунақа аломат набира фақат менда бор!— қизишди чол.— Агар уни кўрганингизда дарров ёқтириб қолган бўлардингиз, ўртоқ начайник! Бунақаси учун қайга бўлса борасан, нима истаса шунини қиласан!

— Набирангизнинг нима даҳли бор?— чолнинг гапини бўлди Ҳожихонов.
— Жудаям даҳли бор, ўртоқ начайник! Жудаям даҳли бор! Уйланмоқчи бўлди болагинам!

— Хўш-хўш?

— Ахир, машина бўлмагач, қандай уйланади?

— Қанақа машина?

— Қанақа машина? Қанақа машина?— ҳатто бирмунча ажабланди ҳам чол.— Қанақа машина бўларди! Оддий машина йўқ-да! «Москвич» йўқ, «Жигули» йўқ, «Волга» йўқ. Ҳеч бири йўқ! Хўш, келинниги нимада бориши керак? Таксидами? Бегона амакининг машинасида-я? Йўқ, бунақаси кетмайди!— ғазаби бостириб келганидан қўлини силкий бошлади Аванес Гургенович.

— Чамамда, ҳаммаси тушунарли, нима учун...— кулимсиради полковник.

— Нега тушуниб бўлмас экан? Тушунмайдиган ҳеч нима йўқ,— қўлларини тўғрига ёзди Костанов.— Ҳамма нарсени тушуниш мумкин! Нима, Аванесовнинг невараси бошқаларикидан ёмонми? Аломат бола! Фақат машина йўқ-да!

— Тополмадигларми?

— Нега тополмасканмиз? Тополамиз! Қайга бормайлик, бир-икки ўз одамимиз топилади...

— Пул-мул етмагандир, шекилли?— гумон қилди полковник.

— Эй, ўртоқ начайник,— ўпқаланиб гапирди Аванес Гургенович.— Кекса Аванесов ҳақида намунча ёмон ўйлайсиз? Хўш, сизнингча, кичкинтой Рафкини уйлантириш учун Аванес қўшнилариникига бориб, қўлини очиб, худо ҳаққи, Исо пайғамбар ҳаққи пул сўрасинми?

— Сизнинг ҳақингизда ёмон фикрга боришни асло истамайман, Аванес Гургенович. Сўзимга ишонинг. Яна бир қанча саволлар беришим мумкин, бу— бошқа гап...

— Савол беринг, беринг, ўртоқ начайник!— қизишиб қўлини силтади Костанов.— Ҳаммасига жавоб бераман...

— Қойда нима бор эди?

— Парча бор эди...

— Кўпмиди?

— Кам бўлса, шунча олис ердан олиб келармидим...

— Аниқроқ, марҳамат! Юз метрча бормиди?

— Юз метр...

— Яна-чи?

— Яна бор эди...— деди чол хўрсиниб қўйиб.— Ҳамма нарса бориди. Энди эса... Балки тояшимга ёрдам берарсиз, а, ўртоқ начайник? Кўп миннатдор бўлардим-да, ўртоқ начайник!

— Эҳ, Аванес Гургенович!— таънали боқди Ҳожихонов.— Сизни аввал бошда яхши одам экан деб ўйлагандим. Сиз бўлсангиз менга...

— Ўртоқ начайник, кечиринг. Сиз ҳали кекса Аванес қандай одамлигини билмайсиз! Ереванда ҳам, Бокуда ҳам истаган кишингиздан Аванес деганлари қандай одам, деб сўраб кўринг-а, улар албатта: «Аванес Костанов яхши одам! Аванес — жуда яхши амаки», деб айтади.

— Марья Петровна сизни яхши биладими?

— Марья Петровна Аванес амакини қайдан билсин?!— ажабланди чол.— У мени биринчи марта қўриб турибди. Мен ҳам уни биринчи марта кўришим! Ахир, мени шундай бўлгач, қаёқдан ҳам яхши биларди, а?

— Унинг адресини сизга ким берди?— сўроқни давом эттирди полковник.

— У ёқда, уйда, ишончли бир одам берди... Яхши аёл, деди, дуруст, деди. У сенга доим ёрдам беради, сидқидилдан ёрдам беради деди.

— Қандай ёрдам? У харидор топиб пуллаб бериши керакмиди?

Костанов бош ирғаб тасдиқлади.

— Энди менга бошқа қандай ёрдам керак?— саволга савол билан ўжарлиги тутиб жавоб берди чол.— Мол борида ёрдам керак эди, энди керакмас... Унга раҳмат айтсанг, деди, ҳаммаси жойида бўлади, деди.

— Қуруқ раҳмат айтиш керакмиди?

— Қанақасига қуруқ раҳмат айтилади?— Костанов саволнинг анойилигидан жаҳли чикди.— Қанақасига қуруқ раҳмат айтилади?

— Хўш, ахир, у сидқидилдан ёрдам берадиган бўлса...

— Дил бор, тана ҳам бор!— ишонч билан зарбани қайтарди чол.— Дилга бошқа нарса керак, танага бошқа нарса... Ҳар қайсисига ўзига мос нарса зарил.

— Тушунарли, тушунарли!— полковник гўё Костановнинг фикрига қўшилгандек бўлди.— Ҳар қайсисига алоҳида... Хусусан, ҳар қайсисига алоҳида...— такрорлади у меҳмоннинг бу қочирқни англамаслигидан кулиб.— Хўш, Аванес Гургенович, демак, сиз бу ерлик набирангизникида тунагансиз?

— У менга неварга эмас, ўртоқ начайник! Аввал унинг менга ким бўлишини аниқ билмасдим. Энди биламан. У ёш, ақли расо, ҳаммасини эслайди. У менга набира-жиян бўлади. Ана, ким экан!

— Шундай денг? Хўш, қаерда ишлайди?

— Ҳали Ақоп тўғрисида ҳеч нима демадим, ўртоқ начайник. Зарурми? Зарур бўлса ҳаммасини айтаман. Нима билсам, шунга айтаман. Билсаму айтмасам, яхши эмас. Тўғрими? Яхши эмас!

— Марҳамат, билганингизни гапиринг,— полковник яна қўлига қалам олди.

ҚИССА
БУРИ ИЗ ҚОЛДИРАДИ
Ю. КОВАЛЕВ, А. КАРАСЕК

— Менинг отим Аванес, ўртоқ начайник, унинг фамилияси — Аванесов. Эслаб қолиш жуда-жуда осон. Мен — Аванес бўлсам, у — Аванесов.

— Ҳақиқатан ҳам қийин эмас, — қўшилди полковник. — У қаерда ишлайди?

— Ақопнинг иши яхши! — деди мақтаниб Костандов. — Жуда яхши иш! Кексайганда ҳам бутун бўлади. Пивофуруш у. Тунги соат бирда ишлайди. Шунга бармен ҳам дейишади. Кўпдан бери ишлайди. Ҳалол ишлайди. Буни ўзи айтди.

Ҳожихонов соатига кўз ташлади: бир минутдан сўнг опергруппа тўпланиши керак.

— Гурунг учун раҳмат, Аванес Гургенович, — полковник ўрнидан турди, Костандов ҳам кўзгалди. — Бажонидил давом эттирардик, лекин иложим йўқ... Гурунгни зақтинча узишга тўғри келади. Менинг кичкина йиғилишим бор, ҳозирча қабулхонага ўтиб турасиз. Котиба қизимиз сизга газета, журналлар беради. Дам олиб, ўқиб ўтиринг...

— Ўртоқ начайник, бундай кунларда ўқишни унча хуш кўрмайман, телевизор кўриш — бу бошқа гап. Бу ерда телевизор кўриш ноқулайдир-ов. Айтмоқчи, қанақа газеталар?.. Мажлис тугаса, ўртоқ начайник, мен қайга бораман? Турмагами? — чолнинг овози қалтираб чиқди.

— Биз қамоққа ўтқазмаймиз, Аванес Гургенович, бу иш билан суд шуғулланади... Аммо, ўйлашимча, иш қамоққача бормади...

— Вой, раҳмат сизга, ўртоқ начайник! Катта раҳмат!

Эшик бўсағасида Лида пайдо бўлди.

— Ҳамма тўпланди, ўртоқ полковник!

— Айтинг, киришин. Лида, зерикмаслигингиз учун сизга Аванес Гургеновични топшираман. Бу кишини овунтириб туринг.

— Ҳўп бўлади, ўртоқ полковник! Юринг, марҳамат! — деб Костандовни таклиф қилди котиба қиз.

— Фрунзе район бўлимидаги Зайчиков ҳам шу ердами? — сўради Ҳожихонов.

— Шу ерда, ўртоқ полковник. У ҳаммадан аввал етиб келган.

— Жуда соз! Ҳаммани таклиф қилинг, кабинетга бошқа ҳеч кимни киритманг! Қўнғироқ бўлиб қолса, ўзингиз жавоб қилинг, қандай ҳолларда менга улаш мумкинлигини ўзингиз яхши биласиз.

— Биламан, биламан, Абдулла Ҳожихонович! — жилмайди Лида.

— ...Шунақа гаплар, ўртоқлар! — Ҳожихонов Углова кўчасидаги 124-уйда кечган воқеа ҳақида билганларини ҳикоя қилиб бераркан, ўтирган ўрнида аста чайқалиб қўйди. — Бу саргузаштнинг қаҳрамонларидан бири, кўрган бўлсаларинг керак, қабулхонамда Лида билан ширин суҳбат қилиб ўтирипти. Қадрдонимиз Александр Григорьевич Зайчиковнинг унга ҳаваси келган бўлиши ҳам мумкин...

— Йўғ-е, нега энди, ўртоқ полковник? — лейтенант қизариб кетди.

— Мен ҳазиллашдим, албатта, Саша. Лекин дув-дув гапга қараганда... Ҳа, майли, бу масалани кейинга қолдирамиз, ҳозир эса, ҳали бошлаган гапимизга қайтамиз. Сиз, Александр Григорьевич, бирор нима қўша оласизми? Район сизники, зона сизники, Угловая, 124 ҳам сизнинг тасарруфингизда. Марҳамат, фақат ўтириб гапиринг! Сиз тик турган чоғда, кабинет кичрайиб қолгандек туюлади кишига.

— Нима ҳам қўшимча қила олардим, ўртоқ полковник? Биринчидан, Марья Петровна Жирнованинг ўзи ким? Бу — кекса чайқовчи... Қилмишимга чек қўяман деб бир неча марта тилхат берди. Қайда! Нуқул йиғлайди, сўнг жавраб сўз беради. Бир вақт қарасангиз, яна бошлаб юборган бўлади... Кейинги пайтларда тийилиб қолганга ўхшарди. Лекин тарки одат — амримахол экан.

— Мен унга ён босмоқчи эмасман, — гапга аралашди полковник Усмонов, — эҳтимол, у бу ишда бегуноҳдир! Шунчаки эски алоқалари туфайли учрашиб қолишгандир?

— Балки, — қўшилди Зайчиков. — У чолнинг тунаб қолишига йўл қўймаган. Воқеа содир бўлган жойда жиноят қидирув бўлимидаги ўртоқлар билан бирга мен ҳам бор эдим. Суриштириб ҳеч нимани билиб бўлмади. Фақат қўшнилardan бири Петровнанинг уйи ёнида кечқурун машина турганини айтди. У аёлни «Петровна» деб аташга одатланганми, билмадим, шундай деб тилга олди. Машина номерининг ниҳояси «11» рақами экан, шекилли... Унинг ўғли ўша куни роппа-роса 11 ёшга тўлган, шунинг учун бу рақам аниқ эсида қолган...

— Ўғлининг туғилган кунини нишонлаб, унинг ўзи ўша куни қанча ичган экан? — илжайиб қўйди Харченко.

— Бу саволга жавоб масалани ойдинлаштириши эҳтимолдан узоқ, — майорнинг сўзини кесди Ҳожихонов. — Манави «11» рақамини эса эътиборга олса арзийди... Галина Алексеевна! — у майор Райковга юзланди. Сиз нималарни айта оласиз? «Чақириқ қоғозини ўрганиб, қандай хулосага келдинглар?»

— Ҳа, баъзи гаплар бор, Абдулла Ҳожихонович, — кўзойнагини қаншаридан олиб, жавоб берди Райко. — Бу қоғозга кичик ҳарфли машинкада ёзилгани тажрибасиз одамга ҳам кўриниб турибди. Оператив — техника бўлимининг йигитлари бунинг малакасиз қиз ёки йигит машинистканинг қўлидан чиққанини тасдиқлаётдилар... Ҳарфлар нотекис босилган.

— Сиз қандай ўйлайсиз, Галина Алексеевна, нега район бўлимининг номи қўлдан ёзилган? — сўради Ҳожихонов.

— Ўйлашимча... — дарров ўз сўзига тузатиш киритди Райко. — Тахмин қилишимча, йигит ёки қиз машинкада ёзган, орасига қўшиб қўйган киши эса мутлақо бошқадир.

— Сиз қандай ўйлайсиз ёки тахмин қиласиз, ўртоқ майор,— стол оша Райкога энгашди Харченко, нима учун жиноят содир бўлган жойнинг район бўлими қайд этилмай, мутлақо бошқаси қайд этилган.

— Худди мана шу нарса менда шубҳа туғдирмайди,— хотиржам жавоб берди Райко.— «Ахборот»ни ёзган ўша киши қайси район бўлимини қўйишни шунчаки билмаган холос. Район бўлимининг номини кейин қўлда ёзиб қўйган киши ҳафсаласизлик қилиб, ўзи яшаётган районнинг бўлимини қайд этиб юборган...

— Психологик жиҳатдан бу тамоман исботланган,— Райкони қувватлади ҳануз жим ўтирган катта лейтенант Мелкумов.— Тамоман!

— Баҳслашмайман! Университетнинг юрфак студентига яққолроқ...— яна ўзини босолмади Харченко.

— Менинг лейтенант Зайченкога саволим бор, Абдулла Ҳожихонович,— қўлини кўтарди полковник Усмонов.— Мумкинми?

— Мумкин, Шокир Усмонович! Мумкин! Бугун биргалашиб ўйлаб кўриш учун тўпланганмиз.

— Менга айт-чи, Александр Григорьевич, сен бўлимининг йигитлари билан бирга ҳалиги... оти нимайди... Қандай суҳбатлашдинглар?— Усмонов қўйин дафтарчасига қаради.— Жиркова Марья Петровна билан?

— Сўроқ протоколи бор, ўртоқ полковник.

— Протокол билан кейинроқ танишамиз. Ҳозир сенга менинг шундай саволларим бор: жиноятчилар қандай кийинишган эди? Бирорта гувоҳнома кўрсата олдиларми? Бир-бирига қандай муомала қилишди.

Зайчиков кулимсираб қўйди.

— Уларни афт-башараси қанақайди, худо ҳаққи, эсполмайман, деди Жирнова. Гувоҳнома тўғрисида ҳам ҳеч нимани эсполмасмиш. Улар бир-бирларини қандай аташганини ҳам... Биттаси девордан ошиб тушгандаёқ ўзини йўқотиб қўйганмиш. Чамаси, иккитаси майор эди, йўқ, балки биттаси майор бўлгандир, яна бошқа бирови ҳам бор. Ҳаммаси кўз ўнгимда турибди, дейди. Ўша арман чол кўнғироқ қилганда, жонини олгани Азроил келяпти, деб ўйладим,— деб йиғлайди.

— Нима, у — диндорми?— Райко лейтенантнинг тирсагига туртди.

— Бўлмаса-чи, художўй!— мийиғида кулиб қўйди Зайчиков.— Унинг эски ва ягона худоси — пул! Азроил унинг жонини олишга келганини дарров фаҳмлаган. Лекин суд, сўроқ, тилхат — барини чўнтакка тушиши мумкин бўлган нўмайгина даромад ҳидини сезиши билан унутган. Аммо у, ўртоқ, полковник, иккитаси граждандча кийимда бўлганини яхши эслайди...

— Бундан у ажабланмаптимми?— сўради Ҳожихонов.— Шу ҳақда ҳам сўрадингларми?

— Сўрадик, ўртоқ полковник!— жаҳл билан қўлини силтади Зайчиков.— «Нимасига ажабланай, дейди, милисанинг ярми бошқа кийим кийиб юради... Тунлари ҳам ҳар хил тинтув ўтказиб, тинчлик беришмайди...» Буни у ўз бошидан кечиравериш, билиб олган-да.

— Қани бўлмаса, кенгашимизга яқун ясайлик!— Ҳожихонов ўрнидан турди.— Ёки...— давом эттирди у шошмай,— ношуд парчафурушга яна бир неча савол бериб кўрамизми?

— Бу фойдадан холи эмас, деб ўйлайман, Абдулла Ҳожихонович!— биринчи бўлиб жавоб қайтарди Райко.— Кейин эса вазифаларни тақсим қилиб олиб, ҳар қайсимиз ўз йўналишимиз бўйича иш бошлаймиз.

Ҳожихонов селекторга энгашди.

— Лида! Гражданин Костандовни ҳузуримга таклиф қилинг.

Аванес Гургенович макинтош ва шляпасини қабулхонада қолдириб, тугмалари икки қатор қадалган қора костюмда ҳозир бўлди. Оқ қўйлаги уни анча ёш кўрсатар, лекин букчайиброқ елкаси чиқиб қолгани эса кўзга ташланиб турарди.

Зайчиков ўрнидан турди, Ҳожихоновга саволомуз қаради, девор ёнидаги стулни олиб, уни стол томонга суриб қўйди.

— Утиринг, Аванес Гургенович!— Ҳожихонов Костандовни таклиф қилди.

У пиджагининг этагини тортиб қўяркан, ҳижолатомуз жилмайганича, стулга оҳиста чўкди.

— Сизга яна саволларимиз бор, Аванес Гургенович...— дея гап бошлади Ҳожихонов.

— Саволларингизни бераверинг, албатта, ҳаммасини батафсил айтиб бераман,— чол иккала қўлини кўксига босди.— Мен ниманики билсам, сиз ҳам шуни билиб olasиз. Ҳа, ишонаверинг!

— Мумкинми, Абдулла Ҳожихонович?— сўради полковник Усмонов.

— Костандовни шунинг учун таклиф қилдик-да!

— Айтинг-чи, Аванес Гургенович...

Чол ўрнидан тураркан, пиджагининг этагини яна тортиб қўйди.

— Утириб жавоб беришингиз мумкин,— таклиф қилди Ҳожихонов.

— Хўш, Аванес Гургенович, сизга аэропортда учраган ўша йигитни яхши эслайсизми?

— Нимага эсламасаканман?— елкасини қисди чол.— Тик туриб гаплашдик... Яхши одам! Жуда яхши! Менга ёрдамлашди, машина топди, нарсаларимни олиб, машинага ўзи юклади... Яхши йигит экан, барака топкур!

— Қолингизда нима борлигини у билармиди?— давом этди Усмонов.

— Қайдан билсин?... Ашот биларди, Такуша биларди, хўш, ўзим билардим... Ал-

батта, кўпчилик билмасди. Бошқаларнинг билиши кимга ҳам керак? Яхшимас-да!..

— Ана шу унча яхши бўлиб чиқмади-да!— Ҳожихонов ўзини тутиб қололмади.— Давом этинг, давом этинг. Шокир Усмонович! Луқма ташлаганим учун кечиринг.

— Сиз уни бирга юр, деб таклиф ҳам қилдингиз.

— Бўлмаса-чи, қистадим! Яхши йигит экани шундоқ кўриниб тургандан кейин, нимага қистамай?

— У нега кўнмади?— Усмонов танҳо ўзига тушунарли бўлган иероглифлар билан ён дафтарига белгилар қўйди.

— Ишдаман, хизмат вазифамни ўтаяпман, дейди, қандай бораман, дейди.

— Умуман, сўзлар нима ҳақда гаплашдинглар?

— Умуман, гаплашдик! Шаҳарнинг катталигини гаплашдик. Йўлнинг узоклигини гаплашдик...

— У сиз билан қандай танишди?

— Шунчаки, одатдагидек танишди. Ҳамма одамларга ўхшаб танишди. Қарасам, дейди, шаҳримизда мусофирга ўхшайсиз, ота, дейди... Қарасам, дейди, кекса киши экансиз ҳеч ким кутиб олгани чиқмабди... Қарасам, дейди, кўмаклашиб юбормасам бўлмайди. Қани яқин бориб, сўраб кўрай-чи, дедим, дейди...

— Аралашимизга рухсат берасизми, Шокир Усмонович?— сўради Райко.

— Марҳамат! Саволларимнинг ҳаммаси ҳозирча мана шулар эди, ўзи.

— Айтинг-чи, Аванес Гургенович, кўзойнагини дастрўмолчаси билан артиб гап қотди Райко,— мана сиз нуқул «қарасам, қарасам» деган сўзни такрорлаясиз Бу одат тусига кириб қолганми?

— Бунақа одатнинг менга нима кераги бор? Бунақа одатим йўқ! Ҳеч қачон бўлмаган ўзи. «Албатта» деган сўзни ўн марта такрорлаб айтишим мумкин, лекин «қарасам»ни ҳадеб қайтаравериш нимага керак? У шундай гапирди... Уша ёш йигит... Мен аэровокзалда учратган ўша йигит...

— Ҳўш... Яхши...— тагин секин гап бошлади Райко.— Яна бир саволим бор. Сизга ёрдам берган ўша йигит қандай кийинган эди? Уни форма кийган, дегандай бўлдингизми?

— Пиджаги кўк эди, бош кийими кўк эди... Формаси эса... Форма кийган бўлса нима қипти?— ажабланиб елка қисди чол.— Ким форма киймайди? Мана сиз киясиз— сизга лозим. Таксига тушдим— форма. Автобусага тушдим— шофёрда ҳам форма. Вагонда— форма... Самолётда— форма... Метрода— форма... хулласи калом, кўп жойда хизматдагилар форма кийиб юришади...

— Унинг кўкрагида қандай бўлмасин, бирор нишони бормиди?

Костандов ошқора ҳайретланиб, Райкога тикилди.

— Шубҳасиз, бор эди. Ҳозир кўкрагида нишони йўқ одам борми?

— Ҳозирча бошқа саволим йўқ,— Ҳожихоновга ўтирилди Райко.— Мен бўлдим.

— Менинг галим эса энди келди,— кафтларини кафтларига кучли ишқади Харченко.— Рухсат берасизми, ўртоқ полковник?

— Ҳа, марҳамат!

— Ҳўш, бошлаймиз...— майор Костандовга тикилди ва чол бу маъноли нигоҳга бардос беролмай, ғужанак бўлиб олди.— Ҳўш...— такрорлади у ўзи туғдирган таассуротидан завқланиб.— Такси шофёрини эслаб қолганмисиз?

— Шофёрлардан қайси бирини?— сўради чол.— Улар иккита эди... Бир — Марья Петровникига олиб борди, иккинчиси — Марья Петровникидан Ақопникигача...

— Қайси шофёр Марья Петровникига элиб қўйди?

— Қайси бири? Ҳозир айтаман. Ҳозир...— Костандов жағига қўл югуртирди.— Бутунлай эмас, албатта, фақат бир юзи аниқ кўз ўнгимда: жағига қадар жун... бакенбард дейсиларми...

— Бакенбардми, бошқами, қўяверинг!— унинг сўзини бўлди Харченко.— Сиз саволларга жавоб беринг, четлаб ўтманг!

— Милиция тутиб турганда, мен энди қандай четлаб ўтай?— деди ҳайрон бўлиб чол.

— Ҳўш!..— Харченко унга нигоҳини қадади.— Уша бакенбардли шофёр сизнинг юкингиздан хабардормиди?

— Уям билмайди. Қайдан билсин?

— У Марья Петровникига қопингизни кўтариб кирмаганми?

— Ёрдам беришга берди, лекин нималигини хаёлига келтиргани йўқ.

— Сиз унга қанча кира ҳақи тўладингиз?

— Ун уч сўм тўламоқчи бўлдим. Дарров чўнтагимдан чиқаздимам, кейин уч сўмликни беш сўмликка алмаштирдим... Бу ўн уч хосиятсиз рақам. Мен ирим қиламан.

— Сиз учун ўн беш сўм ҳам унча хосиятли бўлмабди.

— Такдирда ёзилган экан-да, илож қанча? Мен бирданига жўнамоқчи эмасдим, Ашот кўндирди. Умр бўйи савдода ишладим, ҳалол ишладим. Кексайганда нега бундай қалтис ишга қўл урдим? Ўзим ҳам ҳайронман.

— Сизни Ақоп пивофурушникига олиб борган шофёр ҳам ҳеч нимани сезмадимми?

— У мутлақо ҳеч нарсани кўргани йўқ, эшитгани ҳам йўқ. Уйдан анча нарида машинага тушдим.

— У Ақоп пивофурушни танир эканми?— босим савол берарди Харченко.

— Танир экан!— Завқ билан хитоб қилди чол.— Уша шофёр унга худди қарин-

дошдек экан. Билишимча, ҳар куни Аюпни ишдан кейин уйига олиб бориб қўяр экан...

— Мен учун жиноят қандай содир бўлгани ойнадай равшан, ўртоқ полковник!— деди ўзини жиддий тутиб Харченко.— Бошқа саволларим йўқ.

— Мен учун эса ҳамон қоронғи...— эътироф қилди Ҳожихонов.— Қоронғи. Аванес Гургеновичга яна саволлар борми?.. Унда, менинг бир саволим бор... Айтинг-чи, Аванес Гургенович, сизга аэровокзалда ёрдамлашган ўша ёш йигит бораётган жойингизнинг адресини билармиди?

— Адресини биларди!— ишонч билан жавоб берди чол.— Менинг ўзим унга адрес ёзилган қоғозни кўрсатиб, у ёққа қандай боришни сўровдим.

— Ундай бўлса, тамом!— полковник столнинг четига қўли билан шап этказиб урди.— Қабулхонада бир оз кутиб турасиз, нима қилишингиз кераклигини ҳозироқ айтамиз...

— Уни нима қилиш кераклиги ўз-ўзидан маълум-ку,— чол кабинетдан чиқиши ҳамон Харченконинг сабри чидамади.— Судгача тутиб турамыз, кейин толеида боришни кўради.

— Нима учун тутиб туриш керак?— таънали бош чайқади Райко.— Мен сизга ҳайронман, Максим Алексеевич... Ҳамма вақт жавобларингиз тайёр туради-я.

— Одатдаги аёлларга хос ҳиссиётга берилиш!.. — ҳамлани қайтарди Харченко.

— Фақат аёлларга хос эмас!— гапга аралашди Ҳожихонов.— Мен ҳам чолни тутиб туришга зарурат йўқ, деб ҳисоблайман. Ҳозирча меҳмонхонага жойлашишга ёрдамлашайлик. У билан мулоқотда бўлишга тўғри келади. Тергов тугагандан кейин қандай иш тутишни суд ҳал қилади. Масалан, мен чолнинг бундай гафгога биринчи дуч келганига ишонаман... Майли, бу ҳақдаги баҳсни қўяйлик... Кечиктириб бўлмай диган ишларга ўтайлик, Максим Алексеевич!— у Харченкога мурожаат қилди.— Менимча, сиз жиноятни қилган шахс Костандовни Жирнованинг уйигача элтиб қўйган такси ҳайдовчиси эканига ишонасиз.

— Бир лаҳза ҳам иккиланмайман!— қизишиб тасдиқлади Харченко.— У кимни қаерга олиб боришни яхши билган. Олиб бориб қўйган, бир оз кутган ва дўстлари билан ўша ёққа қайтган ёки ўзи кўзга кўринмаслик учун шерикларини жўнатган. Ҳаммаси оп-ойдин!

— Сизнинг бу фаразингизга қарши бориш учун менда етарли асослар йўқ, — деди қуруқгина қилиб Ҳожихонов.— Лекин обдан ўйлаб иш қўринг, ҳамма нарсадан мени ёки Шокир Усмоновични мунтазам хабардор қилиб туриш, таъкидлайман, бизнинг ижозатимизсиз бирор қатъий чора қўллай кўрманг. Ўртоқлар, бу иш билан генерал ва министрлик ҳам шуғулланаётганини ҳаммангизга эслатиб қўймоқчиман.

Шундай қилиб, ҳар бир қадамимиз ҳисоблик бўлиши керак. Арзмаган ноҳўя ҳаракат бутун ишимизни чиппака чиқариши мумкин... Энди, Галина Алексеевна, сизнинг вазифангизга келсак...

— Эшитаман,— ўртоқ полковник,— Райко ҳушёр тортди.

— Сиз машинкаларни текшириб чиқасиз. ОТО¹ билан боғланинг. Сиз эса Георгий Семенович, чол билан шуғулланинг,— полковник майор Райкодан катта лейтенант Мелкумовга ўғирилди.— Ташминоти, жойлаштириш, тафтиш ишлари... Бошқа вазифалар Шокир Усмонович ва лейтенант Зайчиков билан менинг зиммамга тушади. Бошқа саволлар бўлмаса бўшсизлар, ўртоқлар.

6.

Хадича эрини театрга боришга кўндириш унча осон эмас деб қўрққан эди. Аксинча, Абдулла қаршилик ҳам қилмади. Фақат болалар кечқурун ёлғиз қолишга рози бўлишармикан, деб иккиланди.

— Сизга гапирганда болаларга оид масала муҳокамадан ўтган, қарор ҳам қабул қилинган.

— Унда, менга оид масала ҳам ҳал: таклифинг учун раҳмат!— Абдулла мамнун жилмайди.

Хадича эри театрни яхши кўришини, сахнада ўйналган воқеа-ҳодисаларни болаларча кўнглига яқин олишини билар эди. Бугун эса, залда ўтирганларида, танаффус пайтида, Абдулла яхши кўрадиган морозний — роҳатижон еганларида ҳам эрининг хаёли сахнадаги қайноқ эътирослардан жуда-жуда олисда эканини сезди.

Улар уйга пиёда қайтаётганларида Хадича эрини театрга судрагандай бўлиб олиб боргани учун ўзини гуноҳкор сезарди, шунинг учун унга суйқаниб, қўлтиқлаб олди.

— Ҳаммаси жойида,— деб қўйди Абдулла унинг ниятини пайқаб.

Болаларни безовта қилмаслик учун кўнгириқ чалишмади. Эҳтиёт калит Хадичанинг сумкасида экан, очиб киришди. Абдулла ўз хонасига ўтиб, стол устидаги чироқни ёққани ҳамон учинчи синф ўқувчиси кичик ўғли томонидан йирик ҳарфларда қинғир-қийшиқ ёзилган хатга назари тушди:

«Дада! Эртароқ қайтсанглар, гиниралга кўнгириқ қилар экансиз. У киши шунақа девотила».

— Имлоси чатоқ-ку,— дея ўзича сўзланди Абдулла. Ўзи эртаю кеч ишда. Ака-

¹ ОТО — техника хизмати бўлими.

сига тайинлаши керакка ўхшайди, укасининг дарс тайёрлашига кўз-қулоқ бўлиб турсин!

У телефон дастасини олди.

— ...Невструевдан телефонограмма бор...— генералнинг овози эшитилди.

— Эшитаман, Икром Ғаффорович.

— Баъзи бир... самолётда учган сайёҳларга оид маълумотлар керак экан. Одамларга айтдим, тайёрлашади. Эртага тўплаб юборарсиз. Ҳозирча хайр, яхши ётиб туринг. Хонимни ҳам сураб қўйинг.

— Раҳмат, ўртоқ генерал. Хайрли кеч.— Ҳожихонов телефон дастасини қўйди, алоқа узилди. Аммо алоқа узилса-да, унинг хаёли идорада эди. Бошқарма бошлиғи билан ораларида бўлиб ўтган бу икки оғиз сўздан кейин, соат капгири қимирлаган заҳоти бутун мураватлари ҳаракатга келгани каби, унинг мия «мурават»лари ҳам тўла ишга тушиб кетган эди.

Эрталаб бошқарма олдида биринчи бўлиб катта лейтенант Мелкумовга дуч келди.

— Қандай янгиликлар бор, Георгий Семенович?— кўришаётиб сўради полковник. Бошқа вақтда узининг юриш-туриши, гап-сўзи, интизоми билан кишининг ҳавасини келтирадиган, харченкодақалардан фарқ қиладиган бу катта лейтенант билан гаплашгани икки оғиз ширин сўз топади, албатта. Аммо айна пайтда бунга имкон йўқ эди.

— Ҳозирча янгилик йўқ, деярлик, Абдулла Ҳожихонович,— дея босиқлик билан жавоб қилди Мелкумов, гўё бунинг учун ўзи айбдордай қимтиниб.— Чолни меҳмонхонага жойладим... Кейин анча вақтгача гаплашдик... Файласуф экан.

— Хўш, нима ҳақида фалсафа сўқди?

— Ёшлар ҳақида-да. Ёшлардан нолиди. Кабинетингизда у такси шофери Аюп пивофурушникига тез обориб қўйди, деб ундан рози бўлиб гапирганди. Иқвомига гаплашганимизда эса, аксинча, нолиб гапирди.

— Хўш-хўш?— полковник Мелкумовга тикилди.

— Жуда ёмон, дейди. Нима ёмон, десам, бир хил тоифа ёшлар пайдо бўлган, улар на яхши артисти, на ҳофиз-машшоқни, на катта олим, ёзувчи-шоирни билади, дейди. Улар футболчи, хоккейчи, пивофурушни билади, дейди. Нега шундақа, ёшлар нега бундоқ бўлиб қолди, деб куюнади.

— Ҳа, бир гап деб бўлмайди... Чол ҳақ. Яна нима дейди, Георгий Семенович? Пичоққа илинадиган бирор нима борми?

— Чол бир нарсани эслади, ўртоқ полковник. Уша аэропортда ёрдамлашган йигит бир — «рубл»ни «булер» депти.

— Булер?— қизиқиб қолди полковник.

— Костандов аввалига тушунмапти. Илгари ҳеч қачон бунақа сўзни эшитмагандим, дейди. Йигит яна такрорлапти. Ортиқча «булер» чўзсанг такси ҳайдовчи тупқанинг тагига десанг ҳам обради, депти.

— Қара-я.

— Мен, ўртоқ полковник, кечаёқ майор Харченконинг тахминларига қўшилмагандим, фақат индамадим... халақит бериб нима қилдим? Бир неча хил тахмин бор экан, майли, ҳаммасини текшириб кўриш керак. Пучаги пучакка, сараги саракка ҳалқа торайиб бораверади, деб ўйладим...

— Арзигулик илмоқ бу, Георгий Семенович, «булер» ҳа, арзигулик... Одатда, кисавур, қаланқи-қасанғилар сўзни «вшивик» — «сирка», «лой» деб аташарди... «Булер» дейиш унча расммас. Демак, бу янги атама муомалада юритила бошланган экан, ўша йигит майор Харченко айтмоқчи, «ўзи эшик қоқипти». Мен сизга, Георгий Семенович, ҳозирча уни қил, буни қил, дея олмайман. Билиб ишингизни қилаверинг... Яна бир илтимос: ҳозир сиз ишхонангизга борасизми? Яхши. Унда йўл-йўлакай кириб Усмоновга тайинласангиз: ҳозироқ генерал ҳузурига келсин. Мен ҳам бораман...

Ҳожихонов эшикни очиши билан генералга рўбарў келди: чамаси кутаётган экан.

— Ўқинг! Урганинг!— дея қўлига телефонограмма тутқазди.

Ҳожихонов хонанинг ўртасида тикка турганича овоз чиқариб ўқиди:

— «Шу ой ичида Кўкбулоққа учган пассажирларнинг рўйхатини тезда юборинглар».

— Абдулла Ҳожихонович, сиз нима деб ўйлайсиз, рўйхат нега керак бўлар экан?

— Менимча, Икром Ғаффорович, Невструев бир ниманинг учини топганга ўхшайди...— деди полковник ўйланиб туриб.— У ботинан ҳам, зоҳиран ҳам шоир. Тушунадиган одамларнинг айтишларига қараганда, чиндан ҳам, ёзган шеърлари чакки эмасмиш... Лекин-чи, оператив ходим сифатида ҳам у жуда синчков. Аминманки, у мингта имкониятдан ақалли биттасини илтигирса ҳам қўлдан чиқармайди. Ҳечам! Назаримда ўша битта имкониятни пайқаган-у, кетидан тушган.

— Майли. У тўғрида яхшиям фикрингиз ижобий экан, бўлмаса мен ўзингизни ёки Усмоновни ўша ёққа юборсамми, деб тургандим.

— Менимча, ҳожати йўқ, ўртоқ генерал...— деди Ҳожихонов.— Ундай қилсак Невструев хафа бўлиши, менга ишонилмапти, деб ўйлаши мумкин. Бошлаган ишини удаллашига аминман.

Эшик очилиб полковник Усмонов кириб келди.

— Буйруғингизга бинован келдим, ўртоқ генерал!

— Салом, Шокир Усмонович! — генерал ўз жойига ўтаётиб ҳозир бўлганларни ўтиришга таклиф қилди. — Жанговар кенгаш... ҳа, кенгашиб олайлик, ўртоқлар...

Невструев ўз кабинетига кирган заҳоти аэропорт милициясига қўнғироқ қилиб, Кўкбулоққача учадиган самолётнинг биринчи рейсига иккита билет олиб беришларини илтимос қилди. У Хўжаев билан аэропорт навбатчиси олдида учрашадиган бўлиб келишиб олди.

— Аввалдан огоҳлантириб қўйганингиз дуруст бўлди, — деди навбатчилик қилаётган лейтенант. — Акс ҳолда биринчи рейсга билет топиш қийин бўларди. Биласиз-ку, билет олган пассажирни, кейин кимнидир кейинги рейсга қолдиришдан ёмони йўқ... Бундай жанжаллар бизда тез-тез бўлиб туради. Ҳарҳолда бизда ёки вокзалда ишлашдан кўра шаҳарнинг ўзида хизмат қилиш осонроқ, — арз-дод айтди навбатчи. Невструев олдимма-кетин етиб келган Хўжаевга ер остидан қараб мийиғида кулиб қўйди. «Осонмикан!» У навбатчига ичида эътироз билдиргани билан очиб бир нима демади.

Улар самолётда ёнма-ён ўтиришди. Иккови ҳам дам-бадам қўл соатларига қараб-қараб қўйишар эди. Кичкина «Антон» секин учаётгандек эди назарларида.

Стюардесса қизнинг: «Самолёт парраги тўхтагунча, жойингиздан турманг», — илтимосини эътиборга олмай, улар эшик бўсағасига келиб туришди. Самолётнинг филдираклари аэропортнинг бетон йўлқаларига оҳиста тегди. Стюардессанинг қаҳр билан уларга ўқрайганини Невструевнинг ҳатто ҳижолатомуз жилмайиши ҳам юмшатолмади.

— Фурсатни бой бермайлик. Шаҳарга бормаймиз... — деди йўлда Невструев кичик лейтенантга. — Бу ердан шаҳар бўлимига қўнғироқ қиламиз, майли, уларнинг ўзи келақолсин; шу жойда ҳам танишиб, ҳам гаплашиб оламиз. Ҳа, айтмоқчи, балки республика ва ахлоқ тузатиш меҳнат муассасаси Бошқармасидан одамларимиз ҳам аллақачон етиб келишгандир. Даравоқе, Юсуп, сән нонушта қилиб улгурдингми?

— Бир пиёла совуқ чой ичдим, холос. Вақт бўлмади! — афсус билан эътироф этди Хўжаев. — Агар вақт етса, эҳтимол, шу ерда тамадди қилиб олармиз, а? — юраги унча дов бермай сўради у.

— Тамадди қиламиз, тамадди қиламиз! — уни умидвор этди Невструев. У ўзига ишчи коллективидан яқинда милиция хизматига ўтган айнан шу кичик лейтенантни ёрдамчиликка қўшиб беришганидан мамнун эди. Милицияга унинг ўзи, ўз хоҳиши билан келди, худди шу нарса, Невструевнинг фикрича, Хўжаевдан албатта яхши оператив ходим чиқиши учун муҳим асосдир.

— Ана ҳамкасбимиз... — Невструев девор ёнида турган сержантни кўрсатди. — Салом, ўртоқ сержант! — унга яқин борди Невструев. — Қани, четга чикайлик... Биз пойтахтданмиз. Мана, паспортларимиз, — ҳужжатларини унга узатди. Сўнгра Хўжаев дарров шахсий хизмат гувоҳномасини кўрсатди.

— Салом, ўртоқ катта лейтенант, салом, ўртоқ кичик лейтенант! — узоқдан келганлар билан кўришиш керакми-йўқми — иккиланиб қўлини чўзди сержант. Яхшиямки, уларнинг ўзи биринчи бўлиб омонлашди. — Сизлар, албатта, ўша иш бўйича-да? — товушини пастлатиб сўради сержант.

— Ўша, худди ўша иш бўйича, — тасдиқлади Невструев. — Бу ерда биздан бошқа биров борми?

— Кўп киши келди! — бош ирғади сержант. — Ҳа, шундай фавқулодда ҳодиса бўлди-ю, келишмасинми?

— Шаҳар бўлимига қаердан қўнғироқ қилиш мумкин? — сўради Невструев.

— Юринг, юринг, ўртоқ катта лейтенант! — шонилди сержант. — Ана у ерда хизмат биноси бор... Ҳозирча, шу битта хона. Ўша воқеа менинг навбатчилигимдан кейин юз берди. Навбатчиликни мендан қабул қилиб олган ёш йигит эди. Химкомбинатдан бизга юборишган... йигитнинг милицияда ишлай бошлаганига атиги олти ойгина бўлувди. Кўрмай қолиб, қўлдан чиқариб юборибди. Аттанг, йигитга ҳам жабр бўлди-да!

— Ахир, унинг айби нимада? — деди Хўжаев ёш милиционерга ён босиб. Невструев сезилар-сезилмас жилмайди: ўша ёш йигитнинг таржимаи ҳоли Хўжаевникига ўхшаб кетаркан, деб ўйлади у.

Шаҳар бўлимидагилар уни телефон орқали оғиз очиши биланоқ дарров тушуниб олишди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да. Чунки ҳамма-ҳамманинг ўй-хаёли бўлиб ўтган фавқулодда ҳодиса билан банд. Махсус режим колониясидан кутилмаганда жиноятчиларнинг қочиши кимни ҳам ташвишга солмайди, дейсиз?

— Тезда сиз томонга — аэропортга етиб борамиз! — қатъий ишонтирди уни навбатчи.

...Невструев оддийгина милиция «хужра»сига шаҳар бўлимининг шунча ходими жойлашганига ҳатто ажабланди.

— Ҳеч бўлмаса бирор киши бўлимда қолдими ёки ёппасига келавердингларми? — ҳазиллашди улар етиб келганда катта лейтенант. Ҳаммадан олдиндаги майор, чамаси, уларнинг бошлиғи бўлса керак, юзига табассум югурди: пойтахтдан етиб келган оператив ходим ҳазил қилаётган экан, демак, ҳали умид узмаса бўлади, деган ўй унинг кўнглидан кечди.

— Бор, бор, шаҳарни назоратсиз қолдирмадики! Майор Петелин! Кўкбулоқ шаҳар бўлимининг бошлиғи! Танишинг, ўртоқлар! — ҳамроҳларини таклиф қилди. — Катта лейтенант Невструев, кичик лейтенант Хўжаев!

— Аллақачон билиб ҳам олибсиз-ку — ҳайрон бўлди Хўжаев.

— Ким келишини кечаёқ қўнғироқ қилиб, айтиб қўйишганди... Нимадан иш бошлаймиз, ўртоқ катта лейтенант? — сўзига расмий тус бериб сўради майор.

...Паришон, ранги ўчган, сўнгги кунларнинг воқеаларидан тамомила толиққан, изтироб чеккан колония бошлиғи уларни зона эшиги бўсағасида қарши олди. Ахлоқ тузатиш-меҳнат муассасаси республика Бошқармасининг офицерлари у билан бирга эди. Улардан бири — подполковник, афтидан, группа раҳбари бўлса керак. Гарчи расман таниш бўлмаса-да, Невструев уни министрликда бир неча марта учратганди.

— Бу ёққа,— деди полковник илк танишув тугагандан кейин,— республикадан биздек... ёки Ҳожихоновнинг Усмонов билан келишими мўлжал қилгандими?

— Жиноят қидирув бўлими бошлиғи ўринбосарини ва яна бир оператив ходим — кичик лейтенант Хўжаевни жўнатиш билан кифояланишга қарор қилдилар, — совуқонлик билан жавоб берди Невструев.

— Доим шунақа бўлади,— деди ошқора заҳархандалик билан ўзини босолмай майор Петелин,— бирини қочирсалар, иккинчисини тутадилар...

Полковник жаҳли чиқиб, унга кўз қирини ташлади, бошқа бирор сўз айтмади.

...Қочиш содир бўлган жойда ҳайрон қоларли ҳеч нима йўқ, лекин бу фақат сирдангина шундай туюларди. Жиноятчилар муассаса «микрорайони» деб аталадиган жойдан ўтган канализация қузури орқали қочишган. Невструевнинг мулоҳазасига кўра, бир қарашда осон бўлиб туюлгани билан, аслида бунга узоқ тайёргарлик кўрилган.

«Майли, канализация тўйнугидаги панжарани қочоқларнинг ўзлари синдирган деб фараз қилайлик,— фикран муҳокама юритарди Невструев.— Лекин «шипи»гача суяқлик, ахлатга тўла қувур бўйлаб хатарли «сафар»га чиқиш иккилик, албатта. Ахлат ичида бурунни қувур тепасига тақагудек бўлиб нафас олиш ва шу зайлда қадам-бақадам силжиш, сузиш ўта хавотирли иш, албатта. Бундай хавф-хатарни бўйинга олиб, ўз режаларини амалга оширишга киришган қочоқлар қувур охирида панжара йўқлигини билишган бўлиши муқаррар. Акс ҳолда, улар ўзларини кўр-кўрона ўлимга маҳкум этган бўлардилар. Демак, жиноятчилар худди ўша кун, ўша соатда, ҳатто айни ўша дақиқаларда қувурнинг этак томонида панжара бўлмаслигини билишган».

Мана энди хавфли жиноятчиларни қидириш бўйича операциянинг муваффақияти уларга, фақат уларга, яъни Невструев билан Хўжаевага боғлиқ. Жиноятчиларни қочиршида ташқаридан кимнингдир қўли бўлган. Катта лейтенант ҳеч шубҳа қилмайди, балки қаттиқ ишонади. Лекин ким ёрдам бериши мумкин? Савол, савол... саволлар қалалиб кетди. Шунчалик қаттиқ қўриқланаётган пухта жойда ким ҳам ёрдам бера оларди? Қочиш кун, соати ва минути қандай ва қай тариқа келишиб олинган? Соқчилар аралашганмикан? Бу шубҳани колония бошлиғи дарҳол рад этди.

— Мумкин эмас!— деди у қатъий равишда.

Унда қандай қилиб қочишган? Улар колония кийимида узоққа боролмас, бу кийимда дарров қўлга тушган бўлардилар. Қочишга бошқалар аралашмаганда жиноятчилар қочиб узоққа боришолмас, чунки дарров қидиришга киришардилар. Ҳатто қувур орқали итлар из қуварди. Колония бошлиғининг ахборотига қараганда, излар фақат йўлгача бориб, сўнг бирдан узилган. Демак, йўл четидаги чакалакзорга бекинган қочоқларни машина кутиб турган. Жиноятчиларнинг ерга кўмилган кийими аэропорт яқинидан топилди. Демак... демак, учиб кетишганмикан? Бордию бу чалғитиш учун қилинган бир йўл бўлса-чи? Қўлга тушишлари мумкинлигини ўйламай, аэропортда самолётни кутишга ва Тошкентга учиб журъат этишлари эҳтимолдан узоқ...

— Майли!— деб қўйди Невструев.— Хаёлга нималар келмайди! Яхшиси, уриниб кўриш керак. Уртоқ колония бошлиғи, колониянинг ички ишлари билан танишиб чиқишга кичик лейтенантга ёрдам беришингизни илтимос қиламан: қочоқларнинг одамлар билан алоқасига доир ҳар бир нарсани ўрганиш, одамлар билан гаплашиб кўриш, яқин орада озод бўлганлар, кўргани келганлар, хуллас, ҳамма-ҳаммасини ўрганиш керак. Зора, чигаллик ёзилса... Хўжаевнинг бундан хабари бор, колонияда ҳамма нарсани пухта ўрганиб чиқишни у билан гаплашиб олдик. Сиз унга ёрдам беринг. Мен эса қолган ишлар билан шуғулланаман... Жиноятчиларнинг суратини кўпайтирдиларми?

— Сиз келгунча тахт қилиб қўйганмиз,— колония бошлиғининг товушида андак кўтаринкилик бор эди: оператив ходимларининг ташрифи ва манави режалари унда ишонч уйғотган эди. Жиноятчилар тез орада қўлга олинб, ўз қонуний жойларига қайта-жойлаб қўйилишига умидвор эди.— Мана сизга ҳар бирининг умиддан сурати: ҳам тўғридан, ҳам ёнлама туширилган...

— Ҳм-м-м,— узоқ жимликдан кейин Невструев чуқур ҳўрсинди фотосуратларни кўздан кечираркан,— хоҳ тўғридан, хоҳ ёнлама тушмаган бўлсин, бари бир, бу ерда одам сиёқини кўрмаяпман. Бировининг жағи қўлболами дейман-а?

— Юқори ва пастки тишларига олтин қопланган,— тасдиқлади колония бошлиғи.— Унинг тишларини муштоланишда уриб синдиришган, протезини тутиб турадиган бир нечтагина тиши... омон қолган, холос.

— Ё пирай, бундан баттарроқ турки совуқ башарани ўйлаб ҳам тополмайсан,— деди нафрат билан анчадан бери сукут сақлаб ўтирган кичик лейтенант Хўжаев.— Минг қилса ҳам бўри бўри-да! Мен отпускамни кўпинча чўлда яшайдиган тоғамникида ўтказаман. Тоғам умр бўйи қўй боқиб, дашту чўл кезади. Мен мана бу йиртқишлардан ювшроқ бўриларга дуч келганман. Майли, ҳали кўраман!— ғазаб билан гапирди у.— Бўрилар чўлларда из қолдиришади-ку!.. Бу ерларда ҳам из қолдириши турган гап...

(Давоми бор)

Мамасоли Саримсоқов

ТАБИЙ ЧИҚДИ

— Уфф... нима қилсам экан? Ундоқ қилсам ҳам бўлмайди, бундоқ қилсам ҳам. Хуллас, мен бу ролни чиқаролмайдиганга ўхшайман. Йўқ! Чиқаролмайман! Бу шундоққина кўриниб турибди...

Умидали Таваккалов бир неча ойдан буён янги спектаклда бош ролни тайёрлаш билан овора. У бажариши керак бўлган ролда қахрамоннинг лотерея билетига «Москвич» автомашинаси чиқади. Мана шу қувончли воқеа билан спектакль бошланиши керак.

Мана, бугун ҳам, дам олиш куни бўлишига қарамасдан, эрталабдан бери Умидали Таваккалов уйдаги катта тошойнага ёпишиб ўтирибди. Репетиция пайтида, унга халақит бермаслик учун қаёққадир кетган оила аъзолари қайтиб келишди. Эрининг ҳамон тажанглигини кўрган Холисхон унинг кўнглини кутариш мақсадида:

— Хусанингиз (ўртоғингиз демоқчи) эртагалик футболга ўзингиз айтган сектордан жой олиб қўйибди,— деди. Бу гап ҳам, гарчи футболга ўларча ишқибоз бўлса ҳам, Умидалининг чеҳрасини очолмади. Холисхон энди ролнинг чиқишига ёрдам бермоқчи бўлиб:

— Умид ака, тасаввур қилинг, сиз магазинга кириб импортний сигаретдан бир пачка олдингиз (Умидали ҳақиқатдан ҳам шундай воқеани бошидан кечирганди) ва бир сўм узатдингиз. Узингиз эса футболга шошиб турибсиз. Сотувчи сизга қайтими учун танга эмас, иккита лотерея билети берди,— деди. Умидали Таваккалов хотинининг бу гапи учун унга ўқрайиб тикилди. Қани энди шу гап ёлғон бўлса, афсуски, рост.

Умидали иложи борича кераксиз нарсага бир тийин ҳам сарфламайдиган одам. Аммо футбол десами, ёнидаги пуллар бир-бирига уланиб қандай чиқиб кетганини ўзи билмай қолади.

Ушанда ҳам Умидали гастролдан келганди. Худди шу куни «Пахтакор»да ўйин бор экан. Яна ким билан денг, киевликлар билан! Стадионга кириб кетаётиб снгарета олмагани ёдига тушиб қолди, (Қаердан ҳам чекишга ўрганди, ҳамённинг заволи!) магазинга кириб бир пачка сигарета олди. Қаранг, ёнида майда пулсиз кўчага чиқмайдиган одамда танга қолмабди. Нима қилди денг, магазинчига бутун бошли бир сўмликини узатди. Танга йўқлигини айтиб, сотувчи қайтимига иккита лотерея берди. Умидали: «Керакмас» деб сотувчининг олдига суриб қўйди. Сотувчи ҳам устарақ экан.

— «Волга» чиқади олаверсангиз-чи,— деб қайтариб берди.— Келган давлатни қайтармасангиз-чи, Иложсизлигимдан беряпман, бўлмаса ўзимга керак эди.

— Сендақаларни биламан мен... 60 тийинга битта «Волга»ни миндириб юборармиш...— деди Умидали ҳам «рақиб»идан енгилиб қолишни хохламай. У ундай деди, бу бундай деди. Футболнинг бошланишига беш минут қолгани учун бу «ўйинда» сотувчи ғолиб келди. Умидали бор будидан ажралгандай бўлиб стадионга кириб борди. Футболни ҳам кўргандай бўлмади, 60 тийин! Унга бирорта ютуқ чиқса ҳам майлийди. Ҳатто уйдагилар футболнинг натижасини сўрашганда ҳам «60:1» деб жавоб берди.

Бир неча кунгача хаёлида ролнинг ўрнида ҳам 60 тийин юрди. Машъум лотерея билети эса сандиқнинг энг тубида димиқиб ётарди. Эндигина ёдидан чиқай деганда хотини яна ўша мудҳиш воқеани ёдига еолди-я!

— Холисхон эса ҳамон бидирларди:

— Сиз бир лотерея билетига, бир сотувчига қарадингиз... ноилож олиб қўйдингиз. Ноилож деганимнинг боиси шуки, иккита қоғоздан кўра 60 тийин пул яхши эди. Тираж келди. Кўрсангиз, «Москвич!» Ана ўшанда нима қилардингиз? Ушандай ҳолатга тушиб кўринг — роль тайёр.

Умидали пьеса текстини қайта ўқиркан, хотинининг гапларидан ғаш келди. «Қани энди лотереясига бирон марта бўлса ҳам ютуқ чиққан бўлса-ю, ўзи биларди ролини қандай ўйнашни...» Шундай хвёллар билан хотинига берган лотерея билетининг номери ёзилган дафтарчани кўлига олди. Номерларни бир-бир кўздан кечирди. Яна беркитди. «Шоп» эткизиб тошойна олдига ташлади. Яна кўлига олди, ҳидлаб

кўрди: «Бензиннинг ҳиди келяпти». Хаёлидаги роль ўрнини қип-қизил «Москвич» эгаллади. Рулда катта ўғли, ёнида ўзлари-ю, хотини, бола-чақалари... Карл Маркс кўчаси бўйлаб кетишяпти. Ана ўқиган институти ёнидан ўтишди. Йўл ёқасида курсдоши Аҳмад бир-икки киши билан турибди. Умидали калласини қимирлатиб ўтиб кетди. Курсдоши ҳойнаҳой: «Бизнинг курсдош. Студентлигидаёқ актёр бўлиши сезилиб қолганди, ҳозир театрнинг устунни», деган бўлса керак.

Умидали ширин хаёл оғушида илжайди. Бунга кўрган онаси:

— Ролинг чиққанга ўхшайди-а, болам?— деди.

Умидали бир сесканиб ўзига келди. «Москвич»да эмас, тошойна олдида ўтирганини кўриб ҳафсаласи пир бўлди. Утирган ери кўзига хунук кўриниб кетди. Ёдига роли тушиб баттар кўнгли ғаш тортиб.

— Қаёқда...— деди узун уф тортиб.

Онасининг ҳам «ёрдам» қилгиси келди.

— Биласанми, болам. Илгари бизнинг бир кўшнимиз бўларди, Узи қайсидир институтда дарс берарди. Тўрт қизи бор эди, кечаю кундуз тилагани ўғил эди. Эри ишга кетганда хотини менинг олдимга бир қизини киритибди. «Хола, хола! Бувим йиғлаяпти»,— деди. Чопиб кирсам тўлғоқ тутяпти экан. Доктор чақирдим. Кечқурун эри келди. Касалхонадан телефон қилишиб қолишди. Дадаси қулоғига телефонни тутди-ю: «Ўғил!»— деди. Қарасам, полда ётибди. Севинганидан ҳушидан кетиб қолибди.

— Э-э, ойи! Ҳушидан кетишни гапирасиз, режиссёрнинг оёғи тагида икки ой ётсам ҳам парвойига келмайди. Табиий чиқмаётган эмиш. Кўзимни олайтириб ҳам кўрдим. «Томошабинларга олабўжи керак эмас», дейди. «Ур-ра!» деб ҳам кўрдим. «Трах-трах ўйнайдиган вақтингиз ўтиб кетган», дейди. Йиғладим, бўлмади. «Хотинингиз урганда йиғлайсиз», дейди...

— Умид ака, Умид ака!— бақириб қолди хотини шу пайт.

— Ҳа, ҳа! Осмон узилиб ерга тушдимми, намуноча халақит бераверасизлар?! Яна нима бўлди?!

— Вой, Умид ака, ролингиз мана энди чиқади!

Хотини унинг олдига лотерея билети билан газетани ташлади. Умидали лоқайдлик билан газетани зарақлади. Тираж. Бир оз дадиллашди. Битта номер қизил қалам билан ўраб қўйилибди. Юраги ҳаприқди. Лотереяга қаради — ўша номер! Оғзи беихтиёр очилди, юмолмай қолди. «Москвич!»

— «Москвич»!!!— деди Умидали умрида гапирмаган оҳанг билан. Ҳатто ролда ҳам шунақа бақирмаган эди. «Ура» ҳам демади, кўзи ҳам олаймади, ҳатто йиғламади ҳам. Қаршисига ким келса қучоқлар, ўпар... Кўзларида нимагадир ёш: У худди ана шу алфозда репетицияга борди.

Конвертларни қайчилаганда

* * *

Тузоғига тушиб сохта ишқ,
Санчилмасин кўксингга биғиз

* * *

Кечириг, эй, улкан гирдоблар мени,
Мен сузай олдинга четлаб, оралаб.

* * *

Оддий эдим, лекин ҳар бир одамнинг
Қонида бўларкан шекилли Колумб.

* * *

Тушиб қолдим гирдоб гирдига
Қанчалар кўп эди гирдоб айланиш.

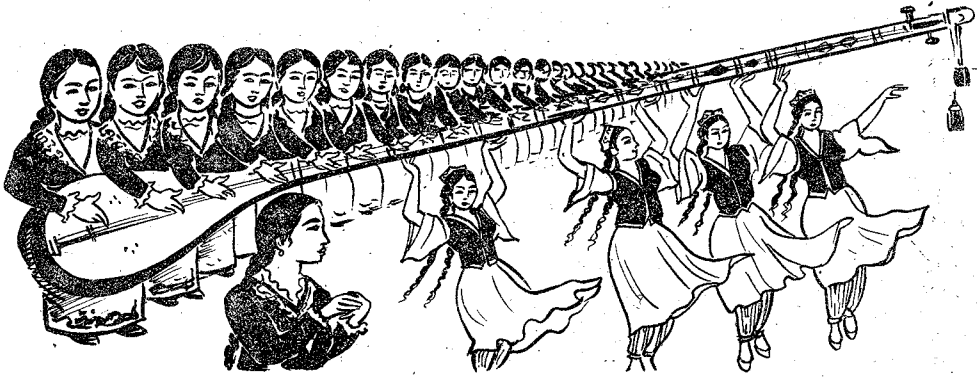
* * *

Субҳидамда кўз очди бир жуфт жажжи кўзичоқ,
Қувончдан ўйнайди қизнинг сочи кўнғироқ.

* * *

Узгадан тонардинг,
Исмимни сен таниб.

Ўртоқлик ҳазиллари

Ўзбекистон Ленин комсомоли
мукофоти лауреати, Республика
телерадиосининг дуторчи қизлар
ансамблига

Шафтоли шохи ларзон,
Меваси маржон-маржон.
Куйингиз ва бўйингиз
Бирдай гўзал, қизларжон!

СССР халқ артисти,
СССР Давлат мукофоти лауреати
Бернора ҚОРИЕВАга

Бахт-ла ўртоқ, заҳмат-ла таниш,
Кеча шогирд, бугун у устоз:
Қанча теран бўлса изланиш,
Шунча баланд бўларкан парвоз!

Ўзбекистон Ленин комсомоли
мукофоти лауреати, шоира Ойдин
ҲОЖИЕВАга

Гоҳ булбулдай тўлиб сўзлайди,
Гоҳ бўзтўрғай бўлиб бўзлайди.
Оқ саҳифа, мовий экрандан
Эл қалбига у йўл излайди.

Маданият ҳаёти

* * *

Москвадаги Катта Кремль саройида 3 декабрь куни СССР ташкил этилганлигининг олтинчи йиллигига бағишланиб, СССР ҳамда РСФСР ижодий союзлари ва ташкилотлари правлениеларининг бирлашган пленуми бўлиб ўтди. Пленумга барча иттифоқдош республикалардан таниқли ёзувчилар, бастакорлар, рассомлар, архитекторлар, кинематографчилар, театр арбоблари, журналистлар ташиф буюрдилар. Пленум ишида республикамиздан Ўзбекистон ёзувчилар союзининг биринчи секретари Сарвар Азимов, секретариат аъзоларидан Мирмуҳсин, Рамаз Бобожон, Уйғун, Зулфия, Комил Яшин, Лазиз Қаюмов, шунингдек Ибройим Юсупов, Эркин Воҳидов, Барот Бойқобилов ва бошқалар иштирок этдилар.

Пленумни СССР ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Г. М. Марков бошқарди.

* * *

Республикамиз пойтахтида СССР 60 йиллигига бағишланиб, ҚҚАССР маданияти кунлари бўлиб ўтди.

Тошкент темир йўл вокзалида 10 декабрь куни ана шу тантана муносабати билан митинг ўтказилди. Тошкент шаҳар Совети ижроия комитетининг раиси В. Козимов митингни очиб, Автоном республика маданият арбобларини тантана билан самимий қутлади. ҚҚАССР адабиёти ва санъат, маданият ходимлари номидан Қорақалпоғистон область партия комитетининг секретари Қ. Юсупов жавоб нутқи сўзлаб, маданият кунларини ташкил этувчиларга миннатдорчилик билдирди.

Маданият кунлари иштирокчилари В. И. Ленин номидаги майдонга бориб, ҳодий ҳайкали пойига ва номаълум солдат қабрига гулчамбарлар қўйдилар.

Тантана қатнашчилари билан Тошкент шаҳар партия комитетида суҳбат бўлиб ўтди. Суҳбатда шаҳар партия комитетининг биринчи секретари У. У. Умаров йиғилганларга Ўзбекистон пойтахти меҳнат-кашларининг ишлари тўғрисида сўзлаб берди.

Шунингдек, маданият кунлари қатнашчилари шу куни В. П. Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Средазкабель» ишлаб чиқариш бирлашмаси ва бошқа сановат корхоналари иши ва хизматчилари билан учрашдилар, район партия комитетларида бўлдилар.

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида маданият кунлари қатнашчилари

ри билан ижодий учрашув ташкил қилинди. Учрашувда «Звезда Востока» журналининг бош редактори Александр Удалов, «Шарқ юлдузи» журналининг бош редактори Ҳафиз Абдусаматов, «Йилдуз» журналининг бош редактори Шомил Алядин, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бош редактори Одил Ёқубов, қорақалпоқ адибларидан Жўлмирза Оймирзаев, Ибройим Юсупов, Хўжабек Сеитов, Юрий Леонтичев ва бошқалар сўзга чиқишиб, қорақалпоқ адабиёти асарларини нашр этиш, тарғиб ва ташвиқ қилиш билан боғлиқ масалалар бўйича ўз фикр ва мулоҳазаларини, тақлиф ва истакларини билдирдилар.

Ижодий учрашувни Қорақалпоғистон АССР ёзувчилар союзи правлениесининг раиси Тўлепберген Қаипбергенов бошқарди.

Республика ёзувчилар союзи правлениесининг 11 декабрь куни бўлиб ўтган секретариат йиғилишида қорақалпоқ адабиётининг бугуни ва порлоқ эртаси хусусида атрофлича сўз юритилди.

Йиғилишни Ўзбекистон ССР ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов кириш сўзи билан очди. Секретариат йиғилишида Тўлепберген Қаипбергенов, Ўзбекистон ССР ФАнинг академик-секретари, профессор Марат Нурмухамедов, филология фанлари кандидати Бахтиёр Курбонбоев, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг директори Жуманиёз Жабборов, шу нашриётнинг бўлим мудири Лола Тожиева, «Ёш гвардия» нашриётининг бош редактори Нормурод Нарзуллаев, шунингдек, Жўлмирза Оймирзаев, Иззат Султон, Лазиз Қаюмов, Ҳамид Гулом, Ибройим Юсупов ўртоқлар сўзга чиқиб, бугунги қорақалпоқ адабиёти олдида турган вазифалар, ўзбек ҳамда қорақалпоқ халқлари маданий алоқаларини янада ривожлантириш учун амалга оширилаётган ишлар ҳақида гапирдилар.

Шу куни Киночилар уйининг катта залида Қорақалпоғистон АССР маданияти кунларининг тантанали очилиши бўлди. Анжумани Сарвар Азимов кириш сўзи билан очди.

Кечада Тўлепберген Қаипбергенов бугунги қорақалпоқ адабиётининг ривожланиш йўллари ҳақида ҳикоя қилди. Шундан кейин Зулфия, Жўлмирза Оймирзаев, Тиловберген Жумамуратов, Асқад Мухтор ва бошқа шоирлар иштирокида катта мушоира бўлиб ўтди.

Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат академик Катта театрида 13 декабрь куни Тошкентда ССР Иттифоқи ташкил этилганлигининг 60 йиллигига бағишланган ҚҚАССР маданият кунларининг ёпилиши бўлиб ўтди.

Кечани Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг раиси Н. Ш. Худойбердиев кириш сўзи билан очди. Қорақалпоғистон область партия комитетининг биринчи секретари Қ. К. Камолов, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, СССР Давлат мукофотининг лауреати, Тошкент область Оржоникидзе районидаги «Ўзбекистон ССР 50 йиллиги» колхозининг сут соғувчиси М. Исҳоқова, ҚҚАССР халқ шоири И. Юсупов, Ўзбекистон ССР ФАнинг Геология институти директори И. Ҳ. Ҳамробоев, Нукус уйсозлик комбинатининг бўёқчиси А. А. Лепилина, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати шоира Ҳ. Худойбердиевалар кечада сўзга чиқиб маданият кунлари ҳақида қалб сўзларини изҳор этдилар.

Тантанали кеча сўнггида Қорақалпоғистон санъат усталари иштирокида концерт кўйиб берилди.

Кечада КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзоллигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг аъзолари ва аъзоликка кандидатлари Е. А. Айтмурадов, И. Г. Анисимкин, Л. И. Греков, М. М. Мусахонов, Т. Н. Осетров, О. У. Салимов, И. Б. Усмонхўжаев, А. А. Хўжаев, Н. М. Маҳмудова, Л. Н. Мелкумов, У. У. Умаров иштирок этдилар.

Тошкентда ўтган Қорақалпоғистон АССР маданият кунлари Автоном Республикада шаклан миллий, мазмуан социалистик адабиёт тобора камол топаётганини ёрқин исбот этди.

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида 14 декабрь куни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг очiq партия мажлиси бўлди. Мажлисни Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси, республика Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг секретари Раҳмат Файзий кириш сўзи билан очди.

Ийгилишда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Борис Пармузин «КПСС Марказий Комитетининг 1982 йил ноябрь Пленуми ҳамда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг, барча адилларнинг вазифалари» мавзuida доклад қилди. Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Назир Сафаров, «Шарқ юлдузи» журналининг бош редактори Ҳафиз Абдусаматов, «Звезда востока» журналининг бўлим мудири Анатолий Ершов, ёзувчилардан Пиримқул Қодиров, Олег Сидельников, Юрий Ко-

валев, шоир Абдулла Орипов, Ёзувчилар союзи маҳаллий комитетининг раиси Шавкат Ваҳобовлар доклад юзасидан бўлган музокарада қатнашдилар.

Ийгилишда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов раислик қилди.

Мажлисида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Маданият бўлимининг инструктори Пирмат Шермухамедов иштирок этди.

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи секретариатининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Ийгилишда ҳунар-техника таълим системасида таҳсил кўрувчи ўқувчилар орасида ғоявий-сиёсий тарбияни янада яхшилаш тўғрисида қўшимча тадбирлар ҳамда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг республика Ички ишлар министрлигига қарашли тарбиявий меҳнат колониялари ходимларига оталиқ ёрдами кўрсатиш бўйича 1983 йилга белгиланган иш плани кўриб чиқилди. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Саъдулла Кароматов сўзга чиқиб, шу масалалар юзасидан ахборот берди. Мажлисида бу борадаги тадбирлар плани тасдиқланди, жамоат тартибини сақлаш ходимларига кўрсатиладиган оталиқ ёрдами масаласи атрофлича муҳокама этилди ва тегишли қарор қабул қилинди.

Секретариат йиғилишида Коммуна Олимова, Жўра Тешабоев, Обид Расулев, Тимофей Новичков, Ханжара Абулқосимова, Людмила Егорова, Эрмамаат Нурматов ва Гулчеҳра Раҳимова ўртоқлар СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилинди.

Мажлисни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Сарвар Азимов бошқарди.

Ийгилишда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Маданият бўлимининг инструктори Пирмат Шермухамедов қатнашди.

Ўзбекистон ССР ФА Ҳамид Сулаймонов номидаги Кўлэзмалар институтининг Алишер Навоий номли Давлат адабиёт музейида СССР ташкил топган куннинг 60 йиллигига бағишлаб «Ўзбек адабиёти» 60 йил ичида», деган мавзуда кўргазма ташкил этилди.

Кўргазмада ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, 30-йиллар адабиёти намояндалари, кейинги даврда ижод қилган ва қилаётган адиб ва шоирлар ҳаёти ва ижодига доир материаллар намойиш этилди.

Юбилей кўргазмасидан, шунингдек, турли йилларда нашр этилган хилма-хил нодир китоблар, кулолчилик, кандакорлик ва ёғоч ўймакорлиги асарлари ҳам ўрин олган.

Бош редактор **Ҳ. АБДУСАМАТОВ.**

Редколлегия: **С. АЗИМОВ, Н. ВЛАДИМИРОВА, Ж. ЖАББОРОВ, ЗУЛФИЯ, Т. МАЛИК** (масъул секретарь), **МИРМУҲСИН, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЁЗОВ** (бош редактор ўринбосари), **У. НОРМАТОВ, А. ОРИПОВ, И. РАҲИМ, Т. ТУЛА, УЙГУН, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Н. ҚОБУЛ, Ҳ. ФУЛОМ.**

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)

Орган Союза писателей Узбекской ССР

№ 3

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1983.

Рассом **О. Арутюнов** Техн. редактор **М. Аҳмедов.** Корректор **А. Билолов.**

Редакцияга келган бир босма табоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 29.12.82. Босишга рухсат этилди 15.02.83 й. Р—02795.
Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Қабарик босма. Физ. листи 13. Шартли босма
листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 176500. Заказ № 4950.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи» 1983.

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000, ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:
БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 332181.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНКИД
ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.